МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кафедра теорії держави та права

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Навчальний посібник

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора Гусарєва С.Д.

Київ 2022

УДК 340 (073)
Т338

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національної академії внутрішніх справ
(протокол № 12 від 30.08.2022 року)

Рецензенти:

Колодій А. М. – член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, Національна академія внутрішніх справ, професор кафедри конституційного права та прав людини;

Дурнов Є. С. – заступник начальника управління координації пенсійних та соціально-гуманітарних питань – начальник відділу гуманітарних питань Департаменту персоналу МВС України, доктор юридичних наук, професор.

Т338 Теорія держави та права : навч. посіб. / В. П. Власенко та ін. / За заг. ред. С. Д. Гусарєва. Київ : 7БЦ, 2022. 472 с.

ISBN 978-617-549-258-1

Навчальний посібник охоплює питання курсу «Теорія держави та права», що містяться в робочій програмі навчальної дисципліни та рекомендовані МВС України для закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, що готують здобувачів вищої освіти за спеціальностями «Право», «Правоохоронна діяльність».

Особливістю навчального посібника є висвітлення в систематизованому вигляді найважливіших загальнотеоретичних положень про державу і право, що дозволяє здобувачам вищої освіти самостійно в доступній формі вивчати навчальний матеріал, готуватись до семінарських та практичних занять, колоквіумів, ділових ігор, квестів, заліків, екзаменів.

Навчальний посібник розрахований на здобувачів вищої освіти, які вивчають курс «Теорія держави та права», викладачів навчальних закладів юридичного профілю, а також для всіх, хто цікавиться питаннями державотворення.

The study guide covers the questions of the "Theory of State and Law" course contained in the work program of the academic discipline and recommended by the Ministry of Internal Affairs of Ukraine for institutions of higher education with specific conditions of study, which prepare students of higher education in the specialties "Law", "Law enforcement activities".

A feature of the textbook is the systematized coverage of the most important general theoretical provisions about the state and law, which allows students of higher education to study the educational material independently in an accessible form, to prepare for seminars and practical classes, colloquiums, business games, quests, tests, exams.

The study guide is designed for students of higher education studying the "Theory of the State and Law" course, teachers of legal educational institutions, as well, as for all those interested in issues of the state and law

УДК 340 (073)

ISBN 978-617-549-258-1 © Національна академія внутрішніх справ, 2022

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF INTERNAL AFFAIRS

Department of Theory of State and Law

THEORY OF THE STATE AND LAW

Tutorial

Kyiv 2022

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

ВЛАСЕНКО Валерій Павлович, *доцент кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук (https://orcid.org/0000-0002-1287-9732);*	**Теми 11,13**
КОЛОДІЙ Олексій Анатолійович, *старший викладач кафедри теорії держави та права, доктор юридичних наук (https://orcid.org/0000-0002-8330-0775);*	**Теми 10, 16**
КРИВИЦЬКИЙ Юрій Віталійович, *доцент кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук, доцент (https://orcid.org/0000-0002-7063-4725);*	**Теми 1, 5**
ЛАПКА Оксана Ярославівна, *доцент кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук, доцент (https://orcid.org/0000-0002-7017-1273);*	**Теми 2,3**
ПІКУЛЯ Тетяна Олександрівна, *доцент кафедри теорії та історії права ДВНЗ "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана", кандидат юридичних наук, доцент (https://orcid.org/0000-0003-0430-3255);*	**Тема 4**
ПЕНДЮРА Максим Миколайович, *завідувач кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук, доцент (https://orcid.org/0000-0002-3589-0184);*	**Теми 2,3,14,15**
СТАРИЦЬКА Ольга Олексіївна, *доцент кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук, доцент (https://orcid.org/0000-0002-5237-5889);*	**Тема 12**
ТИХОМИРОВ Денис Олександрович, *доцент кафедри теорії держави та права, доктор юридичних наук (https://orcid.org/0000-0001-8366-8564);*	**Теми 6,8,9**
ХАРЧЕНКО Наталія Петрівна, *старший викладач кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук (https://orcid.org/0000-0001-7356-7903)*	**Тема 7**

AUTHOR TEAM:

VLASENKO Valery Pavlovich, *associate professor of the Department of Theory of State and Law, candidate of legal sciences (https://orcid.org/0000-0002-1287-9732) –* ***Section 11,13***
KOLODIY Oleksiy Anatoliyovych, *senior lecturer of the Department of Theory of State and Law, Doctor of Legal Sciences (https://orcid.org/0000-0002-8330-0775) –* ***Section 10,16***
KRYVYTSKY Yury Vitaliyovych, *associate professor of the Department of Theory of State and Law, candidate of legal sciences, associate professor (https://orcid.org/0000-0002-7063-4725) –* ***Section 1,5***
LAPKA Oksana Yaroslavivna, *associate professor of the Department of Theory of State and Law, candidate of legal sciences, associate professor (https://orcid.org/0000-0002-7017-1273) –* ***Section 2,3***
PIKULYA Tetyana Oleksandrivna, *associate professor of the Department of Theory and History of Law of Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, candidate of legal sciences, associate professor (https://orcid.org/0000-0003-0430-3255) –* ***Section 4***
PENDIURA Maksym Mykolayovych, *head of the Department of Theory of State and Law, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor (https://orcid.org/0000-0002-3589-0184) –* ***Section 2,3,14,15***
STARYTSKA Olha Oleksiivna, *associate professor of the Department of Theory of State and Law, candidate of legal sciences, associate professor (https://orcid.org/0000-0002-5237-5889) –* ***Section 12***
TYKHOMYROV Denys Oleksandrovich, *associate professor of the Department of Theory of State and Law, doctor of legal sciences (https://orcid.org/0000-0001-8366-8564) –* ***Section 6,8,9***
KHARCHENKO Nataliya Petrivna, *senior lecturer at the Department of Theory of State and Law, candidate of legal sciences (https://orcid.org/0000-0001-7356-7903) –* ***Section 7***

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень 11
Передмова 12
Вступ 16

Тема 1.
Предмет, методологія і функції теорії держави та права

§ 1.1. Теорія держави та права в системі юридичних наук 22
§ 1.2. Об'єкт, предмет і структура теорії держави та права 31
§ 1.3. Методологія теорії держави та права 38
§ 1.4. Функції теорії держави та права 48
§ 1.5. Роль теорії держави та права в підготовці працівників правоохоронної діяльності 52
Контрольні питання до теми: 55
Корисні джерела для підготовки до занять: 55

Тема 2.
Поняття, походження та функціонування держави

§ 2.1. Основні теорії походження держави. 57
§ 2.2. Поняття та ознаки держави. 66
§ 2.3. Поняття та види території 71
§ 2.4. Поняття та склад державної території. Способи зміни території держави 76
§ 2.5. Теоретичні аспекти державотворення. 88
§ 2.6. Громадянське суспільство та правова держава: взаємовплив і взаємодія 92
§ 2.7. Функції держави: поняття, види, форми та методи забезпечення. 98
§ 2.8. Механізм держави. Роль правоохоронних органів у механізмі держави. 107
Контрольні питання до теми: 126
Корисні джерела для підготовки до занять: 127

Тема 3.
Форма держави

§ 3.1. Поняття та елементи форми держави. 129
§ 3.2. Поняття та види форми державного правління. 133
§ 3.3. Поняття та види форми державного (територіального) устрою. 141
§ 3.4. Поняття та види форми державно-правового (політичного) режиму. 147
Контрольні питання до теми: 150
Корисні джерела для підготовки до занять: 150

Тема 4.
Правоохоронна система: загальнотеоретична характеристика
§ 4.1. Правоохоронна діяльність держави: поняття та ознаки. 152
§ 4.2. Правоохоронна система: поняття та структура. 159
§ 4.3. Суб'єкти правоохоронної системи. 164
§ 4.4. Національна поліція в системі правоохоронних органів України. 171
Контрольні питання до теми: 174
Корисні джерела для підготовки до занять: 175

Тема 5.
Загальне вчення про право
§ 5.1. Сучасні підходи до розуміння права. 176
§ 5.2. Поняття, ознаки, сутність і цінність права. 188
§ 5.3. Принципи як основа діяльності поліції. 196
§ 5.4. Функції права та структура права. 206
Контрольні питання до теми: 214
Корисні джерела для підготовки до занять: 215

Тема 6.
Правоутворення та форми права
§ 6.1. Поняття правоутворення та його складові 216
§ 6.2. Правотворча діяльність: суб'єкти, види та стадії. 217
§ 6.3. Поняття та основні види форм (джерел) права. 220
§ 6.4. Нормативно-правовий акт: поняття, ознаки та види. 223
§ 6.5. Дія нормативно-правових актів у просторі, часі та за колом осіб. 227
Контрольні питання до теми: 230
Корисні джерела для підготовки до занять: 230

Тема 7.
Нормативна основа правоохоронної діяльності
§ 7.1. Соціальні норми: поняття, ознаки та види. Їх вплив на правоохоронну діяльність 232
§ 7.2. Норма права та її структура 239
§ 7.3. Система права як внутрішній прояв нормативної основи правоохоронної діяльності 247
§ 7.4. Система законодавства: поняття, ознаки та структура 253
§ 7.5. Систематизація законодавства 257
§ 7.6. Юридична техніка: поняття, види 263
Контрольні питання до теми: 270
Корисні джерела для підготовки до занять: 270

Тема 8.
Тлумачення норм права та його значення для суб'єктів правоохоронної системи
§ 8.1. Поняття і мета тлумачення норм права 272
§ 8.2. Види та способи тлумачення норм права 273
§ 8.3. Акти тлумачення норм права у правоохоронній діяльності 280
§ 8.4. Юридичні колізії: поняття, види та способи їх подолання 281
Контрольні питання до теми: 284
Корисні джерела для підготовки до занять: 284

Тема 9.
Реалізація норм права
§ 9.1. Реалізація норм права: поняття та форми 285
§ 9.2. Застосування як особлива форма реалізації норм права у правоохоронній діяльності 287
§ 9.3. Основні стадії застосування права 290
§ 9.4. Правозастосовні акти у сфері правоохоронної діяльності: поняття, ознаки, види 292
§ 9.5. Прогалини в законодавстві, способи їх усунення та подолання 297
Контрольні питання до теми: 302
Корисні джерела для підготовки до занять: 303

Тема 10.
Правові відносини у сфері правоохоронної діяльності
§ 10.1. Поняття, ознаки та види правових відносин 304
§ 10.2. Структура правових відносин 308
§ 10.3. Юридичні факти як підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин у правоохоронній діяльності 317
§ 10.4. Презумпції, преюдиції, фікції та аксіоми у сфері правоохоронної діяльності 322
Контрольні питання до теми: 326
Корисні джерела для підготовки до занять: 327

Тема 11.
Правова культура та правова свідомість
§ 11.1. Правова культура суспільства та правова культура працівників поліції: взаємовплив і взаємодія. 328
§ 11.2. Поняття та структура правосвідомості 333
§ 11.3. Правове виховання працівників поліції 335
Контрольні питання до теми: 340
Корисні джерела для підготовки до занять: 341

Тема 12.
Правова поведінка особи
§ 12.1. Поняття, ознаки та класифікація правової поведінки особи 342
§ 12.2. Поняття, ознаки та види правомірної поведінки. Правомірна поведінка працівників поліції 345
§ 12.3. Поняття та види правопорушень 352
§ 12.4. Склад правопорушень. Характеристика основних елементів складу правопорушення 356
§ 12.5. Зловживання правом: поняття, види 359
Контрольні питання до теми: 362
Корисні джерела для підготовки до занять: 363

Тема 13.
Юридична відповідальність
§ 13.1. Поняття, ознаки та види юридичної відповідальності 365
§ 13.2. Принципи та функції юридичної відповідальності 371
§ 13.3. Підстави та стадії юридичної відповідальності 376
§ 13.4. Юридична відповідальність працівників поліції 379
Контрольні питання до теми: 382
Корисні джерела для підготовки до занять: 382

Тема 14.
Правове регулювання та його механізм
§ 14.1. Поняття правового впливу, його види та механізм 384
§ 14.2. Правове регулювання: поняття, предмет, методи, способи, типи 386
§ 14.3. Стадії правового регулювання та його механізм 389
§ 14.4. Нормативне та індивідуальне правове регулювання: аспекти взаємодії 396
§ 14.5. Особливості діяльності Національної поліції в процесі правового регулювання 398
Контрольні питання до теми: 408
Корисні джерела для підготовки до занять: 408

Тема 15.
Законність і правопорядок як мета та результат правоохоронної діяльності
§ 15.1. Законність: поняття, ознаки, принципи та система гарантій 410
§ 15.2. Поняття правопорядку, його ознаки, зміст, структура, функції та принципи 417
§ 15.3. Роль і значення дисципліни у процесі реалізації службових повноважень працівників правоохоронних органів 423
Контрольні питання до теми: 429
Корисні джерела для підготовки до занять: 429

Тема 16.
Правова система суспільства: поняття, характеристика елементів, типологія
§ 16.1. Правова система суспільства: поняття, структура, функції. 432
§ 16.2. Романо-германська (континентальна) правова сім'я. 437
§ 16.3. Англо-американська (саксонська) правова сім'я. 441
§ 16.4. Мусульманське (релігійне) право. 445
§ 16.5. Традиційно-звичаєва правова сім'я. 448
Контрольні питання до теми: 450
Корисні джерела для підготовки до занять: 451

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ І РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ 452
VOCABULARY 465

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄС	–	Європейський Союз
КВК	–	Кримінально-виконавчий кодекс України
КЗпП	–	Кодекс законів про працю України
КК	–	Кримінальний кодекс України
КПК	–	Кримінальний процесуальний кодекс України
КНДР	–	Корейська Народно-Демократична Республіка
КУпАП	–	Кодекс України про адміністративні правопорушення
НАТО	–	Організація Північноатлантичного договору
ОАЕ	–	Об'єднані Арабські Емірати
ОАР	–	Об'єднана Арабська Республіка
ООН	–	Організація Об'єднаних Націй
СНД	–	Співдружність Незалежних Держав
СРСР	–	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	–	Сполучені Штати Америки
ФРН	–	Федеративна Республіка Німеччина
ЦК	–	Цивільний кодекс України
ЦПК	–	Цивільний процесуальний кодекс України

ПЕРЕДМОВА

Освіта та наука є рушійними силами ефективного поступу суспільства і держави, всіх сфер життєдіяльності. Особливого значення для розбудови суверенної, незалежної, соборної, демократичної, правової, соціальної держави України, набувають вітчизняна юридична освіта і наука, які переживають на теперішній час процеси бурхливого розвитку, оновлення світоглядних і методологічних засад, орієнтації на загальновизнані зразки демократії, прав і основоположних свобод людини та громадянина, верховенства права. Вагомий внесок у функціонування юридичної (правничої) освіти та науки, підготовку висококваліфікованих фахівців сфери «Права» і правоохоронців для потреб громадянського суспільства здійснює провідний юридичний заклад вищої освіти із специфічними умовами навчання – Національна академія внутрішніх справ.

Поступово зміцнюючи свій потенціал відповідно до сучасних стандартів вищої освіти України, академія розвивається у всіх напрямах інноваційної діяльності завдяки чому зарекомендувала себе як провідний науковий і методичний центр, базовий заклад для підготовки нової генерації правників та правоохоронців. На сьогодні академія здійснює підготовку фахівців ступенів вищої освіти бакалавра, магістра, доктора філософії та доктора наук, на денній та заочній формах навчається понад 15 тисяч здобувачів вищої освіти. Лише за роки незалежності підготовлено понад 70 тисяч фахівців-юристів. Серед випускників закладу понад 230 генералів.

Освітній процес в академії спрямований на передачу, засвоєння, примноження і використання знань, умінь, інших компетентностей здобувачів вищої освіти, відповідно до кваліфікаційних характеристик посад МВС України, а організаційно запроваджується у формі Європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи (ЄКТС), що використовується в Європейському освітньому просторі.

Серед загальноакадемічних кафедр, які забезпечують теоретичну юридичну підготовку правоохоронців, виокремлюється кафедра теорії держави та права, яка була створена у 1989 році, пройшла непростий шлях перетворень і на сьогодні склалася як потужний та самодостатній науково-педагогічний колектив, який ефективно забезпечує освітній процес. Кафедрою багато зроблено і робиться для оновлення навчальних програм, удосконалення освітнього процесу, поглиблення зв'язків теоретичної науки з юридичною практикою. За роки існування кафедри її працівниками підготовлено більш як 80 підручників, навчальних посібників, монографій та інших видань. Зокрема, підручники, посібники з теорії держави і права, юридичної деонтології, поліцейської деонтології стали одними із перших у незалежній Україні.

Продовженням цієї традиції є й цей навчальний посібник з теорії держави та права, який виокремлюється з-поміж інших прагненням його авторів адаптувати загальні положення теорії держави та права як фундаментальної юридичної науки і базової навчальної дисципліни до особливостей професійної діяльності поліцейських забезпечити формування у курсантів (слухачів, студентів) основ юридичного світогляду, розуміння багатоманітності правової картини світу,

своєрідності побудови державності та правової системи України, перспектив їх розвитку. Авторським колективом зроблено також справу облегшити сприйняття таких сучасних правових цінностей як верховенство права, демократія, права людини. Все разом, сприятиме набуттю навичок самостійного пошуку нормативних та доктринальних джерел, адекватного тлумачення правових текстів, вмінь застосовувати загальні теоретичні юридичні знання для усвідомлення своєрідності призначення, організації і діяльності поліції в сучасних умовах державного і правового розвитку України.

Станіслав ГУСАРЄВ
перший проректор Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України

PREFACE

Education and science are the driving forces of the effective progress of society and the state, all spheres of life. Domestic legal education and science, which are currently undergoing rapid development, renewal of worldview and methodological principles, orientation towards universally recognized models of democracy, rights and fundamental freedoms, are of particular importance for the development of a sovereign, independent, cathedral, democratic, legal, and social state of Ukraine. person and citizen, the rule of law. A leading legal institution of higher education with specific training conditions - the National Academy of Internal Affairs - makes a significant contribution to the functioning of legal (legal) education and science, the training of highly qualified specialists in the field of "Law" and law enforcement officers for the needs of civil society.

Gradually strengthening its potential in accordance with the modern standards of higher education of Ukraine, the academy is developing in all areas of innovative activity, thanks to which it has established itself as a leading scientific and methodical center, a basic institution for training a new generation of lawyers and law enforcement officers. Today, the academy trains specialists for the degrees of bachelor's, master's, doctor of philosophy and doctor of sciences, more than 15,000 students of higher education are studying full-time and part-time. Only during the years of independence, more than 70,000 legal specialists were trained. More than 230 generals are among the graduates of the institution.

The educational process at the academy is aimed at the transfer, assimilation, multiplication and use of knowledge, skills, and other competencies of higher education applicants, in accordance with the qualification characteristics of the positions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, and is organizationally implemented in the form of the European Credit Transfer and Accumulation System (ECTS), which is used in the European educational space.

Among the general academic departments that provide theoretical legal training of law enforcement officers, the department of the theory of the state and law, which was created in 1989, has gone through a difficult path of transformation and today has developed as a powerful and self-sufficient scientific and pedagogical team that effectively provides the educational process, stands out. The department has done and is doing a lot to update educational programs, improve the educational process, and deepen the connections between theoretical science and legal practice. Over the years of the department's existence, its employees have prepared more than 80 textbooks, study guides, monographs and other publications. In particular, textbooks, manuals on the theory of the state and law, legal deontology, and police deontology became one of the first in independent Ukraine.

This study guide on the theory of the state and law is a continuation of this tradition, which is distinguished from others by the desire of its authors to adapt the general provisions of the theory of the state and law as a fundamental legal science and a basic educational discipline to the specifics of the professional activity of police officers to ensure the formation of cadets (students, students) of the basics of the legal worldview, understanding the multifaceted legal picture of the world, the peculiarities of the construction of

statehood and the legal system of Ukraine, prospects for their development. The author's collective has also done the task of facilitating the perception of such modern legal values as the rule of law, democracy, and human rights. All together, it will contribute to the acquisition of the skills of independent search for normative and doctrinal sources, adequate interpretation of legal texts, the ability to apply general theoretical legal knowledge to understand the uniqueness of the appointment, organization and activity of the police in the modern conditions of the state and legal development of Ukraine.

Stanislav HUSAREV,
The first vice-rector of the National Academy of Internal Affairs, doctor of legal sciences, professor, honored lawyer of Ukraine

ВСТУП

В умовах розбудови соціальної, правової держави, формування глибосвідомого і високоосвіченого демократичного громадянського суспільства, трансформації правової системи України, інтеграції її до міжнародного й європейського економічного, політичного та правового просторів, особливого значення набуває реформа органів правопорядку, яка спрямована на поглиблену підготовку та підвищення кваліфікації офіцерів поліції.

Питому вагу у розв'язанні цих та інших державних і правових проблем має теорія держави та права, яка є однією з фундаментальних юридичних наук, яка досліджує основні властивості держави та права як складних соціальних явищ, процеси їх виникнення, становлення та перспективи розвитку, розробляє методологію їх наукового пізнання і осмислення, формує державно-правову картину світу. Змістом теорії держави та права є теоретичні юридичні наукові знання щодо базових характеристик різних держав та правових систем, методів їх пізнання у вигляді різноманітних теорій, понять та інших теоретичних конструкцій, які стають теоретичною та методологічною основою для дослідження складних державних і правових явищ іншими юридичними науками.

Спрямованість теорії держави та права як фундаментальної юридичної науки на виявлення як основних властивостей, загальних для всіх існуючих у світі держав і правових систем, так й специфічних характеристик кожної з них, прагнення сформувати теоретичні засади побудови державної і правової картин світу, багато в чому визначають й місце теорії держави та права в освітньому процесі підготовки правників (правоохоронців). Якщо на першому курсі навчання її призначенням є закладення базових основ юридичного мислення, формування знань, функціонування та розвитку щодо основних властивостей держави і права, їх складових, які створюють підстави і є «інструментом» ефективного опанування інших юридичних наук, то на завершуючих навчання курсах, теорія держави та права як навчальна дисципліна має інше призначення – вже на новому професійному юридичному рівні теоретичним шляхом синтезувати компетентності здобувачів вищої освіти щодо державних та правових явищ, їх майбутньої професійної діяльності.

Власно така, з одного боку, універсальна і нормативна ((як єдина для всіх видів підготовки (правників, правоохоронців)), а з іншого – плюралістична і варіативна (як така, що має особливості свого змісту для їх підготовки за певними освітніми траєкторіями) природа теорії держави та права як навчальної дисципліни зумовлює необхідність та доцільність існування різних підручників (посібників) з теорії держави і права, які поміж того створюються в контексті різних національних правових доктрин, різних домінуючих підходів державоправорозуміння, відображають особливості як наукових поглядів авторів (наукових шкіл), так й підготовки правників і правоохоронців.

Цей навчальний посібник продовжує славні багаторічні традиції навчальних та навчально-методичних публікацій авторських колективів, що склалися на кафедрі теорії держави та права Національної академії

внутрішніх справ і призначений саме для грунтовної теоретичної підготовки правників та фахівців органів правопорядку.

Навчальний посібник підготовлено у відповідності до вимог нормативно-правових актів МВС України та Національної академії внутрішніх справ, а саме: «Положення про організацію освітнього процесу», а також програм з навчальної дисципліни «Теорія держави та права» складених для здобувачів вищої освіти відповідно до програм підготовки за спеціальностями 081 «Право», 262 «Правоохоронна діяльність» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти денної та заочної форм навчання.

За обсягом навчального матеріалу посібник охоплює основні положення навчального курсу з теорії держави та права, що вже є традиційними для вітчизняної підготовки правників (правоохоронців), які об'єднано у систему тем, у свою чергу, поділено на відповідні смислові блоки (питання). Для орієнтації курсантів (слухачів, студентів) у їх самостійній роботі над навчальним матеріалом та самоконтролю після кожної теми виокремлено контрольні питання і корисні джерела, а наприкінці посібника подано перелік використаних і рекомендованих джерел.

Видання розраховано переважно на курсантів (слухачів, студентів) першого курсу, тому висвітлення питання тієї чи іншої теми подано у спрощених певною мірою формах з виокремленням основних властивостей тих чи інших державних чи правових явищ, їх складових, видів і таке інше. Для підкреслення зв'язків теоретичних положень з практикою наведено відповідні приклади з нормативно-правових актів, правозастосовних актів та інших правових документів, використано відомості правової статистики. Особливої уваги надано тим темам і питанням, що складають теоретичну основу розуміння особливостей організації та діяльності центральних органів виконавчої влади, зокрема правоохоронних органів, їх міжнародних і європейських стандартів, перспектив розвитку тощо.

Метою навчального посібника «Теорія держави та права» є забезпечення набуття здобувачами вищої освіти вмінь і навичок стосовно загальних і специфічних питань, що пов'язані із закономірностями виникнення, розвитку та функціонування державно-правових явищ в суспільстві, ознайомити майбутніх правників (правоохоронців) з науково обґрунтованими формами і методами роботи в нормотворчій діяльності та тлумаченні норм права, при здійсненні систематизації чинного законодавства, у процесі правореалізаційної діяльності, в узагальненні юридичної практики, у проведенні профілактичної, оперативно-розшукової, виховної роботи органів правопорядку та інших практичних діях.

Основними завданнями посібника «Теорія держави та права» є формування у здобувачів вищої освіти загальних знань про державу та право, оволодіння ними юридичною термінологією, формування у них високого рівня професійної правосвідомості та правової культури.

В результаті опанування матеріалів навчального посібника вони повинні **знати:** *основи методології пізнання державно-правових явищ; основні закономірності процесу виникнення держави та права; основні підходи до типології держав та їх властивості; призначення, види*

функцій та форми держави; сучасні підходи до праворозуміння; призначення та функції права; види форм (джерел) права; поняття, структуру та види норм права; співвідношення системи права та системи законодавства; поняття, ознаки та види правових відносин та інші загальнотеоретичні поняття; **вміти:** *вільно використовувати основні наукові конструкції теорії держави та права, правильно застосувати їх при оцінюванні конкретних ситуацій; орієнтуватися в джерелах права; адекватно тлумачити норми права та аналізувати їх структуру; визначати склад та зміст правових відносин, відрізняти їх від інших видів суспільних відносин; правильно реалізовувати норми права в різних професійних ситуаціях; виконувати на практиці вимоги законності та правопорядку тощо.*

Набуття курсантами (слухачами) таких знань та вмінь передбачає в першу чергу їх активну і творчу самостійну роботу над матеріалами посібника та іншими навчальними, нормативно-правовими, науковими джерелами, в процесі виконання індивідуальних завдань, підготовки до семінарів, практичних занять, написання курсових робіт, наукових статей та доповідей. За своєю природою та якістю знань і вмінь, які формуються при її здійсненні, така робота може бути репродуктивною, що спрямована на осмислення, запам'ятовування та просте відтворення матеріалу посібника, реконструктивною, що передбачає його аналіз (складання конспекту, схем-доповідей, доповнення матеріалами інших підручників чи конспектів лекцій, пошук і наведення прикладів з нормативно-правових актів або навчальних матеріалів з інших юридичних навчальних дисциплін тощо), евристичну, що спрямована на пошук та вирішення проблемних питань навчального курсу (порівняльний аналіз різних підручників чи інших джерел, виявлення питань, що не висвітлені у посібнику та обґрунтування необхідності їх пізнання, здійснення власних наукових досліджень для участі в засіданнях наукових гуртків, конференцій, конкурсах і таке інше).

На завершення варто зазначити, що цей навчальний посібник з теорії держави та права як й попередні створені авторськими колективами кафедри не претендує на всеохоплююче висвітлення проблем розуміння держави та права, він може слугувати лише «компасом» на шляху їх пізнання. Більш того він є одним з посібників, який адаптовано до особливостей підготовки персоналу органів правопорядку, теоретичного сприйняття основ організації та діяльності правоохоронних органів України, але із урахуванням світових правових процесів, інтеграції України у європейський правовий простір.

Авторський колектив висловлює щиру подяку усім, хто порадами та зауваженнями сприяв створенню цього навчального посібника, особливо поважним рецензентам, а саме: доктору юридичних наук, професору, заслуженому юристу України Колодію А. М. та доктору юридичних наук, професору Дурнову Є. С.

Максим ПЕНДЮРА
завідувач кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент

INTRODUCTION

In the conditions of the development of a social, legal state, the formation of a deeply conscious and highly educated democratic civil society, the transformation of the legal system of Ukraine, its integration into the international and European economic, political and legal spaces, the reform of law enforcement agencies, which is aimed at in-depth training and upgrading the qualifications of officers, acquires special importance police

The theory of the state and law, which is one of the fundamental legal sciences, has a certain weight in solving these and other state and legal problems, which investigates the main properties of the state and law as complex social phenomena, the processes of their emergence, formation and development prospects, develops a methodology their scientific knowledge and understanding, forms the state-legal picture of the world. The content of the theory of the state and law is theoretical legal scientific knowledge about the basic characteristics of various states and legal systems, methods of their knowledge in the form of various theories, concepts and other theoretical constructions, which become the theoretical and methodological basis for the study of complex state and legal phenomena by other legal sciences.

The focus of the theory of the state and law as a fundamental legal science on identifying both the basic properties common to all existing states and legal systems in the world, as well as the specific characteristics of each of them, the desire to form the theoretical foundations of the construction of state and legal pictures of the world, are largely determined by the place of the theory of state and law in the educational process of training lawyers (law enforcement officers). If in the first year of study its purpose is to lay the basic foundations of legal thinking, knowledge formation, functioning and development regarding the main properties of the state and law, their components, which create the basis and are an "instrument" for the effective mastery of other legal sciences, then in the final courses, the theory of the state and law as an educational discipline has a different purpose - already at the new professional legal level, to theoretically synthesize the competences of higher education students regarding state and legal phenomena, their future professional activities.

Actually, this is, on the one hand, universal and normative ((as a single one for all types of training (lawyers, law enforcement officers)), and on the other – pluralistic and variable (as such, which has peculiarities of its content for their training according to certain educational trajectories) the theory of the state and law as an educational discipline determines the necessity and expediency of the existence of various textbooks (manuals) on the theory of the state and law, which, moreover, are created in the context of different national legal doctrines, different dominant approaches to the understanding of state law, reflect the peculiarities of the scientific views of the authors (scientific schools), as well as the training of lawyers and law enforcement officers.

This study guide continues the glorious long-standing tradition of educational and educational-methodological publications by the author's collectives, formed at the Department of Theory of the State and Law of the National Academy of Internal Affairs and intended specifically for the thorough theoretical training of lawyers and specialists of law enforcement agencies.

The study guide was prepared in accordance with the requirements of the legal acts of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the National Academy of Internal Affairs, namely: "Regulations on the Organization of the Educational Process", as well as programs in the academic discipline "Theory of the State and Law" compiled for students of higher education in accordance with the programs training in specialties 081 "Law", 262 "Law enforcement activity" of the first (bachelor's) level of higher education in full-time and part-time forms of education.

In terms of the amount of educational material, the manual covers the main provisions of the training course on the theory of the state and law, which are already traditional for the domestic training of lawyers (law enforcement officers), which are combined into a system of topics, in turn, divided into relevant semantic blocks (questions). For orientation of cadets (students, trainees) in their independent work on the educational material and self-control, control questions and useful sources are highlighted after each topic, and a list of used and recommended sources is provided at the end of the manual.

The publication is intended mainly for first-year cadets (students), therefore, coverage of a particular topic is presented in somewhat simplified forms, highlighting the main properties of certain state or legal phenomena, their components, types, and so on. In order to emphasize the connections between theoretical provisions and practice, relevant examples from normative legal acts, law enforcement acts and other legal documents are given, and information from legal statistics is used. Particular attention is paid to those topics and issues that make up the theoretical basis for understanding the peculiarities of the organization and activities of central executive bodies, in particular law enforcement agencies, their international and European standards, development prospects, etc.

The purpose of the textbook "Theory of the State and Law" is to ensure that students of higher education acquire the skills and skills regarding general and specific issues related to the regularities of the emergence, development and functioning of state-legal phenomena in society, to acquaint future lawyers (law enforcement officers) with scientifically based forms and methods of work in rule-making and interpretation of legal norms, while implementing the systematization of the current legislation, in the process of law enforcement activities, in the generalization of legal practice, in the implementation of preventive, investigative, educational work of law enforcement agencies and other practical actions.

The main tasks of the "Theory of the State and Law" manual are the formation of general knowledge about the state and law in students of higher education, their mastery of legal terminology, and the formation of a high level of professional legal awareness and legal culture.

As a result of mastering the materials of the study guide, they should know: the basics of the methodology of knowledge of state-legal phenomena; the main regularities of the process of the emergence of the state and law; main approaches to the typology of states and their properties; purpose, types of functions and forms of the state; modern approaches to legal understanding; purpose and functions of law; types of forms (sources) of law; concept, structure and types of legal norms; the relationship between the system of law and the system of legislation; concepts, signs and types of legal relations and

other general theoretical concepts; to be able to: freely use the main scientific constructions of the theory of the state and law, correctly apply them when assessing specific situations; navigate in the sources of law; adequately interpret legal norms and analyze their structure; determine the composition and content of legal relations, distinguish them from other types of social relations; correctly implement legal norms in various professional situations; to fulfill in practice the requirements of law and order, etc.

The acquisition of such knowledge and skills by cadets (students) presupposes, first of all, their active and creative independent work on the materials of the manual and other educational, regulatory and scientific sources, in the process of completing individual tasks, preparing for seminars, practical classes, writing term papers, scientific articles and reports. By its nature and the quality of knowledge and skills that are formed during its implementation, such work can be reproductive, aimed at understanding, memorizing and simple reproduction of the material of the manual, reconstructive, which involves its analysis (compilation of a synopsis, report schemes, additions materials from other textbooks or lecture notes, finding and citing examples from legal acts or educational materials from other legal educational disciplines, etc.), heuristic, aimed at finding and solving problematic issues of the educational course (comparative analysis of different textbooks or other sources, identifying issues , which are not covered in the manual and justification of the need to know them, to carry out one's own scientific research in order to participate in meetings of scientific circles, conferences, competitions, etc.).

In conclusion, it should be noted that this study guide on the theory of the state and law, like the previous ones created by the department's author teams, does not pretend to be a comprehensive coverage of the problems of understanding the state and law, it can only serve as a "compass" on the way to their knowledge. Moreover, it is one of the manuals that is adapted to the specifics of the training of law enforcement personnel, the theoretical understanding of the basics of the organization and activities of law enforcement agencies of Ukraine, but taking into account world legal processes, Ukraine's integration into the European legal space.

The author's team expresses sincere gratitude to all those who contributed to the creation of this study guide with their advice and comments, especially to the respected reviewers, namely: Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine Kolody A. M. and Doctor of Law, Professor E. S. Durnov.

Maksym PENDIURA,
Head of the Department of Theory of State and Law
National Academy of Internal Affairs,
candidate of legal sciences, associate professor

ТЕМА 1
ПРЕДМЕТ, МЕТОДОЛОГІЯ І ФУНКЦІЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Теорія держави та права є фундаментальною науковою і навчальною дисципліною, розвиток якої має тривалу історію. Вивчаючи теорію держави та права, важливо чітко розуміти, про яку саме галузь наукових знань йдеться, з огляду на наявність суттєвих відмінностей розуміння природи теорії держави та права у вітчизняній і зарубіжній юриспруденції. Залежно від особливостей конкретної країни і приналежності її правової системи до однієї з правових сімей, теорія держави та права може і не виокремлюватися в окрему сферу знань або, навпаки, визнаватись самостійною складовою юридичної науки. Це зумовлює важливість ґрунтовного осмислення предмета, методології та функцій загальнотеоретичного правознавства на сучасному етапі його генезису

§ 1.1. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА В СИСТЕМІ ЮРИДИЧНИХ НАУК

Перед реаліями XXI століття невпинно зростає соціальна значущість і авторитет науки, теоретичне обґрунтування стає необхідною та обов'язковою умовою ефективного правового регулювання суспільних відносин, наука все більше набуває ознак соціального інституту, покликання якого полягає в забезпеченні сталого поступу сучасного суспільства, безпеки, соціальної злагоди, добробуту та прогресу.

Поняття **«наука»** включає *суму наукових знань про реальність, що утворюють у сукупності наукову картину світу, а також діяльність з набуття цих знань, метою якої є опис, пояснення та прогнозування розвитку явищ і процесів дійсності, тобто в широкому розумінні – її теоретичне відображення*. Термін «наука» вживають для позначення однієї з форм суспільної свідомості, складової частини духовної культури суспільства, системи знань про реальність, сфери людської діяльності, функцією якої є вироблення та систематизація об'єктивних знань про дійсність, окремих галузей наукового знання.

Багатоманітність форм прояву світу, в якому існує людина, зумовлює наявність значної кількості наук як відповідних сум знань. Залежно від об'єкта дослідження (характеру знань) науки поділяються на:

– *природничі* – вивчають об'єктивну реальність, універсальні закони буття, закономірності виникнення та перетворення природи;

– *технічні* – осмислюють засоби і механізми, що створенні людиною з метою покращення умов її життєдіяльності, а також закономірності генезису науково-технічного прогресу;

– *суспільні (гуманітарні, соціогуманітарні)* – досліджують закономірності, тенденції та випадковості виникнення, перетворення і

функціонування суспільства, відносини між людьми та їх об'єднаннями, спільнотами в ньому й власне людину в суспільстві.

Динаміка пріоритетів у наукових дослідженнях засвідчує тенденцію до вирівнювання статусу технічних, природничих, суспільних і гуманітарних наук. З початком формування інформаційної цивілізації, в якій основною продуктивною силою стають знання, інтелектуальний, соціальний і людський чинники, помітно підвищується роль і значення соціогуманітарних наук. Вони так само, як і технічні та природничі науки, мають вагомий вплив на суспільні перетворення і часто є визначальними під час формування образу й устоїв нової цивілізації[1].

З огляду на те, що суспільство є мегаскладним і багатовимірним явищем і характеризується наявністю різних суб'єктів, об'єктів, інститутів, зв'язків і процесів, ***суспільна наука*** теж є системою та складається з низки самостійних наук, а саме: *філософії, історії, економіки, політології, соціології, культурології, психології, юриспруденції та ін.* Різновидом суспільних наук є юридичні, оскільки об'єктом їх вивчення є правові та державні явища як важливі й самостійні соціальні феномени.

Юридична наука (правознавство, юриспруденція) – *це спеціалізована галузь наукових знань у сфері суспільних наук; наукова діяльність, спрямована на вивчення права в теоретичному і прикладному аспектах, правових форм організації та функціонування держави, суспільства, їх окремих інститутів.*

Особливістю юридичної науки порівняно з іншими суспільними науками є те, що вона має прикладний характер, покликана забезпечувати практичні потреби правового регулювання суспільних відносин, сприяти вдосконаленню законодавства та юридичної практики. Саме тому юридичні наукові знання відрізняються конкретністю, точністю, виражаються в логічно пов'язаних, формалізованих юридичних поняттях, категоріях і конструкціях. Сучасна вітчизняна юридична наука є результатом тривалих і неоднозначних процесів становлення і перетворення, зумовлених складним характером правового поступу України, а також особливостями суспільного та державного ладу на тому чи іншому етапі її генезису. Досліджуючи власний предмет, юридична наука має бути надійним дороговказом для вирішення актуальних і важливих проблем праводержавотворення в Україні[2].

Юридична наука є пізнання людських справ, знання справедливого й несправедливого (Jurisprudentia est divinarum atque humanaranum rerum notitia; justi atque iniusti seientia)

***Ульпіан** (170 – 228 рр.)*

У навчально-наукових працях представлені різні точки зору стосовно конструювання системи, або структури, юридичної науки. На підставі

[1] Національна академія наук України (1918 – 2018). До 100-річчя від дня заснування / Редкол. : Б. Є. Патон (голов. ред.) та ін. Київ : Академперіодика, 2018. С. 265.
[2] Теорія держави та права : підруч. / Є. О. Гіда та ін. / За заг. ред. Є. О. Гіди. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. С. 15.

аналізу наявних підходів з цього приводу можна зробити висновок про те, що сучасна система юриспруденції включає такі ***види (групи, цикли) юридичних наук:***

– *загальнотеоретичні та історичні (теоретико-історичні) юридичні науки* (теорія держави та права, історія держави та права України і зарубіжних країн, історія вчень про державу та право, юридична деонтологія, філософія права та інші). Ці юридичні науки досліджують основні поняття і категорії правознавства, найбільш важливі закономірності виникнення, трансформації та функціонування правових і державних явищ, інших пов'язаних з ними суспільних феноменів, сутність, форми і типологію останніх, характеризують історичний шлях їх формування, а також погляди мислителів, державних діячів та юристів-практиків на зміст праводержавних явищ. Окрім того, предметом юридичної деонтології – науки, що входить до цієї групи, – є розгляд питань, які стосуються загальних аспектів юридичної науки та освіти, юридичної практики, основних юридичних професій тощо[1];

– *галузеві юридичні науки* (конституційне право, цивільне право, адміністративне право, кримінальне право, сімейне право, цивільний процес, адміністративний процес, кримінальний процес та інші), що вивчають відповідні галузі права, особливості їх предмета та методу правового регулювання, форми (джерела) права, зміст і характер норм права, а також напрями вдосконалення цих галузей. При цьому галузеві юридичні науки утворюють найбільшу за кількісним складом групу юридичних наук. Враховуючи, з одного боку, генезис суспільних відносин та об'єктивну потребу в їх упорядкуванні нормами права, а з іншого – взаємодію галузевих юридичних наук, виникають і розвиваються нові зв'язки міжгалузевого характеру, а отже, – міжгалузеві юридичні науки;

– *міжгалузеві (комплексні) юридичні науки* (житлове право, банківське право, комерційне право, морське право, повітряне право, митне право, екологічне право, транспортне право та інші галузі наук). Ці юридичні науки вивчають однорідні суспільні відносини, що виникають у сфері правового регулювання різних галузей права. Наприклад, банківське право, що регулює відносини з організації та діяльності банків і банківської системи, включає відповідні норми адміністративного, фінансового та цивільного права. Міжгалузеві правові науки тісно пов'язані та взаємодіють із галузевими юридичними науками, однак мають притаманний лише їм предмет дослідження. Критерієм виокремлення міжгалузевих юридичних наук є галузі законодавства, що загалом не збігаються з галузями права. В останні десятиліття система комплексних галузей права, а відповідно й міжгалузевих юридичних наук, інтенсивно розвивається, що зумовлюється практичними потребами вивчення певних сукупностей норм права у взаємодії,

[1] Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Юрисконсульт, 2006. С. 19.

концентровано, незважаючи на їх різну юридичну природу[1];

– *спеціальні (організаційні) юридичні науки* (судові та правоохоронні органи, адвокатура, нотаріат, поліцейська діяльність та інші галузі наук), що безпосередньо досліджують організацію, повноваження, структуру, завдання, функції державних органів і деяких недержавних організацій;

– *прикладні юридичні науки* (криміналістика, кримінологія, судова медицина, правова статистика, юридична психологія, судова бухгалтерія, оперативно-розшукова діяльність, юридичне документознавство та інші). Ці юридичні науки осмислюють суспільні відносини, що виникають у сфері правової реальності та потребують спеціальних знань з інших наук. Вони використовують досягнення природничих (фізика, хімія, біологія тощо), технічних (механіка, кібернетика та інші) та гуманітарних (соціологія, психологія, мовознавство тощо) наук[2];

– *юридичні науки, що вивчають зарубіжні право та державу*. Ці юридичні науки розглядають особливості державного і конституційного ладу, формування та функціонування державних інститутів, структурних елементів і механізм дії права в зарубіжних країнах, а також здійснюють порівняння правових систем у межах юридичної карти світу. До цієї групи юридичних наук належать такі: конституційне право зарубіжних країн (порівняльне конституційне право), римське право, порівняльне правознавство (юридична компаративістика) та інші;

– *міжнародно-правові науки,* що досліджують міжнародні правовідносини і правопорядки. Специфіка цього різновиду юридичних наук обумовлена наявністю іноземних суб'єктів (іноземні держави, державні органи, їх посадові особи та міжнародні організації) і потребою впорядкування відносин між ними. До цього виду юридичних наук відносяться міжнародне публічне право, дипломатичне і консульське право, міжнародне повітряне право, міжнародне приватне право, європейське право та ін. Розвиток міжнародно-правових наук тісно пов'язаний із загальносвітовою тенденцією посилення інтеграційних процесів і міжнародного впливу на національні правові системи.

Таким чином, сучасна юриспруденція є розгалуженою системою знань про правові та державні явища і процеси. Кожна юридична наука – це окремий, відносно самостійний елемент системи (структури) єдиної юридичної науки. Предмет, методологія, наукові результати такої науки є частиною загального предмета, методології юриспруденції (правознавства), системи юридичних знань у цілому. При цьому важливо, щоб види (групи) юридичних наук адекватно відображали швидкоплинну та динамічну картину сучасного правового життя[3].

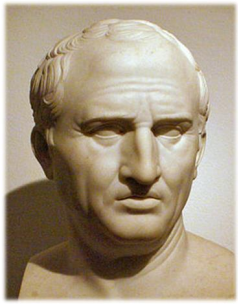
[1] Теорія держави і права : підруч. / В. М. Марчук та ін. / За заг. ред. Л. В. Ніколаєвої, Т. О. Гуржія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2021. С. 17.

[2] Теорія держави і права : підруч. / Ю. А. Ведєрніков та ін. / Кер. авт. кол. Ю.А. Ведєрніков. 3-тє вид. перероб. і допов. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. С. 25

[3] Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров та ін. / За заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. С. 17.

Теорія (лат. theōria – спостереження; споглядання, міркування) – *1) вища, найбільш розвинута форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності та суттєві зв'язки певної сфери дійсності; 2) комплекс основних поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення та пояснення будь-якого явища в тій чи іншій галузі знань. В останньому значенні слова «теорія» в якості «будь-якого явища» виступають саме право і держава.*

Як зазначалося вище, теорія держави та права належить до загальнотеоретичних та історичних (теоретико-історичних) юридичних наук і завдяки своїм властивостям займає провідне місце в системі правознавства. Теорія держави та права виникла в результаті поступової диференціації та інтеграції юридичних наук відповідно до потреб суспільної практики, вивчення закономірностей правової реальності.

М.Т. Цицерон (106 – 43 рр. до н е.)

Вона не одразу сформувалася з такою назвою, змістом і структурою. Особлива заслуга у формуванні теоретико-правових знань належить одній з перших в історії людства юриспруденції, що виникла у Стародавньому Римі одночасно з унікальним явищем римського права. Вирішальний внесок у процес юридизації найбільш загальних знань про право і державу належить видатному давньоримському оратору, письменнику, мислителю та політичному діячу доби пізньої республіки – Марку Туллію Цицерону, а також його наступникам – великим давньоримським юристам, якими були Гай, Модестін, Павло, Папініан, Ульпіан та ін. Їм належить доктринальне розкриття зв'язку права і держави, розуміння останньої як втіленого правопорядку, справу й надбання народу, поділу права на публічне та приватне, національне і міжнародне, матеріальне та процесуальне й багато інших підходів, актуальних понині.

В Європі *загальна теорія права і держави* склалася у XVIII – XIX ст. в університетах на основі напрацювань таких наук і навчальних дисциплін як *енциклопедія права (законодавства)* та *філософія права*. Однією з перших книг, що використовувалася в Україні, була праця Г. Гунніуса «Універсальна енциклопедія права», видана в Кельні в 1638 р. Про її популярність свідчить неодноразове перевидання (1642, 1658, 1675 рр.). Згодом в Україні опубліковано книги К.О. Неволіна «Енциклопедія законодавства» у двох томах (Київ, 1839 – 1840 рр.), М.К. Ренненкампфа «Нариси юридичної енциклопедії» (Київ, 1868 р.). Загальна теорія права і держави поєднала здобутки енциклопедії права й філософії права, а також загальне вчення про право з вченням про державу. Назва «Теорія держави та права», або «Загальна теорія держави і права», для позначення загальнотеоретичного правознавства та відповідної навчальної юридичної дисципліни, характерна для

радянських і пострадянських (постсоціалістичних) країн[1]. На сучасному етапі розвитку (модернізації) вітчизняного загальнотеоретичного правознавства низкою фахівців обґрунтовується підхід, згідно з яким право і держава мають вивчатися окремими самостійними науками: загальною теорією права (загальнотеоретичним правознавством) і загальною теорією держави (державознавством) як складовою частиною науки політології. Така концепція, безперечно, має як певні аргументи, так і контраргументи. До останніх належить, зокрема міркування про те, що право як феномен (чи то природний, чи то позитивний) має сенс лише тоді, коли воно може бути реалізоване та захищене, а наймогутнішим, найефективнішим інструментом його забезпечення та захисту з давніх-давен слугує, як би то не було, держава. Особливо це стосується підготовки юристів-практиків, правоохоронців, які покликані у своїй фаховій діяльності сприяти здійсненню, охороні та захисту права – насамперед основоположних прав і свобод людини та інших суб'єктів суспільства[2].

Теорія держави та права – *це загальнотеоретична, фундаментальна юридична наука, що вивчає істотні властивості, найбільш загальні закономірності, тенденції та випадковості розвитку (виникнення, перетворення, функціонування тощо) правових і державних явищ, інших пов'язаних з ними суспільних феноменів, а також здійснює інтеграцію юридичних наук у єдину систему та їх методологічне забезпечення.*

Ознаки теорії держави та права:

– є суспільною наукою. Теорія держави та права відрізняється від природничих і технічних наук об'єктом наукового пізнання, яким є такі важливі суспільні явища як право і держава. За всієї важливості зв'язків між правом і державою вони становлять собою самостійні складні системи, які в той же час є підсистемами системи вищого рівня – суспільства[3]. Суспільний характер права і держави означає, що вони виникають, розвиваються та існують як результат спільної життєдіяльності людей. Адже жодних богів у всесвіті, націй, грошей, прав людини, законів і правосуддя не існує за межами спільної уяви людських істот[4]. З урахуванням цього глибокий зв'язок теорії держави та права простежується з такими суспільними науками як *філософія* (використання філософських понять і категорій, методів пізнання), *соціологія* (вивчення права та держави як суспільних явищ з погляду їх соціального буття), *політологія* (осмислення праводержавних явищ у контексті їх взаємодії з політичною системою суспільства), *економіка*

[1] Теорія держави і права : підруч. / О. М. Бандурка та ін. / За заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. С. 17.

[2] Рабінович П. М. Загальна теорія права і держави. *Велика українська юридична енциклопедія :* у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / Редкол. : О. В. Петришин (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 137.

[3] Загальна теорія права : підруч. / М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв, Ю. І. Матвєєва / За заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 21.

[4] Харарі Ю. Н. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього. 2-ге вид. виправ. Харків, 2018. С. 42.

(аналіз правових і державних явищ з огляду на тісний зв'язок з економічною системою суспільства). Взаємодіючи з різними суспільними науками, теорія держави та права одержує відповідні знання про праводержавні явища й використовує їх у своїх дослідженнях;

– *є юридичною наукою*. Теорія держави та права вивчає право і державу як самобутні та відносно автономні явища, в їх єдності та органічному зв'язку, взаємній і соціальній обумовленості. Сучасне загальнотеоретичне правознавство виходить з того, що первісний генезис права корениться не в державі, а в реальному житті, в природних, невідчужуваних правах людини; право виникає не одночасно з державою, а передує їй; за певних соціальних передумов воно може існувати без держави і поза державою, що особливо актуально для України, яка століттями не мала власної державності, а також враховує багато інших чинників – культурних, релігійних, національних тощо, котрі істотно впливають на характер взаємозв'язку між державою і правом та ступінь їх автономності. З огляду на щонайменше дуалізм праворозуміння теорія держави та права осмислює як природно-правові, так і позитивістські аспекти феномена права. Ця юридична наука розглядає право в його державному забезпеченні, а державу – в її позитивно-правовому оформленні, адже саме останнє є необхідним засобом державного забезпечення прав і свобод людини. Держава як необхідний компонент юридичної науки в цілому та загальнотеоретичної її галузі зокрема має вивчатися лише під кутом зору взаємодії з правом, їх взаємовпливу один на одного. Інакше кажучи, предметом загальнотеоретичної юридичної науки має бути не держава як соціальний інститут у всій багатоплановості його зв'язків і проявів, а держава як правова форма організації суспільства, тобто як публічно-правовий інститут;

– *є загальнотеоретичною наукою*. Теорія держави та права виявляє і пояснює сутнісні властивості, найбільш загальні закономірності, тенденції й випадковості виникнення та перетворення правових і державних явищ, а також інших пов'язаних з ними суспільних феноменів, їх структурно-функціональні характеристики, формує загальнотеоретичне уявлення про них. Вона як «теоретична складова» юридичної науки надає найширші за обсягом і найглибші за змістом знання про правові та державні явища. Теорія держави та права представляє собою систему теоретичних учень, поглядів, теорій, концепцій, взаємопов'язаних положень, доктрин та інших знань про праводержавні явища. При цьому теорія держави та права перебуває в тісному діалектичному взаємозв'язку з *історико-правовими науками*. Відмінність між теорією держави та права й історико-правовими науками проявляється, передусім, у тому, що перша вивчає право і державу як абстрактні явища, які не належать до певного історичного періоду, країни, мислителя. Як результат, історико-правові науки використовують вироблений теорією держави та права понятєво-категоріальний апарат,

а фахівці-теоретики – напрацювання істориків права, зокрема історико-правовий матеріал, для своїх узагальнень. Утім, теорія може бути історичної, а історія – теоретичної. Багато історичних досліджень стали фундаментом побудови та розвитку ґрунтовних теоретичних концепцій у юридичній науці[1];

– *є узагальнюючою (синтезуючою) наукою*. До складу теорії держави та права входять не тільки логічно акумульовані знання, одержані цією наукою, а й в узагальненому вигляді наукові здобутки інших юридичних наук, що вивчають різні аспекти правової реальності. Виступаючи стосовно галузевих юридичних наук узагальнюючою та спрямовуючою наукою, теорія держави та права потрібна також для розроблення достатньо вузьких проблем, що стоять перед цими науками. Вона синтезує висновки галузевих знань, залучає їх до арсеналу власних наукових ідей. Однак це не означає, що висновки теорії держави та права обмежуються сукупністю вказаних ідей. У той час як галузеві юридичні науки акцентують увагу на чинному об'єктивному праві, сучасній юридичній практиці дослідження теорії держави та права аж ніяк не обмежені у просторі та часі. Тому здійснювана нею інтеграція юридичних наук сприяє їх взаємозбагаченню, а загальна картина правової реальності стає більш цілісною. Наприклад, вивчення різного роду правопорушень у галузевих, спеціальних і прикладних юридичних науках дозволило створити теорію правопорушення та модель його складу;

– *є методологічною наукою*. Юридичні конструкції, принципи, підходи і методи наукового пізнання, поняття й категорії, що вироблені теорією держави та права, використовуються іншими юридичними науками як засоби дослідження власного предмета, світоглядно-методологічні орієнтири для вирішення своїх завдань. Адже саме розроблена загальнотеоретичним правознавством методологія дозволяє правильно інтерпретувати факти, згруповувати їх за певними зв'язками і відношеннями, сприяє знаходженню необхідної для реалізації норми права. Особливу роль виконує також єдиний для всієї юриспруденції понятєво-категоріальний апарат, що формується теорією держави та права. Без таких юридичних понять і категорій як принципи права, норма права, форма (джерело) права, система права, правовідносини, юридична відповідальність, правовий порядок і правова система галузеві, спеціальні та прикладні юридичні науки не зможуть ефективно реалізувати свої наукові завдання. Крім того, єдиний понятєво-категоріальний апарат є необхідною передумовою і складовою успішної правотворчої, правозастосовної, правоохоронної та іншої юридичної діяльності[2];

– *є базовою, фундаментальною наукою*. Наукові дослідження,

[1] Історія держави і права України : курс лекцій / В. М. Щербатюк (кер. авт. кол.) та ін. / За ред. В. М. Щербатюка. Київ : Фенікс, 2018. С. 6; Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій / В. М. Щербатюк (кер. авт. кол.) та ін. / За ред. В. М. Щербатюка. Київ : Фенікс, 2021. С. 5.

[2] Теорія держави і права : навч. посіб. для підгот. фахівців з інформ. безпеки / О. О. Тихомиров та ін. / За заг. ред. Л. М. Стрельбицької. Київ : Нац. акад. СБУ, 2016. С. 6.

проведені в межах теорії держави та права, мають теоретичний, методологічний, прогностичний і міждисциплінарний характер. Формулюючи базові юридичні поняття і категорії, розглядаючи загальні положення про правові та державні явища, а також культурні, соціальні, ідеологічні передумови їх виникнення і розвитку, теорія держави та права посідає чільне місце в системі юриспруденції. При цьому пряма практична орієнтація не належить до головних завдань цієї юридичної науки. Лише обмежене коло загальнотеоретичних здобутків безпосередньо впливають на юридичну практичну діяльність (прикладом спрямованих на практику знань теорії держави та права може бути теорія юридичної техніки). Для теорії держави та права властивий високий рівень наукових узагальнень, вона містить положення, що утворюють теоретичну і методологічну базу (фундамент) юриспруденції, об'єднує юридичні науки в єдину, цілісну, внутрішньо узгоджену систему. У цьому контексті теорія держави та права – фундаментальна галузь правознавства, що виконує в її системі приблизно таку ж роль, як математика, біологія чи фізика у сфері різних груп природничих наук.

Окрім того, в юридичній літературі наголошується на *вступній (пропедевтичній)* природі теорії держави та права, оскільки саме вона вводить суб'єкта навчання у світ правознавства, створює підґрунтя для вивчення інших юридичних наук, з неї розпочинається опанування здобувачем вищої освіти юридичної професії[1].

Теорія держави та права як загальнотеоретична юридична наука характеризується постійним розвитком знань про правові та державні явища, їх інтеграцією й диференціацією. Інтеграція передбачає заглиблення думки у природу праводержавного явища, а диференціація – збагачення. Диференціація та інтеграція в розвитку теорії держави та права як науки – не взаємовиключні, а взаємодоповнюючі тенденції. Адже саме єдність і диференціація дозволяють вивчати право в його державному забезпеченні, гарантуванні, а державу – в її правовому вираженні та юридичному закріпленні, не перешкоджаючи при цьому поглибленому і детальному аналізові як права, так і держави.

Таким чином, теорія держави та права в системі юридичних наук посідає ключове, центральне місце і відіграє провідну роль. Вона є світоглядною, фундаментальною та методологічною юридичною наукою, окреслює закономірності, тенденції і випадковості розвитку (виникнення, перетворення, функціонування тощо) правових і державних явищ, генерує загальноправові принципи, методику осмислення окремих сфер правової реальності, розробляє юридичну термінологію загальнонаукового використання. З огляду на це, теорія держави та права є важливим джерелом правового прогресу, впливає на розвиток юридичного мислення і зростання правової активності як усього суспільства, так і кожної особи в ньому. Місце теорії держави та права в

[1] Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підруч. 2-ге вид., випр. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2019. С. 18.

системі юридичних наук визначають її об'єкт і предмет як істотні характеристики процесу наукового пізнання.

§ 1.2. ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ І СТРУКТУРА ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Кожна наука має свій об'єкт і предмет дослідження, які тісно взаємодіють і співвідносяться, але повністю не збігаються. Об'єкт пізнання – це все те, на що спрямована діяльність дослідника, яка протистоїть йому як об'єктивна реальність. Будь-яке явище дійсності може бути об'єктом вивчення різноманітних наук. Осмислюючи предмет конкретної науки, в об'єкті пізнання виокремлюють ту або іншу його частину, причому вона входить до предмета науки не цілком, а лише тією стороною, що визначається особливостями цієї науки, тоді як усі інші аспекти розглядаються як другорядні. Поняття «об'єкт науки» значно ширше за обсягом ніж поняття «предмет науки». Предмет будь-якої науки – це не просто явище або процес об'єктивного світу, а результат теоретичного абстрагування, що дає можливість виявити закономірності виникнення, трансформації та функціонування досліджуваного об'єкта, специфічні лише для цієї науки і ніякої іншої[1].

В юридичній науці проблема розмежування об'єкта та предмета розглядається як методологічно важлива. Визнання об'єкта теорії держави та права в якості її самостійного елемента, відмінного від того, що розуміється під предметом цієї науки, має принципово істотне значення. Адже саме за допомогою цієї категорії визначається коло явищ і процесів об'єктивної дійсності, з осмислення яких розпочинається складний, суперечливий процес пізнання предмета науки. Звідси слідує, що пізнання – це шлях, який веде від об'єкта до предмета, від первинних (чуттєвих, емпіричних) знань про право і державу до теоретичного, науково-юридичного знання про ці явища суспільної дійсності.

Об'єкт теорії держави та права – це:

– правові та державні явища, а також інші пов'язані з ними суспільні феномени, що пізнаються через узагальнені про них уявлення та поза межами конкретного історичного періоду;

– правове життя як поліструктурне системне утворення, сфера загальносоціального життя, що опосередкована правом (світ права), якій притаманна двоїстість свідомого і природного, правомірного та протиправного, позитивного і негативного, та охоплює правову реальність (сучасність, сьогодення), правову історію (ретроспективу) і правове майбутнє (перспективу).

Правові та державні явища є об'єктом осмислення різних суспільних наук (філософії, історії, політології та інших), але останні вивчають право і державу не в цілому, а лише у прикладному плані, в тому обсязі, який їм

[1] Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. 4-те вид., стер. Київ : Знання, 2010. С. 61.

необхідний для більш глибокого пізнання предмета своєї науки.

Як і кожна наука, теорія держави та права має свій предмет. Саме предмет визначає самостійність науки, її специфічні властивості та місце у сфері наукового пізнання дійсності. Водночас предмет теорії держави та права створюється фактично всією системою юридичних наук. Це пояснюється тим, що галузеві та інші юридичні науки вивчають лише окремі сфери, аспекти права і держави або історію правового життя та не можуть надати цілісного і повного уявлення про правову організацію суспільства. З огляду на те, що предмет дослідження будь-якої науки є основою розуміння її сутності, специфіки і призначення, його чітке визначення має бути одним з головних завдань, яке має виконувати та чи інша наука. Предмет теорії держави та права – це динамічна категорія, що постійно уточнюється, перебуває в постійному розвитку[1].

У сучасній юридичній літературі має місце плюралізм наукових уявлень про предмет теорії держави та права на різних етапах її розвитку[2]. На підставі опрацювання наявних позицій з цього приводу є всі підстави стверджувати, що **предмет теорії держави та права** – *це істотні властивості, найбільш загальні закономірності, тенденції та випадковості розвитку (виникнення, перетворення, функціонування тощо) правових і державних явищ, а також інших пов'язаних з ними суспільних феноменів.*

Відповідно до цієї дефініції у ***структурі предмета теорії держави та права*** можна виокремити такі дві ***змістові складові:***

– істотні властивості (природа, сутність) правових і державних явищ, а також інших пов'язаних з ними суспільних феноменів;

– найбільш загальні закономірності, тенденції та випадковості розвитку (виникнення, перетворення, функціонування тощо) праводержавних явищ та інших пов'язаних з ними суспільних феноменів.

Першим елементом предмета, що вивчається загальнотеоретичною юридичною наукою, є сутність правових і державних явищ, а також інших пов'язаних з ними суспільних феноменів, наприклад, моралі, влади, громадянського суспільства, глобалізації тощо. Її становлять сукупність істотних властивостей, що відрізняють праводержавні явища від суміжних однорідних феноменів і зумовлені глибинними зв'язками й тенденціями їх розвитку (наприклад, право – від інших видів соціальних регуляторів, державу – від недержавних організацій влади). Для права такою властивістю є відповідність визнаній у суспільстві мірі справедливості, свободи та рівності, для держави – володіння державним суверенітетом. Уявлення про сутність права і держави забезпечують поглиблення та конкретизацію знань стосовно природи юридичних явищ і процесів і є відправними для виявлення та дослідження наявних у правовій сфері закономірностей, тенденцій і випадковостей.

[1] Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підруч. Київ : Україна, 2014. С. 19.
[2] Бондаренко Б. Д. Закономірності як предмет загальної теорії права : монографія. Київ : БД Дакор, 2020. С. 37.

Логічним вираженням сутності правових і державних явищ є юридичні поняття та категорії, що розробляються і формулюються теорією держави та права. **Юридичне поняття** – *це одна з форм мислення, результат узагальнення суттєвих ознак правового та державного явища*. Юридичне поняття являє собою єдність думок про зміст, обсяг і словесне позначення (термін, ім'я) певного праводержавного явища. У свою чергу **юридична категорія** – *це граничне за рівнем узагальнення, фундаментальне, абстрактне юридичне поняття*. Зовнішнім носієм юридичного поняття є юридичний термін (слово або словосполучення), що представляє поняття у відповідній знаковій формі. Поняття може бути піддано різним логічним операціям, наприклад, складанню, множенню та ін. З метою розкриття змісту та (або) встановлення обсягу юридичного поняття використовують таку логічну операцію як визначення. У зв'язку з останнім твердженням необхідно наголосити на таких моментах: по-перше, визначенню підлягають лише юридичні поняття, а не юридичні терміни; по-друге, слід розрізняти логічну операцію, у процесі якої розкривається зміст та (або) встановлюється обсяг юридичного поняття, називаючи цей процес визначенням поняття, і сформульований у стислій та явній формі основний зміст та (або) обсяг юридичного поняття – дефініцію.

Поняттєво-категоріальний апарат теорії держави та права – *це система узгоджених і взаємозалежних юридичних понять і категорій, необхідних для теоретичного пізнання праводержавних явищ та інших пов'язаних з ними суспільних феноменів*. Поняттєво-категоріальний апарат теорії держави та права є засобом організації юридичних знань. Він виконує не лише логічну, пізнавальну, світоглядну, але й методологічну функції, тому що впливає на характер і зміст системи понять усіх інших юридичних наук, у тому числі галузевих[1].

Переходячи до розгляду другої складової предмета теорії держави та права, слід зазначити, що **праводержавні (юридичні) закономірності** – *це об'єктивні та стійкі, необхідні й суттєві зв'язки правових і державних явищ між собою та іншими суспільними феноменами, що випливають з їх природи, сутності*. Ці зв'язки можуть існувати у вигляді: 1) зумовленості одного явища іншим (наприклад, особливості суспільних відносин, що впорядковуються правом, визначають метод правового регулювання); 2) взаємовпливу між різними явищами (приміром, право та мораль впливають одне на одного); 3) протиріч, що виникають між різними явищами (наприклад, суперечності між нормами певної релігії і права у світській державі) та ін.

Юридичні закономірності (як і будь-які закономірності суспільної реальності) завжди мають *ймовірний характер*. Хоча зв'язки, що

[1] Правова система України: історія, стан та перспективи розвитку: у 5 т. Т. 1: Методологічні та інформаційно-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2008. С. 121.

відображаються в юридичних закономірностях, і мають сталий характер, проте складність суспільного організму, істотна кількість чинників, які на нього впливає, може призводити до того, що в різних суспільствах певна закономірність буде виявлятися по-різному, а в деяких суспільствах не виявлятися взагалі. Приміром, можна стверджувати, що демократична держава існує в умовах ринкової економічної системи. Імовірність закономірності в цьому випадку виявляється в тому, що практично завжди ринкова економіка і демократичний державний режим не можуть існувати один без одного. Однак трапляються випадки коли ринкові механізми функціонують у державах, які не належать до демократичних (наприклад, Китайська Народна Республіка, Сінгапур тощо).

Праводержавні закономірності часто не можуть бути виражені в абсолютно точних якісних чи кількісних показниках. Показово в цьому сенсі, що індекси (індикатори, показники), які використовуються для вимірювання демократії, верховенства права, захисту прав людини, спираються як на певні кількісні та якісні показники (приміром, наявність конкретних конституційних механізмів стримування державної влади та їх якість), так і на експертні думки з цього приводу (наприклад, World Justice Project – міжнародна неурядова організація, що вимірює Індекс верховенства права в країнах світу, Transparency International – міжнародна антикорупційна організація, котра визначає Індекс сприйняття корупції та Глобальний корупційний барометр)[1].

Імовірність юридичних (і загалом суспільних) закономірностей відрізняє останні від законів природи. Якщо, приміром, сполучивши певні речовини, ми здатні точно спрогнозувати наступну хімічну реакцію, а вивчивши кульовий отвір, – визначити місце, з якого був зроблений постріл, то стосовно права і держави йдеться лише про імовірні висновки, які можуть бути скореговані залежно від конкретних обставин. Так, адміністративна юстиція є потужним способом захисту прав людини і забезпечення верховенства права. Проте в умовах авторитарного державного режиму, а так само за високих корупційних ризиків цей інструмент може виявлятися цілковито неефективним.

Крім того, як правило, праводержавні закономірності є такими, що мають декілька варіантів розвитку (варіативними), оскільки здійснення цих закономірностей може бути скореговане умовами певного суспільства, країни, цивілізації. Зокрема значна соціальна напруга, що мала місце в розвитку держав Європи та Північної Америки наприкінці XIX – на початку XX ст., у деяких випадках призвела до революційної зміни державного ладу і правової системи (як у Російській імперії в 1917 р.), а в деяких – до прийняття законів, що запроваджували

[1] Вовк Д. О. Юридична закономірність. *Велика українська юридична енциклопедія :* у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / Редкол. : О. В. Петришин (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 866.

соціальний захист, подолання значного економічного розшарування в суспільстві та, врешті-решт, знайдення соціального компромісу (країни Західної Європи, США тощо). Така *варіативність* призводить до того, що досить часто праводержавні закономірності можуть бути сформульовані в максимально *загальному вигляді*. Так, закономірним є світський характер держави, заснованої на верховенстві права, адже держава, яка переслідує будь-які релігійні цілі (охорону й просування певної релігії, переслідування єретиків), відчуває проблеми із забезпеченням юридичної рівності або деяких фундаментальних прав людини.

Зі змістового боку серед ***праводержавних закономірностей,*** що вивчаються теорією держави та права, слід виокремлювати:

– закономірності *виникнення* правових і державних явищ (наприклад, виникнення держави завжди зумовлює створення апарату публічної влади, на який покладається виконання функцій держави);

– закономірності *перетворення* правових і державних явищ (приміром, трансформація системи законодавства, збільшення кількості нормативно-правових актів обов'язково ставить перед законодавцем питання систематизації останніх);

– закономірності *функціонування* правових і державних явищ (наприклад, демократична правова держава завжди має забезпечувати підзвітність уряду населенню і закріплювати на рівні конституції та законів механізми забезпечення такої підзвітності)[1].

Окрім того, у вітчизняній юридичній літературі існують різні підходи до інтерпретації та класифікації праводержавних закономірностей як основи предмета теорії держави та права[2]. Так, вони, з одного боку, можуть бути *загальними,* оскільки властиві праву та державі як суспільним явищам, а з іншого – *специфічними* стосовно загальних закономірностей суспільства в цілому. Закономірності також можна диференціювати на ті, що одночасно притаманні праву та державі, або ті, що характерні тільки для права чи лише для держави. Перші розглядаються як *спільні*, а другі – як *особливі*.

Без розуміння юридичних закономірностей, властивих праву та державі, неможливо скласти не тільки цілісне уявлення про правове життя суспільства, а й достатньо глибоко дослідити окремі правові чи державні явища. Тому вивчення найбільш загальних закономірностей є неодмінним завданням теорії держави та права. Водночас відмова від пошуків зв'язків між різними правовими і державними явищами збіднює можливості загальнотеоретичного правознавства, перетворює його на довідник емпіричних даних. У свою чергу зведення функціонування правової системи лише до закономірних процесів не відповідає специфіці будь-якої суспільної системи, в тому числі правової, розвиток якої є не лише закономірним, а й таким, що супроводжується виникненням і

[1] Теорія держави і права : підруч. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. / За ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. С. 19.

[2] Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 10-е, допов. Львів : Край, 2008. С. 208–211.

зникненням певних *тенденцій* і *випадковостей*.

Юридична тенденція теж відображає зв'язки, що виникають між різними праводержавними явищами та іншими суспільними феноменами. Однак від закономірності тенденція відрізняється тим, що вона має не настільки стійкий характер і часто є тимчасовою. Якщо закономірність постійно і стабільно відтворюється усередині правової системи, то тенденція здатна виявлятися і зникати залежно від різних обставин. Прикладом юридичної тенденції може бути демократизація країн світу у XX ст., що мала хвилеподібний характер і супроводжувалася протилежними процесами авторитаризації. Різноманітність причин, з яких виникали і зникали демократичні режими, нерівномірність цього процесу, сталість існування багатьох автократій, що залишились, не дозволяють стверджувати про існування відповідної закономірності, але тенденція збільшення рівня демократії у світі, безумовно, наявна.

Вивчаючи юридичні закономірності або тенденції, можна також зустрічатися з ***випадковостями*** в розвитку правових і державних явищ[1]. Під останніми розуміють непередбачуваний, нетиповий збіг обставин у сфері права і держави як правового інституту, що відбувається з малим ступенем імовірності й не зумовлений їх сутністю. Особливістю випадковості є те, що вона не набуває загального характеру і зазвичай не повторюється в аналогічних ситуаціях. Так, випадковостями є існування різноманітних нетипових форм державного правління (наприклад, виборна монархія, лівійська джамахірія та інші), нестандартних форм (джерел) права, незвичайних атрибутів держави (приміром, чотири державні мови у Швейцарії) тощо. Виникнення цих випадковостей не пов'язане з сутністю правових і державних явищ і зумовлене різноманітними неправовими чинниками (бажаннями зберегти або концентрувати політичну владу, особливостями суспільного ладу, історичним минулим тощо).

Осмислення теорією держави та права випадковостей зумовлено тим, що юридичні закономірності, тенденції і випадковості не існують окремо. Випадковості, за умови їх повторення, можуть набувати характеру тенденцій. У свою чергу тенденції здатні трансформуватися в закономірності. Наприклад, тенденція надання виборчого права жінкам поступово трансформувалася в міжнародний стандарт прав людини, тобто перетворилася на закономірність. Можливі й протилежні приклади. Так, рабство і можливість правочинів із продажу людини є реальністю для більшості систем стародавнього права. Однак в Європі через економічну неефективність рабської праці та християнські догмати рабство поступово занепадає і може розглядається як тенденція, а згодом і випадковість (приміром, рабство у США чи кріпацтво в Російській імперії)[2].

---

[1] Загальна теорія права : підруч. / О. В. Петришин та ін. / За ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. С. 21.

[2] Вовк Д. О. Юридична закономірність. *Велика українська юридична енциклопедія :* у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / Редкол. : О. В. Петришин (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 868.

Водночас у процесі генезису науки зазнає змін і перетворень її предметне поле, адже саме життя висуває нові об'єкти пізнання та ліквідує те, що віджило. Традиційна проблематика будь-якої науки, в тому числі теорії держави та права, поповнюється новими напрямами досліджень, пов'язаних зі сферою інших галузей наукового знання. Практика свідчить, що інтеграція, злиття, об'єднання наук у комплексному дослідженні відповідних об'єктів має наслідком прогрес науки. При цьому сучасний розвиток теорії держави та права потрібно розглядати як процес усе більшої конкретизації наукового знання.

У ході генезису предмета теорії держави та права елемент новизни тісно пов'язаний з елементом наступності, адже нове виникає на основі попереднього як пізнавальна, більш глибока, змістовна й адекватна форма осягнення та розуміння правових і державних явищ. Будь-яку новизну не можна сприймати без глибокого осмислення і, навіть, критичності. Разом з тим, методологічне оновлення вітчизняної юриспруденції не має призвести до нехтування науковими розробками теорії держави та права минулих років, насамперед, тими усталеними напрацюваннями, що витримали випробування часом, а отже, підтвердили свою достовірність, корисність і практичну значущість.

Предмет теорії держави та права пізнається в певній послідовності – системі, яка складається з пов'язаних компонентів (частин), що утворюють структуру цієї юридичної науки. Під **структурою теорії держави та права** потрібно розуміти *єдність елементів, їх властивостей і зв'язків між ними в межах певної системи.* Проникнення в сутність структури теорії держави та права є необхідною передумовою пізнання предмета цієї юридичної науки.

У цьому контексті варто наголосити на тому, що серед сучасних правознавців не існує єдиного підходу щодо структури теорії держави та права. У наукових працях структура загальнотеоретичної юридичної науки визначається по-різному, залежно від кола наукових інтересів їхніх авторів. Так, керуючись «еталонними» ознаками, оптимальна структура теорії держави та права має включати такі компоненти: 1) склад теорії держави та права як науки; 2) теоретичні проблеми співвідношення суспільства, держави і права; 3) теорія держави; 4) теорія права; 5) теоретичні проблеми формування світового правопорядку[1].

У навчальних джерелах обґрунтовується необхідність розгляду внутрішньої будови теорії держави та права в межах двох основних підходів: *предметного* і *функціонального*. Відповідно до предметного підходу структурування цієї юридичної науки передбачає такі складові: 1) загальнотеоретичні питання (метатеорія) юридичної науки; 2) теорія держави; 3) теорія права; 4) теорія прав людини; 5) теорія юридичної техніки, законодавчої стилістики, методів тлумачення права; 6) теорія

[1] Коцюбинська О. Ю. Теорія держави і права: системний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2012. С. 7, 13; Очколяс Д. В. Теоретична юридична наука як доктринальна основа правової ідеології : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2021. С. 10.

правової системи (юридична компаративістика). У межах функціонального підходу виокремлюють юридичну догматику, юридичну техніку, філософію права, соціологію права[1].

На підставі викладеного вище, можна зробити висновок про те, що розгляд структури теорії держави та права є дискусійним питанням. У зв'язку з цим, вважаємо, що в основі внутрішньої будови цієї загальнотеоретичної юридичної науки мають обов'язково знаходитися два визначальних компонента: ***теорія держави*** і ***теорія права,*** а всі інші складові повинні бути зорієнтовані лише на їх органічне доповнення в межах предмета теорії держави та права. Предметостворюючим для загальнотеоретичного правознавства, як і для юридичної науки в цілому, має виступати поняття права як самостійної соціокультурної цінності, вирішальне значення у формуванні та функціонуванні якого відіграє не держава, а *людина, яка є не тільки адресатом права, а його творцем і орієнтиром.* Це зовсім не заперечує функціональних зв'язків права з державою, як і не суперечить самоцінності для народу України самої Української держави. Адже лише власна сильна, незалежна, заснована на вимогах верховенства права держава спроможна гарантувати справжню пошану людської гідності в усіх її проявах – забезпечити людське життя та здоров'я, недоторканність і безпеку, рівні можливості доступу до якісної освіти, охорони здоров'я, гідну оплату праці та соціальне забезпечення.

Таким чином, нині перед теорією держави та права стоїть важливе завдання постійного оновлення знання про правову реальність, орієнтуючись на загальновизнані зразки демократії, верховенства права та забезпечення прав і свобод людини. Потреба в переосмислені предмета теорії держави та права зумовлена не лише внутрішніми чинниками, але і зовнішніми, визначальне місце серед яких посідає стрімкий розвиток глобалізаційних процесів, які поряд з економічною, політичною, правовою сферами охоплюють також галузь науки й освіти.

§ 1.3. МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Ступінь достовірності пізнавальної діяльності визначається як відповідність її результатів «реальному стану речей», що залежить від обрання і використання правильного шляху та найбільш адекватних засобів наукового дослідження. Саме тому питання методологічного забезпечення є першочерговим для теоретичного осмислення в будь-якій предметній сфері. Лише за умови озброєності сучасною методологією вітчизняна юридична наука зможе виконати поставлені перед нею завдання щодо розбудови засад правової, демократичної держави та формування національної правової системи.

У буквальному значенні слово «методологія» (від лат. methodus –

[1] Актуальні проблеми теорії держави та права. Ч. І. Актуальні проблеми теорії держави : навч. посіб. / С. М. Тимченко та ін. 2-е вид., стереот. Київ : КНТ, 2008. С. 31.

метод, logos – вчення) означає вчення про метод. Протягом багатьох століть поняття «методологія» зазнало трансформації, що зумовило різні підходи до його тлумачення. Сучасне наукознавство теж не є винятком з цього правила. Одні автори розуміють методологію як її філософську, світоглядну сторону, інші ототожнюють методологію з діалектикою, історичним матеріалізмом, загальнотеоретичними проблемами будь-якої науки; треті вважають, що методологія – це самостійна галузь наукового знання, яка виходить за межі філософського аналізу і є вченням, наукою про метод і методику; четверті заперечують за методологією статус самостійної науки, розглядаючи її як систему принципів, методів і логічних прийомів наукового пізнання[1].

У філософії під *методологією* розуміють сукупність підходів, способів, методів, прийомів і процедур, що застосовуються у процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети. Структурно методологія має кілька рівнів, основними з яких є такі: *діалектико-світоглядний* – визначає головні напрями та загальні принципи пізнання в цілому (вищий рівень); *загальнонауковий (міждисциплінарний)* – використовується під час пізнання особливої групи однотипних об'єктів (середній рівень); *конкретнонауковий* – застосовується у процесі пізнання специфіки окремого об'єкта (нижчий рівень); *перехідний від пізнавально-теоретичної до практично-перетворюючої діяльності* – розкриває загальні шляхи та форми впровадження результатів наукових досліджень у практику. Між цими рівнями методології існують органічний зв'язок, залежність, підпорядкованість і взаємопроникнення. У нашому випадку конкретнонауковою методологією є методологія юридичної науки, основою, ядром якої є методологія теорії держави та права.

Методологія теорії держави та права – *це багаторівнева система принципів, підходів, методів та інших пізнавальних інструментів осмислення предмета загальнотеоретичного правознавства, а також вчення про цю систему*.

Методологія теорії держави та права визначає взаємодію методів, забезпечує єдині підходи до вивчення предмета, науковість процесу пізнання; характеризує наукову діяльність як багатоаспектну, що здійснюється в межах чітко визначених етапів; забезпечує дослідження юридичних понять, категорій і конструкцій, характеризує їх призначення в суспільстві. Методологія сучасної теорії держави та права становить складне і багатопланове утворення, що охоплює:

– проблеми структури наукового знання взагалі й наукових правових теорій зокрема;

– закони виникнення, функціонування та зміни правових теорій;

– понятєво-категоріальний апарат теорії держави та права;

– систему методів і принципів пізнання предмета теорії держави та

[1] Кельман М. С., Стратонов В. М. Загальна теорія права : підруч. Вид. 6-е, доп. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. С. 625.

права;

– аналіз її наукової мови, формальних і формалізованих методів дослідження (методики і процедури дослідницької діяльності), типології систем наукового загальнотеоретичного юридичного знання тощо.

Основною «структурною» одиницею методології є метод. Термін «метод» (від лат. methodus – прийом, спосіб, метод) незалежно від конкретної науки, галузі знань чи навчальної дисципліни означає спосіб (підхід), за допомогою якого з'ясовується предмет цієї науки, досягається певна мета та вирішуються відповідні завдання. Метод як засіб пізнання – це спосіб відображення та відтворення в мисленні предмета, що вивчається. На відміну від предмета дослідження, який дає відповідь на запитання, що досліджує та чи інша наука, метод характеризує, як саме, за допомогою яких способів, засобів і прийомів це відбувається. У науці метод – це шлях, що веде до раціональної, а відтак – зрозумілої та контрольованої відповіді на питання теоретичного пізнання або практичного досвіду, або пошуку меж цього пізнання.

Ф. Бекон (1561 – 1626)

Поняття методу ввели в науковий обіг стародавні греки, інтерпретуючи його як шлях дослідження, теорію, вчення, спосіб досягнення якої-небудь мети, вирішення конкретного завдання, сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності. Найвідоміші вчені надавали методам пізнання важливе значення. Так, загальновідомим є вислів англійського філософа XVII ст. Френсіса Бекона, який порівнював метод з ліхтарем, що освітлює шлях ученому, вважаючи, що навіть кульгавий, який йде дорогою з ліхтарем, випередить того, хто біжить у темряві по бездоріжжю[1].

Метод – категорія ідеальна, він є результатом інтелектуальної діяльності та належить до світу знань. Переходячи зі світу знань до практики, метод проявляється не сам по собі, а у вигляді певних раціональних прийомів, способів дії. Застосування науково обґрунтованих методів є важливою умовою набуття нових достовірних наукових знань. Головні елементи методу такі: принципи, правила, прийоми, способи, засоби та операції. З урахуванням зазначених вище міркувань, **метод теорії держави та права** – *це сукупність прийомів, способів і засобів дослідження та практичного засвоєння правової реальності, за допомогою яких пізнаються правові та державні явища у процесі їх виникнення, перетворення та функціонування*[2].

При цьому стосовно питання про систему методів юриспруденції взагалі й теорії держави та права зокрема єдності серед учених-юристів

[1] Теорія держави і права : підруч. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. / За ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. С. 33.

[2] Гусарєв С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і держави : навч. посіб. Київ : Правова єдність, 2008. С. 21.

немає. На підставі осмислення різних позиції з цього приводу, можна зробити висновок про те, що ***система методів теорії держави та права*** включає такі складові: 1) загальні методи мислення; 2) філософські методи; 3) загальнонаукові методи; 4) конкретнонаукові (неюридичні та власне юридичні) методи.

Загальні методи мислення – *це способи дослідження, що притаманні як науковому (теоретичному) пізнанню, так і практичній та буденній діяльності (практичному пізнанню).* До ***загальних методів мислення,*** що застосовуються під час опрацювання предмета теорії держави та права, належать:

– *аналіз* – це уявний розподіл предмета на складові частини (ознаки, властивості, аспекти, елементи) з метою вивчення кожної з них окремо. Так, за допомогою аналізу виявляється внутрішня «конструкція» права або держави, створюються відповідні умови для утворення їх понять;

– *синтез* – це уявне поєднання частин предмета, розподіленого аналізом, у єдине ціле. Аналіз і синтез перебувають у нерозривній єдності, вони взаємообумовлені: аналіз завжди допускає синтез, а синтез – аналіз. Завдяки синтезу формується загальне уявлення про суттєві ознаки, зміст та обсяг понять права і держави та їх структурних частин;

– *абстрагування* – це уявне виокремлення істотних ознак предмета та їх відокремлення від множини інших властивостей. Результат абстрагування називається абстракцією. Будь-яке поняття є абстракцією. Широке використання цього методу в теорії держави та права є цілком обґрунтованим, оскільки одним з головних завдань останньої є формування понятєво-категоріального апарату юриспруденції;

– *узагальнення* – це такий логічний спосіб, завдяки якому здійснюється уявний перехід від одиничного до загального через об'єднання однорідних предметів, зокрема права і держави, в типи (види) на основі їх спільних ознак;

– *індукція* – це метод дослідження та спосіб мислення, в якому загальний висновок формується на основі конкретних посилань. Так, вивчаючи норми права, що формально (нормативно) закріплюють форму державного правління певної країни, можна визначити (індуктивно), якою вона є – монархічною або республіканською;

– *дедукція* – це метод дослідження і спосіб міркування, за допомогою якого із загальних посилань з необхідністю слідує висновок конкретного характеру. Наприклад, осмислюючи юридичну природу певної галузі права, можна попередньо з'ясувати особливості її окремих норм права;

– *аналогія* – це метод дослідження, згідно з яким на основі подібності об'єктів дійсності, в тому числі права і держави, за деякими ознаками робиться висновок про схожість цих явищ й за іншими рисами[1].

У свою чергу **філософські методи** – *це вищий рівень пізнання, система «м'яких» принципів, операцій, прийомів, що розташовані на*

[1] Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров та ін. / За заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. С. 22.

найвищих «поверхах» абстрагування. Будучи універсальними за своїм змістом, вони визначають лише найзагальніші орієнтири дослідження, його генеральну стратегію. Через складність філософського знання класифікація методів його пізнання багато в чому залежить від характеристики філософських теорій і концепцій, кожній з яких зазвичай притаманний власний метод пізнавальної діяльності (герменевтичний, феноменологічний, аксіологічний, антропологічний тощо). Серед ***філософських методів*** як найбільш загальних і універсальних методів пізнання предмета теорії держави та права виокремлюють:

– *діалектичний метод* – це універсальний метод, в основі якого лежить *діалектика*, тобто вчення про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення. Діалектика становить цілісну систему категорій, законів і принципів мислення та діяльності, які відображають єдність і цілісність загальних характеристик реального світу, що розвивається. Вона дає можливість охопити світ у його цілісності, визначити місце досліджуваної проблеми серед множини інших, її зв'язку з ними тощо. Відповідно до вимог діалектичного методу всі правові та державні явища мають розглядатися у взаємному зв'язку між собою та суспільним життям. Вони вивчаються не у статиці, а в динаміці, на основі відповідних *законів діалектики:* а) закон єдності та боротьби протилежностей (наприклад, аналіз правомірної поведінки та правопорушення в межах юридично значущої поведінки); б) закон про перехід кількісних змін у якісні (приміром, розширення та звуження сфери державного соціального забезпечення фактично сприяють зміні історичної сутності держави); в) закон заперечення заперечення (наприклад, у правовій системі сучасної України присутні елементи нової та минулої систем). Водночас **категорії діалектики** – *це гранично абстрактні поняття, що відображають найбільш загальні й суттєві властивості, сторони, зв'язки і відносини реальності та пізнання*. Для теоретичного осмислення правових і державних явищ такими категоріями є: причина та наслідок, зміст і форма, сутність і явище, загальне й одиничне, абстрактне та конкретне тощо;

– *метафізичний метод* – це універсальний метод, в основі якого знаходиться *метафізика*, тобто філософське вчення про надпочуттєві принципи буття, з притаманним йому способом мислення, який розглядає речі та явища як незмінні й незалежні одне від одного. Метафізичний метод протилежний діалектичному і виходить з кількісного розуміння розвитку, заперечує саморозвиток, ототожнює пізнання та дійсність, абсолютизує окремі форми, етапи пізнавального процесу. Так, метафізичний спосіб пізнання правової реальності має справу з ноуменальним, вічним і абсолютним смислом правових феноменів, що проступають крізь зримі форми останніх, наприклад, право є втіленням справедливості, свободи і рівності. Цей метод дозволяє бачити в нормах і цінностях природного права символи надособистісних

енергій, що беруть участь у творенні земного правопорядку[1].

Загальнонаукові методи – *це наукові методи, що використовуються переважною більшістю або всіма науками.* Вони є опосередковуючою ланкою між філософськими методами (фундаментальними складовими юридичних наук) і конкретнонауковими методами. До загальнонаукових методів, що застосовуються під час пізнання предмета теорії держави та права, належать:

– *історичний метод* – це загальнонауковий метод, що передбачає пізнання певного об'єкта через призму структурних і функціональних процесів його виникнення та розвитку в історичному вимірі. Цей метод відіграє важливу роль у пізнанні права і держави, оскільки поза історичним контекстом, що пов'язує явища сучасності з тими явищами, які їм передували, та тими, що виникнуть на їх основі в перспективі, неможливо пізнати сучасність. Використання історичного методу дає змогу прослідкувати логіку змін у процесі генезису правових і державних явищ, еволюцію правового регулювання, з'ясувати, під впливом яких факторів з'являлися конкретні форми (джерела) права;

– *системний метод* – це загальнонауковий метод, що використовується при дослідженні та конструюванні складних і надскладних об'єктів. У сучасній науці під поняттям *«система»* розуміється сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія; множинна взаємопов'язаних елементів, які у своїй органічній єдності утворюють нову якість. Застосування системного методу припускає розгляд правових і державних явищ як цілісних сукупностей різноманітних елементів (складових), що взаємодіють між собою та навколишнім середовищем[2];

– *функціональний метод* – один з базових у теорії держави та права. Його сутність відображається у виокремленні форм взаємодії різноманітних суб'єктів або елементів і з'ясуванні їх місця та значення (функції). За допомогою цього методу можна простежити не стільки дію всієї системи, скільки функціонування її окремих ланок у їх зв'язку та залежності, а також визначити «провідну» ланку в державному механізмі, правовому регулюванні і, навпаки, побачити ділянку менш «напружену», недосконалу, що потребує змін. Функціональний метод передбачає не тільки встановлення елементів системи, а й вивчення цих складових у розвитку. Такий метод надає змогу виявити перетворення, що відбуваються в механізмі держави, правовій системі тощо;

– *синергетичний метод* – це такий метод, за якого події та явища навколишньої дійсності розглядаються з позиції *синергетики*, тобто галузі знань, що базується на нелінійному мисленні та міждисциплінарних дослідженнях проблем самоорганізації у природі. За

[1] Шмоткін О. В. Теорія держави і права в латинських юридичних аксіомах : навч. посіб. Київ : Нац. акад. СБУ, 2018. С. 18.

[2] Бариська Я. О., Погорєлова З. О., Попович Т. П. Загальна теорія права і держави : навч. посіб. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2021. С. 15.

допомогою пізнавального потенціалу синергетичного методу правові та державні явища вивчаються як системи, що самоорганізуються, виникнення і зміна яких ґрунтується на випадкових процесах, особливо в їх нестабільних, кризових станах. Понятєвий апарат цього методу утворюють поняття нерівноваги, кризи, еволюції, відхилення, самоорганізації, нелінійності, ймовірності випадку тощо[1];

– *структурний метод* – це спосіб пізнання, що властивий різноманітним теоріям і дослідженням, головним об'єктом яких є структура суспільних, правових і державних явищ, а також їх елементів. За допомогою структурного методу з'ясовується внутрішня будова праводержавних явищ шляхом встановлення сутнісних, відносно стійких зв'язків між їх елементами при частковому або повному абстрагуванні від якісних характеристик цих елементів (наприклад, структура правового статусу людини, норми права, правової системи, механізму держави);

– *інституціональний метод* – орієнтований на вивчення сталих форм організації та регулювання життя суспільства. Соціальну поведінку людей досліджують у тісному зв'язку з існуючою системою соціальних нормативів та інститутів, що забезпечують свідоме впорядкування та організацію діяльності соціальних суб'єктів, відтворення повторюваних і найбільш стійких зразків поведінки, навичок, традицій. Кожний соціальний інститут входить до певної соціальної структури, організовується для виконання тих або інших суспільно значущих цілей і функцій. Тим самим загальнотеоретичне дослідження передбачає вивчення правових і державних інститутів: форм (джерел) права, інститутів права, органів держави, державного устрою тощо[2].

Конкретнонаукові (приватнонаукові) методи – *застосовуються конкретними науками або їх окремими групами*. Вони є сукупністю, комбінацією частини пізнавальних прийомів, набір яких залежить від природи об'єкта та умов процесу пізнання. Конкретнонаукові методи теорії держави та права поділяються на дві підгрупи: ***неюридичні*** та ***юридичні (власні)***.

Так, ускладнення і розширення предмета дослідження, нові запити практики змушують теорію держави та права використовувати неюридичні конкретнонаукові методи, які розроблені в межах інших наук (наприклад, соціології, математики тощо). Водночас проникнення в теорію держави та права методів дослідження, притаманних іншим наукам, не є суто формальним, механічним процесом, а супроводжується їх відповідною перебудовою, трансформацією до специфіки явищ правової реальності. До підгрупи ***неюридичних конкретнонаукових методів*** загальнотеоретичного правознавства належать:

– *соціологічний метод* – виражається в осмисленні права та держави

[1] Теорія держави і права : підруч. / О. М. Бандурка та ін. / За заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. С. 32.

[2] Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. 4-те вид., стер. Київ : Знання, 2010. С. 82.

не на рівні абстрактних понять, а на основі реальних соціальних фактів, сформованих у суспільстві правил та інституцій. Цей метод включає такі прийоми як анкетування, опитування, інтерв'ювання, соціальний експеримент, аналіз документів, вивчення та збирання статистичних даних. Соціологічний метод використовується для визначення ефективності дії правових і державних інститутів на суспільні відносини, виявлення протиріч між законодавством і потребами суспільного розвитку. У цілому соціологічний метод підвищує науковий потенціал теорії держави та права, дієвість її впливу на суспільні відносини;

– *статистичний метод* – передбачає опрацювання кількісних показників, що об'єктивно відображають стан, динаміку і тенденції розвитку правових і державних явищ у наукових чи практичних цілях. Цей науковий метод набуває особливого значення під час вивчення масових явищ, приміром, злочинності, юридичної практики, діяльності правоохоронних органів та ін. Статистичні дослідження праводержавних явищ охоплюють три стадії: збирання статистичного матеріалу, зведення його за єдиним критерієм та опрацювання;

– *кібернетичний метод* – це сукупність прийомів, що дозволяють за допомогою системи понять, законів і технічних засобів кібернетики (загальна наука про управління) вивчити правові та державні явища. Можливості кібернетики не зводяться лише до технічних засобів (комп'ютерів, програмного забезпечення). Глибше пізнати юридичні закономірності можна й під час застосування системи понять кібернетики (управління, інформація, прямий і зворотній зв'язки, оптимальність тощо) і теоретичних ідей (закон необхідної різноманітності та інші). Кібернетичний метод використовується для розробки автоматизованих систем отримання, обробки, зберігання та пошуку правової інформації; створення, впровадження і використання технологій штучного інтелекту у правовій сфері та юридичній практиці (наприклад, смарт-контрактів, чатботів, онлайн-сервісів, електронного правосуддя) тощо.

У свою чергу **юридичні конкретнонаукові методи** – *це способи пізнання, що напрацьовані певною юридичною наукою та використовуються для вирішення конкретних завдань у межах правознавства*. До ***юридичних (власних) конкретнонаукових методів*** теорії держави та права належать:

– *формально-юридичний метод* – це конкретнонауковий спосіб пізнання, зміст якого полягає в описі явищ правової реальності за допомогою юридичної термінології, висвітленні діяльності соціальних суб'єктів з погляду юридичних моделей поведінки, з позиції правомірного або протиправного, обов'язкового або можливого. У ході використання цього методу здійснюється реконструкція фактів та явищ правової реальності, їх юридична оцінка, виявляються тенденції і закономірності юридичної практики, а також удосконалюється юридична термінологія. Користуючись цим інструментом, можна з'ясувати, з яких елементів складається норма права, як повинна конструюватися її

санкція, які складові є обов'язковими для нормативно-правового акта тощо;

– *теоретико-юридичний метод* – це конкретнонауковий спосіб мислення, під час якого використовуються наявні юридичні теорії, поняття і категорії, що відображають основний зміст правової реальності, її структуру та закономірності розвитку. Властивий правовим теоріям, поняттям і категоріям внутрішній логічний зв'язок дає можливість здійснювати теоретичний аналіз об'єкта дослідження без безпосереднього звернення до нього. У дослідницькому процесі виокремлення власне об'єкта вивчення досягається тільки на основі його теоретичного осмислення, виокремлення серед елементів соціальної дійсності лише тих, що стосуються предмета пізнання. Цей метод використовується для формування нових юридичних понять і категорій, їх класифікації, типологізації правових і державних явищ, тобто поділу на окремі типи, підтипи; усунення неточностей і суперечностей тощо;

– *порівняльно-правовий (компаративний) метод* – це зіставлення правових і державних явищ за конкретними подібними властивостями, в результаті якого виявляють спільне та відмінне (всезагальне, загальне, різне й унікальне) між цими явищами. Метод порівняння має науковий характер лише тоді, коли зіставляють не випадковості, а закономірні й типові факти правової реальності, що мають достатній ступінь достовірності. У теорії держави та права порівняльно-правовий метод спрямований на з'ясування подібних і відмінних ознак між правовими, державними системами різних країн, їх елементів (галузей, інститутів і норм права або органів держави, інших державних інститутів), а також загальних і відмінних закономірностей їх виникнення, розвитку та функціонування. У порівняльно-правових дослідженнях використовуються різні види правового порівняння. Наприклад, залежно від часового виміру прийнято виокремлювати такі парні види порівняння: синхронне й діахронне порівняння; ретроспективне і перспективне порівняння. *Синхронне* – це порівняння за принципом одночасності, збігу за часом, а *діахронне* – це порівняння за принципом різночасності, часової послідовності. Видами діахронного порівняння є ретроспективне та перспективне порівняння. *Ретроспективне* – це порівняння минулого досліджуваного явища, яке дозволяє моделювати джерело еволюції, причини, що її породжують, а *перспективне* – це порівняння перспективи еволюції явищ, яке дає можливість передбачати, прогнозувати, моделювати її можливі результати[1].

Кожен метод загальнотеоретичної юридичної науки має свою сферу застосування та відображає певний аспект дослідження. Відтак, методи можуть бути ефективними лише в сукупності, натомість необґрунтоване ігнорування якогось окремого способу теоретичного пошуку здатне привести до недостовірного наукового результату.

Розглянуті вище методи спрямовані на вивчення предмета теорії

[1] Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. 4-те вид. Київ : Алерта, 2016. С. 13.

держави та права. Однак цього недостатньо для досягнення кінцевого результату, оскільки неврахованими залишаються ***принципи наукового пізнання предмета теорії держави та права.*** Своєю незаперечністю методологічні принципи покликані забезпечити концептуальність дослідження. До принципів, що мають сприяти осмисленню предмета загальнотеоретичного правознавства, належать:

– *принцип науковості* – передбачає пріоритетність об'єктивного наукового знання над певними тимчасовими кон'юнктурними інтересами тих або інших верств, соціальних груп чи окремих дослідників, адже наукова істина при аналізі та поясненні правових і державних явищ повинна перебувати вище всього;

– *принцип історизму* – вимагає розгляду правових і державних явищ у розвитку та історичному взаємозв'язку, а не тільки з точки зору їх сучасного стану. Важливими є питання щодо причин та умов виникнення права і держави, основних факторів їх становлення та генезису, а також аналіз останніх з урахуванням сучасного стану і майбутньої еволюції;

– *принцип усебічності* – передбачає пізнання якомога більшої кількості властивостей права та держави на основі їх взаємозв'язків і взаємодії з іншими суспільними явищами. Цей принцип вимагає вивчення права і держави не з якоїсь окремо взятої точки зору, а з урахуванням усіх аспектів, що формують загальне бачення цих явищ;

– *принцип об'єктивності* – передбачає достовірне відображення праводержавних явищ у науковому знанні, відтворення їх такими, якими вони існують реально. Теорія держави та права, даючи пояснення природи права і держави, має розкривати сутність останніх, формулювати найбільш загальні закономірності, тенденції та випадковості їх виникнення, перетворення і функціонування, в яких віддзеркалюється об'єктивна дійсність, реальні явища суспільного життя.

Водночас необхідно наголосити на тому, що в теорії держави та права поряд із *класичною методологією* дедалі ширше використовується *сучасна (некласична і постнекласична) парадигма правового пізнання*. Остання базується на ідеях інтерсуб'єктивності, додатковості, плюралізму та міждисциплінарності. В її основі лежать переконання про неможливість встановлення об'єктивно істинного знання про право, оскільки воно не є частиною об'єктивної реальності. І право, і знання про нього є сферами інтерпретацій, жодна з яких не може претендувати на істинність. Відповідно саме правове пізнання стає елементом правової реальності, фактором її функціонування.

На підставі викладеного вище можна дійти висновку, що необхідний для пізнання природи правових і державних явищ методологічний арсенал має різний характер і є багаторівневою системою відповідних методологічних знань. До того ж, ця система не є статичною ієрархією, що відображена в такому вигляді, насамперед, для наочності, а являється динамічною органічною системою, де її елементи вступають у зв'язки, відносини та взаємодію між собою: фундаментальні загальнотеоретичні

концепції та пізнавальні принципи пронизують світогляд, загальні філософські закони й категорії слугують базою для загальнонаукових, конкретнонаукових методів, останні є певним джерелом збагачення та вдосконалення змісту вищих рівнів методологічних знань.

§ 1.4. ФУНКЦІЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Сутність і зміст теорії держави та права, її особливості, місце і роль у системі суспільних та юридичних наук найбільш повно, рельєфно і конкретизовано розкриваються через поняття та види функцій цієї юридичної науки, які вона виконує, впливаючи на правову реальність. Завдяки функціям можна простежити шляхи розвитку системи загальнотеоретичних юридичних знань, їх дію на сукупність суспільних відносин, наукове і практичне значення результатів наукових досліджень, завдання, що стоять перед теорією держави та права.

Термін **«функція»** (від лат. function – виконання, здійснення, завершення) означає *напрям діяльності, спосіб діяння об'єкта, спрямований на досягнення певного результату*. Кожна з юридичних наук, у тому числі й теорія держави та права, виконує характерні власне їй специфічні функції, що визначаються предметом цієї юридичної науки, а з іншого боку, – спираються на суспільне життя та практичну діяльність, взаємодіючи з іншими юридичними науками.

У навчальних і наукових працях представлені різні підходи до визначення поняття функцій теорії держави та права[1]. Узагальнюючи наявні точки зору з цього приводу, можна зробити висновок, що **функції теорії держави та права** – *це основні напрями її наукової та навчальної дії на правову реальність, що визначають і характеризують сутність, зміст, соціальне призначення, мету і завдання теорії держави та права в системі юридичних наук.*

Ознаки функцій теорії держави та права:

– основні напрями наукової та навчальної дії стосовно пізнання предмета загальнотеоретичного правознавства, метою яких є отримання, систематизація знань про правові та державні явища, а також про інші пов'язані з ними суспільні феномени;

– напрями фундаментальної наукової діяльності, змістом якої є формування професійних компетентностей у майбутнього юриста та правоохоронця;

– вектори дії, що визначають і характеризують сутність, зміст, призначення, мету і завдання теорії держави та права як юридичної науки.

Варто погодитися з тим, що функції теорії держави та права як фундаментальної науки в системі правознавства забезпечують її повне та

[1] Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підруч. 2-ге вид., випр. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2019. С. 20; Шмоткін О. В. Теорія держави і права : підруч. Київ : Нац. акад. СБУ, 2016. С. 15.

всебічне перетворення в надійну теоретичну та методологічну базу для вирішення актуальних праводержавних завдань у сфері науки і практики. Функції теорії держави та права характеризують соціальне призначення, визначають образ, характер цієї науки та її особливості як самостійного різновиду наукової діяльності.

До ***функцій теорії держави та права*** як фундаментальної юридичної науки належать такі:

– *онтологічна* (від лат. ontos – суще, logos – вчення) – виявлення, фіксація сутності явищ і процесів правового життя суспільства, об'єктивних умов їх існування. Теорія держави та права не лише вивчає в узагальненій формі природу праводержавних явищ, а й пояснює об'єктивні процеси їх розвитку, з'ясовує, які юридичні закономірності, тенденції та випадковості знаходяться в основі цих процесів;

– *гносеологічна* (від лат. gnoseos – знання, logos – вчення) – теоретичне пізнання, відображення права та держави на рівні їх закономірностей, тенденції і випадковостей виникнення, трансформації та функціонування; формування загальних уявлень про окремі правові та державні інститути; констатація сучасного стану генезису правової реальності. Процес пізнання права і держави є безперервним, оскільки протягом історії людства ці явища перманентно розвиваються, що вимагає постійного оновлення уявлень про правове життя. Особливість цієї функції полягає в тому, що вона виконується наукою для свого розвитку. Теорія держави та права є своєрідним ключем для опанування юридичними знаннями про правові та державні явища;

– *евристична* (від лат. heurisko – знаходжу; евристика – мистецтво знаходження істини, нових відкриттів) – виражається в тому, що теорії держави та права притаманна певна система логічних прийомів і методологічних правил дослідження, які дозволяють їй не тільки пізнавати «наявність» буття, його тенденції, але й відкривати нові закономірності, тенденцій і випадковості в розвитку права та держави. Реалізація евристичної функції є свідченням поступу як теорії держави та права, так і юридичної науки в цілому, гарантією від зайвої догматизації;

– *прогностична* (від лат. prognosis – передбачення, пророкування) – наукове передбачення подальшого розвитку правових і державних явищ на основі адекватного відображення їх об'єктивних закономірностей; визначення перспектив генезису правової реальності шляхом висунення гіпотез і прогнозів, аналізу альтернатив. Істинність гіпотез, висунутих теорією держави та права, перевіряється практикою. Крім того, виконуючи функцію наукового передбачення, теорія держави та права виявляє проблеми, що постануть перед правом і державою в майбутньому, аби скорегувати еволюцію цих явищ у потрібному для суспільства напрямі. Водночас варто звернути увагу й на інший бік проблеми. Прогностична функція може реально виявлятися лише за умови фактичного сприйняття її висновків і пропозицій юридичною

практикою. Це, так би мовити, дорога з двостороннім рухом[1];

– *аксіологічна* (від лат. axia – цінність, logos – вчення) – оцінювання фактів (явищ і процесів) правового життя суспільства, співвідношення права і моралі, міри гуманності. Ця функція теорії держави та права зводиться до виявлення цінності права як міри справедливості, свободи, рівності, правової оцінки чинного законодавства, діяльності держави;

– *методологічна* (від лат. metodos – шлях дослідження, logos – вчення) – виражається у формуванні понятєво-категоріального апарату системи юридичних наук, створенні універсальної юридичної мови, що реально забезпечує одноманітність у класифікації та оцінці явищ фахівцями різних галузей права. Особливості методологічної функції полягають також у тому, що теорія держави та права надає юридичного змісту загальнонауковим методам, створює систему спеціальних методів, використовує галузеві методи, сприяє обміну інформацією між юридичними науками щодо методологічних знань[2];

– *ідеологічна* (від лат. idea – поняття, ідея, logos – вчення) – означає вироблення фундаментальних ідей про шляхи прогресивного поступу права та держави, що впливають на правову свідомість людини і суспільства. Ідеологічна функція безпосередньо пов'язана зі світоглядним значенням теорії держави та права, що полягає в розробці основоположних ідей, концепцій правової реформи та правової політики. Спираючись на певні засади, теоретичне мислення в системі юридичної науки породжує нові духовні цінності, ідеї, що відображають правову реальність і покликані обслуговувати правотворчу, правореалізаційну та правоохоронну практику. Ідеї – продукт теоретичного мислення – реалізують себе як необхідний матеріал для творчо-перетворюючої діяльності у сфері правового життя. Вони відображають цілі правової активності, тому стають засобом їх досягнення[3];

– *виховна* – сприяє підвищенню рівня правової культури населення, оскільки надає знання про закономірності, сутність і соціальне призначення права та держави в сучасному суспільстві, обґрунтовує необхідність і доречність неухильного дотримання та виконання норм права, активної участі у справах громадянського суспільства. Виховна функція, впливаючи на волю, свідомість і поведінку суб'єктів права, поряд з формуванням правової свідомості та правової культури виробляє почуття правомірної поведінки, що є важливою гарантією забезпечення законності та правопорядку. У цілому теорія держави та права спрямована на виховання законослухняних людей, а відтак, і на побудову громадянського суспільства та правової держави;

– *комунікативна* (лат. commūnico – роблю спільним; повідомляю; з'єдную) – забезпечує передачу нових знань із сфери загальнотеоретичних юридичних наук галузевим і, навпаки, дотримання

[1] Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Істина, 2007. С. 12.
[2] Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підруч. Київ : Україна, 2014. С. 27.
[3] Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Юрисконсульт, 2006. С. 18.

оптимальних темпів приросту та вдосконалення юридичних знань, запобігання дублюванню наукових досліджень та утворенню прогалин в юридичних знаннях. Ця функція теорії держави та права, по-перше, сприяє запозиченню юридичною наукою новітніх досягнень інших галузей знання та їх адаптації до її потреб; по-друге, створює умови для найкращої циркуляції інформативних потоків між різними галузями юридичної науки з метою їх взаємодії та взаємозбагачення[1];

– *прикладна (практична, науково-прикладна, практично-прикладна, практико-орієнтуюча)* – полягає у виробленні рекомендацій для практичного вирішення складних завдань правового розвитку; реалізується через розробку проєктів нормативно-правових актів, концепцій реформування правових і державних інститутів, аналіз та узагальнення юридичної практики. Ця функція зорієнтована на розв'язання практичних питань не тільки з позицій спеціальних, а й загальнотеоретичних уявлень, слугує використанню теоретичних положень як засобу пізнання правової реальності в усій багатоманітності її проявів, мінімізації можливості юридичних помилок, підвищенню ефективності дії державних, зокрема правоохоронних, органів;

– *інтеграційна (системоутворююча)* – виявляється в тому, що теорія держави та права об'єднує всі юридичні науки у злагоджену, гармонійну пізнавальну систему і визначає її єдність. У процесі реалізації цієї функції відбувається інтеграція юридичних явищ і положень інших юридичних наук у загальнотеоретичні поняття, що мають абстрактний характер, а також формулюються їх дефініції, визначаються основні риси та закономірності, тенденції і випадковості виникнення, перетворення та функціонування праводержавних явищ. Ці юридичні поняття та їх доктринальні дефініції становлять каркас усієї юридичної науки, оскільки в концентрованій формі генерують спільні, істотні ознаки правових і державних явищ.

Окрім розглянутих вище основних напрямів дії теорії держави та права, в юридичній літературі додатково виокремлюють *політичну (політико-управлінську), інтерпретаційну, пропедевтичну, навчальну* й *інформаційну* функції[2].

Отже, є всі підстави стверджувати, що предмет теорії держави та права тісно пов'язаний і відповідним чином обумовлений функціями, які виконує ця юридична наука. Усі функції теорії держави та права взаємопов'язані між собою і можуть забезпечити позитивний результат лише за умови, що будуть здійснені в єдності, комплексі. Теорія держави та права виконує окреслені вище функції щодо свого предмета, використовуючи як власний доробок, так і напрацювання інших суспільних та юридичних наук.

[1] Теорія держави і права : підруч. / В. М. Марчук та ін. / За заг. ред. Л. В. Ніколаєвої, Т. О. Гуржія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2021. С. 28.
[2] Пендюра М. М. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2013. С. 24–25.

§ 1.5. РОЛЬ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА В ПІДГОТОВЦІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Кожна галузь людських знань існує у двох іпостасях – як наука й навчальна дисципліна. Наука теорії держави та права є базовою для інших юридичних наук. Вона використовує найбільш сучасні, ефективні дослідницькі можливості, які містяться в новітній науковій методології для постійного розширення знань, пошуку нових проявів, виявлених раніше, та відкриття невідомих юридичних закономірностей, тенденцій і випадковостей, розширення, вдосконалення й уточнення понятєво-категоріального апарату, здійснення наукового прогнозування. Наукова складова теорії держави та права перебуває в постійному пошуку, закладає основи юридичної доктрини тієї правової системи, в якій вона розвивається й функціонує. Проте для формування професійної особистості майбутнього правоохоронця важливим є використання знань, набутих наукою теорії держави та права й викладених у межах навчальної дисципліни теорії держави та права. Навчальна дисципліна відрізняється від наукової спеціальності (і це притаманно всім без винятку наукам, незважаючи на їхнє галузеве спрямування) більш спрощеним викладом матеріалу, уникненням дискусійних положень і суперечностей, а за змістом – метою, що і зумовлює надання навчальній дисципліні певних дидактичних властивостей (тобто здатності бути сприйнятою здобувачами вищої освіти й засвоєною в освітньому процесі). Таким чином, мета науки – збільшення знань, їх поглиблення та систематизація, а ціль навчальної дисципліни – перенесення вже усталених, базових знань до свідомості й інтелекту особи, яка опановує ту чи іншу професію. У цьому контексті теорію держави та права необхідно розглядати не лише як юридичну науку, а й в якості навчальної дисципліни[1].

Теорія держави та права як навчальна дисципліна – *це фундаментальна, методологічна навчальна юридична дисципліна в системі вищої освіти, що має за мету підготувати правоохоронців високої кваліфікації, сформувати в них гуманістичне правове мислення, здатність професійно забезпечувати реалізацію, охорону та захист прав і свобод людини, проявляти активність в утвердженні в Україні принципу верховенства права, розбудові демократичної, соціальної та правової держави.*

Теорія держави та права супроводжує майбутнього правоохоронця протягом усього терміну його підготовки і майбутньої практичної діяльності. Успішно опанувавши впродовж першого року цю фундаментальну навчальну дисципліну, в подальшому навчанні курсанти (слухачі) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання постійно стикаються з тим, як положення

[1] Теорія держави і права : підруч. / О. М. Бандурка та ін. / За заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. С. 14.

загальнотеоретичного правознавства втілюються в галузевих, міжгалузевих і прикладних юридичних науках. При цьому теорія держави та права – одна з небагатьох навчальних юридичних дисциплін, що безпосередньо пов'язана з формуванням професійної правосвідомості в курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання. Саме з вивчення теорії держави та права розпочинається закладання фундаменту індивідуальної правової культури працівника правоохоронної діяльності, формування в нього наукової основи правового світогляду та поваги до права як соціокультурної цінності.

Під час викладання теорії держави та права передаються основні досягнення правової думки, система понять, що дозволяє вільно орієнтуватися в юридичній сфері. Теорія держави та права надає здобувачам вищої освіти первинне уявлення про основні поняття юриспруденції, без яких неможливо усвідомити конкретні знання галузевих та інших юридичних дисциплін[1]. Саме на теорію держави та права як загальнометодологічну навчальну юридичну дисципліну покладаються важливі завдання з формування в курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання відповідних знань, умінь, навичок і компетентностей нормотворчого, правореалізаційного та правоохоронного характеру.

Роль теорії держави та права у фаховій підготовці працівників правоохоронної діяльності полягає в такому:

– виступає в якості загальнотеоретичної юридичної науки та навчальної дисципліни, що знайомить курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання з вихідними поняттями та категоріями юридичної науки, навчаючи їх аргументованого, системного та критичного мислення, «мислення охоронця права»;

– сприяє правовому вихованню кваліфікованих працівників правоохоронної діяльності, формуванню їх високої професійної правосвідомості та правової культури, стимулюванню активної правомірної поведінки. Адже лише ерудований правоохоронець, який має глибокі правові та інші професійні знання, зорієнтований на утвердження верховенства права та забезпечення прав і свобод людини;

– формує у здобувачів вищої освіти основи методологічного осмислення природи правових і державних явищ, прищеплює їм навички використання юридичних конструкцій, теоретичних моделей і класифікацій праводержавних явищ для більш точної інтерпретації та узагальнення фактів з багатоаспектного правового життя;

– на основі узагальнення історичного позитивного досвіду правового розвитку в конкретних країнах формулює науково обґрунтовані рекомендації про напрями подальшого підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин і вдосконалення діяльності державних органів, зокрема правоохоронних;

[1] Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави та права : підруч. 3-тє вид., стеорет. Львів : Новий Світ-2000, 2018. С. 24.

– «озброює» курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання науково обґрунтованими формами і методами нормотворчої діяльності, здійснення систематизації чинного законодавства, правореалізаційної діяльності, узагальнення юридичної практики, проведення профілактичної, оперативно-розшукової, виховної роботи та інших практичних дій;

– забезпечує сприйняття права як універсального регулятора суспільних відносин, за допомогою якого потрібно розв'язувати конфлікти, досягати компромісів, реалізувати права і свободи людини, притягувати винних осіб до юридичної відповідальності;

– надає знання про загальні поняття, ознаки, структуру, зміст, суб'єкти, об'єкти, підстави класифікації, групи, прийоми юридичної техніки, тлумачення норм права, методи наукових досліджень та інші характеристики правових і державних явищ, що потрібні працівникам правоохоронних органів у їх повсякденній діяльності;

– вивчає правоохоронну діяльність і розробляє загальні висновки та практичні пропозиції, рекомендації стосовно вдосконалення законодавства і практики його застосування в цій сфері правового життя;

– виробляє науково обґрунтовані механізми реалізації прав і свобод людини, методику правового виховання населення, забезпечує працівників правоохоронної діяльності цими й іншими засобами зміцнення законності та правового порядку[1].

Якісне і ґрунтовне знання істотних властивостей, найбільш загальних закономірностей, тенденцій і випадковостей виникнення, перетворення та функціонування правових і державних явищ дозволяє курсантам (слухачам) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання на практиці правильно кваліфікувати юридичні дії, з наукової позиції давати обґрунтовану оцінку складним праводержавним явищам, розуміти їх соціальне призначення. Водночас прогалини у знаннях з теорії держави та права досить істотно позначаються на рівні підготовки здобувачів вищої освіти. У цьому контексті можна навести твердження французького філософа-просвітника XVIII ст. К.А. Гельвеція про те, що знання загальних принципів легко компенсує незнання конкретних фактів[2]. Так, наприклад, незнання певної норми права чинного нормативно-правового акта можна швидко виправити, опрацювавши її зміст, але незнання правових ідей, принципів, юридичних понять і конструкцій, низький рівень правової культури не усуваються так оперативно.

Таким чином, сучасна Україна суперечливо та болісно рухається шляхом реформ, долаючи тягар пострадянського спадку. Європейський вибір Українського народу оплачений найвищою ціною. Так стверджується визнання на практиці людини як найвищої соціальної

[1] Коталейчук С. П., Пісной П. Я. Теорія держави та права в запитаннях і відповідях : навч. посіб. Київ : КНТ, 2011. С. 20–21.

[2] Теорія держави та права : підруч. / Є. О. Гіда та ін. / За заг. ред. Є. О. Гіди. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. С. 42.

цінності, її пріоритетність у суспільних відносинах, долається прищеплений ще з імперських і радянських часів державний етатизм (зверхність держави над людиною та суспільством). Людина перестає бути «гвинтиком» у механізмі держави, а отже, закладаються основи верховенства права, правової держави і громадянського суспільства. Усвідомлення цих цінностей, гуманістичне спрямування права, його існування як міри справедливості, свободи і рівності здійснюються під час вивчення й опанування предмета теорії держави та права в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання. Реформування в Україні відбувається передусім у правовій сфері. Перетворення суду, судової системи та судочинства, перехід прокуратури до європейського правового статусу, підтримка правозахисних громадських організацій, розширення адвокатської діяльності та запровадження безоплатної правової допомоги, реформування правоохоронної системи тощо – все це є проявами прогресивних перетворень у правовій сфері. Якість і результативність реформ обумовлюються гуманістичним правовим світоглядом, правовою свідомістю та правовою культурою всіх без винятку учасників процесів, які в найбільш узагальненому вигляді можна назвати юридичною практикою. Усе розглянуте вище зобов'язує віднести теорію держави та права до класу важливих навчальних дисциплін у підготовці сучасних працівників правоохоронної діяльності.

Контрольні питання:

1. Окресліть систему юридичних наук і визначте місце в ній теорії держави та права.
2. Сформулюйте визначення теорії держави та права й розкрийте її ознаки.
3. Охарактеризуйте об'єкт і предмет теорії держави та права.
4. Окресліть структуру теорії держави та права.
5. Сформулюйте визначення методології теорії держави та права й охарактеризуйте її компоненти.
6. Визначте систему методів теорії держави та права.
7. Наведіть і проаналізуйте філософські й загальнонаукові методи теорії держави та права.
8. Окресліть пізнавальний потенціал конкретнонаукових методів теорії держави та права.
9. Наведіть і охарактеризуйте види функцій теорії держави та права.
10. Розкрийте значення теорії держави та права у фаховій підготовці працівників правоохоронної діяльності.

Корисні джерела для підготовки до занять:

1. Білас І. Г., Білас А. І. Трансформація загальної теорії держави і

права у сучасну юриспруденцію та її функціональне призначення у формуванні праворозуміння юристів. *Наше право*. 2015. № 4. С. 5–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2015_4_3

2. Козюбра М. І. Загальнотеоретичне правознавство в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Т. 193. С. 3–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2017_193_3

3. Косович В. Сучасна загальна теорія права та держави: тенденції розвитку. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2020. Вип. 70. С. 3–9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2020_70_3

4. Кривицький Ю. Правова реформа в межах предмета загальнотеоретичного правознавства. *Юридичний вісник*. 2022. № 5. С. 49–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urid_2022_5_6

5. Лемак В. В. Загальна теорія права: між зміною парадигми і пошуком структури. *Публічне право*. 2017. № 3. С. 40–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2017_3_7

6. Назаренко О. А. Теорія держави і права як основа системи юридичних наук. *Європейські перспективи*. 2019. № 4. С. 37–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2019_4_8

7. Оборотов Ю. Загальнотеоретична юриспруденція як сучасна теорія держави і права. *Право України*. 2013. № 9. С. 103–116

8. Рабінович П. Проблема формування універсальної теорії права як спільної концептуальної основи теорій національного права і міжнародного права. *Право України*. 2013. № 5. С. 240–244

9. Сердюк І. А. Визначення предмета теорії держави і права: доктринальні підходи та правове закріплення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 37–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2013_3_6

10. Скакун О. Ф. Загальна теорія права і держави: проблематизація та переосмислення метатеорії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 4. С. 27–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2012_4_6

ТЕМА 2
ПОНЯТТЯ, ПОХОДЖЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВИ

Наукове пізнання держави будь-якого історичного типу обов'язково передбачає розгляд її функцій, які є важливими якісними характеристиками та орієнтирами не лише власне держави як особливої організації публічної влади, але й суспільства в цілому. Функціональний підхід, по-перше, допомагає глибше засвоїти саме поняття держави, побачити її історичне призначення і роль у житті суспільства; по-друге, дає можливість науково окреслити зміст діяльності держави в конкретних історичних умовах; по-третє, слугує меті вдосконалення організаційної структури держави й якісного здійснення державного управління

§ 2.1. ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ

З давніх часів люди почали замислюватися над причинами і шляхами виникнення держави. Цей інтерес спричинив утворення різних теорій і доктрин. Тільки за останні три тисячі років науковою думкою було висловлено сотні різноманітних теорій, суперечливих припущень, походження держави. Із цього загалу сучасні науковці виокремлюють найбільш значимі – «класичні», до яких відносять: патріархальну, теологічну, суспільного договору, марксистську, теорію насильства тощо. Кожна із цих теорій мала на меті пояснити становлення держави як інституції, виходячи із певних критеріїв, які домінували у суспільній свідомості в той чи інший історичний період.

Разом з тим суперечки про природу держави, причини й умови її виникнення продовжуються і донині, що обумовлює виникнення нових поглядів.

Індра

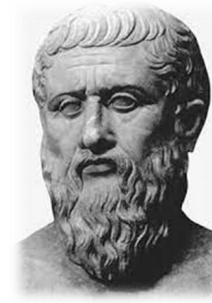
Міфологічна теорія походження держави, що виникла в період формування первісного людського суспільства. Її основа – *міф* (давньогрец. μῦθος), що виступає своєрідним еквівалентом науки, первісною формою суспільної свідомості. У її межах можна виокремити:

– *давньоіндійську теорію походження держави,* згідно з якою Бог Індра встановив і підтримує космічний та земний порядки, закон *(дхарму)* і звичай *(ріту);*

– *давньокитайську теорію походження держави,* відповідно до якої за волею божественного Неба в Піднебесній з'явилися держава, її глава – імператор, син Неба, порядок, влада та правила поведінки;

– *давньогрецьку теорію походження держави,* що знайшла своє

обґрунтування у працях Платона (427-347 до н. е.). Держава з'являється після перемоги Олімпійських богів над титанами. Вони, кинувши жереб, поділили землю. Боги Афіна та Гефест, яким випала Аттика, запровадили демократичний режим, Посейдон, отримавши Атлантиду, встановив монархічне спадкове правління.

Платон (427 – 347 до н.е.)

Однією з перших теорій походження держави і права була ***теологічна (релігійна) теорія походження держави.*** Ще у XVIII ст. до н. е. в законах царя Хаммурапі стверджувалося божественне походження Вавилонської держави та царів. Так само пояснювали походження своїх держав і своєї влади правителі Стародавнього Китаю та Стародавнього Єгипту. В епоху Середньовіччя ідею богостворености держави проповідували мислителі й учені Августин Блаженний (354-430) і Тома Аквінський (1225-1274). Ці ідеї підтримували й розвивали українські філософи та правники — Петро Могила, Феофан Прокопович, Стефан Яворський.

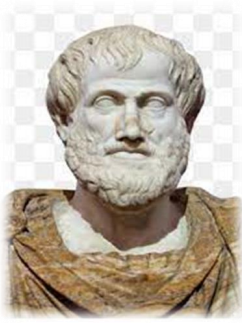
Теологічна (релігійна) теорія походження держави має своєю основою уявлення про надприродне божественне походження держави, влади, законів. Характерною рисою цієї теорії є відсутність розмежування понять «суспільство» та «держава».

В наукових колах виділяють класичну та сучасну теологічну теорії. *Класична теологічна теорія* (Аврелій Августин, Тома Аквінський) отримала широке розповсюдження за часів феодалізму. Її сутність полягає в тому, що держава є результатом прояву божественної волі, практичним втіленням влади бога на землі. Дана теорія відстоює ідеї непорушності, вічності держави, необхідності загального підпорядкування державній волі як влади від Бога, але разом з тим і залежності самої держави від божественної волі, що виявляється через церкву й інші релігійні організації [1, с. 29].

Сучасна теологічна теорія обґрунтована у XX ст. (Ж. Маритен, А. Ауер, Е. Вольф, Ф. Харст). Сутність теорії: причиною виникнення держави та права є Бог, який створив людину розумною, вольовою, творчою істотою, здатною до вдосконалення суспільного порядку.

На теперішній час теологічна концепція про державу є досить впливовою в католицькому світі, оскільки вважається офіційною доктриною Ватикану. В європейських та американських державах теологічна концепція сьогодні не дуже поширена. Інша ситуація в країнах ісламу, де теологічна теорія походження держави вважається основною, а священна книга – Коран – дотепер розглядається як головне джерело права і державної влади.

[1] Волинка К. Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. К.: МАУП, 2003. 240 с.

Арістотель
(384 – 322 до н.е.)

Роберт Фільмер
(1588-1653)

Патріархальна теорія походження держави (Арістотель, Р. Філмер). Згідно з цією теорією держава виникла внаслідок розростання патріархальної сім'ї. Так, Арістотель стверджував, що держава – найкраща форма людського спілкування, яка створюється з метою досягнення загального блага. Влада монарха – природне продовження влади батька (патріарха), який піклується про членів своєї сім'ї та забезпечує їхню покірність.

Найчіткіше виклав цю теорію англійський філософ Роберт Фільмер (XVII ст.). Із його точки зору, держава, точніше правитель держави, виконує на рівні суспільства ту ж роль, що й батько в сім'ї, будучи продовженням патріархальних традицій сім'ї. Тому правитель не підлягає критиці – адже батька діти повинні слухатися беззаперечно, – і не підлягає обранню або зміні – адже батька не вибирають, його влада існує за природою.

Патерналістична теорія Конфуція (*патер* – батько) має багато спільних рис з поглядами Аристотеля: влада глави держави тотожна владі голови родини, а держава – це велика родина, якою потрібно управляти на основі добра, турботи старших про молодших, відданості та поваги [1, с. 12].

Патримоніальна теорія (К. Галлер). Представники цієї теорії вважають, що держава є похідною від права власності на землю (патримоніум). Із права володіння землею влада автоматично розповсюджується й на людей, які на ній проживають [2, с. 30]. Саме в такий спосіб обґрунтовується ідея феодального сюзеренітету.

Договірна теорія походження держави (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо) має своєю основою ідею укладання угоди між людьми з метою забезпечення спільної користі – взаємної безпеки. На думку творців даної теорії, держава виникла в результаті укладання суспільного договору про правила спільного проживання. Вони зазначали, що був час, коли не було ні держави, ні права. У додержавний період в умовах «золотого віку» (Ж.-Ж. Руссо), або «війни всіх проти всіх» (Т. Гоббс), люди жили відповідно до своїх природних прав. Однак не існувало влади, здатної захистити людину, її честь, гідність, гарантувати її права на життя і власність. Для усунення такої

1 Лисяк О. І., Соколкін В. Л. Основи теорії держави: Навч. посібник. Харків: УкрДУЗТ, 2019. 124 с.
2 Волинка К. Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. К.: МАУП, 2003. 240 с.

соціальної «вади» люди об'єдналися та уклали між собою договір про те, що частину своїх прав, притаманних їм від народження, вони передають державі як органу, що представляє їхні спільні інтереси, а держава, зі свого боку, зобов'язується забезпечити природні права людини. У разі порушення умов договору народ має право на революцію та зміну правителя [1, с. 12-13].

Безперечно, об'єктивні причини виникнення держави не можна пояснити тільки договором, їх значно більше. Водночас договір відіграє істотну роль у створенні ряду держав, практиці їх державного будівництва. Так, Конституцією США закріплений договір між народами, які перебувають у складі держави, і визначені його цілі: затвердження правосуддя, охорона внутрішнього спокою, організація спільної оборони, сприяння загальному добробуту.

К. Каутський (1854-1938)

Теорія насильства виникла в XIX ст. (Є. Дюринг, Л. Гумплович, К. Каутський). Прихильники цієї теорії відкидають внутрішні соціально-економічні причини походження держави. Вони стверджують, що держава виникла в результаті ведення війн, насильницького підкорення одними людьми інших, одного племені іншим. На їх переконання, держава більше необхідна слабким племенам, аніж сильним. Як інструмент організації та управлінського впливу завойовників, держава стає потужним засобом захисту завойованих від можливих посягань з боку інших сильних племен.

Л. Гумплович (1838-1909)

К. Каутський намагався довести, що за умови подальшого розвитку суспільства держава трансформується в інструмент загальної гармонії, орган захисту та забезпечення загального блага як сильних, так і слабких. Історичний досвід свідчить, що завоювання одних народів іншими було реальним фактом існування державності протягом тривалого часу (наприклад, Золота Орда).

У свою чергу Л. Гумплович вважав, що держава виникає внаслідок прагнення племені до розширення свого впливу та могутності. Це призводить до війн і, як наслідок – виникнення державного устрою та соціального розшарування. Причому держава завжди формувалася завдяки меншості завойовників, які були расою переможців.

1 Лисяк О. І., Соколкін В. Л. Основи теорії держави: Навч. посібник. – Харків: УкрДУЗТ, 2019. – 124 с.

Є. Дюрінг (1833-1921)

Прихильником *теорії внутрішнього насильства* був Є. Дюрінг. Він відстоював ідею внутрішнього насильства однієї частини первісної соціальної групи над іншою. Цей первинний чинник зумовлює виникнення політичного ладу (держави), приватної власності та класів.

Історичний досвід свідчить, що завоювання одних народів іншими було реальним фактом існування державності протягом тривалого часу (наприклад, Золота Орда). Елементи насильства супроводжують створення будь-якої держави (римської, давньогерманської, Київської Русі). Боротьба між Північчю і рабовласницьким Півднем – відіграла певну роль у створенні США [1].

Л. Петражицький (1867-1931)

Психологічна теорія походження держави (Г. Гард, Л. Петражицький), пояснює появу держави крізь вияв властивостей людської психіки: потребою підкорятися, наслідуванням, психологічною залежністю від еліти первісного суспільства. Прибічники цієї теорії посилаються на історичні приклади залежності людської свідомості від авторитета вождів, релігійних і політичних діячів, царів, королів та інших лідерів. На чолі держави мають стояти особистості, наділені особливою волею і талантом керівництва. При цьому, Л. Петражицький наголошував на тому, що держава й офіційне законодавство є «проекціями» правових переживань, «фантазмів» психіки.

Органічна теорія походження держави (Й.-К. Блюнчлі, Г. Спенсер, Р. Вормс) виникла в XIX ст. у зв'язку з досягненнями природознавства, хоча деякі подібні ідеї висловлювалися значно раніше. Так, деякі давньогрецькі мислителі, у тому числі Платон (IV–III ст. до н. е.), порівнювали державу з організмом, а закони держави — із процесами людської психіки. Поява дарвінізму призвела до того, що багато соціологів, а також юристів стали поширювати біологічні закономірності (міжвидова і внутрішньовидова боротьба, еволюція, природний добір) на соціальні процеси та державу [2, с. 30].

Й.-К. Блюнчлі (1808-1881)

Органічна теорія ґрунтується на уявленні про державу як про живий організм, продукт соціальної еволюції. Так, Й.-К. Блюнчлі в державі вбачав органічну істоту, морально-духовний

1 Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. — Харків: Консум,. 2001. — 656 с.
2 Волинка К. Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. К.: МАУП, 2003. 240 с.

організм, здатний сприймати почуття і думки народів, висловлювати їх у законі.

Г. Спенсер (1820-1903)

Г. Спенсер також ототожнював процес виникнення та функціонування держави з біологічним організмом. Учений висловив думку про те, що держава – це суспільний організм, який складається з окремих людей, подібно до того, як живий організм складається з клітин. Згідно з цією теорію держава, як і будь-яке живе тіло, базується на диференціації та спеціалізації. Диференціація означає, що держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі свого становлення ускладнюється, розростається. Цей процес завершується загибеллю держави в результаті її старіння. Спеціалізація передбачає, що формування держави супроводжується об'єднанням індивідів у групи-органи, кожна з яких здійснює визначену, лише їй притаманну функцію. Таким чином, утворюється система органів держави. І все це відбувається так, як у живому організмі, окремі частини якого спеціалізуються на певній функції в системі цілого [1, с. 31].

Марксистська (матеріалістична, класова, економічна) теорія походження держави (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ульянов (Ленін)). Її суть зводиться до того, що держава виникла внаслідок класової боротьби. Ця теорія є однією з найбільш розповсюджених та аргументованих у вітчизняній юридичній науці гіпотез (обґрунтованого припущення) про походження держави і права. Вона викладена в роботі Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави», підготовленій на основі аналізу історичного матеріалу щодо виникнення держав у Греції, стародавньому Римі та давніх германців. У найбільш загальному вигляді процес виникнення держави можна звести до положення про те, що держава існувала не завжди, а з'явилася на певному історичному етапі розвитку суспільства, коли здійснюється перехід до виробляючої економіки.

К. Маркс (1818-1883)

Ф. Енгельс (1820-1895)

Передумовою виникнення держави є великий суспільний розподіл праці на види діяльності й виокремлення їх у самостійні напрями: а) землеробство; б) скотарство;

1 Рудик П. А. Теорія держави: основні теорії, концепції, підходи до вивчення : навч. посіб.: 2-ге вид., перероб. та допов. К. : Алерта, 2015.

в) ремесло; г) професійний обмін товарів (торгівля).

Спеціалізація суспільного виробництва супроводжується вдосконаленням знарядь праці, підвищенням її продуктивності та, як наслідок, – появою надлишкового продукту та приватної власності, значна частка якої накопичувалася в осіб, які здійснювали владні повноваження (вождів, старійшин, військових начальників). Зміни, що відбулися в характері розподілу матеріальних благ, які вироблялися в суспільстві, неминуче позначилися на соціальній структурі суспільства: воно розкололося на антагоністичні класи з непримиримими суперечностями. У зв'язку з цим виникла потреба в такій організації публічної влади, яка змогла б усунути суперечності, що виникли між цими класами. Саме такою організацією і виявилася держава [1, с. 14-15].

Іригаційна теорія (Карл Вітгофель) полягає у тому, що держава як соціальний інститут формувалася для розв'язання загальних для суспільства завдань, передусім, будівництва складних іригаційних систем для поливного землеробства. Іще в Давньому Єгипті необхідність будівництва каналів та інших гідравлічних споруд для ведення землеробства зумовило перехід до осілого життя. Іригаційні роботи вимагали загальної організації, створення відокремленого від усього населення управлінського апарату, формування спільноти ієрархічно підпорядкованих професійних жерців (які складали календарі сільськогосподарських робіт) та чиновників [2, с. 62]. З часом вони стали першими державними службовцями, котрі уособлювали державний апарат.

Більшість наведених теорій походження держави передусім пояснюють становлення «первинних держав», тобто таких які виникали на основі розпаду родоплемінного устрою суспільства і формувалися у цілісну інституцію з притаманними їй ознаками (територія, населення, апарат управління та примусу і т.д.) через систему домінуючих чинників: патріархальна влада батька (глави держави), божественне втручання, підкорення однієї частини суспільства іншою, суспільний договір, формування майнової нерівності тощо. Ці теорії відносяться до «класичних» підходів походження держави.

В сучасній науковій думці сформувались й інші, неординарні, теорії походження держави. Серед них можна виокремити олігархічну, демографічну, расову, кризову, космічну, спортивну тощо.

Теорія інцесту (Клод Леві-Стросс). Згідно даної теорії, вихідним соціальним чинником у виокремленні людини зі світу природи, структуризації суспільства і виникнення держави виявилася існуюча в

1 Лисяк О. І., Соколкін В. Л. Основи теорії держави: Навч. посібник. – Харків: УкрДУЗТ, 2019. – 124 с.

2 Теорія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головко та ін. Харків: Майдан, 2018. – 436 с.

первісному суспільстві заборона інцесту, особливо на тому етапі розвитку родової общини, коли люди стали помічати, що від кровозмішення народжуються неповноцінні діти.

Для реалізації цієї заборони необхідно було створити спеціальні органи всередині родової общини, котрі здійснювали б контроль за дотриманням заборони, застосовували жорсткі заходи покарання до тих осіб, які її порушили, а також встановлювали б зв'язки з іншими общинами для обміну жінками. Ці контрольні органи з часом і трансформувалися в державний апарат (державу) [1].

Клод Леві-Стросс (1908-2009)

Олігархічна теорія (Бернар Шантебу) визначає державу як продукт виділення в первісному суспільстві природної ієрархії. Олігархія з давньогрецької – влада небагатьох. Хід поетапного суспільного поділу праці призвів до виникнення суспільної групи професійних управлінців, які стають елітарною суспільною групою.

Згідно з цією теорією складається три види олігархічного походження держави:

перший – аристократичний, коли до влади приходить родова аристократія – вожді родів і племен, представники знатних родів тощо;

другий – військовий. Еліта виділяється з середовища воєнних вождів, найбільш мужніх і вдалих воїнів, які проявили себе в ході військових походів і захоплення здобичі;

третій – плутократичний, коли еліта виділяється внаслідок формування управлінської еліти на підставі майнової переваги [2, 61-62; 3, с. 32].

Томас Мальтус (1766-1834)

Демографічна теорія походження держави (Томас Мальтус) наголошує на тому, що населення землі зростає у геометричній прогресії, а виробництво продуктів харчування – у арифметичній. Для того щоб прогодувати людство необхідні були суспільна організація, поділ праці, заходи з підвищення її ефективності. Згідно даної теорії основною причиною виникнення держави стало зростання чисельності населення, котре проживає на певній території, та необхідність управління ним. Безумовно, із сучасної точки зору, ця теорія є науково неспроможною, однак, вона

1 Теорія держави і права: Підручник За ред. В. К. Бабаєва. - МАУП, 2003. - 592 с. URL: http://elbib.in.ua/teoriya-intsesta.html

2 Теорія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головко та ін. Харків: Майдан, 2018. – 436 с.

3 Теорія держави і права в схемах та таблицях: навчальний посібник / Кол. авт.; за заг. ред. Л. Р. Наливайко. — К.: «Хай-Тек Прес», 2020. — 296 с.

продемонструвала науковій спільноті важливість демографічного чинника у процесах первинного державотворення [1, с. 63].

Расова теорія (французький соціолог Жозеф Артюр де Гобіно та німецький філософ Фрідріх Ніцше) відстоює ідею «вищої раси». Її основоположник Ж. де Гобіно вважав, що люди поділяються на дві раси: господарів, які створили державу, і рабів, котрі здатні лише підкорятися. В подальшому дана теорія стала важливим ідеологічним обґрунтуванням німецького нацизму [2, с. 63-64].

Жозеф Артюр де Гобіно (1816-1882)

Теорія неолітичної революції (англійський археолог Гордон Вір Чайлд та американські історики економіки Дуглас Норт і Роберт Томас) походження держави пов'язується з переходом людства від привласнювального господарства до відтворювального – від полювання і збирання до землеробства, скотарства та ремесла. Прихильники даної теорії сходяться на тому, що неолітична революція відбулася лише там, де демографічний тиск на природу перевищував її здатність надати їм прожиток традиційним шляхом полювання та збирання. Водночас у цих регіонах мали місце умови для виникнення землеробства і скотарства (помірний клімат, наявність видів тварин і рослин, придатних для одомашнення). Відтворювальне господарство не може функціонувати без відносин власності на природні ресурси, насамперед, землю та на вироблену продукцію. Без публічної суспільної влади, що стоїть над общиною, відносини власності є незахищеними від посягань. Як наслідок, виникла держава як охоронець відносин власності та виробництва [3, с. 58].

Дуглас Норт (1920-2015)

Космічна теорія виникнення держави (А.Л. Чижевський, В.І. Вернадський, Тейяр де Шарден). Дана теорія пов'язує створення держави з позаземними цивілізаціями [4, с. 32].

Однією із новітніх теорій виникнення держави є ***спортивна теорія походження держави*** (іспанський філософ XX століття Хосе Оргеги-і-Гассет) за якої виникнення держави пов'язано з походженням ігор, фізичних вправ, ініціацій і поступовим оформленням спеціальної

1 Теорія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головко та ін. Харків: Майдан, 2018. – 436 с.

2 Теорія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головко та ін. Харків: Майдан, 2018. – С. 63-64

3 Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвєєва. – К.: Юрінком Інтер, 2015.

4 Теорія держави і права в схемах та таблицях: навчальний посібник / Кол. авт.; за заг. ред. Л. Р. Наливайко. — К.: «Хай-Тек Прес», 2020. — 296 с.

авторитетної групи організаторів, які з часом отримують владні повноваження [1, с. 29-32].

Всі вищезгадані теорії по-різному пояснюють причини та умови виникнення держави, кожна з них розкриває одну з можливих сторін процесу виникнення держави. Проте загальну уяву про цю проблему можна отримати лише синтезувавши всі ці теорії (в більшій або меншій мірі довіряючи кожній з них) у загальну універсальну теорію держави, врахувавши при цьому цілий комплекс чинників, що впливають на розвиток і становлення такої інституції в суспільстві.

§ 2.2. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ

Держава як продукт суспільного розвитку є складним соціальним явищем, тісно пов'язаним і багато в чому залежним від економічного, політичного і культурного розвитку суспільства. Держава – це форма організації політичної влади, що покликана впорядкувати суспільні відносини на певній території. Держава, займаючи особливе місце в політичній системі громадянського суспільства, має характерні ознаки, що відрізняють її від інших політичних інститутів влади. Вона виникла на певному етапі розвитку людства і зберігається до теперішнього часу.

Пізнання ознак держави є складним, оскільки залежить від постійної зміни економічних, соціальних, класових, духовних, релігійних, національних та інших чинників, що визначають її сутність і зміст[2].

Визначення держави зустрічаємо вже в мислителів стародавніх часів. Грецький філософ Платон уявляв ідеальну державу як ієрархію трьох станів: правителів-мудреців, воїнів і чиновників, селян і ремісників. Основоположник утопічного соціалізму Т. Мор стверджував, що держава – це змова багатих проти бідних. У свою чергу Т. Гоббс назвав державу «природним тілом»[3]. І. Кант вважав, що держава – це об'єднання людей, підвладних правовим законам[4]. Г. Гегель писав про державу як про «ходу Бога у світі»[5].

З часом характеристики держави поглиблюються, стають ширшими і точнішими. Своє визначення держави запропонував Б.О. Кістяківський: держава є правовою організацією народу, що повинна діяти відповідно до соціальних інституцій та регуляторних процедур і правил[6].

У радянській юридичній літературі панували уявлення про державу,

1 Теорія держави і права : підруч. / [Ю. А. Ведєрніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.] ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведєрніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 29 – 32.

2 Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 60.

3 Гоббс Томас. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Польська (наук. ред.), Р. Димерець (пер. з англ.). – К. : Дух і Літера, 2000. – С. 124

4 Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : підруч. / Ф. П. Шульженко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 158

5 Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель ; пер. з нім. Р.Осадчука, М.Кушніра. – К. : Юніверс, 2000. – С. 32

6 Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / С. Хейман ; пер. з англ. – К. : Основні цінності, 2000. – С. 121

що походили від ідеї класового устрою суспільства, в світлі якої вона розглядалася «як знаряддя, машина для придушення одного класу іншим», «організація економічно пануючого класу» тощо.

Уже в 60-і роки радянським політикам і юристам стає зрозуміло, що необхідні нові підходи до розуміння та визначення держави. У СРСР з'являється й обґрунтовується ідея загальнонародної держави, яку ніяк не можна було вважати «машиною для підтримання панування». Було вирішено, що характеристика держави як «машини» належить лише до експлуататорських держав і частково до держави диктатури пролетаріату[1].

Сучасний період розвитку держави характеризується тим, що її метою є всебічний розвиток людини, забезпечення умов її життя, прав і свобод. Усе це знаходить своє відображення в сучасних державах – правових, демократичних, соціально-орієнтованих.

Необхідно зазначити, що держава повністю не зливається з суспільством, не розчиняється в ньому, вона є організацією, яка певним чином відокремлена, інституалізована у вигляді механізму держави (державної системи), має власні закономірності становлення, функціонування та розвитку, особливі потреби та інтереси. Тому вивчення характеристик держави повинно здійснюватись як з точки зору єдності держави й суспільства, так і їх відокремленості. Методологічним підходом до подібного аналізу поняття, сутності та призначення держави є розуміння держави як особливої форми організації суспільства.

Отже, **держава** – *це суверенна, незалежна, політико-територіальна організація влади неоднорідного (поліетнічного) суспільства, яка виражає, узгоджує і забезпечує інтереси населення шляхом встановлення загальнообов'язкових правил поведінки за участю спеціальних органів управління та правового примусу, вирішує загальносуспільні справи і виступає повноправним суб'єктом міжнародно-правових відносин*[2][3].

До основних суттєвих ознак поняття «держава» відносять такі:

1) *наявність території,* під якою традиційно розуміють простір, у межах якого здійснюється державна влада.

У складі території держави необхідно розрізняти: а) реальну, фактичну територію, межі якої чітко визначені міжнародними договорами і внутрішнім законодавством; б) квазітериторію (уявну територію), що постійно змінює свої розміри й конфігурацію.

Реальна територія містить у собі: а) сухопутний простір; б) водний простір (акваторія) – територіальне море й внутрішні води; в) повітряний простір (аероторія), розташований над сухопутним і водним просторами:

[1] Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 61

[2] Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – С. 35

[3] Правознавство : навч. посіб. / М.М. Пендюра, О.Я. Лапка, А.Л. Калінюк та ін. – К. : 7БЦ, 2022. – С. 23.

г) надра, що розташовуються під сухопутним і водним просторами *(дивись Закон України «Про державний кордон України № 1777-XII від 04.11.91)* [1].

До *квазітериторії* відносять:

– військові кораблі й літальні апарати, а також морські й повітряні судна, що перебувають на некомерційній державній службі, незалежно від їхнього місцезнаходження;

– торговельні морські й повітряні судна під прапором певної держави, що перебувають у відкритому морі або в повітряному просторі над відкритим морем;

– космічні об'єкти, що належать державі;

– трубопроводи й підводні кабелі;

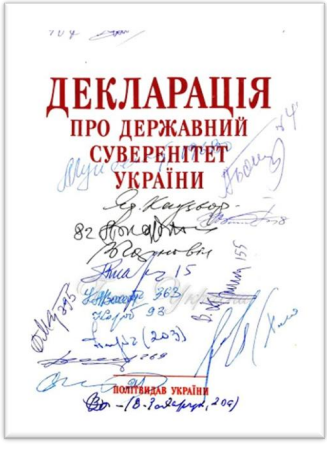
– нафтові й інші добувні вишки у відкритому морі;

– території дипломатичних представництв і консульств;

2) *населення* – пов'язана однаковим походженням і мовою культурна спільність людей, яка знаходиться під юрисдикцією держави та на котру поширює свій вплив національне законодавство;

3) *суверенітет,* тобто політико-правова властивість влади, що закріплена нормативним актом та характеризує державну владу як верховну, незалежну, неподільну та єдину.

У Декларації про Державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. зазначені такі ***ознаки державного суверенітету України:***[2]

ДЕКЛАРАЦІЯ
ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

– *верховенство* – відсутність іншої державної влади на території країни;

– *самостійність* – можливість самостійно приймати рішення всередині країни і зовні при дотриманні норм національного і міжнародного права;

– *повнота* – поширення державної влади на всі сфери державного життя, на все населення і громадські організації країни;

– *неподільність влади держави в межах її території* – єдність влади в цілому і тільки функціональний її поділ на галузі влади: законодавчу, виконавчу, судову;

– *незалежність у зовнішніх відносинах* – можливість самостійно приймати рішення зовні країни при дотриманні норм міжнародного права і повазі суверенітету інших країн;

– *рівноправність у зовнішніх відносинах* – наявність у міжнародних

[1] Про державний кордон : Закон України від 04 лист. 1991 р. № 1778-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text

[2] Декларація про державний суверенітет України : прийнята 16 лип. 1990 р. № 55-XII. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 31. Ст. 429

зв'язках таких прав і обов'язків, як і в інших держав.

Суверенітетом володіють будь-які держави незалежно від величини їхньої території, кількості населення, форми правління і устрою. Державний суверенітет є основним принципом міжнародного права. Він знайшов своє вираження в Статуті ООН та інших міжнародно-правових документах;

4) наявність *системи органів та інших організацій*, які створюються державою для виконання її завдань і здійснення функцій і охоплюються поняттям *механізм держави*. Частина органів держави, що створюється для реалізації владних повноважень охоплюється поняттям *апарат держави*;

5) здатність розробляти *загальнообов'язкові правила поведінки,* що визначаються як *норми права*. За допомогою *норм об'єктивного права* держава визначає зміст прав і обов'язків учасників суспільних відносин, а також забезпечує обов'язковість своїх рішень;

6) *державна влада* як здатність і можливість здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою різних засобів (авторитету, права, примусу тощо).

До факультативних суттевих ознак категорії «держава» відносять такі:

– наявність Конституції;

– наявність державних символів (прапор, герб, гімн, а для держави, що за формою правління є монархією, додатковим символом вважається монарх);

– наявність громадянства;

– наявність грошової одиниці;

– участь держави в міжнародних органах і організаціях тощо[1].

Необхідно зазначити, що у вітчизняній юридичні науці термін «сучасна держава» використовується в таких значеннях:

– держава, яка існує в теперішніх умовах;

– держава, що відповідає певним вимогам, які прийняті міжнародним співтовариством, а саме: принципам демократії, верховенства права, поділу влади, політичного та ідеологічного плюралізму, соціальної справедливості тощо.

Серед ознак сучасної держави також виокремлюється її визнання світовим співтовариством. Усі разом ознаки утворюють своєрідну нормативну оцінку держави, через призму забезпечення прав людини, створення умов для ефективного контролю за здійсненням державної влади, забезпечення цілісності цивілізованого і культурного розвитку особи та

[1] Теорія держави і права : підруч. / [Ю. А. Ведєрніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.] ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведєрніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 29 – 32

суспільства.

Так, *у сучасному світі існує 252 країни, але є серед них: 195 незалежних держав, з яких 193 держави-члени ООН, дві держави-спостерігача (Святий Престол, Палестина); 10 держав із невизначеним статусом, тобто які офіційно визнані однією чи декількома державами-членами ООН або визнані частково; 46 володінь, що мають постійне, корінне населення і власне громадянство, але не є незалежними чи мають особливий статус*[1]. Окрім того, поза межами цих держав є більш як 30 територій, які не мають постійного населення; або є спірними чи нейтральними територіями і таке інше[2]

Специфіку існування сучасної держави неможливо розкрити без використання геополітики[3] як поєднання територіальних особливостей держави з формами та методами реалізації державної влади. При цьому просторове буття сучасної держави не може обмежуватися лише власною територією. Необхідно взяти до уваги географічні, історичні, політичні та інші фактори, що впливають на стратегічний потенціал держави.

Сучасна геополітика є системою відносин взаємозалежності, де національна безпека стає вже не стільки як військова, але і як економічна, екологічна, культурна проблема. Таким чином, сучасна держава – це результат зміни менталітету людей, сприйняття ними не лише колишніх традицій державності, але й використання загальнолюдських цінностей, урахування змін, що відбуваються у світі.

Вихідною для загальнотеоретичної характеристики поняття «держави» є категорія **«сутність»,** *під якою розуміють відносно стійку сукупність глибинних, необхідних, внутрішніх властивостей, зв'язків і відносин об'єкта*.

Сутність держави розвивається в міру того, як розгортається опосередкована нею суперечність, і виявляє себе зовнішньо як висхідний рух від державності до держави. Сутність держави виявляється у процесі її дослідження як юридичної категорії, що використовується всіма юридичними науками, та її сприйнятті як феномена.

Сутність держави розглядається через її властивості, які полягають у тому, що вона:

– *всеохоплююча організація* – об'єднує в єдине ціле всіх членів суспільства (більшість населення пов'язана з державою стійкими відносинами підданства або громадянства), відображує та забезпечує як загальносуспільні інтереси і потреби, так і інтереси й потреби його членів (усі інші соціальні організації – політичні партії, професійні та молодіжні спілки, трудові колективи тощо – охоплюють лише окремі верстви

1 Скільки країн у світі : https://bastion.tv/skilki-krayin-u-sviti_n36892

2 Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – С. 37

3 Геополітика – це політологічна концепція, що вбачає в політиці засадничу, визначальну роль географічних чинників: просторове розташування країни, розмір території, наявність чи відсутність, обмеженість природних ресурсів, клімат, кількість населення тощо

населення);

– *територіальна* – об'єднує членів суспільства (своїх громадян) за територіально ознакою, територія визначає просторові межі поширення її компетенції;

– *офіційна організація* – репрезентує суспільство, виступає від його імені як усередині держави, так і за її межами;

– *універсальна організація* – об'єднує членів суспільства для вирішення питань, що стосуються різних сфер їх життя;

– *верховна (суверенна) організація* – є вищою за значенням та силою об'єднанням суспільства, всі інші соціальні організації у сфері загальносуспільних інтересів підпорядковані їй;

– *централізована організація* – державні організації мають ієрархічну структурну побудову, тобто нижчестоящі організаційні структури (регіональні (місцеві) органи державної влади, державні підприємства і установи) підпорядковані вищестоящим – загальнодержавним органам державної влади (парламенту, президенту, уряду);

– *володіє спеціальним апаратом публічної влади,* повноваження якого поширюються на все суспільство, а також іншими державними організаціями, що безпосередньо забезпечують вирішення загальносуспільних справ;

– *здатна надавати своїм велінням загальнообов'язковий характер,* що забезпечуються можливістю застосування державного примусу;

– *пов'язана з правом* – організовує життя на правових засадах; право юридично оформлює державу та державну владу та тим самим робить їх легітимними, тобто законними; держава здійснює свої функції в правових формах;

– *встановлює та збирає податки і збори* – це обов'язкові платежі грошима, які стягуються державою. Разом податки та збори формують державну скарбницю, з якої фінансується сама держава та фінансується виконання державою її функцій (освітніх, медичних тощо), надає матеріальну підтримку в межах міжнародного співробітництва економічно слаборозвинутим державам чи постраждалим від природних катаклізмів тощо [1].

§ 2.3. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ТЕРИТОРІЇ

Термін «територія» походить від латинського слова terra, що в перекладі означає – земля, суша.

У науковій літературі можна зустріти різні погляди науковців на сутність та зміст поняття «територія». Це зумовлено перш за все тим, що дана категорія досліджується у різних галузях та сферах: фізиці, економіці, географії, соціології, політології, юриспруденції тощо.

1 Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – С. 38

Відповідно, кожен науковець, з огляду предмета свого дослідження вкладає в сутність поняття «територія» свої характерні властивості. Так, в енциклопедичній літературі територія розглядається здебільшого в географічному аспекті і являє собою простір земної кулі, включаючи її суходіл, водні, повітряні й космічні складові, а також надра Землі [1, с. 558].

В науковій літературі з огляду напряму дослідження висловлюються різні підходи щодо розуміння поняття ***«територія»:***

в географічному сенсі територія здебільшого розглядається як частина географічного простору і простору загалом;

у соціальному контексті територія розглядається як складова суспільної організації: «Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалася історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів» [2, с. 559]. При цьому, соціальний простір як продукт людської діяльності та сукупність об'єктивних взаємин між індивідами не є тотожним території, хоча він реалізується через фізичний простір і тому має певні територіальні ознаки [3, с. 55; 4, с. 5-6].

соціологічний підхід – територія розглядається з позиції соціального простору, колективної ідентичності, становленням ідеального громадянського суспільства;

політологічний підхід до розуміння території вказують на те, що територія тісно пов'язана із державою, її політико-територіальним устроєм та правовим статусом, територіальною формою влади;

з точки зору *геополітики*, територія – це геостратегічний простір — світовий простір, де можуть виділятися райони (регіони, зони) життєво важливих національних інтересів тієї чи іншої держави. Політологічний підхід акцентує увагу на території не у географічному розумінні, а у контексті територіальної форми організації публічної влади (внутрішнього устрою держави).

з позиції *державного управління* під територією розуміється «багатофункціональна соціально-економічна система, яка має просторове розташування та відносну відокремленість від зовнішнього середовища, складається з кількох компонентів, серед яких: групи елементів, зв'язки та відносини між ними, а також процеси, що відбуваються шляхом реалізації різних комбінацій їх взаємодії» [5, с. 11].

---

1 Правознавство: словник термінів. За редакцією В.Г. Гончаренка. Навчальний посібник. – К.: Юристконсульт, КНТ. – 2007. – 636с.

[2] Соціологія: Підручник: Колективна монографія / В. Г. Городяненко, О. В. Гілюн, А. В. Демичева та ін. / За ред. В.Г. Городяненка. – 2-е вид. перероб., доп. – К.: Видав. центр «Академія», 2002.

3 Молодцов О. Інститут держави в умовах сучасного соціального простору та часу: методологічні аспекти // *Вісник НАДУ*. – 2004. - № 4.

4 Малиновський В. Я. Державна територія як просторова основа здійснення публічної влади. /В. Я. Малиновський. http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/6911/3/15646.pdf

5 Мамонова В. В. Теоретико-методологічні засади управління територіальним розвитком: Автореф. дис… д-ра наук з держ. управ.: 25.00.04 / Нац. акад. держ. упр. Президу. Укр. – К., 2006.

Таке розуміння території вказує на її системний характер, наявність зв'язків та взаємодії елементів в межах певного простору.

Територія, *як державно-правова категорія юриспруденції*, у різні історичні періоди розумілася по-різному в залежності від її статусу і основного призначення, під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів, в залежності від розвитку правової системи (міжнародного і національного права).

В цілому, становлення поняття державної території відбувалося одночасно зі становленням і розвитком держав. Уже з появою перших держав поставала потреба у визначенні просторових меж та закріпленні правового статусу їх територій. Так, у рабовласницький період, де суверенітет був тотожній земельній власності, важливим було визначення меж територій держав. В свою чергу у феодальній державі її суверенітет здебільшого ототожнювали із земельним власником. Відповідно розміри феодальної держави безпосередньо залежали від її земельної власності.

Дещо змінилась ситуація у державах, де значно зросла роль саме державної влади. У таких державах державна територія сприймалась як простір у межах якого існує держава, а монарх здійснює владу.

Як владу держави розглядали державну територію і науковці радянського періоду. Так, в енциклопедії держави і права 1925 року (під редакцією П. Стучка) територія (державна) визначалась як та область, на яку розповсюджується верховна влада держави.

Концепт «територія» у працях класиків юриспруденції трактується як територіальна основа будь-якої держави, невідчужуваний елемент «особистості» держави та місце її розвитку. Класично територія сприймається як невід'ємний атрибут держави як на теоретико-юридичному, так і на законодавчому рівні: сучасна держава не мислиться без території [1, с. 16].

Найбільш повний і детальний аналіз території в юридичній науці був здійснений юристами-міжнародниками. Зокрема, у широкому значенні слова, під *територією в міжнародному праві* розуміються різноманітні простори земної кулі з її сухопутною і водною поверхнею, надрами і повітряними просторами, а також космічний простір і небесні тіла, що знаходяться в ньому [2, с. 143; 3, с. 254]. Деякі вчені до території включають також штучні об'єкти та споруди (космічні об'єкти, стаціонарні морські платформи й ін.) [4, с. 127]. Відповідно, термін «територія» використовується в міжнародному праві для позначення земного, а також позаземного простору, відмежованого від інших

1 Кравчук В. М. Правовий простір держави: проблеми визначення за обсягом і змістом / В.М. Кравчук. *Актуальні проблеми правознавства.* Випуск 1, 2016. – С. 15-18.

2 Міжнародне право : підручник / А. В. Войціховський ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2020. – 544 с.

3 Баймуратов М. О. Міжнародне право: Підручник. – Суми: ВТД «Університетська книга»; Одеса: «Астропринт», 2006. – 424с.

4 Міжнародне публічне право: Навч. посіб. / За заг. ред. Теліпко В. Е. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 608 с.

просторів певними межами, і такого, що має визначений юридичний статус (наприклад, статус державної території) і відповідний йому правовий режим.

Поняття «правовий статус» і «правовий режим» використовуються в якості критерію для юридичної класифікації територій. Хоча багато юристів-міжнародників ототожнюють ці поняття, Вважається, що вони усе ж мають різне тлумачення.

Під правовим статусом території слід розуміти її базисну правову характеристику, визначення її основної приналежності відповідно до міжнародно-правової класифікації територій (наприклад, державна територія, міжнародна територія й ін.).

Правовий режим виступає у виді визнаних міжнародному праві й у законодавстві держав специфічних рис і характеристик певної території, що в сукупності визначають і обумовлюють певний, відмінний від інших, порядок її використання. Наприклад, у категорії державної території можуть існувати такі правові режими, як: - внутрішні морські води - територіальні води (територіальне море), В категорії міжнародних просторів: - відкрите море, - морське дно за межами національної юрисдикції і т.д. І навпаки, правовий режим територій, що мають різну юридичну природу, може мати багато спільного, наприклад, правовий режим міжнародних каналів і відкритого моря.

Уся територія Землі *відповідно до її правового режиму* може бути класифікована на такі *категорії:*

1) *державна територія*, тобто територія, яка розташова на в межах державних кордонів тієї чи іншої держави і на яку поширюється повна та виключна влада цієї держави;

2) *території з міжнародним режимом* — території, які не входять до складу державної території: водні простори за межами виключних економічних зон прибережних держав, Міжнародний район морського дна, Антарктика, космічний простір, Місяць та інші небесні тіла.

3) *території зі змішаним режимом* — це території, на які одночасно поширюється дія норм і міжнародного, і національного права.

До них належать, по-перше, прилеглі та виключні економічні зони і континентальний шельф прибережних держав, які не входять до їх території, і, по-друге, міжнародні річки, міжнародні протоки, що перекриваються територіальним морем прибережних держав, і міжнародні канали, що входять до складу територій прибережних держав.

4) *території з особливим міжнародним режимом* — це демілітаризовані і нейтралізовані зони і зони миру (до них належать, зокрема, архіпелаг Шпіцберген, Аландські острови, Додеканезькі острови, острів Пантеллерія, Панамський та Суецький канали, Місяць та інші небесні тіла).

Демілітаризована територія — це така частина державної території, у відношенні якої держава прийняла міжнародне зобов'язання

скоротити або не мати в її межах військових укріплень і споруд, визначених видів озброєнь і збройних сил. Такі території створюються на основі міжнародних угод (договорів) між заінтересованими державами з метою забезпечення взаємної міжнародної безпеки.

Нейтралізована територія — поняття більш широке, ніж демілітаризована територія, оскільки під нею розуміється встановлення міжнародними угодами такого статусу території, при якому забороняється її використання в якості театру воєнних дій або в якості бази для ведення воєнних дій в інших районах світу [1, С. 145-146].

За ознакою суверенності на нашій планеті ***виділяють території таких видів:***

- ✓ *суверенні держави* (на сьогодні у світі існує понад 190 суверенних держав, які володіють територією, що обмежується сухопутними та морськими кордонами; де створено системи законодавчої, виконавчої та судової влади, валютно-грошову систему, митну службу, органи безпеки, національні збройні сили тощо);
- ✓ *залежні країни й території*, що під політичним чи військовим контролем однієї з суверенних держав і мають різний статус (колонії, протекторати, підопічні території);
- ✓ *невизнані держави* (вони мають всі необхідні атрибути державної влади, економічну самостійність, але не признані світовим співтовариством: Придністровська Молдавська республіка, Абхазія, Нагірний Карабах, Турецька Республіка Північного Кіпру);
- ✓ *спірні території* – території, на які претендують кілька держав (У світі існує понад 300 ділянок і територій, що є спірними. Серед причин спорів – несправедливі або нав'язані силою договори про кордони; поділ території, на якій мешкає один етнос; складність встановлення кордонів по природних об'єктах. Серед найвідоміших спірних територій – Палестина, Західна Сахара, Фолклендські (Мальвінські) острови, штат Джамму і Кашмір, прикордонна смуга в басейні Амазонки між Еквадором і Перу тощо.);
- ✓ *води відкритого моря* (перебувають у загальному користуванні всіх, серед них і внутрішньоконтинентальних держав; поза кордонами територіальних вод усі держави мають право на вільне судноплавство, вільний переліт над морем, вилов риби тощо);
- ✓ *Антарктида і Антарктика* (згідно міжнародного договору від 01.12.1959 року – нейтральну демілітаризовану територію, на якій діє принцип вільних наукових досліджень) [2].

1 Міжнародне право : підручник / А. В. Войціховський ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2020. – 544 с.

2 Сучасна політична карта світу. http://geografia.at.ua/index/3_suchasna_politichna_karta_svitu/0-1353

§ 2.4. ПОНЯТТЯ ТА СКЛАД ДЕРЖАВНОЇ ТЕРИТОРІЇ. СПОСОБИ ЗМІНИ ТЕРИТОРІЇ ДЕРЖАВИ

Сучасне розуміння державної території сформувалось на основі *вчення про національний* та *народний суверенітет*.

Національний суверенітет – *це повновладдя нації та її реальна можливість самостійно вирішувати власні питання, можливість реалізації своїх прав, у т. ч. право утворювати національну державу*.

Народний суверенітет – *верховенство народу як джерела і носія влади, його здатність до організації економічного, політичного та культурного буття, його право безпосередньо або через представницькі органи здійснювати управління державою.*

Обґрунтовуючи право народу створювати державу на тій території, на якій він проживає, ідеологи епохи Просвітництва розглядали, у свою чергу, державу як джерело публічної влади на цій території. Саме держава в межах своєї території здійснює верховенство, яке називають територіальним і яке є невід'ємною частиною державного суверенітету. Це не виключає існування приватної власності на землю. Але ніякі приватноправові угоди щодо землі не можуть змінити публічно-правового статусу території — вона залишається у складі держави [1]. Саме в епоху Просвітництва виникає розуміння того, що до складу державної території входять також і водні, в т.ч. морські, простори. Внаслідок буржуазно-демократичних революцій остаточно утверджується ідея, згідно з якою єдиним власником території держави є виключно народ.

У міжнародному праві, відповідно до визначення Міжнародного суду, *територіальне верховенство* розуміється як *територіальний суверенітет*. Отож, компетенція держави відносно її території визначається, насамперед, поняттям територіального суверенітету як здійснення державою вищої й неподільної влади в межах її території.

Територіальний суверенітет — *це право держави здійснювати виключну юрисдикцію щодо всіх осіб і предметів на своїй території, а також право не допускати на своїй території діяльності будь-якої іншої держави або організації.*

Територіальне верховенство означає повну та виключну владу держави в межах власної території. Ця влада здійснюється цілою системою державних органів. Повнота державної влади полягає в тому, що їй належить вся законодавча, виконавча та судова діяльність. Виключність державної влади полягає у тому, що над нею не має і не може бути ніякої іншої влади, а також на території держави виключається діяльність будь-якої іншої публічної влади. Державній владі підпорядковуються всі особи та організації в межах держаної території.

Територіальне верховенство передбачає:

1 Державна територія. URL: http://ebooktime.net/book_247_glava_53_7.1_%D0%9E%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96_%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BC%D1%96%C3%90.html

1) право народу на самовизначення, тобто право кожного народу вільно установлювати свій політичний статус, вільно вибирати і забезпечувати свій політичний, економічний і культурний розвиток без будь-якого втручання ззовні *(див. статтю 1 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року);*

2) визнання того, що будь-які територіальні зміни статусу державної території або її частини як у бік збільшення, так і у бік зменшення, будь-яка зміна державних кордонів повинні провадитися винятково відповідно з прямим волевиявленням народу, згодою держави і в рамках міжнародного права без будь-якого втручання ззовні, погрози силою або її застосування, з обов'язковим подальшим затвердженням будь-яких територіальних змін вищим законодавчим органом держави. Будь-які територіальні спори повинні вирішуватися винятково мирними способами шляхом переговорів відповідно до статті 33 Статуту ООН [1] і чинними міжнародними угодами;

3) право держави на прийняття законів і правил, що регулюють режим державної території, питання громадянства, місця проживання, переміщення, в'їзду і виїзду з країни й інших прав і свобод людини. Як територіальний суверен держава одноосібно вирішує всі питання, пов'язані з адміністративно-територіальним поділом, установленням національного правопорядку, визначенням правового режиму кожної частини своєї території. Тільки від волі держави залежить існування і діяльність будь-якого іноземного елемента в межах її території (статус іноземців, іноземних транспортних засобів, дипломатичних представників);

4) виняткову й абсолютну владу держави в межах державної території, що виключає владу будь-якої іншої держави, якщо інше не встановлено спеціальною міжнародною угодою.

На території держави виключається будь-яка діяльність публічної влади іншої держави і що вища влада держави (лат. imperium – влада, панування) здійснюється системою державних органів у законодавчій, виконавчій, адміністративній і судовій сферах. Закони, постанови уряду, судові рішення поширюються на всіх фізичних та юридичних осіб, які перебувають у межах території даної держави;

5) невтручання у внутрішні справи держави з боку інших держав, міжнародних організацій, іноземних фізичних і юридичних осіб;

6) визнання недоторканності державної території, що виключає будь-які дії інших держав проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави, застосування сили або погрози силою, а також будь-яку воєнну окупацію;

7) наявність невід'ємного права держави всіма наявними законними способами захищати недоторканність своєї території і державних кордонів, політичну незалежність і цілісність своєї держави, а

[1] Статут ООН

також життя, майно, честь і гідність громадян, майнові та інші немайнові права фізичних і юридичних осіб;

8) право держави на застосування всіх законних способів владного примусу для дотримання законів і правил як до власних фізичних і юридичних осіб, так і до іноземців, що знаходяться на її території, якщо інше не встановлено чинними міжнародними угодами;

9) виключне право (лат. dotipiut – володіння) держави самостійно і незалежно розпоряджатися всіма природними багатствами й ресурсами в межах своєї території, тобто землею, водами, повітрям, усіма корисними копалинами, органічним і неорганічним, тваринним і рослинним світом, а також знаряддями і засобами розвідки, розробки та експлуатації цих ресурсів.

Держава як територіальний суверен є їхнім повноправним господарем. Усі ці положення дістали своє підтвердження у низці резолюцій Генеральної Асамблеї ООН – у Декларації 1960 р. про надання незалежності колоніальним країнам та народам [1]; у спеціальних резолюціях від 14 грудня 1962 р. і від 25 листопада 1966 р. під назвою «Невід'ємний суверенітет над природними ресурсами» [2]. Ніхто не має права насильно позбавляти державу в належній їй території відповідних природних ресурсів. Земля і державні надра не можуть використовуватися іншими державами або їхніми представниками в промислових цілях без згоди територіального суверена;

10) виключне право територіального суверена на надання дозволу з використання державної території і її природних ресурсів іноземними фізичними і юридичними особами, а також здійснення безпосереднього контролю за цим.

Однією з юридичних форм надання дозволу на експлуатацію природних ресурсів є концесійні угоди, згідно з якими держава надає іноземцям право вести конкретну виробничо-економічну діяльність на її території. Умови таких угод визначаються територіальним сувереном відповідно до його законодавства. Як правило, іноземні юридичні й фізичні особи наділяються обмеженими правами користування на певний строк і за певну плату [3, с. 256-257].

Межі дії територіального верховенства кожної держави обмежуються її державними кордонами. Правда, у ряді випадків держави вправі здійснювати свою юрисдикцію стосовно осіб і дій, вчинених за межами своєї території. Так, юрисдикція держави може поширюватися за межами її кордонів на свої військові кораблі у відкритому морі, повітряні судна поза своєю територією і на космічні об'єкти та їхні екіпажі.

1 Декларація про надання незалежності колоніальним державам та народам: ООН. Резолюція. Міжнародний документ від 14.12.1960. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_280#Text

2 Резолюція 1803 (XVII) Генеральної Асамблеї ООН «Невід'ємний суверенітет над природними ресурсами»: ООН. Резолюція. Міжнародний документ від 14 грудня 1962 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_819#Text

3 Баймуратов М. О. Міжнародне право: Підручник. – Суми: ВТД «Університетська книга»; Одеса: «Астропринт», 2006. – 424с.

Державна територія – *це геофізичний та політико-правовий простір земної кулі який відповідно до норм міжнародного та національного права знаходиться під суверенітетом певної держави.*

Відповідною дефініцією підкреслюється подвійний характер державної території: в природньому значенні як об'єкта права власності та в просторовому аспекті, як просторової межі реалізації державної влади.

Основні характеристики державної території можна розподілити на:

1. *Геофізичні*, які характеризують топологічні, геометричні, чи географічні властивості території, а саме: розмір і форма, географічні координати, природні умови, надра, материкове або острівне положення, тип природного ландшафту та ін.

2. *Соціокультурні* – чисельність, щільність та розподіл населення по регіонах, на суспільні групи і прошарки, його динаміка, віковий та статевий склад, національно-етнічний склад і характер занять населення, урбанізованість території, промислова розвиненість, ступінь господарського освоєння, використання природних ресурсів та ін.

3. *Політико-правові* – цілісність та недоторканість державної території, особливості адміністративно-територіального та політико-правового поділу, особливості правового режиму території.

Основною ознакою, яка відрізняє державу від усіх соціальних явищ є територія, яка визначається державним кордоном. Зазвичай **до складу державної території входять**: *суша і води* (внутрішні і територіальні) у межах державних кордонів, *повітряний простір* над сушею і водами (тропосфера, стратосфера, іоносфера та значна частина простору, що знаходиться вище), *надра*, що знаходяться під ними (до доступної глибини), а також *дипломатичні представництва, торгові, пасажирські й військові морські та повітряні судна, літаки та космічні апарати* [1, с. 57].

Сухопутною територією держави вважається той об'єм суші, який знаходиться в межах державних кордонів. Вона включає як материкову частину суші, так і острови, а також надра під сушею і водами на фактично будь-яку глибину.

Відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 року *острів* – це природно утворений простір суші, оточений водою, що знаходиться вище рівня води під час приливу (ч. I статті 121) [2].

За винятком скель, не придатних для підтримки життя людини або самостійної господарської діяльності, острови в однаковій мірі з іншими частинами сухопутної території держави можуть мати територіальні води, зону, що прилягає, або континентальний шельф, економічну зону.

1 Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави та права: Підручник. – 3-е видання, стереотипне. – Львів: «Новий Світ-2000», 2007. – 584с.

2 Конвенція ООН з морського права: ООН. Конвенція, Міжнародний документ від 10.12.1982 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057#Text

Анклав – частина території однієї держави, що оточена територією іншої держави. Так, наприклад, іспанський анклав Плівія у Франції, на території Швейцарії розташований анклави Бюзінген (ФРН), на території Нідерландів – Барле-Нассау, Барле-Хорті (Бельгія) і, навпаки, – Варле-Дус (Бельгія) у Нідерландів та ін.

Право доступу до анклав регулюється спеціальними угодами між державами.

Якщо частина території однієї держави відрізана частково сухопутною територією і частково морською територією іншої держави, вона розглядається як *напіванклав*, оскільки є морський берег, до якого можливий доступ із боку моря (наприклад, Калінінград і Калінінградська область Росії, що мають вихід до Балтійського моря; іспанські території Сеута і Мелілья, оточені територією Марокко, але які мають вихід до Середземного моря) [1, с. 40].

Водну територію держави утворюють внутрішні води, а також територіальне море.

До внутрішніх вод відносяться: ріки, озера, водосховища, канали, які розташовані в межах сухопутних кордонів держави.

Відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 року *внутрішніми морськими водами є:* морські води, в тому числі й води держав-архіпелагів, які розташовані в сторону берегу від прямих вихідних ліній, прийнятих для відліку ширини територіального моря; води портів; води заток, берега яких належать одній державі, якщо їх ширина не перевищує 24 морські милі; а також історичні моря й затоки (напр., море Лаптєвих). Наприклад, Туреччині належать морські протоки Босфор і Дарданелли, які з'єднують між собою Чорне та Середземне моря. До акваторії України історично належать Бузький чи Дніпровський лимани.

До акваторії (території) держави не включаються територіальні води, які визначаються у 12 миль від морського узбережжя (лінії відпливу). Однак ця акваторія перебуває під повною юрисдикцією держави, до території якої вона прилягає. Більше того, державі належить і вся товща води територіальних вод та надра під їх дном.

Закон України «Про державний кордон України» від 18 грудня 1991 року *до внутрішніх вод України відносить:*

1) морські води, розташовані в бік берега від прямих вихідних ліній, прийнятих для обчислювання ширини територіального моря України;

2) води портів України, обмежені лінією, що проходить через постійні портові споруди, що найбільше виступають у бік моря;

3) води заток, бухт, губ і лиманів, гаваней і рейдів, береги яких повністю належать Україні, до прямої лінії, проведеної від берега до берега в місці, де з боку моря вперше утворюються один або декілька проходів, якщо ширина кожного з них не перевищує 24 морські милі;

1 Територія і кордони у міжнародному праві: навчальний посібник / Ю. А. Дем'янюк, Д. А. Купрієнко, О. В. Діденко [та ін.]. – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2014. – 232 с.

4) води заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток, що історично належать Україні;

5) обмежену лінією державного кордону частину вод рік, озер та інших водоймищ, береги яких належать Україні (стаття 6) [1].

Територіальним морем є полоса прибережних морських вод шириною не більше 12 миль від лінії найбільшого відпливу чи від прямих вихідних ліній.

Територіальне море є частиною території відповідної держави. Проте обсяг суверенних прав прибережної держави в територіальному морі дещо вужчий, ніж у внутрішніх водах. З обсягу правомочностей держави установлюється виняток — право мирного проходу. Невійськові судна всіх держав користуються правом мирного проходу через територіальне море.

У відповідності зі статтею 13 Закону України «Про державний кордон України» мирний прохід через територіальне море України здійснюється з метою його перетинання без заходу у внутрішні води України, або з метою заходу у внутрішні води і порти України, або виходу з них у відкрите море [2].

Повітряна територія держави – це стовп повітря над сухопутною і водною територією держави в межах її державних кордонів.

В цілому межі висоти повітряної території конвенційно не визначені. У законодавстві України це питання також чітко не урегульоване. Так, згідно п. 81 ч.1 ст. 1 Повітряного кодексу України повітряний простір України – частина повітряної сфери, розташована над суходолом і водною територією України, у тому числі над її територіальними водами (територіальним морем), і обмежена вертикальною поверхнею, що проходить по лінії державного кордону України [3].

Правовий режим повітряного простору установлюється виняткова державою. Але держави на засадах взаємності і за взаємною згодою беруть на себе міжнародні зобов'язання про пільоти на їхню територію і через їхню територію (транзитом) іноземних повітряних апаратів. Ці зобов'язання складають предмет регулювання міжнародного повітряного права.

Важливою частиною державної території є також **надра**, які знаходяться під сухопутною й водною територією, а також надра континентального шельфу. Надра у міжнародному та внутрішньо національному праві не мають будь-яких обмежень по глибині.

1 Про державний кордон України: Закон України від 04.11.1991 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text

2 Про державний кордон України: Закон України від 04.11.1991 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text

3 Повітряний кодекс України: Закон України, Кодекс від 19.05.2011 № 3393-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17#Text

Правовий режим надр регламентується в Україні Конституцією України [1] і Кодексом України про надра 1994 року [2]. Надра, згідно ст. 4 Кодексу України про надра, є виключною власністю народу України і даються тільки в користування. Угоди або дії, що у прямій або непрямій формі порушують право власності народу України на надра, є недійсними. Народ України здійснює право власності на надра через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві ради [3].

До надр належать суцільні породи, породи, що знаходяться в рідкому і газоподібному стані, у тому числі такі, що містять корисні копалини й енергетичні ресурси, а також наявні серед порід природні пустоти. Надра містять у собі не тільки підземні ділянки, але і ділянки дна водойм, континентального шельфу і виняткової (морської) економічної зони.

Умовна (квазі) територія держави включає території посольств, морські, річні, повітряні і космічні кораблі під прапором чи знаком держави, військові кораблі, кабелі та трубопроводи, прокладені у відкритому морі, що з'єднують території держав, технічні споруди на континентальному шельфі або в надрах відкритого моря, навіть якщо вони знаходяться у водах або глибоко на дні виключних морських зон.

Аналіз поняття та складових державної території вказує на те, що остання представляє собою не лише простір, в межах якого здійснюється суверенна влада держави, але і природне середовище з його компонентами – сушею, водами, повітрям, надрами та живими ресурсами. Все це складає матеріальний зміст державної території і перебуває у власності народу, який утворює конкретну державу. Ці компоненти державної території не можуть використовуватися іноземними державами, їх юридичними та фізичними особами без згоди територіального суверена. Відповідно до низки резолюцій Генеральної Асамблеї ООН держава в силу свого суверенітету самостійно вирішує питання про допуск іноземних осіб до експлуатації її природних ресурсів, а іноземні держави і особи зобов'язані поважати приналежність будь-яких природних ресурсів територіальному суверену та його право на власний розсуд визначати режим використання цих ресурсів.

Підстави зміни статусу державної території – це факти (події і дії), внаслідок яких державна територія змінює свій статус, тобто переходить із володіння однієї держави до володіння іншої.

Підстави зміни державної території поділяються на:

1 Конституція України: Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

2 Про надра: Закон України, Кодекс від 27.07.1994 № 132/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text

3 Про надра: Закон України, Кодекс від 27.07.1994 № 132/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text

а) *первинні підстави* – пов'язанні із встановленням територіального верховенства певної держави над територією, яка раніше взагалі не належала жодній державі.

До таких підстав належать:

– *символічна анексія*, тобто відкриття та встановлення територіального суверенітету над раніше невідомою територією;

– *ефективна окупація*, тобто встановлення територіального верховенства над територією, яка хоча й була відома раніше, але не використовувалася жодною державою.

У зв'язку з тим, що на Земній кулі практично не залишилося невідкритих та не використовуваних жодною державою територій, такі підстави слід розглядати лише як історичні.

б) *похідні (деривативні) підстави* – пов'язані з переходом права на певну територію від однієї держави до іншої.

До таких підстав належать:

– *поділу існуючої держави*, виходу частини території зі складу держави, об'єднання двох або декількох держав (наприклад, входження Туви в 1944р. до складу СРСР, Сіккіма – до складу Індії в 1975р);

– *національно-визвольної боротьби і реалізації права на самовизначення* (на підставі волевиявлення народу у 1965 році Сінгапур вийшов із Федерації Малайзії й утворив самостійну державу; розпад Чехословаччини в 1992р. із проголошенням двох держав – Чехії та Словаччини).

Дана підстава ґрунтується на принципі рівноправності та самовизначенні народів, закріпленому в п. 2 ст. 1 Статуту ООН [1], а також у ст. 1 обох Міжнародних пактів про права людини 1966р. [2; 3].

Як організовані форми дійсного і безпосереднього виявлення і врахування волі населення міжнародна практика та правова доктрина висунули плебісцит (референдум), тобто народне голосування або опитування населення з питання про передачу території. За допомогою плебісциту (референдуму) можуть бути вирішені питання про відокремлення і самостійне державне існування нації та про передачу будь-якої території від однієї держави іншій.

– *обміну державними територіями за згодою сторін* (так, за Угодою 1954 р. СРСР та Іран обмінялися ділянками своєї території);

– *застосування заходів відповідальності за агресію* (наприклад, відторгнення Пруссії від Німеччини в 1945 р. і передача Східної Пруссії Польщі та СРСР);

– *цесії* — укладення відповідного договору стосовно території та ін.

Однак, як свідчить історія, не завжди зміна території та кордонів держав здійснювалась мирним шляхом на основі укладених договорів.

1 Статут ООН

2 Міжнародний пакт про громадянські та політичні права людини 1966р.

3 Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права людини 1966р.

Нерідко територіальні межі змінюються шляхом завоювання, захоплення території держави чи її частини тощо.

Вищенаведене дає підстави **класифікувати способи зміни державної території та її кордонів на**:

1. правомірні;
2. неправомірні.

Правові підстави зміни державної території — *це встановлені в міжнародному праві способи надбання чи втрати державою своєї території.*

До правомірних способів територіальних змін відносять:

1) *давнина володіння*. Претензії, пов'язані з давниною володіння, зазвичай ґрунтовані на тривалому та мирному публічно-правовому контролі над територією, що можна розцінювати як здійснення суверенітету de facto при відсутності зустрічних домагань з боку інших держав. При цьому, немає якого-небудь універсального строку набувальної давності. Загальновизнано, що, якщо дії, які породили давнину володіння, протиправні, права на територію не виникають.

2) *повернення незаконно забраної території.* Прикладом такого способу територіальних змін є рішення Ялтинської конференції союзних держав СРСР за яким був повернутий Південний Сахалін, відторгнутий у Росії в результаті російсько-японської війни 1904-1905 рр.

3) *покарання держави за агресію*. Наприклад, за розв'язування та ведення агресивної війни від Німеччини відповідно до Потсдамських угод була відторгнута територія Східної Пруссії, яка була розділена між СРСР і Польщею. Японія, за рішенням союзних держав, також була позбавлена всіх прав на ряд територій, у тому числі на Курильські острови.

4) *ефективна окупація* — спосіб придбання території, яка нікому не належить (terra nullius).

Нічийною землею (terra nullius) визнавалася сухопутна територія, що не належить жодній державі, заволодіти якою, однак, могла будь-яка держава з дотриманням спочатку правил фіктивної, а пізніше ефективної окупації.

Правила *фіктивної окупації* нічийної землі зводилися до того, що її відкриття представниками будь-якої держави й залишення на ній символічних знаків – королівських штандартів, хрестів з написами про належність відкритої землі відповідному монархові, давали титул на цю землю.

У зв'язку зі значними труднощами у визначенні пріоритету у відкритті тієї або іншої землі замість правил фіктивної окупації terra nullius були вироблені правила *ефективної окупації.*

Ефективна окупація можлива в тих випадках, коли держава не має договірного чи судового підтвердження володіння частиною своєї території. Тому питання про ефективну окупацію може розглядатися не тільки щодо нічийних територій (terra nullius), а й щодо спірних територій. У разі придбання територій внаслідок ефективної окупації

кожна зі сторін, що претендують на територію, доводить, що вона здійснює свій суверенітет на цій території більш ефективно. Тому обґрунтування державою свого права на територію має бути пов'язане не стільки з публічним проголошенням наміру володіти цією територією, скільки з постійним, безупинним і досить тривалим проявом її влади на цій території* [1, с. 103].

У сучасному світі ефективна окупація втратила значення як підстава для придбання території, тому що на Землі не залишилося нічийних територій. Гіпотетично окупація можлива в разі, наприклад, виникнення у відкритому морі нових островів у результаті геологічних процесів.

5) *сецесія* – відділення частини території від певної держави за рішенням її населення або компетентних органів; вихід із держави будь-якої її адміністративно-територіальної одиниці, в т.ч. суб'єкта федерації, за рішенням населення цієї одиниці, прийнятому на референдумі, або за рішенням компетентних органів цієї одиниці.

Більшість сучасних зарубіжних конституцій не допускають можливості сецесії, тому, як правило, вона здійснюється в результаті здійснення права націй на самовизначення.

Безумовними **підставами відділення народу як реалізації його права на самовизначення визнаються:**

– дискримінація цього народу з боку держави;

– порушення державою основних прав і свобод людини і громадянина;

– незабезпечення права цього народу на участь в управлінні державою.

Часто сецесія має місце під час або в результаті національно-визвольної боротьби певного народу, прикладом чого можуть бути вихід республік зі складу Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія, відділення провінції Еритрея від Ефіопії тощо.

6) *цесія (поступка права на територію)* – передача території від однієї держави до іншої за угодою між ними.

Цесія може бути: *відплатною* та *безвідплатною*. Як правило, цесія передбачає відповідну компенсацію, в основному в не грошовій формі. Безвідплатна цесія здійснюється у формі дарування. Однак, необхідно звернути увагу на те, що сучасне міжнародне право допускає можливість передачі ділянок території однієї держави іншій лише за умови, що це не порушує права відповідного народу на самовизначення. Цесія також може бути: *повною* та *неповною*. Повна цесія означає повний і остаточний

---

* Наприклад, в арбітражному висновку 1928р. щодо спору між США та Нідерландами про острів Пальмас були взяті до уваги "акти мирного здійснення нідерландського суверенітету" з 1700 по 1906 роки (Island of Palmas Case, 2. R.I.A.A. 829 (1928). Справа була вирішена на користь Нідерландів. Відносно суперечки між Данією і Норвегією про Східну Гренландію в 1933 р.: постійна палата міжнародного правосуддя взяла до уваги акти суверенної влади Данії з 1721 по 1931 роки (Eastern Greenland Case. P.C.I.J. Rep. Ser. A/B. – (1933). – № 53. – P. 22 – 147). Справа була вирішена на користь Данії.

1 Державна територія і державний кордон: навчальний посібник / Д. А. Купрієнко, Ю. А. Дем'янюк, О. В. Діденко. – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2014. – 256 с.

перехід території під суверенітет іншої держави. Неповна цесія не передбачає безповоротну втратою державою переданої території.

Цесія може бути здійснена у формі:

✓ *куплі-продажу*. Протягом тривалого часу купівля-продаж державної території вважалася звичайним явищем (наприклад, договір продажу Російською імперією Аляски). У сучасній практиці вона зустрічається вкрай рідко 1, с. 102].

✓ *дарування*. Такі договори мали місце в давній історії, зокрема при укладанні шлюбних договорів між царюючими особами.

7) *обмін*. При обміні територіями неприпустиме порушення принципу рівності та самовизначення. Усі інші умови здійснення обміну державними територіями зазвичай відносять на розсуд сторін.

Обмін територіями, як свідчить практика, є одним із прийнятних способів вирішення територіальних спорів. Наприклад, 1890 р. Велика Британія уступила Німеччині острів Гельголанд в обмін на німецькі колонії в Африці. Прикладом обміну територіями є і договір 1951р. між СРСР і Польщею щодо обміну ділянками своїх територій у районах Люблінського воєводства ПНР і Дрогобицької (нині Львівської) області УРСР, а також договір 1999р. про обмін територіями між Одеською областю України і Молдавією (район села Паланка), у результаті якого Молдавія одержує доступ до ріки Дунай і віддає належну їй ділянку, що проходить територією України.

Сучасним прикладом обміну територією є угода укладена Міністрами закордонних справ Нідерландів та Бельгії про корегування кордону між країнами від 28 листопада 2016 р. Угодою передбачено, що частина території, яка належала Нідерландам, перейде до Бельгії і навпаки. Нідерланди отримають острів площею 16 гектарів, тоді як бельгійці – 3 гектари території. Причиною коригування кордону, стала ситуація в районі річки Маасу яка розділяє територію Нідерландів та Бельгії. Внаслідок інженерних робіт на річці у 60-80-х роках XX ст. з'явилося кілька островів, один із яких став бельгійським островом. Цей острів став важкодоступним для правоохоронців Бельгії, які могли дістатися туди на човнах та з дозволу Нідерландів.

8) *оренда*. Оренда території є однією із поширених способів тимчасової передачі території однією державою іншій на підставі міжнародного публічно-правового договору.

Оренда, певною мірою, є специфічною зміною державної території, тому що держава-орендодавець на певний час втрачає частково свій суверенітет щодо такої території, а держава-орендар тимчасово його здобуває.

Такий вид оренди служив засобом забезпечення довгострокової присутності великих держав у різних регіонах світу. Наприклад, Пекінським договором від 6 березня (22 березня) 1898 р. Німеччина

1 Державна територія і державний кордон: навчальний посібник / Д. А. Купрієнко, Ю. А. Дем'янюк, О. В. Діденко. – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2014. – 256 с.

отримала від Китаю на 99 років “обидві сторони входу до бухти Цзяочжоу”. Крім цього, Китай вимушений був надати територію в оренду Росії за договором від 9 квітня (28 березня) 1898р., Великій Британії – за договором від 9 червня (28 травня) 1898р. У1997 р. вийшов строк оренди Гон-Конгу (Сяньганя), щодо якого Велика Британія здійснювала повний суверенітет з 1898 р. Останньою територією, умови оренди якої передбачають повний перехід суверенітету до орендатора, є Гуантанамо відповідно до договору між Кубою й США [1, с. 101].

9) *ад'юдикація* – передбачає взаємну згоду держав сторін спору, згідно з якою вони звертаються до міжнародних судових та арбітражних органів, чиї рішення обов'язкові для сторін. Наприклад, у спорі між Францією та Великобританією за *рішенням Міжнародного суду ООН* деякі маленькі острови у протоці Ла-Манш знаходяться під британським суверенітетом (1953). Також, *рішенням країн антигітлерівської коаліції*, на підставі Потсдамської декларації 1945 р., була ліквідована колишня німецька територія – Східна Пруссія (її північна частина передана СРСР, південна – Польщі) [[2], с. 105-104].

10) *акреція* – збільшення державної території за рахунок природного або штучного утворення в її межах сухопутної території, у результаті чого може здійснюватися перенесення кордону територіальних вод. Наприклад, збільшення берегової частини території Нідерландів та Сінгапуру в результаті спорудження дамб і штучних насипів. Нідерланди за рахунок будівництва системи гідротехнічних споруд і дамб відокремили від моря майже 40 % своєї сучасної площі. Прикладом також є відвойовування Японією суходолу біля моря шляхом намивання території та створення так званих “сміттєвих островів” з утилізованих промислових і побутових відходів.

Неправомірним (протиправними) способами територіальних змін є:

1) *анексія* – насильницьке приєднання території чи частини території однієї держави до території іншої.

Протягом багатьох століть насильницьке приєднання територій були основним видом придбання територій і вважалася правом переможця. Заборона анексій пов'язана з відмовою від воєн як засобу вирішення міжнародних спорів у Паризькому договорі 1928р. і закріпленням у міжнародному праві, насамперед у Статуті ООН, гарантій цілісності державної території.

2) *військова окупація* – тимчасове захоплення території (частини території) однієї держави збройними силами іншої держави і установлення військової адміністрації на захоплених території. Військова окупація будь-якої території не означає її переходу під суверенітет держави, що захопила.

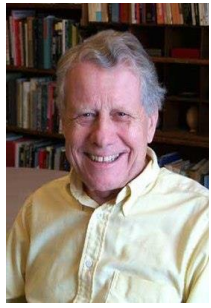
1 Державна територія і державний кордон: навчальний посібник / Д. А. Купрієнко, Ю. А. Дем'янюк, О. В. Діденко. – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2014. – 256 с.

2 Державна територія і державний кордон: навчальний посібник / Д. А. Купрієнко, Ю. А. Дем'янюк, О. В. Діденко. – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2014. – 256 с.

§ 2.5. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У вузькому розумінні державоутворення – *це складний, комплексний довготривалий і багаторівневий процес утворення держави, зумовлений культурними, політичними, релігійними та іншими факторами.*

У широкому розумінні державоутворення – *це процес, спрямований на актуалізацію національної ідеї в галузі державного управління, вироблення та втілення ідеології державоутворення, створення й становлення держави як системи відносин та її інститутів, що мають забезпечити життєздатність і розвиток держави*[1].

Чарльз Тіллі (1929-2008)

Термін «державотворення» (англ. State-building) запровадив у 1975 р. американський соціолог Чарльз Тіллі (1929-2008) стосовно історії Західної Європи. Ч. Тіллі виходив з того, що з винайденням пороху, війни в Європі стали вимагати величезних затрат, а тому захистити себе могли лише великі народи, об'єднані сильними державами.

Термін державотворення вживається також для позначення міжнародних зусиль, спрямованих на відбудову, утворення й зміцнення слабких держав у післяконфліктні періоди, таких як план Маршала щодо Німеччини після Другої світової війни.

З проблемою державоутворення тісно пов'язане питання визнання. Як відзначав Ф. Мартенс (справж. Фромгольд Фрідріх, 1845-1909), міжнародне право «не може визнати, що певне суспільство існує, якщо воно не визнано державним законом, або прийняти його за самостійний політичний механізм, якщо воно не є таким у початках державного права». Отже, відзначав він у міжнародних відносинах кожному законному суспільству належить право як визнання з боку всіх цивілізованих держав законності свого існування.

Федор Мартенс (справж. Фромгольд Фрідріх) (1845-1909)

Визнання – *це односторонній добровільний акт держави, в якому вона:*

– прямо чи побічно заявляє або про те, що

1 Коник С. М. Державотворення як управлінська категорія [Електронний ресурс] / С. М. Коник // *Державне управління: теорія та практика*. – 2012. – № 2. – Режим доступу до журн. : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_6.

розглядає іншу державу як суб'єкт міжнародного права та має намір підтримувати з нею офіційні відносини, або

– про те, що вважає владу, яка утвердилася неконституційним шляхом у державі або на частині її території, достатньо ефективною, щоб виступати в міждержавних відносинах у якості представника цієї держави або населення відповідної території.

Слід мати на увазі, що обов'язку визнання не існує, це право держави.

За допомогою акту визнання держава погоджується з відповідними змінами в міжнародному правопорядку і/або міжнародної правосуб'єктності. Визнання зокрема свідчить про вихід на міжнародну арену нової держави або уряду і спрямоване на встановлення між державою, що визнає, і державою, яка визнається, правовідносин, характер і обсяг яких залежать від виду та форми визнання.

Визнання на практиці означає, що держава визнає іншу нову державу як юридичну особу, тобто з усіма її правами й обов'язками, що випливають із міжнародного права. Таким чином, право і дієздатність кожного суб'єкта реалізуються у взаємовідносинах з іншими та залежать від їхнього бажання прийняти його в міжнародне співтовариство.

Проблема визнання держави виникала в разі її утворення на колишній залежній території в результаті деколонізації. На теперішній час вона виникає найчастіше при територіальних змінах: об'єднанні двох і більше держав або при їхньому розпаді (поділі, виділенні).

Особливо актуальне визнання при здобутті незалежності, соціальних революціях, а також при нелегітимних засобах зміни політичного режиму (в результаті військового перевороту, при встановленні диктатури або виникненні нової держави в результаті збройної інтервенції іншої держави – наприклад, «Турецької Республіки Північного Кіпру»).

Визнання нової держави є політичним актом і не регламентується міжнародним правом.

У сучасній доктрині міжнародного права існує **дві теорії визнання:**

– конститутивна;

– декларативна.

Відповідно до **конститутивної теорії визнання** *надає дестинатору (адресату) відповідну конституюючу (правостворюючу) якість: державі – міжнародну правосуб'єктність, уряду – здатність представляти суб'єкта міжнародного права в міждержавних відносинах.* Без визнання з боку групи провідних держав нова держава не може вважатися суб'єктом міжнародного права.

Як уявляється, найбільш вразливий аспект цієї теорії полягає в такому:

по-перше, незрозуміло, якої кількості визнань необхідно для надання дестинатору згаданої якості;

по-друге, як свідчить практика, держави можуть існувати і вступати в ті або інші контакти з іншими державами, а уряди, що прийшли до влади неконституційним шляхом, ефективно представляти суб'єкта

міжнародного права і без офіційного визнання.

Конститутивна теорія була широко поширена до Другої світової війни, її прихильниками були Л. Оппенгейм, Г. Лаутерпахт, Д. Анцилотті. Потім більшого поширення набула декларативна теорія, якої нині притримується значна кількість учених-міжнародників.

Відповідно **до декларативної теорії визнання** *не надає дестинатору відповідної якості, а лише констатує його появу і слугує засобом, що полегшує здійснення з ним контактів*. Іншими словами, визнання носить декларативний (явочний) характер і спрямоване на встановлення стабільних, постійних міжнародних правовідносин між суб'єктами міжнародного права. Визнання припускає внутрішню незалежність знову виниклої держави, але не створює її. Ф. Мартенс писав, що «держава виникає й існує самостійно. Визнанням її лише констатується її народження».

Декларативна теорія знайшла своє закріплення в міжнародно-правових документах: ст. 9 Статуту Організації американських держав, наприклад, закріплює, що політичне існування держави не залежить від визнання її іншими державами. Навіть до визнання держава має право на захист своєї цілісності і незалежності. Поширеною є думка, що декларативна теорія в більшій мірі відповідає реальностям сучасного міжнародного життя. Проте в тих випадках, коли визнають суб'єктом міжнародного права такі утворення, що об'єктивно не можуть бути ними (наприклад, Мальтійський орден), визнання набуває конститутивного або, точніше, квазіконститутивного характеру, надаючи видимість набуття якості, що той, хто визнає, бажає бачити в дестинатора.

У сучасних умовах посилення дезінтеграційних процесів актуалізується значення конститутивної теорії – у практиці міжнародного життя відсутність визнання з боку більшості держав суб'єктів міжнародного права, по суті, виключає нового суб'єкта з міжнародного співтовариства (Придніпровська Молдавська Республіка, Республіка Ічкерія). Але коли суб'єкту у визнанні відмовляє тільки частина міжнародного співтовариства, це не може виключити його із сім'ї народів, і тоді починає превалювати і втілюватися в життя декларативна теорія. З приводу членства нової держави в міжнародних організаціях, зокрема в ООН, виникає питання про своєрідне колективне визнання. Практика цієї міжнародної універсальної організації з цього питання дуже різноманітна і не має єдиних підходів. Так, наприклад, коли Єгипет і Сирія в 1958 р. об'єдналися в Об'єднаній Арабській Республіці (ОАР), остання була визнана ООН без яких-небудь спеціальних процедур, а після розпаду ОАР членство в ООН зберегли Єгипет і Сирія. Після поділу Пакистану на дві держави Пакистан зберіг своє членство в ООН, а Бангладеш був прийнятий в ООН у якості нового члена. При створенні ООН дві союзні республіки СРСР – Україна і Білорусія – на основі політичного рішення стали державами-фундаторами ООН поряд із Союзом РСР, не являючись фактично суверенними державами. Після

розпаду СРСР було прийнято політичне рішення про членство в ООН Російської Федерації зі статусом постійного члена Ради Безпеки, яка до цього взагалі не була членом ООН. При цьому Україна і Білорусія зберегли своє членство в ООН вже в якості незалежних держав, а інші колишні союзні республіки були прийняті в ООН у якості її нових членів. Уже відзначалося, що інститут визнання не кодифікований і його утворює, головним чином, група звичайних міжнародно-правових норм, що регулюють усі стадії визнання нових держав і урядів, включаючи юридичні наслідки визнання. Інститут визнання носить комплексний характер. Його норми в основному містяться в праві міжнародної правосуб'єктності, але окремі норми є в праві міжнародних договорів, праві міжнародних організацій тощо[1].

У міжнародному праві існують такі **форми визнання:**

– *de facto;*

– *de jure;*

– *ad hoc.*

Визнання de facto – *це визнання офіційне, але не повне*. Воно означає вираження непевності в тому, що певна держава або уряд достатньо довговічні або життєздатні. Воно може спричинити встановлення консульських відносин, але це не є обов'язковим. Визнання de facto є практичне визнання, що включає в себе економічні і культурні контакти, при відсутності повних контактів, відсутності дипломатичного визнання. Але й у цих відносинах держава (уряд), у відношенні якої відбулося визнання de facto, вступає в міжнародні відносини як суверен. Так, у 1960 р. СРСР визнав de facto Тимчасовий уряд Алжирської Республіки.

Як правило, через якийсь час визнання de facto трансформується у визнання de jure.

Визнання de jure – *це повне, остаточне визнання, що означає встановлення між суб'єктами міжнародного права міжнародних відносин у повному обсязі та в усіх галузях міжнародного спілкування.* Визнання de jure здатне спричинити обмін дипломатичними представниками вищого класу, визнання прав визнаної держави на розпорядження майном та іншими цінностями, що належать їй за кордоном, визнання її імунітету від юрисдикції держави, що визнає, тощо. Іноді таке визнання супроводжується різноманітними застереженнями з боку держави, що визнає, наприклад, про територіальні межі поширення визнаної влади (при визнанні Великобританією СРСР у 1924 р.) або про відношення до міжнародних зобов'язань (зроблена Великобританією при визнанні Народної Республіки Болгарії в 1947 р.).

Зустрічаються випадки, коли держави, уряди вступають в

1 Литвиненко І. Л. Визнання держав у міжнародному праві [Електронний ресурс] / І. Л. Литвиненко // *Університетські наукові записки.* – 2005. – № 1 – 2. – С. 238 – 243. – Режим доступу до журн. : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2005_1-2_39.

офіційний контакт одна з одною вимушено, для розв'язання яких-небудь конкретних питань, але водночас не бажають визнавати одна одну. У цьому випадку ведуть мову **про визнання ad hoc** (у цій ситуації, конкретній справі). Іноді метою таких контактів може бути укладання міжнародних договорів. Наприклад, чотири учасники переговорів про закінчення війни у В'єтнамі (США і три в'єтнамські сторони) підписали в 1973 р. відомі Паризькі угоди, хоча деякі з них один одного не визнавали. Відсутність визнання в таких випадках не повинна відбиватися на юридичній чинності договору.

Види визнання розрізняють у залежності від дестинаторів визнання. *В юридичній науці виокремлюють традиційні види визнання (держав і урядів) і попередні або проміжні (визнання націй, сторони, що повстала або воює, організації опору й урядів в еміграції, вигнанні).*

Як уже відзначалося, визнання держав має місце, коли на міжнародну арену виходить нова незалежна держава, що виникла в результаті революції, війни, об'єднання або поділу держав тощо. Основним критерієм визнання в цьому випадку виступає незалежність визнаної держави і самостійність у здійсненні ефективної державної влади. Крім того, до таких критеріїв слід віднести і легітимність державної влади, що встановилася у визнаній державі. При цьому під легітимністю слід розуміти підтримку населенням режиму, що встановився, а не лише законність приходу до влади.

Відповідно до сформованої міжнародної практики у визнанні повинно бути відмовлено новоствореній державі або уряду, якщо вони ведуть політику агресії, встановлюють режим апартеїду, або створені з порушенням принципу самовизначення.

§ 2.6. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПРАВОВА ДЕРЖАВА: ВЗАЄМОВПЛИВ І ВЗАЄМОДІЯ

У міру розвитку суспільства, переходу його від нижчого ступеня політичної зрілості до вищого змінюється і держава. З удосконаленням суспільства держава стає демократичною (у ній забезпечуються народовладдя, економічна свобода, свобода особи), а з формуванням громадянського суспільства утверджується політична система суспільства, зміцнюється державна влада.

Що таке суспільство? Суспільством можна назвати спільноту людей, яка створюється на засадах взаємних інтересів і співпраці. Щоправда, не будь-яка сукупність людей, об'єднаних загальними інтересами, є суспільством. Студентів в аудиторії або глядачів у театрі також поєднує спільний інтерес, але це не суспільство, бо воно не є простою сукупністю індивідів.

Суспільство – *це соціальна система, система взаємодії людей, що пов'язані між собою інтересами у сфері виробництва, обміну,*

споживання життєвих благ і встановлюють межі поведінки в спільних інтересах за допомогою соціальних норм (у тому числі - юридичних)[1].

У кожному суспільстві існує своя система відносин: економічних – форми власності, виробництво, розподіл, обмін та ін.; соціальних – відносини між різними групами населення; політичних – ставлення груп населення до політичної влади, участь громадян і їх об'єднань у політиці, державоправотворенні ; ідеологічних (духовно-культурних) – культура, характер світогляду – демократичний, недемократичний (тоталітарний, авторитарний); інформаційних – засобів масової інформації).

У кожному суспільстві є свої суб'єкти соціального спілкування: особа, сім'я, стан, клас, група, нація, держава та ін. Суспільство – складна динамічна система взаємозв'язків людей, об'єднаних сімейними узами; груповими, становими, класовими, національними відносинами. Основними елементами, що визначають суспільство, є власність, праця, сім'я.

Громадянське суспільство – *система взаємодії в межах права вільних і рівноправних громадян, їх об'єднань, що добровільно сформувалися і перебувають у відносинах конкуренції і солідарності, поза безпосереднім втручанням держави, призначеної створювати умови для реалізації належних їм прав і свобод*[2].

Генезис громадянського суспільства припадає на період усунення юридичної нерівності, обмеження політичної влади правом, початок розквіту вільного підприємництва і приватної ініціативи (XVI-XVII ст.). Поступово воно розвивалося (його вдосконаленню сприяли своїми ціннісними ідеями видатні мислителі різних часів і народів – Дж. Локк, Т. Пейн, А. Токвіль, Г. Гегель та ін. – і й XX ст. з розвитком демократії набуло ознак відносно незалежного і автономного соціального утворення, відокремленого від держави і здатного реалізовувати виявлені потреби й інтереси громадян на основі самоорганізації. Нині громадянське суспільство співвідноситься з поняттям правової держави як умова її побудови.

Ознаки громадянського суспільства:

1) визнання автономної особи своїм головним суб'єктом, а її прав і свобод, честі й гідності – вищими соціальними цінностями;

2) самореалізація права вільних і рівноправних громадян через такі інститути, як сім'я, церква, різні об'єднання, засоби масової інформації тощо;

3) добровільне формування інститутів – громадських об'єднань (прибуткових і неприбуткових) на засадах самоорганізації і самоврядування (знизу, а не конструюванням зверху за наказом держави) та регулювання внутрішніх відносин відповідно до корпоративних норм, які створює кожний з них;

---

1 Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун ; МОН України ; Харк. Нац. Ун-т внутрішніх справ. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Київ : Правова єдність, 2010. – С. 41

[2] Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун ; МОН України ; Харк. Нац. Ун-т внутрішніх справ. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Київ : Правова єдність, 2010. – С. 42

4) взаємодія громадських об'єднань як вільних і рівноправних партнерів, що перебувають у відносинах конкуренції і солідарності;

5) задоволення матеріальних і духовних потреб та інтересів людини та її добровільних об'єднань завдяки громадській співпраці, що відбувається поза безпосереднім втручанням держави;

6) діяльність автономних осіб і їх об'єднань у межах різних соціальних норм та принципів – моральних, релігійних, звичаєвих, передусім правових;

7) виступає носієм принципу верховенства права і безпосереднім середовищем формування норм права в результаті багаторазового повторення одних і тих самих суспільних відносин, що вимагають формального упорядкування, тобто виробляє стандарт поведінки у межах фактичних відносин, а завдяки визнанню його державою цей соціальний стандарт доводиться до статусу юридичного, стає нормою права;

8) забезпечує самоорганізацію і структурування населення в народ (націю) – цілісний і повновладний суб'єкт права завдяки комплексу комунікативних правових інститутів;

9) слугує соціальним джерелом формування правової держави.

Структура громадянського суспільства є складною. Вона охоплює економічні сфери та інститути (приватна власність, вільна праця, підприємництво); організацію і діяльність об'єднань громадян (громадських спілок, політичних партій, профспілок, творчих асоціацій, релігійних громад, соціальних рухів, волонтерство тощо), що добровільно сформувалися; сферу освіти, виховання, науки, культури, сім'ї, систему засобів масової інформації тощо[1].

Головнім суб'єктом громадянського суспільства є автономна особа, тобто:

- ✓ суб'єкт, що усвідомлює себе вільним членом суспільства згідно з розумінням свободи, прийнятими в цьому суспільстві;
- ✓ суб'єкт, вільний економічно, наділений економічними правами і свободами, у тому числі правом приватної власності («суб'єкт- власник»), і має право вибору форм і видів трудової діяльності, зокрема підприємницької;
- ✓ суб'єкт, вільний ідеологічно і політично, тобто має можливість бути членом політичної партії чи об'єднання, опозиційного щодо існуючої державної влади; має право брати чи не брати участь у виборі органів державної влади і місцевого самоврядування;
- ✓ суб'єкт, що усвідомлює свою відповідальність перед суспільством;
- ✓ суб'єкт, захищений законом від прямого втручання і свавільних обмежень з боку держави.

Головною передумовою свободи людини і всього суспільства є власність в усьому розмаїтті форм і видів, насамперед приватна власність, що виконує соціальну функцію. Власність покликана: 1) забезпечити

[1] [1] Правознавство : навч. посіб. / М. М. Пендюра, О. Я. Лапка, А. Л. Калінюк та ін. – К. : 7БЦ, 2022. – С. 49.

добробут усіх; 2) відкрити економічний простір для власного збагачення на основі зростання інтенсивності праці, здібностей, творчої ініціативи і підприємливості.

Ринок у громадянському суспільстві є сферою товарного обміну між покупцями і продавцями – діє як саморегулююча система. Участь держави в цьому процесі виражається в тому, що вона допомагає налагоджувати й удосконалювати цю систему, створювати баланс між конкуруючими суб'єктами. Ринок відіграє вирішальну роль у розподілі ресурсів. На відміну від планової економіки, де прямі постачання за розпорядженням уряду стають нормою, у ринковій економіці рішення децентралізовані і регулюються ринком.

Вільна праця та її належні умови – неодмінний елемент громадянського суспільства. З розвитком ринку, громадянське суспільство стає роботодавцем нарівні з державою. Перестави бути єдиним власником засобів виробництва, держава позбавляється переваги бути єдиним гарантом одержання кожним громадянином роботи. Проте держава зберігає відповідальність за взаємини учасників ринку: вона не повинна допускати хаосу і права сильного. Співвідношення праці і різних форм власності в громадянському суспільстві має бути таким, щоб праця давала змогу створити для кожного гідний суспільному прогресу стандарт життя.

Громадянське суспільство виправдовує свою назву не тим, що складається з громадян, а тим, що створює належні умови для реалізації їх можливостей працювати, для розвитку економічних відносин. Переваження в державі так званого «середнього класу» – один з показників сформованого в ньому громадянського суспільства.

Громадянське суспільство передбачає наявність численних незалежних (прибуткових і неприбуткових) інститутів, що діють у межах права і служать бар'єром для встановлення монопольної влади держави.

Церква (релігійні організації: релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства тощо) відокремлена від держави, є своєрідним елементом громадянського суспільства. Вона не втручається у справи держави, а займається лише питаннями, пов'язаними із задоволенням релігійних потреб громадян; служить їм духовною і моральною опорою; перебуває в партнерських відносинах з державою. Можна сказати, що існує триланкове співвідношення: релігійні інститути (організації) – держава – громадянське суспільство, у якому визнається автономність один одного, підтримується взаємна повага і взаємодія[1].

Сім'я відіграє головну роль у громадянському суспільстві. У п. 3 ст. 16 Загальної декларації прав

1 Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун ; МОН України ; Харк. Нац. Ун-т внутрішніх справ. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Київ : Правова єдність, 2010. – С. 43-44

людини[1], прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948, зазначено: *«Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства і держави»*.

Об'єднання громадян неприбуткові (політичні партії, профспілки та ін.) і прибуткові (комерційні організації: банки, страхові компанії, підприємства, господарські товариства та ін.) посідають особливе місце у структурі громадянського суспільства: вони дають можливість людям спільно вирішувати загальні проблеми, задовольняти свої потреби, захищати інтереси у сферах політики, економіки, культури, громадського життя, бізнесу. Вони здатні протистояти необґрунтованому втручанню в громадське життя державних інститутів.

Засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення) – незалежні засоби виробництва і широкого поширення новин, інформації і розваг. Вони сприяють формуванню суспільної згоди, залученню людей до участі в суспільному житті, стимулюють розвиток громадянської позиції.

Місцеве самоврядування (територіальні громади, органи місцевого самоврядування, органи самоорганізації населення) здійснюється добровільно, на засадах самоорганізації, управління на місцях, розвиває ініціативу громадян, залучає їх до самодіяльності, самостійного вирішення питань місцевого значення в межах конституції і законів держави.

У громадянському суспільстві діють органи держави – тією мірою, якою вони забезпечують інтереси суспільства (судові, правоохоронні та ін.). Громадянське суспільство є способом організації політичної влади, що якісно відрізняється від державного способу організації влади.

Діалектика відносин громадянського суспільства і держави складна й суперечлива, оскільки між ними відбувається своєрідний поділ організаційно-управлінської праці. Громадянське суспільство як динамічна система завжди відчуває тиск з боку державної влади. У свою чергу, держава не може розвиватися без вільного формування громадянського суспільства, яке контролює дії політичної влади. Слабкість громадянського суспільства штовхає державу до узурпації його прав, внаслідок чого відбувається перерозподіл функцій держави і громадянського суспільства. У такому разі держава, окрім власних функцій, привласнює ще і функції громадянського суспільства, змушує його виконувати винятково державні рішення.

Держава і суспільство існують у вигляді суперечливих безупинних взаємодії і взаємовпливу, характер і спрямованість яких значною мірою залежать від рівня розвиненості громадянського суспільства та його інститутів. Конфронтація інтересів держави і громадянського суспільства є показником неефективності державного управління і самого механізму держави. Оптимальною умовою їх компромісу слугує встановлення

1 Загальна декларація прав людини: ООН. Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

гармонійного єднання приватних і публічних інтересів з метою забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Взаємодія громадянського суспільства і правової держави виявляється в тому, що громадянське суспільство: 1) слугує соціальною основою держави, не існує поза державою; 2) розвивається в системі взаємодії з державою через партії, вибори, представницькі органи влади, а також через групи та об'єднання за інтересами (лобізм); 3) впливає на створення і функціонування державних органів у власних інтересах (частина партій діє в межах держави через парламентські фракції; лобісти взаємодіють з органами виконавчої влади через консультативні комітети при уряді, його міністерствах – це так зване функціональне представництво); 4) потребує від держави охорони і захисту життя, здоров'я, безпеки громадян, але не допускає її втручання в їх приватні інтереси; 5) використовує норми права, встановлені і закріплені державою у формах (джерелах) права – нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах, правових прецедентах тощо.

Роль цивілізованої держави у розвитку громадянського суспільства:

1) слугує формою, що організовує громадянське суспільство і створює умови для його розвитку;

2) є відносно самостійною щодо громадянського суспільства і здійснює солідарні публічні інтереси усіх членів суспільства;

3) встановлює «правила гри», яких повинні дотримуватися громадяни та їх об'єднання, створює сприятливі умови для їх існування і розвитку;

4) не втручається в приватну сферу сім'ї, побуту, культури (перший рівень громадянського суспільства): таке втручання можливе лише з метою забезпечення особистої або громадської безпеки;

5) не втручається в приватні (громадянські) правовідносини: у разі вступу в такі правовідносини втрачає можливість виявляти публічну владу, тобто зберігає всі ознаки публічновладної особи за межами приватних (громадянських) правовідносин;

6) надає необхідний захист громадянському суспільству, яке функціонує в межах її території, у тому, що належить до соціальної безпеки його суб'єктів;

7) виступає знаряддям соціального компромісу громадянського суспільства, пом'якшує соціальні суперечності між різними соціальними групами;

8) юридично забезпечує можливості громадянина бути власником, створювати громадські об'єднання, комерційні корпорації, брати активну участь у політичному житті суспільства;

9) має межі регулювання відносин у суспільстві, що визначаються конституцією держави, міжнародними стандартами прав людини.

І громадянське суспільство, і правова держава функціонують для задоволення потреб та інтересів людини. Європейська традиція виходить

не зі співвідношення інтересів людини і держави, а зі справедливого балансу інтересів особи та суспільства. Цей баланс розцінюється Європейським Судом з прав людини як гарантія правомірності відносин «людина - держава».

Одна з головних цілей демократичних перетворень в Україні полягає в тому, щоб стимулювати розвиток громадянського суспільства. Основну роль у цьому має відіграти налагоджений механізм правового регулювання.

§ 2.7. ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ, ФОРМИ ТА МЕТОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Питання функцій держави має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Воно дає можливість розглянути державу не лише зі сторони її форми, внутрішньої будови та змісту, але й охопити її багатосторонню діяльність, функціонування як в суспільстві, так і у взаємодії з іншими державами. За допомогою функцій можна визначити характер діяльності держави, правильність вибору нею на тому чи іншому етапі розвитку пріоритетів, рівень її організованості та ефективності.

Саме тому пізнання функцій є: по-перше, передумовою пізнання головного та визначального в державі, виявлення її соціального змісту та сутності. По-друге, значення питання функцій держави зумовлено тим, що функції визначають її структуру, тобто способи, закономірності організації елементів держави як складної соціальної системи.

Функції держави традиційно визначають як основні напрями діяльності держави, що обумовлені її сутністю, змістом і соціальним призначенням, а також тими завданнями, які стоять перед нею на тому чи іншому етапі розвитку.

Зміст функцій держави проявляється в такому: 1) це наукова абстракція, за допомогою якої єдина державна діяльність поділяється на види. Вони відрізняються характером об'єкта, метою, матеріально-технічними засобами, методами та інше; 2) функції не є видами діяльності, що притаманні тільки державі. Поряд з державою аналогічну діяльність можуть здійснювати також і недержавні організації; 3) специфіка функцій держави полягає в тому, що вона в якості органу політичної влади надає їм загальнообов'язковий характер; 4) функції держави характеризуються відносною постійністю; 5) через функції держава реалізує своє соціальне призначення; 6) державам різних історичних типів притаманні аналогічні з організаційно-технічної точки зору функції; 7) кожна функція держави повинна розглядатись як елемент єдиної системи функцій, поза системою поняття функції не має значення.

За своїм характером функції держави не можуть бути нейтральними, через них завжди відображається та реальна, соціально зумовлена роль, яку відіграє держава в процесі вирішення завдань соціально-

економічного розвитку суспільства. Саме це знайшло своє втілення, наприклад, у теорії «держави нічного сторожа», яка полягає в ідеї повного, або принаймні мінімального втручання держави в економіку, а згодом – у «теорії загального благоденства», що є символом посилення ролі держави у вирішенні питань економіки на благо суспільства.

Таким чином, **функції держави** – *це основні напрями її діяльності з управління суспільством, включаючи механізм державного впливу на розвиток суспільних процесів, в яких знаходить свій прояв її сутність і соціальне призначення*[1].

Необхідно наголосити на тому, що в сучасній юридичній літературі запропоноване визначення функцій держави не тільки як напрямів її діяльності, а й механізму державного впливу на суспільні процеси. І це є природно, оскільки виконуючи певні функції в тих чи інших сферах суспільного життя, держава, разом з проведенням необхідних реформ, різного роду перетворень, правового регулювання суспільних відносин впливає на стан суспільних процесів. Здійснення конкретних функцій може як стабілізувати умови розвитку суспільства, так і посилити його кризовий стан.

Так, в умовах війни, коли перед державою та суспільством стоїть завдання захисту країни від нападу ззовні, на перший план виходить функція оборони. Її пріоритетність у цей період безсумнівна. У період економічної кризи, коли вирішуються завдання стабілізації економіки та її росту, на перший план виступає економічна функція в силу об'єктивних причин.

Ознаки функцій держави:

– вони є соціально значущими напрямами її внутрішньої або зовнішньої діяльності;

– у функціях держави знаходить своє вираження та конкретизацію її історична сутність і соціальне призначення;

– функції держави мають чітко визначений предмет, що означає їх постійний характер на довгому періоді існування держави;

– реалізація функцій держави здійснюється притаманними їм методами і в притаманних їм формах залежно від змісту окремих функцій, конкретики завдань, які вирішуються державою на певних етапах розвитку суспільства;

– у функціях держави проявляються та об'єктивуються притаманні їм особливості й закономірності розвитку, динаміка соціально-економічних, політичних і духовних перетворень у житті суспільства.

Сутність держави та її соціальне призначення є вирішальними факторами у визначенні спрямованості діяльності держави, постановці її мети та завдань на відповідному етапі розвитку суспільства.

Функції держави є багатоплановими, їх формування відбувається в

1 Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – С. 63

процесі становлення та розвитку держави. Послідовність виникнення функцій залежить від черговості завдань, які постають перед суспільством у його історичному розвитку та кінцевої мети. Ці завдання та мета не є довільними. Вони залежать від низки умов, найважливішими з яких є: економічні можливості суспільства, потреби та інтереси населення, окремих соціальних груп і прошарків, можливостей партнерства між ними, морального та культурного рівня суспільства, професіоналізму державних структур.

Кожна функція має відповідний зміст, оскільки передбачає діяльність держави в конкретній сфері суспільного життя. За своїм змістом функції держави є сукупністю однорідних напрямів її діяльності, що характеризуються внутрішньою єдністю та істотною відмінністю їх від інших напрямів. Зміст функцій показує що робить держава, чим займаються її органи, які питання фони вирішують. Наприклад, економічна функція охоплює діяльність держави в різних галузях національної економіки, соціальна функція «розщеплюється» залежно від соціальних потреб особистості та суспільства (охорона здоров'я, соціальне забезпечення, житлово-комунальне господарство), культурна функція є сукупністю напрямів у сферах духовного життя (освіта, наука, культура тощо).

За своєю зовнішньою формою функції держави – це сукупність основних видів державної діяльності, які іноді називають державним керівництвом, чи державним управлінням (у широкому значенні цього слова). Наприклад, економічна функція – це державне управління (керування) економікою, культурна функція – управління в галузі культури.

Вивчення функцій держави неможливе без правильної та науково обґрунтованої класифікації. *У наукових і практичних цілях функції держави можуть бути* **класифіковані за різними критеріями:** *часом дії, об'єктом, принципом поділу влади, ступенем значущості, походженням, сферою політичної спрямованості.*

Стосовно основних критеріїв **класифікації функцій сучасної держави** в юридичній літературі виокремлюють такі:

1) відповідно до сфер діяльності держави:

– *зовнішні* – це напрями діяльності держави за її межами, що забезпечують здійснення її зовнішньої політики у взаємовідносинах з іншими державами, світовими громадськими організаціями і світовим товариством у цілому, та вирішенням інших цілей і задач, які стоять перед нею на міжнародній арені. Такі функції не можуть бути однаковими для всіх держав і державних утворень. Вони залежать від характеру політичного режиму в державі, взаємовідносин держав одна з одною та інше;

– *внутрішні* – це такі напрями діяльності держави, що здійснюються в межах цієї держави і в яких конкретизується внутрішня політика у сфері економічних, ідеологічних, політичних, екологічних, культурних та

інших аспектів життя суспільства, що зумовлені необхідністю вирішення внутрішніх задач, які стоять перед державою.

Між внутрішніми та зовнішніми функціями існує тісний зв'язок, оскільки зовнішньополітична діяльність будь-якої держави перебуває у взаємозв'язку з внутрішньою політикою та умовами існування держави, які насамперед визначаються економічними умовами.

До зовнішніх функцій держави відносяться:

1) оборона країни – полягає в захисті економічними, дипломатичними та воєнними засобами державного суверенітету та території;

2) економічна – встановлення та здійснення торгово-економічних відносин з іноземними державами та їх об'єднаннями; інтеграція у світову економіку;

3) підтримка міжнародного миру та світового правопорядку – запобігання виникненню міжнаціональних і міждержавних конфліктів та участь в їх урегулюванні (наприклад, перебування українських миротворчих сил в країнах, де тривають конфлікти); боротьба з міжнародним тероризмом;

4) дипломатична – встановлення і підтримання дипломатичних відносин з іноземними державами;

5) культурна – встановлення і розвиток культурних зв'язків з іншими державами; участь у збереженні пам'яток світової культури;

6) *інформаційна* – участь у розвитку світового інформаційного простору з метою забезпечення вільного обміну інформацією між країнами, народами й окремими громадянами.

Наступна класифікація є як традиційною, так і спірною. Ще в 60-х роках у вітчизняній літературі держави обговорювалося питання що ж таке основні та неосновні функції і чим вони відрізняються одна від одної? Деякі автори взагалі відкидали такий поділ. Але з часом, з розвитком вітчизняної та зарубіжної юридичної науки, дослідники, які займались проблемами державно-правової теорії та практики, прийшли до висновку, що класифікація функцій на основні та неосновні не лише бажана, але й об'єктивно необхідна. Оскільки в реальному житті функції держави як основні напрями її діяльності є нерівнозначними.

Наприклад, є природним, що в умовах ведення війни на першому місці в системі функцій держави опиняється функція оборони, поряд з економічною та іншими функціями, а в умовах екологічної катастрофи – екологічна та інші відповідні функції. Класифікація функцій за ступенем їх соціальної значущості на основні та неосновні об'єктивно необхідна для їх пізнання та сприяє не тільки розвитку теорії їх вивчення, але й практиці їх застосування. Основними і неосновними можуть бути як внутрішні, так й зовнішні функції – краще зробити окрему класифікацію.

Внутрішні функції держави поділяються на:

– *основні (головні) функції* – це найбільш важливі напрями діяльності держави, які виражають сутнісні риси певного типу держави та

охоплюють низку окремих однорідних напрямів державної роботи.

Так, М. М. Марченко до *основних (головних) функцій* сучасної держави відносить:

1) політичні – напрями діяльності держави (її органів) пов'язані із створенням умов для формування та функціонування державної влади на засадах демократії;

2) соціальні – створення належних умов для реалізації громадянам права на працю, достатній життєвий рівень, охорону здоров'я, пенсійне забезпечення тощо;

3) економічні – це такі напрями діяльності держави (її органів), пов'язані з впливом на сферу економічних відносин шляхом створення сприятливих умов для сучасного виробництва, підтримки і сприяння розвитку всіх форм власності тощо;

4) оподаткування та фінансового контролю – запровадження і забезпечення функціонування системи оподаткування і контролю за законністю прибутків індивідів та організацій, а також і за використанням податків;

5) екологічна – охорона і забезпечення раціонального використання природних ресурсів; забезпечення екологічної безпеки суспільства;

6) культурна – забезпечення консолідації нації, формування загальної для всієї країни культури і водночас сприяння розвитку культури всіх народів, що проживають на території держави; заохочення науки, освіти; охорона культурної спадщини;

7) правоохоронна – контроль за неухильним дотриманням конституції та законів, встановлення і притягнення до юридичної відповідальності винних у їх порушеннях;

8) забезпечення реалізації і захисту прав та свобод людини й громадянина – створення найсприятливіших умов для реалізації суб'єктивних прав і свобод, а також ефективних засобів їх охорони, захисту та поновлення[1];

– *неосновні (додаткові, похідні) функції* – характеризуються тим, що діяльність держави стосується лише певної сторони суспільного життя, а тому вона виконується не всією системою державного механізму, а лише окремими її ланками.

Неосновні функції держави є складовими елементами основних функцій, але самі собою не розкривають сутності держави. Вони мають супроводжувальний, допоміжний або обслуговуючий характер (наприклад, функція оподаткування та фінансового контролю щодо економічної та соціальної функції держави). Необхідно зазначити, що поняття «основні функції» та «неосновні функції» є певною мірою умовними, що допомагають виокремити з усієї сукупності функцій держави такі, що є більш або менш широкими за своїм обсягом.

Отже, *неосновні функції являють собою* напрями діяльності

[1] Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – С. 66-67

держави з виконання її завдань у визначеній, вузькій сфері суспільних відносин. Їх здійснення забезпечується відповідною діяльністю окремих ланок державного апарату, а не державою в цілому;

2) залежно від часу реалізації або від тривалості в часі функції держави поділяються на:

– постійні (наповнення Державного бюджету);

– тимчасові (Програма підготовки та проведення в Україні Євробачення 2023).

Через зв'язок із сутністю, соціальним призначенням, формами держави у змісті функцій будь-якої держави можна побачити як загальносоціальні, так і національні ознаки.

До ***загальносоціального змісту функції держави,*** управлінню суспільними справами відноситься все те, що спрямоване на вирішення основних економічних, соціальних, політичних та інших завдань з метою забезпечення інтересів суспільства на відповідному історичному етапі його життєдіяльності. Основні загальносоціальні функції забезпечують існування, добробут і виживання самого суспільства. Саме в цьому державна організація суспільства набуває найбільшого значення. Загальносоціальні функції характеризують динамічну сторону держави. Невиконання або неякісне виконання цих функцій призводило та призводить держави до занепаду та розпаду.

Важливе значення в життєдіяльності держави, особливо останнім часом, відіграє й **національний зміст функцій**. Ця характеристика пов'язана з тією *діяльністю держави, яка спрямована на збереження та розвиток національної культури, мови, традицій, самого існування етносу, який і виступає в державно-організованій формі.*

Національний зміст функцій держави близький до загальносоціального, але не співпадає з ним. Досить часто державна діяльність повинна забезпечувати саме національні інтереси етносу, який формує державу, відповідно до геополітичних інтересів, захисту співвітчизників, які в силу різних обставин перебувають на території інших держав, розвитку національної свідомості, релігійного відродження тощо. Сюди ж можна віднести і гармонізацію інтересів етносу та етнічних меншин всередині держави, якщо населення має багатонаціональний склад.

Національна характеристика функцій держави охоплює не тільки їх зміст, спрямованість, але й те, як цей зміст реалізується, тобто в яких формах, за допомогою яких засобів ці функції здійснюються: в демократичних чи авторитарних, політичних чи насильницьких формах. Аналіз національного змісту функцій держави вказує і на соціальну цінність держави, ефективність існування етносу в державно-організованій формі. Цей аналіз показує, чому розпад чи зникнення держави є національною катастрофою. Однак, як свідчить історичний досвід, часто постає питання про соціальну ціну, яку платить народ при здійсненні національно-функціональної діяльності держави, особливо в

сучасних умовах, коли тісно поєднані національні, політичні, територіальні та інші інтереси, коли існує безліч силових засобів для вирішення міжнаціональних та етнічних конфліктів.

Форми і методи забезпечення функцій держави.

Функціональна характеристика держави охоплює не лише зміст її функцій, але й форми і методи їх реалізації. Під **формами здійснення функцій держави** *потрібно розуміти їх зовнішній прояв*. Питання форм є перш за все питанням щодо специфіки видів державної діяльності.

Здійснення функцій сучасної держави відбувається в процесі її діяльності та виражається в *правових* і *організаційних (фактичних)* формах.

У правових формах відображається взаємозв'язок держави та права, підкреслюється необхідність держави діяти при реалізації своїх функцій у межах права. У правових формах, їх існуванні та рівні розвиненості відображається бажання держави до використання чи навпаки до невикористання правових засобів у своїй діяльності. У науковій і навчальній юридичній літературі виокремлюють три правові форми реалізації функцій держави.

Правові форми здійснення функцій держави – *це управлінська чи регулятивна діяльність державних органів, що полягає у вчиненні юридично значимих дій з виконання державних функцій у порядку, визначеному законом, і має правові наслідки.*

До правових форм реалізації функцій держави відносяться *правотворча, правозастосовна, правоохоронна, правореалізаційна* діяльність.

Правотворча діяльність – *це діяльність компетентних органів і посадових осіб, спрямована на видання або санкціонування, зміну або скасування норм права, що завершується оприлюдненням нормативно-правових актів, а також їх систематизацією.*

Правотворча діяльність є процесом постійної зміни та оновлення чинного права, при цьому сама ця діяльність (її форми, процедури, суб'єкти та їх повноваження) також урегульована правом і вдосконалюється разом із розвитком правової та політичної культури суспільства.

Створення комплексу нормативно-правових актів неможливо лише на одному будь-якому рівні державної діяльності (наприклад, тільки в центрі чи на місцях), або лише за допомогою одних державних органів (приміром, законодавчих). Причому необхідною є нормотворча активність державних органів усіх рівнів і створення такої системи нормативно-правових актів, яка повинна включати не тільки закони, але й підзаконні нормативно-правові акти. Наприклад, для реалізації такої функції як зовнішньоекономічне співробітництво та залучення іноземних інвестицій, необхідним є прийняття низки нормативних актів на рівні законів парламенту та постанов уряду. Так, для успішної

реалізації цієї функції потрібно в законодавчому порядку вирішити коло питань, що стосуються принципів та умов зовнішньоекономічного співробітництва та іноземних інвестицій, проблем прикордонного контролю та оподаткування, гарантій іноземних інвестицій, що пов'язані з економічним та політичних ризиком, зміною законодавства, що може суттєво змінити права інвесторів та ін.

Правозастосовна діяльність – *це діяльність компетентних державних органів із виконання законів і підзаконних нормативних-правових актів шляхом прийняття правозастосовного акта. Суб'єкти правозастосовної діяльності – державні органи та посадові особи.* Необхідність цієї форми зумовлена тим, що від неї залежить не тільки ступінь реалізації правових вимог, але й рівень здійснення самих функцій держави. Від того, наскільки ефективно виконуються правові вимоги, настільки ж ефективно буде і здійснення державних функцій.

Уся діяльність держави (її органів і посадових осіб) має характер правореалізуючих дій. Навіть правотворча діяльність є формою реалізації повноважень відповідних державних органів і посадових осіб на видання у встановленому порядку відповідних нормативно-правових актів та ін. У формі реалізації права відбувається також і виконавчо-розпорядча та правозахисна діяльність.

Правоохоронна діяльність – *це діяльність, сутність якої полягає в забезпеченні безпосереднього реагування на вчиненні правопорушення у сфері здійснення державних функцій, встановлення і притягнення до юридичної відповідальності осіб, які їх вчинили.*

Відповідно основний тягар із здійснення цієї форми лягає на систему правоохоронних органів, суди та прокуратуру. Хоча для усунення негативних наслідків порушення законності, правопорядку, конституційності, послаблення гарантій прав і свобод громадян важливе значення набуває цілеспрямована діяльність не тільки правоохоронних, але й законодавчих і виконавчих органів держави.

У результаті правоохоронної діяльності видаються акти застосування норм права (постанови слідчих, протести прокурорів, вироки та рішення судів). Специфіка цих актів полягає в тому, що вони відповідають цілям профілактики (попередження) злочинів та інших правопорушень, сприяють відновленню порушеного права, реалізації юридичної відповідальності особи, яка скоїла правопорушення у сфері реалізації функцій держави. Важливим аспектом правоохоронної діяльності є боротьба із правопорушеннями та злочинністю, здійснення відповідних профілактичних заходів. Здійснення правозахисної функції є одним з обов'язків держави. У межах цієї форми реалізації функцій держави визначальне значення має послідовне дотримання нею гарантій у сфері прав та свобод людини і громадянина.

Останнім часом, у зв'язку з розвитком ринкових відносин деякі автори виділяють і четверту форму – ***договірну форму здійснення державних функцій.***

Договірна форма поширюється не лише на економічну сферу реалізації державних функцій, але й на інші сфери життя суспільства. На договірних основах побудовані відносини, що виникають у сфері освіти, медичного обслуговування, надання юридичних послуг та ін.

Використання договірної форми надає можливість широкого залучення до державної діяльності не тільки державних органів та організацій, але й приватних, комерційних фірм і громадських організацій. Здійснюється вона завдяки тому, що договірна форма передбачає не примусовість, а добровільність у своїй основі. Договірні відносини виникають на основі уповноважуючих, а не зобов'язуючих норм права.

Коли ми ведемо мову про правові форми реалізації функцій держави, їх не можна ототожнювати, з одного боку, з самими функціями, а з іншого – з конкретними видами державної діяльності чи сферами управління.

Поряд із правовими формами функції держави здійснюються також і в неправових формах.

Організаційні (неправові) форми здійснення функцій держави – *це специфічні види організаційної чи іншої діяльності державних органів та організацій, що спрямовані на реалізацію функцій держави, які не тягнуть правових наслідків.*

Види організаційних (фактичних) форм здійснення функцій держави:

– *організаційно-регламентуюча форма* – підбір, розміщення, виховання і визначення ефективності діяльності кадрів у сфері здійснення державних функцій (кадрова робота, підготовка документів);

– *організаційно-економічна форма* – це організація матеріально-технічного забезпечення здійснення державних функцій;

– *організаційно-контрольна форма* – це організація недержавного контролю в сфері здійснення державних функцій;

– *організаційно-виховна форма* – це організація виховання, пропаганди, агітації, інформації та іншого забезпечення виховного впливу на населення в сфері здійснення державних функцій.

Функції держави характеризуються не тільки своїми особливими формами, але й методами реалізації. Під **методами здійснення державних функцій** *розуміють способи та засоби діяльності державних і недержавних органів та організацій, що спрямовані на вирішення завдань, що постають перед державою на певному етапі її розвитку.*

Методи діяльності державних органів є досить різноманітними. Так, у процесі здійснення правоохоронної діяльності державних органів широко застосовуються методи переконання та примусу. Вони відносяться перш за все до таких державних функцій як охорона правопорядку, прав та свобод громадян та ін. При здійсненні функцій держави, що відносяться до сфери економіки та фінансів, широко застосовуються методи матеріального стимулювання, планування,

прогнозування тощо.

Під час здійснення своїх функцій держава за допомогою державних органів та їх посадових осіб застосовує низку методів:

– *метод переконання* – здійснюється шляхом заохочення суб'єктів суспільних відносин до певної діяльності чи дій, що відповідають їх волі без застосування силового тиску, таким чином забезпечуючи свободу вибору. Переконання в основному здійснюється через такі юридичні засоби як суб'єктивні права, законні інтереси, пільги;

– *методи рекомендації і заохочення* – мають місце тоді, коли держава орієнтує й спонукає суб'єктів суспільних відносин до певного варіанту поведінки, який є бажаним з її точки зору. Використовуючи ці методи, держава може досягти значних успіхів у стимулюванні суспільно корисної діяльності;

– *метод примусу* – полягає в застосуванні до суб'єктів, які вчинили правопорушення у сфері здійснення державних функцій, передбачених нормами права заходів покарання, перевиховання та спонукання до діяльності, спрямованої на усунення шкоди, заподіяної такою поведінкою.

§ 2.8. МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ. РОЛЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У МЕХАНІЗМІ ДЕРЖАВИ

На відміну від таких базових категорій теорії держави та права як «форма держави» та «функції держави» поняття механізму держави ще й досі потребує фундаментального науково-юридичного осмислення. Утім, необхідно визначити ті причини та фактори, які роблять його актуальним для сучасної теорії держави та права.

Перш за все, це «практична реалізація завдань держава, що передбачає функціонування спеціально утвореного для цього механізм… механізм держави є атрибутом держави і відображає *інституціональний аспект державності*»[1].

По-друге, слід звернути увагу на те, що сучасне переосмислення ролі та місця держави в суспільному житті змушує піддавати ревізії й усталені погляди щодо функціонування державного механізму. Оскільки сучасна теорія соціальної держави передбачає змістовне переосмислення як ролі механізму держави, так і тих цілей і функцій, яким він повинен сприяти. «*Функціональний аспект розвитку держави* виявляється не менш, а подекуди і більш значимим, ніж її структурна організація… у зв'язку з чим, у сучасній юридичній науці набуває особливого значення дослідження як системи функцій держави в цілому, так і окремих її

[1] Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 122

функцій, що пов'язані з тією чи іншою сферою державної діяльності»[1].

По-третє, необхідно зазначити, що попри свою фундаментальність для теорії держави та права поняття «механізм держави» в частині визначення свого змісту досі є предметом науково-юридичних дискусій.

У науковій і навчальній літературі питання щодо ***співвідношення поняття державного механізму та державного апарату*** вирішується наступним чином. Державний механізм розглядають як сукупність різних державних органів, організацій, військових сил, державних засобів масової інформації, матеріальних засобів державної влади, а державний апарат обмежується лише системою державних органів (А.С. Піголкін). Поряд з цією точкою зору існує позиція, згідно з якою «механізм держави» та «державний апарат» є тотожними поняттями за обсягом і змістом. У випадку під апаратом держави розуміють усі органи держави у статиці, а під механізмом – ті самі органи, але в динаміці. Утім, порівняно з поняттям «державний апарат», поняття «механізм держави» включає в себе не тільки систему органів державної влади, які виконують управлінські функції, а так звані «матеріальні додатки держави» (збройні сили, поліція, виправно-виховні установи тощо).

У сучасні теорії держави та права було вказано на можливості подальшого розширення змісту поняття механізму держави, яке по суті спричинило формування принципово нового методологічного підходу до аналізу цієї категорії. Так, юрист і дослідник Ю. О. Тихомиров, для якого механізм держави – це така специфічна структура, що включає в себе державні органи та організації, публічні служби та корпорації, а також такі два важливі елементи як ресурсне забезпечення і процедури прийняття державних рішень. Подібне ускладнення механізму держави він пояснює процесом неухильного ускладнення функцій держави, механізмів визначення цілей, розробки та прийняття рішень.

Не заперечуючи, що механізм держави характеризує організацію державної влади (а не публічної влади в цілому), слід визнати, що його невід'ємною частиною є ті інститути, які дозволяють державі взаємодіяти з суспільством, і що найважливіше – брати громадянам та їх об'єднанням участь у державному управлінні.

Окремої аргументації потребують саме «додаткові» елементи механізму держави. Отже, говорячи про публічні служби як один з елементів механізму держави, мають на увазі три групи служб, без яких не може існувати практично жодна сучасна держава.

По-перше, це спеціальні органи та інститути, які покликані гарантувати правопорядок, законність, безпеку, обороноздатність країни тощо. Тобто маються на увазі: армія, поліція, прикордонні війська тощо. Діяльність усіх цих органів регулюється законодавством.

По-друге, це чисельні служби, які покликані забезпечувати

[1] Волинець В. В. Функції держави і правове забезпечення взаємодії із громадянським суспільством / В. В. Волинець // *Держава і право*. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Вип. 59. – С. 16

нормальну життєдіяльність суспільства в енергетичній, інформаційній, транспортній, електронній сферах, а також у галузі зв'язку. Вони є в усіх без виключення сучасних державах і, як правило, існують у формі державних агенцій. Як приклад, можна навести Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України (Держенергоефективності України) – центральний орган виконавчої влади, який забезпечує реалізацію державної політики у сферах ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів, енергозбереження, відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива.

По-третє, це державні корпорації, які поєднують у собі функції самостійних господарюючих суб'єктів і державного управління. Наявність цього елементу пояснюється зміною фундаментальних уявлень про роль і потреби діяльності держави в процесі забезпечення економічного розвитку, а також про її функції у сфері господарювання.

Наступним елементом у механізмі держави є процедура прийняття державних рішень. Усього виокремлюють п'ять таких процедур, а саме: а) вибори та референдуми; б) самостійна процедура прийняття рішень державними органами на основі чинного законодавства; в) спільне прийняття рішень декількома суб'єктами, що утворюють механізм держави; г) узгоджене прийняття рішень; ґ) прийняття рішень відповідно до норм міжнародного права, або актів міждержавних об'єднань.

І останнім елементом є система ресурсного забезпечення, яка включає в себе: управління державною власністю; регулювання бюджетно-фінансових і податкових відносин; використання природних ресурсів; матеріально-технічне забезпечення механізму держави; режим використання людських ресурсів відповідно до законодавства про працю та зайнятість[1].

Держаний апарат. У сучасній юридичній літературі відсутнє єдине розуміння державного апарату. Так, у широкому розумінні державний апарат – це сукупність державних органів, їх ланок і підрозділів, уповноважених здійснювати державну владу та управління, які спираються на можливість застосування примусу. В іншому, більш вузькому розумінні, державний апарат характеризується як апарат виконавчої влади; та в широкому – як сукупність владних структур, збройних сил, поліції, дипломатичних представництв тощо. У номінальному розумінні державний апарат характеризується як система органів, що здійснюють державну владу, а у структурно-функціональному – як сукупність органів, за допомогою яких практично здійснюється державна влада. Деякі джерела взагалі не вміщують поняття державного апарату, замінюючи його механізмом держави.

Державний апарат – *це конституційно передбачена система*

[1] Бистрик Г. Механізм держави в системі сучасних теоретико-правових досліджень / Г. Бистрик / *Юридична Україна.* – 2013. – № 10. – С. 8 – 15.

державно-владних структур, наділених визначеними повноваженнями представницького, управлінського та судового характеру.

Державний апарат є структурованою категорією. Структура державного апарату знаходить свій вияв через його внутрішню будову, а також через порядок взаємодії та співвідношення складових його елементів. Основними серед них є: система органів державної влади; система органів державного управління; система судових органів. Кожна з цих систем є носієм відповідної державної влади.

В юридичній літературі до органів державного апарату відносять також систему органів прокуратури, главу держави, збройні сили, поліцію, дипломатичні представництва за кордоном, правоохоронні органи, установчу та контрольну владу. Це у свою чергу суттєво розширює поняття державного апарату й не забезпечує можливість відокремлення категорій «державний апарат» і «механізм державної влади». Ототожнюючи категорії «механізм» та «апарат» у межах вузького розуміння механізму держави та зважаючи на самостійне значення категорії *«державний апарат»,* можемо виокремити такі його ***особливі ознаки:***

– це система створених державою структур, що мають форму органу держави;

– наявність виключно владних повноважень, які визначають функціональне призначення органу;

– наявність чиновників, які реалізують повноваження від імені держави на професійній основі;

– наявність нормативно закріпленої структури та законодавчо визначених повноважень (компетенції);

– зв'язаність із державою, оскільки всі рішення відображають її волю та приймаються від її імені;

– фінансування з бюджету;

– забезпечення реалізації державних функцій і завдань з управління суспільством;

– система органів, розподілених відповідно за принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову;

– система органів наділених матеріально-технічними та організаційними засобами.

Отже, наведені ознаки категорії «державний апарат» надають можливість відокремити її від таких категорій як:

– *політична система суспільства,* яка розуміється як комплекс різноманітних державних і недержавних структур, що реалізують політичну владу та забезпечують політичні інтереси;

– *механізм держави* як сукупність різноманітних державних структур, що забезпечують економічні, соціальні, політичні та правоохоронні функції;

– *орган держави* як колектив службовців, чиновників, який є

структурним елементом державного апарату[1].

Державні органи. Незалежно від змісту, який ми вкладаємо в поняття державного апарату його основними та невід'ємними частинами є саме державні органи.

Державний орган *є складовою частиною механізму держави, що має відповідно до закону власну структуру, чітко визначені повноваження з управління конкретною сферою суспільного життя та органічно взаємодіють з іншими частинами державного механізму*.

Державний орган також можна визначити як організовану відповідним чином групу людей, які діють у певній сфері, в межах своєї компетенції та беруть участь у реалізації відповідних державних функцій.

Кожен державний орган є відносно самостійною, структурно незалежною ланкою апарату, що створюється державою для здійснення чітко визначеного виду діяльності. Кожна така ланка наділена відповідною компетенцією та в процесі реалізації своїх функцій покладається на організаційну, матеріальну та примусову силу держави.

Специфічними ознаками, що відрізняють державні органи від недержавних, є такі:

– створення їх відповідно до закону за волею держави та здійснення ними своїх функцій від імені держави за принципом «дозволено лише те, що прямо передбачено законом»;

– формування з однієї особи або групи людей, які здійснюють управління суспільством на професійній основі;

– виконання кожним державним органом чітко визначених, законодавчо встановлених видів і форм діяльності;

– наявність у кожного державного органу юридично закріпленої: організаційної структури, територіального масштабу діяльності, спеціального положення, що визначає його місце та роль у державному апараті, а також порядку взаємовідносин з іншими державними органами та організаціями;

– наявність у державних органів державно-владних повноважень.

Саме наявність останньої ознаки надає можливість чітко розрізняти державні органи, з одного боку, і державні організації (підприємства та установи) та недержавні органи та організації з іншого.

З метою належного виконання завдань і функцій держави, органи держави організовані відповідно до ***системи принципів,*** які визначають основні підходи до їх формування та функціонування:

– принцип пріоритетності прав і свобод людини – передбачає обов'язок для державних органів і службовців визнавати, реалізовувати та охороняти права та свободи людини;

– принцип демократизму – втілюється в широкому залученні громадян до формування та організації діяльності державних органів, він включає в себе:

[1] Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – С. 72-73

✓ *принцип народовладдя* – передбачає, що джерелом влади в Україні є народ;

✓ *принцип поділу влади* – передбачає структурний і функціональний принцип раціональної організації влади;

✓ *принцип взаємної відповідальності особи та держави* – передбачає обмеження державної влади правами і свободами людини та громадянина;

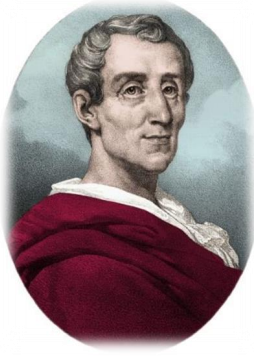
– *принцип законності* – передбачає точне і неухильне дотримання та виконання норм права всіма громадянами, державними органами та іншими суб'єктами права;

– *принцип професіоналізму та компетентності* – забезпечує умови для залучення кваліфікованих і професійних кадрів до діяльності в органах державної влади;

– *принцип гласності* – передбачає відкритість діяльності державних органів, право кожного на отримання інформації, яка стосується його прав і законних інтересів[1].

Серед науковців, що займаються проблематикою державної влади, відсутня єдина думка щодо того, яким повинен бути державний апарат, як повинні співвідноситись між собою різні гілки державної влади, а відповідно і їх носії – державні органи. Чи вони повинні бути рівними між собою чи повинна існувати їх субординація?

За однією точкою зору всі гілки державної влади та їх носії повинні перебувати в цілком однаковому положенні, врівноважувати одна одну. В країнах з тоталітарним чи авторитарним режимом поширена ідея про те, що носій виконавчої влади, як сама виконавча влада, повинен домінувати в структурі державного апарату. Однак, як свідчить історичний досвід, реалізація цієї концепції призводить до диктатури, а не до демократії.

Ш. Л. Монтеск'є (1689-1755)

Адже ще в середині XVIII ст. відомий представник французького просвітництва Ш. Л. Монтеск'є попереджував у зв'язку з цим у своїй роботі «Про дух законів» (1748 р.), що коли одній і тій самій особі чи одному й тому ж складу посадових осіб надана і законодавча і виконавча влада, тоді відсутня свобода, і є вірогідність того, що монарх, або сенат будуть створювати тиранічні закони, а потім тиранічно їх виконувати. Відсутня також свобода, якщо судова влада не відокремлена від законодавчої чи виконавчої.

Інше рішення цієї проблеми співвідношення влади та її носіїв передбачає, що на перший план виступає державна, джерелом якої є народ. У сучасних

[1] Теорія держави і права : навч. посіб. / [С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін.]. – К. : Академія, 2013. – С. 122 – 124

демократичних країнах ця концепція отримала загальне визнання.

Дж. Локк (1632-1704)

Політична практика визнала життєздатність цієї концепції, яка була розвинена ще в XVII ст. англійським філософом-матеріалістом Дж. Локком. У своїй праці «Два трактати про правління» (1690 р.) Дж. Локк зазначав, що заради збереження суспільства, може існувати всього одна гілка – верховна влада, а саме законодавча, якій усі решта повинні підкорятись, але й вона є лише насправді тільки довіреною владою, яка повинна діяти задля відповідної мети, і тому в народу завжди залишається верховна влада заміняти чи усувати законодавчий орган.

На теперішній час в юридичній науці переважає точка зору, згідно з якою функціями органів державної влади є основні напрями їх діяльності, в яких виявляється їх сутність і призначення в державному механізмі. Кожен державний орган відповідно до своєї компетенції виконує притаманні йому функції. Функції держави в цілому здійснюються через функції окремих державних органів. Державний орган, виконуючи свої функції, тим самим одночасно бере участь у реалізації різних функцій держави.

Слід мати на увазі, що компетенція державних органів стосовно компетенції держави має похідний характер. При цьому компетенція державного органу визначає точні межі його діяльності і тим самим координує її з діяльністю інших органів публічної влади, а отже і з діяльністю всього державного апарату. У свою чергу функції реалізуються через компетенцію. Функції та компетенція будь-якого державного органу перебувають у тісному зв'язку між собою. Функція державного органу вказує головний напрям його діяльності, шлях до загальної мети. Для вирішення конкретних завдань, що постають на цьому шляху, за органом юридично закріплюються певні потенційні можливості, які окреслюють у праві через вид і міру можливої й належної владної поведінки (повноваження), сферу її застосування (предметну підвідомчість) і територію дії (територіальну підвідомчість).

Компетенція являє собою юридично встановлену «систему координат», за допомогою якої можна чітко встановити належність конкретної справи до «сфери володарювання» певного органу та конкретну роль останнього у вирішенні цієї справи. Елементами компетенції є юридичні явища, які дають можливість робити висновок про «належність», правомочність владного органу в конкретних публічних правовідносинах. «Належність» органу визначається двома чинниками: підвідомчістю та повноваженнями. Саме ці два юридичні

явища і є елементами компетенції органів публічної влади.

Значна кількість органів мають тотожні повноваження (наприклад, міністерства), але компетенція кожного з них суворо індивідуальна завдяки відмінності у підвідомчості. Водночас предмети відання деяких органів частково перетинаються (приміром, сфера забезпечення обороноздатності та національної безпеки України), проте повноваження цих органів у «спільних» сферах є виключно індивідуальними, неповторними, а тому ніякої «конкуренції компетенцій» не відбувається.

Повноваження державного органу є його «правообов'язками», оскільки за наявності необхідних юридичних факторів орган не може не реалізувати свої повноваження, виступаючи як носій суб'єктивного права стосовно підвладного суб'єкта. Адже сама форма надає можливість найбільш точно висвітлити «двоїсту» сутність зазначених повноважень: вказати права органу, водночас дати зрозуміти неприпустимість їхнього незастосування. При цьому слід мати на увазі що орган є правозобов'язаним не тільки перед державою і перед суспільством, але й перед громадянином, що знайшло своє відображення у ст. 3 Конституції України від 28 червня 1996 р.

У сучасній державознавчій літературі та чинному законодавстві терміни «підвідомчість», «предмети відання» і «коло підвідомчих справ» використовуються як рівнозначні. Однак зміст цих термінів дещо не співпадає. Підвідомчість є родовим поняттям, а предмети відання – видовим, більш вузьким за змістом.

Підвідомчість – *це юридична вказівка на коло суспільних публічно-правових відносин, повноправним суб'єктом яких виступає конкретний орган публічної влади.* Однак точність такої вказівки може бути досягнута лише шляхом визначення якісної (змістової) та кількісної (територіальної) специфіки певних відносин. Юридична вказівка на особливості змісту цих відносин саме і являє собою предмети відання, але сама по собі дана вказівка не надає необхідної точності й повноти для характеристики підвідомчих правовідносин, оскільки містить у собі загрозу територіального «перехрещення» повноважень різних органів. Тому другим елементом підвідомчості є територіальна підвідомчість. Територіальний показник використовується законодавцем як один із засобів для визначення сфери суспільних відносин, повноважним суб'єктом яких виступає конкретний орган публічної влади, і розмежування компетенції органів, що виконують однорідні функції, мають рівний правовий статус або тотожні повноваження в однорідних за змістом правовідносинах.

Органи держави як складові частини державного апарату відрізняються один від одного за порядком утворення, видами діяльності, що ними виконується, характером та обсягом компетенції, особливостями виконання покладених на них повноважень, формами та методами здійснення ними державних функцій. Отже, **класифікувати їх можна за такими критеріями:**

1. За місцем у системі державного апарату:

– *первинні* – виникають у порядку наслідування (монарх) або формуються безпосередньо народом як джерелом влади і мають представницький характер *(президент, парламент);*

– *вторинні* – формуються первинними органами, походять від них і підзвітні їм *(уряд, центральні органи виконавчої влади).*

2. За порядком утворення:

– *виборні* – органи, що обираються на певний строк населенням чи представницькими органами *(наприклад, глава держави переважно у президентських республіках обирається народом, а в парламентських – парламентом);*

– *призначувальні* – органи, що призначаються главою держави чи вищестоящим за підлеглістю органом *(наприклад, відповідно ст. 106 Конституції України Президент України призначає половину складу Ради Національного банку України; половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення);*

– *успадковані* – органи, що успадковуються в Україні відсутні, але як приклад посада глави держави за монархічної форми правління.

3. За порядком прийняття рішень:

– *колегіальні* – ті, що приймають рішення після обговорення шляхом голосування *(наприклад, відповідно до ст. 84 Конституції України рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування);*

– *єдиноначальні* – рішення від імені яких приймаються керівниками особисто *(наприклад, ст. 41 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р.).*

4. За часом функціонування:

– *постійні* – створюються на невизначений строк (без обмеження терміну дії), але їх склад оновлюється через законодавчо визначений термін *(наприклад, представницькі органи держави, суд);*

– *тимчасові* – створені в умовах надзвичайного стану або для виконання певного завдання *(наприклад, Верховна Рада України може формувати тимчасові спеціальні комісії для підготовки та попереднього розгляду питань або тимчасові слідчі комісії для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес).*

5. За територією дії:

– *загальнодержавні* – повноваження яких поширюється на всю територію держави (наприклад, глава держави);

– *місцеві* – діють у межах території адміністративно-територіальної одиниці (наприклад, місцеві суди).

6. За характером та формами реалізації державної влади:

Законодавча влада. Парламент – *це повністю або частково виборний вищий законодавчий і колегіальний представницький орган держави.* Ступінь демократичності та реальна роль парламенту в системі державних органів визначаються цілою низкою факторів і можуть бути різними в різних країнах[1].

Парламенти відіграють важливу роль в управлінні країною, формуванні її державної політики. Щоб виконувати такі важливі функції, сам парламент *повинен бути* дієздатним і раціонально організованим, а саме: 1) бути налаштованим до ефективного функціонування, уникнення внутрішніх конфліктів і чіткого дотримання власного регламенту; 2) володіти всебічною інформацією про стан справ у державі на тому ж рівні, що й виконавча влада; 3) мати допоміжні структури, які б забезпечували постійні комітети та парламентарів аналітичними матеріалами з різних проблем державного будівництва, політики, економіки, культури, освіти, науки тощо.

Парламенти країн світу є однопалатними та двопалатними. Однопалатний парламент є природним для унітарних держав, а двопалатний – як правило для федеративних держав. Вважається що верхня палата представляє інтереси суб'єктів федерації. Проте є також унітарні держави з двопалатним парламентом. У них верхня палата традиційно є поміркованою і стримує революційні рішення нижньої палати.

Виділяючи особливу роль парламентів у політичному житті суспільства та держави, конституції деяких країн спеціально наголошують не тільки на тому, що парламент є вищим органом державної влади, але й на тому, що він є єдиним законодавчим органом держави.

Конституції ж інших країн з цією метою звертають увагу на те, які норми та правила мають міститись у законах, що приймаються парламентом. Так, чинна Конституція Франції встановлює, що в законах можуть міститись правила, що стосуються «громадянських прав та основних гарантій, що надаються громадянам для користування публічними свободами», «обов'язків, що покладаються національною обороною особисто на громадян та їх майно», «визначення злочинів та правопорушень, а також покарання за них» та ін. З огляду на норму ст. 75 Конституції України, де закріплена сучасна конституційна доктрина наявності в державі єдиного органу законодавчої влади – Верховної Ради України, вітчизняне законодавство характеризується перевагою порівняно з підходами до відповідної проблеми низки основних законів деяких держав, які відносять до суб'єктів, наділених правом, прийняття законів, крім парламентів, також інші органи. Як зазначав В.Ф. Погорілко, «... наша Конституція вважає пріоритетною саме

[1] Правознавство : навч. посіб. / М.М. Пендюра, О.Я. Лапка, А.Л. Калінюк та ін. – К. : 7БЦ, 2022. – С. 45.

законодавчу функцію Верховної Ради, проголошуючи парламент насамперед ... законодавчим органом». Законодавча функція є засадничою в діяльності цього представницького органу. Її здійснення дає змогу парламенту істотно впливати на всі політичні процеси, що відбуваються в суспільстві. Таке розширення має здійснюватися щодо надання представницькому органу права приймати закони з будь-яких питань загального значення, а не лише тих, що вичерпно визначені в Конституції[1].

Іншою особливістю сучасних парламентів є те, що не в усіх країнах законодавча влада є виключним привілеєм парламентарів. Так, у Великобританії повноваженнями на видання нормативних актів Парламентом наділяються міністри корони, органи місцевого управління, англіканська церква, незалежні корпорації. Кожен з цих органів та організацій має право приймати, змінювати чи скасовувати нормативно-правові акти тільки з санкції – за дорученням чи з дозволу – Парламенту. Таким чином, підтримується суверенітет вищого законодавчого органу в правовій сфері.

Стосовно України, то необхідно підкреслити, що Конституція України 1996 р. уперше в конституційній правотворчості України впровадила доктрину абсолютно обмеженої компетенції Верховної Ради України, акумульовану в ст. 92 Основного Закону. Вона встановлює закритий перелік питань, які Верховна Рада України вирішує шляхом прийняття законів. Тим самим конституційно закріплюється обмеження сфери законодавчої діяльності парламенту, оскільки Верховна Рада України не має права схвалювати закони з питань, не включених у цей перелік. Таким чином, Конституція України утворила механізм, який відкрив простір для первинної нормотворчості Президента України та інших органів виконавчої влади шляхом прийняття підзаконних актів з питань, які не входять у перелік, закріплений ст. 92 Основного Закону. Зазначене дає всі підстави стверджувати, що доктрина абсолютно обмеженої компетенції Верховної Ради України конфліктує з її визначенням єдиним законодавчим органом, заперечуючи та впливаючи на таке визначення.

Що ж до президентських республік, то в них парламент у формально-юридичному плані є більш незалежним. Він, як правило, не може бути розпущений президентом. Законодавча ініціатива належить перш за все депутатам. Однак навіть за таких умов виконавча влада в особі президента має багато шляхів впливу на парламент.

Виконавча влада. Система органів виконавчої влади здійснює в державі виконавчо-розпорядчу діяльність. Систему органів виконавчої влади, наприклад, в Україні становлять: Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади,

[1] Органи державної влади України : [монографія] / [В. Ф. Погорілко, Л. Т. Кривенко, Н. Г. Григорук та ін.] ; під ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 592 с.

місцеві державні адміністрації. **Виконавча діяльність** органів державного управління виявляється в тому, що вони виступають як безпосередньо виконавці вимог, що містяться в актах органів державної влади та вищестоящих актах органів державного управління. **Розпорядча діяльність** цих органів виражається в тому, що вони приймають заходи та забезпечують шляхом видання своїх власних актів (розпоряджень) виконання підпорядкованими органами та організаціями даних вимог. Уся діяльність органів державного управління базується на основі законів і покликана виконувати закони.

У межах власної компетенції органи державного управління наділені необхідною для їх функціонування оперативною самостійністю. На них покладені завдання з правового регулювання та керівництва різними сферами життєдіяльності суспільства та держави. Ці завдання, місце та роль органів управління в державному апараті закріплюються в конституціях і поточних актах.

Залежно від складності завдань і територіального масштабу діяльності органи державного управління поділяються на *центральні* та *місцеві*. До *центральних* відносяться ті органи державного управління, діяльність яких поширюється на всю територію країни чи на територію держав – суб'єктів федерації. До *місцевих органів державного управління* належать органи, діяльність яких обмежується територією однією чи декількох адміністративно-територіальних одиниць. До їх числа входять виконкоми місцевих органів влади, адміністрації підприємств та установ.

Залежно від організаційно-правових форм розрізняють: а) уряди; б) ради міністрів, що мають статус уряду; в) міністерства; г) державні комітети; д) служби; е) головні управління, управління; ж) інспекції; з) агентства; і) департаменти; к) адміністрації. Форми органів виконавчої влади самі по собі не завжди визначають їх місце, призначення, характер компетенції, принципи діяльності. Часто ці критерії закріплені в нормативно-правових актах, що встановлюють правових статус тих чи інших органів.

За порядком вирішення підвідомчих питань розрізняють *колегіальні* та *одноособові органи*. ***Колегіальні органи*** – організаційно та юридично об'єднані групи осіб, яким надається перевага при прийняття рішень з усіх питань компетенції цих органів. У колегіальних органах рішення приймаються більшістю їх членів. Колегіальність надає можливість найбільш правильно вирішувати складні питання за участю спеціалістів. ***Одноособові органи*** – це органи, в яких вирішальна влада з усіх питань їх компетенції належить керівнику, котрий очолює цей орган. Одноособовість забезпечує оперативність керівництва, використання індивідуальних здібностей і досвіду керівника, що підвищує їх індивідуальну відповідальність за результати роботи органу.

Залежно від характеру, обсягу та змісту повноважень органи державного управління поділяють на *органи загальної,*

галузевої та *спеціальної компетенції*.

Провідну роль у системі органів державного управління виконують ***уряди.*** Фони *є вищими виконавчими та розпорядчими органами держави та очолюють усю систему органів державного управління*. Відповідного до законодавства на уряди покладається завдання із загального керівництва економікою та соціально-культурним господарством країни, розробці та здійсненню державних бюджетів, захисту інтересів держави, охороні власності та суспільного порядку, забезпечення та захисту прав та свобод громадян, забезпечення державної безпеки та ін.

Глава держави. Одним з найважливіших елементів державного механізму є глава держави. **Глава держави** – *це особа, яка займає формально вище місце в структурі державних інститутів і водночас здійснює функцію представництва самої держави в цілому*. З іншого боку, глава держави розглядається як один з її вищих органів.

Інститут глави держави виник і сформувався в період становлення сучасної державності. Його статус залежить від форми державного правління, прийнятій у тій чи іншій країні. Реальна роль глави держави у здійсненні влади багато в чому зумовлена й існуючим політичним режимом.

У країнах з монархічними формами правління главою держави є монарх, з республіканськими – президент.

Особливості конституційного статусу глав держав визначають і характер їх повноважень. У президентських республіках глава держави одержує свій мандат від виборчого корпусу і завжди наділений широкими і реальними повноваженнями. Тут президент є головною ланкою в державному механізмі та відіграє чи не найважливішу роль у державно-політичному житті. Зазначене вище стосується і глав держав у деяких країнах зі змішаною республіканською формою правління. У парламентських республіках президент отримує мандат від парламенту, і його влада є похідною від нього. Тому він, як правило, не має суттєвих владних повноважень і реалізує свою компетенцію здебільшого у взаємодії з урядом. Статус такого президента в цілому аналогічний статусу глави держави в парламентській монархії.

Для розуміння представницької сутності інституту президента важливе значення має його функціональна характеристика. Оскільки існує низка функцій, які випливають із самої природи глави держави як органу, котрий є уособленням єдності законодавчої, виконавчої та судової влади в державі, що представляє її як всередині країни, так і за її межами. Функціональний статус президента, на думку деяких дослідників, випливає із структурного, тобто місця і ролі глави держави у системі державних органів, що визначаються його функціями, компетенцією та відповідальністю.

Так, представницька функція складається з п'яти груп повноважень: 1) політичні: представляє єдність органів законодавчої, виконавчої та судової влади, впливає на їх формування та функціонування, а також у випадку виникнення суперечностей між ними здійснює верховний (формальний і неформальний) арбітраж, участь у законотворчому процесі (у межах цього процесу Президент України має право законодавчої ініціативи, навіть більше, він має право надавати законопроектам невідкладного статусу. Це наслідок минулого, коли Україна розвивалась як президентська республіка, адже такі прерогативи притаманні суто президентським республікам. Право законодавчої ініціативи дозволяє Президенту України порушувати питання щодо реалізації конституційних положень, приведення чинного законодавства у відповідність до Конституції України. Президент України користується виключним правом подавати до Верховної Ради України законопроект про внесення змін до розділів 1, 3, 13 Конституції України (ст. 156 Конституції України) та призначати всеукраїнський референдум для затвердження цих змін (п. 6 ст. 106 Конституції України). Крім участі в законотворчості, глава нашої держави може видавати власні нормативно-правові акти, проголошувати референдум за народною ініціативою, здійснювати скасування актів Кабінету Міністрів України та актів Ради міністрів Автономної Республіки Крим); 2) дипломатичні: саме Президент здебільшого реалізовує зовнішньополітичну функцію в Україні, представляє державу в міжнародних відносинах, веде переговори та укладає міжнародні договори від імені України, він приймає рішення про визнання Україною інших іноземних держав, призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; 3) кадрові: здійснення істотного впливу на формування органів державної влади. Передусім необхідно звернути увагу на здатність Президента України впливати на початок виборів до парламенту та розпускати його. Зокрема Президент України, згідно з ст. 106 Конституції України, має право призначити позачергові вибори до Верховної Ради України (п. 7), а також припиняє її повноваження, якщо протягом тридцяти днів однієї сесії пленарні засідання не можуть розпочатися (п. 8); 4) церемоніальні: глава держави нагороджує спеціальними відзнаками (орденами та медалями), присуджує почесні звання, вирішує питання щодо громадянства; 5) організаційно-ідеологічні (послання до народу чи парламенту, в яких визначаються заходи внутрішньої політики держави). Президент не лише подає парламенту інформацію про стан справ, але й пропонує до його уваги заходи, проведення яких він вважає необхідним і доцільним. Так, Президент України, згідно з п. 2 ст. 106 Конституції України звертається із щорічними та позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє та зовнішнє становище України. Отже, в Конституції

України інституціоналізовано розподіл загальнодержавної політики на дві: на зовнішню політику і політику оборони та безпеки, яка проводиться Президентом як найвищим представником[1].

Аналізуючи вплив глави держави на функціонування органів виконавчої влади, слід мати на увазі, що в деяких випадках він бере участь у роботі уряду. Так, відповідно до ч. 2 ст. 113 Конституції України, уряд несе відповідальність перед Президентом України. Така деталізація не характерна для конституцій європейських країн, адже в більшості з них процедура висування кандидата у прем'єри не прописана так, як в Україні. Але навіть якщо за президентом і залишається формальне право вибору кандидата в прем'єри, на практиці його ініціатива обмежена. Не буває випадків, коли б глава держави не запропонував сформувати уряд лідеру партії або чітко оформленої коаліції, що має більшість місць у парламенті. Можливості для більшої ініціативи відкриваються лише тоді, коли в парламентських партій виникають труднощі при формуванні коаліції. Але і в такому випадку президенти поводять себе як модератори, а не як господарі країни, які бажають сформувати кабінет під себе. Таке їх самообмеження викликане простою обставиною – у країнах Європейського Союзу тільки парламент, а не президент може відправити уряд у відставку. Виняток становить Португалія, але й там це право не є абсолютним.

Досліджуючи вплив глави держави на формування органів судової влади, слід мати на увазі, що саме йому надана прерогатива призначати суддів і прокурорів. Зокрема в Україні фактично існує потрійна система організації судової влади: Конституційний Суд України, суди загальної юрисдикції та прокуратура (остання не є формально частиною судової системи, проте вирішує численні завдання судової гілки влади). Щодо загальних судів, то Президент України, згідно з ч. 1 ст. 128 Конституції, здійснює перше призначення професійних суддів. Крім того, в Україні діє Вища рада юстиції, котра відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 131 Конституції України вносить подання на призначення суддів на посади. Президент України, згідно з ч. 2 ст. 131 Конституції України, призначає трьох членів цієї Ради. Крім того, до неї за посадою входять призначений Президентом України Генеральний прокурор України, а також призначений Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України Міністр юстиції України (ч. 3 ст. 131 Конституції). Досить потужним є також право Президента України, згідно з п. 23 ст. 106 Конституції України, утворювати суди у визначеному законом порядку. Відносно Конституційного Суду України, то Президент України, згідно з ч. 2 ст. 148 Конституції України, призначає шість його суддів. Крім того, Президент України, згідно з ч. 1 ст. 122 Конституції України, призначає Генерального прокурора за згодою Верховної Ради України, хоча звільняє його з посади самостійно.

1 Заяць Н. В. Народне представництво: сутність, суб'єкти та особливості здійснення в Україні : [монографія] / Н. В. Заяць – Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – 300 с.

Аналізуючи вплив глави держави на функціонування судових органів влади, бачимо, що найбільш продуктивним варіантом такого впливу є звернення глави держави до суду. Зокрема Президент України, згідно з ч. 2 ст. 150 Конституції України, може здійснювати звернення до Конституційного Суду України про конституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України та актів самого глави держави. Крім того, він має право звертатись до Конституційного Суду України з питань офіційного тлумачення Конституції та законів України. Відповідно до ч. 1 ст. 151 Конституції України, глава держави може здійснювати звернення до Конституційного Суду України з питань відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України, а також тих договорів, що вносяться до Верховної Ради України[1].

Отже, можна стверджувати, що характерною особливістю функціонування сучасної України є те, що глава держави виступає насамперед як арбітр, зазвичай забезпечуючи узгоджену діяльність державних органів, що сьогодні вкрай важливо для подальшого демократичного розвитку України. Ідеї президентського арбітражу були втілені і на українському ґрунті. Конституція України визначила юридичну незалежність Президента України від інших державних органів, що зумовлена легітимацією президентської влади безпосередньо народом. Повноваження Президента України мають бути спрямовані на забезпечення взаємодії між законодавчою та виконавчою гілками влади. Так, в офіційному проекті Конституції України від 24 лютого 1996 р. зазначалося: «Президент України сприяє узгодженості у діяльності органів державної влади, їх взаємодії з органами місцевого самоврядування».

Судова влада. Важливе місце в механізмі держави займає система судових органів, основною соціальною функцією яких є здійснення правосуддя.

Термін «судова влада» вживається в різних значеннях. Можна стверджувати, що судова влада – це суд, система відповідних установ, або всі суди. Конституція України містить розділ «Правосуддя», де закріплено норми, що визначають не лише компетенцію різних судів, але й основи побудови судової системи, правове положення суддів, принципи судової діяльності.

Судова влада – це вид влади, яку здійснюють відповідні органи. Влада це не тільки ті чи інші установи, посадові особи, але й ті функції, які їм належать, здійснення цих функцій та їх реалізація. Аналізуючи поняття судової влади було б неправильно вести мову про неї як про державний орган, влада це те, що цей орган може зробити в силу своїх

1 Петришин О. В. Форма державного правління в Україні: до пошуку оптимальної моделі / О. В. Петришин, В. Є. Протасова // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи : матер. метод. семінару (2 квіт. 2008 р.). – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 11 – 12.

можливостей, це повноваження, функція, але не її виконавець. І тому, говорячи про будь-яку владу необхідно вести мову не про орган чи систему органів, що її здійснюють, а про право, засновану на праві можливість цих органів виконувати відповідні дії та саме виконання цих дій.

Судова влада здійснюється шляхом конституційного, цивільного, адміністративного та кримінального судочинства. Судочинство передбачає законодавче регулювання всього порядку діяльності суду шляхом встановлення процесуальної процедури, що гарантує права та свободи особи, законність і справедливість рішень суду.

Найважливішою функцією судової влади є – здійснення правосуддя. Правосуддя це виключна компетенція судової влади. Проте крім здійснення правосуддя судова влада має і низку інших, притаманних їй повноважень, до яких належать: конституційний контроль; контроль за законністю та обґрунтованістю рішень і дій державних органів, посадових осіб і державних службовців у випадку їх оскарження в суді; контроль за законністю та обґрунтованістю арештів, що проводяться органами слідства; роз'яснення з приводу питань судової практики; участь у формуванні суддівського корпусу та низка інших.

Таким чином, **судова влада** – *це надані спеціальним органам держави (судам) повноваження з вирішення питань, що віднесено до їх компетенції, виникають при застосуванні права, та реалізація цих повноважень шляхом конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного та арбітражного судочинства з дотриманням процесуальних форм, що створюють гарантії законності та справедливості рішень, які приймаються судами.*

Судова влада має низку особливостей, а саме: 1) це вид державної влади. Вона здійснюється державними органами, виражає волю держави, її змістом є державно-владні повноваження; 2) вона належить тільки судам – державним органам, що створюються у встановленому порядку, формуються з людей, які здатні на основі спеціальної підготовки та власних якостей здійснювати правосуддя та реалізовувати судову владу в інших формах. До складу суду крім суддів, які діють на професійній основі, можуть входити представники народу, котрі тимчасово виконують свої функції із здійснення правосуддя; 3) виключність судової влади. Судову владу здійснюють тільки суди. Ні законодавчі, ні виконавчі, ні інші державні органи, посадові особи, державні службовці, громадські організації не мають права володіти повноваженнями, що належать лише суду або перебирати на себе ці повноваження; 4) незалежність і самостійність як характеристики судової влади при здійсненні своїх функцій судді підкоряються лише закону. Втручання в суддівську діяльність при вирішенні судових справ є злочином проти правосуддя та тягне за собою кримінальну відповідальність. Самостійність судової

влади означає, що судові функції суд не розділяє з іншими державними органами, а рішення суду не потребують будь-яких санкцій чи підтвердження; 5) процесуальний порядок діяльності значить, що тільки законом встановлюються правила діяльності суду та прийняття ним рішення в конкретних справах. Він встановлює процесуальну форму як судових дій, так і судових рішень та документів; 6) здійснення повноважень шляхом судочинства. Судочинство це діяльність, яка починається за наявності передбачених законом підстав (невизначеність у конституційності нормативного акта та відповідне звернення до Конституційного Суду; спір, що виник з цивільних правовідносин та звернення до суду за захистом права чи законного інтересу; факт адміністративного правопорушення; виявлення ознак злочину; економічний спір, що виник у сфері управління та звернення в арбітражний суд).

Органи прокуратури. Важливе значення в державному механізмі відіграє система органів прокуратури. Вона була та залишається одним з основних правоохоронних органів України, який відіграє істотну роль у механізмі стримувань і противаг та захисті прав людини.

Метою прокурорської діяльності є захист прав і свобод людини, загальних інтересів держави та суспільства, що охоплює різні прояви діяльності в межах покладених на прокуратуру функцій щодо: 1) сприяння в реалізації таких прав і свобод; 2) недопущення їх порушень шляхом попередження останніх і нагляду за додержанням таких прав, свобод та інтересів з боку інших уповноважених органів; 3) відновлення прав та інтересів, порушених неправомірними діями; 4) притягнення до відповідальності винних у порушенні прав, свобод та інтересів.

Прокуратура України не належить до жодної гілки державної влади, що породжує політичні спекуляції та намагання підпорядкувати її іншим органам. Проте в сучасних умовах включити прокуратуру до якоїсь гілки державної влади не є можливим. На майбутнє необхідно вирішення питання щодо місця прокуратури серед гілок влади, оскільки її сучасне незалежне положення суперечить ст. 6 Конституції України, яка передбачає, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Прокуратуру України втратила функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів, яка впродовж десятиліть залишалась основною функцією прокуратури. Також була позбавлена самостійного характеру координаційна діяльність прокуратури й обмежена лише сферою боротьби зі злочинністю. Разом з тим, прокуратура залишається поліфункціональним органом, який відіграє провідну роль у кримінальному провадженні та здійснює правозахисну представницьку діяльність за його межами.

Основними напрямами діяльності прокуратури, що безпосередньо виражають її сутність і призначення, є такі:

– нагляд за додержанням законів органами, що проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство. Окрім цього, в межах реалізації цієї функції прокурори координують діяльність правоохоронних органів у сфері протидії злочинності. Регламентується ст. 25 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р., ст. ст. 36, 37 КПК України від 13 квітня 2013 р. та ст. 14 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р.;

– підтримання державного обвинувачення в суді. Підтримання державного обвинувачення розглядається в єдності із наглядом за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням. Регламентується ст. 22 Закону України «Про прокуратуру» та КПК України;

– нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи громадян. Предметом є додержання законності під час перебування осіб у місцях тримання затриманих, попереднього ув'язнення, в установах виконання покарань, інших установах, що виконують покарання або заходи примусового характеру, додержання встановлених законом порядку та умов тримання або відбування покарання особами в цих установах. Регламентується ст. 26 Закону України Про прокуратуру», ст. ст. 22, 24 КВК України від 11 липня 2003 р.;

– нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами. Виконується прокуратурою виключно у формі представництва інтересів громадянина або держави в суді. Регламентується п. 5 ст. 121 Конституції України, п. 1 Перехідних положень Закону України «Про прокуратуру»;

– представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом. Полягає у здійсненні прокурорами від імені держави процесуальних та інших дій, спрямованих на захист у суді інтересів громадянина або держави. Регламентується ст. ст. 23, 24 Закону України «Про прокуратуру», ст. ст. 45, 46 ЦПК України від 18 березня 2004 р., ст. ст. 36, 127 – 130 КПК України, ст. ст. 7, 12, 21 Закону України «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 р.

Поліція. Правовий статус поліції полягає перш за все у визначенні її соціального призначення як органу держави. Одним з основних елементів статусу поліції є її компетенція, що включає функції поліції в державі та конкретні повноваження (права та обов'язки).

Фактично можна стверджувати, що роль поліції в забезпеченні правопорядку є досить значною. За умов демократичної держави положення поліцейського апарату в системі органів влади зумовлено

розмежуванням компетенції та повноважень між судовою та виконавчою владою. Функції визначення вини та застосування репресивних заходів за порушення закону належать судовим інстанціям, тоді як поліція, будучи органом виконавчої влади, покликана забезпечити для цього належні умови.

Поліцейська діяльність у сучасній європейській державі визначається двома основними моделями її організації: «англо-саксонської» та «континентально-європейської». У Великобританії та багатьох штатах США діяння, що мають ознаки складу злочину, розслідуються поліцією, яка за наявності достатніх підстав самостійно висуває обвинувачення та передає справу на розгляд до суду. В країнах континентальної Європи поліція повинна доповідати про злочин спеціальній посадовій особі – судовому слідчому, який проводить слідство самостійно або за допомогою поліцейських співробітників. Після цього матеріали надаються в прокуратуру для порушення кримінальної справи. Нормативно діяльність поліції цих держав поділяється на два види: судову та адміністративну. Так, судова поліція сприяє судам при встановленні порушень норм кримінального законодавства, займається пошуком і наданням необхідних доказів, розшуком і передачею осіб, винних у скоєнні злочину. У свою чергу адміністративна поліція здійснює превентивні заходи для того, щоб діяння приватних осіб не спричиняли шкоду суспільству.

Саме таке розмежування судової та адміністративної поліції на практиці має вагоме значення, оскільки визначає обсяг повноважень працівників поліцейського апарату у сфері відносин, що пов'язані із здійсненням правосуддя та кримінальним переслідуванням, де права громадян здебільшого обмежуються.

Контрольні питання:

1. Розкрийте основні теорії походження держави та висловіть власне ставлення до них.
2. Сформулюйте поняття та охарактеризуйте основні ознаки держави.
3. Охарактеризуйте поняття «сутність держави».
4. Назвіть теорії визнання.
5. Сформулюйте визначення державоутворення в широкому та вузькому розумінні.
6. Сформулюйте визначення та охарактеризуйте сучасні внутрішні функції держави.
7. Назвіть методи здійснення функцій держави.
8. Назвіть основні принципи організації та діяльності державного апарата.
9. Дайте характеристику сучасному стану законодавчої влади в Україні.

10. У чому полягає соціальна обумовленість функцій держави.

Корисні джерела для підготовки до занять:

1. Булкат М. С. Теоретико-правові засади розвитку та функціонування судової влади : монографія / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Юрид. думка, 2018. 502 с.
2. Бурдін М. Ю., Логвиненко І. А., Лазарєв В. В. Теорія держави та права у визначеннях та схемах : довідник. Харків : ХНУВС, 2021. 108 с.
3. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації : монографія : у 3 т. /за заг ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН О. В. Скрипнюка. Київ : Юрид. думка, 2019. Т. 2. Доктринальний вимір галузевих засад функціонування громадянського суспільства в Україні. 588 с.
4. Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін.] ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Академперіодика. 2019. Т. 3. М – Я. 992 с.
5. Кириченко В. М., Кириченко Ю. В., Соколенко Ю. М. Політико-правова система України : підручник / за заг. ред. В. М. Кириченка. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 304 с.
6. Кравцова З. С. Конституційно-правові засади організації і здійснення державної влади в Україні : монографія. Київ : Ліра-К., 2019. 428 с.
7. Лісовська Ю. П., Лісовський П. М., Подоляка С. А. Правова держава : історія, теорія, методологія : навч. посіб. Київ : Кондор, 2018. 347 с.
8. Міжнародне право : підручник / А. В. Войціховський ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2020. – 544 с.
9. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень : навч. посіб. / А. П. Лелеченко, О. І. Васильєва, В. С. Куйбіда, А. Ф. Ткачук. Київ : Рада Європи, 2017. 110 с.
10. Пендюра М. М. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / М. М. Пендюра – К. : О. С. Ліпкан, 2013. – 304 с.
11. Право і прогрес: запити громадянського суспільства / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко. Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Наукова думка, 2020. 367 с.
12. Правознавство : навч. посіб. / М.М. Пендюра, О.Я. Лапка, А.Л. Калінюк та ін. – К. : 7БЦ, 2022. – 548 с.
13. Севрюков Д. К. Суверенітет. Генеалогія ідеї в контексті політичної та правової історії : монографія. Київ : Талком, 2018. 234 с.
14. Теорія держави і права в схемах та таблицях: навчальний посібник / Кол. авт.; за заг. ред. Л. Р. Наливайко. — К.: «Хай-Тек Прес», 2020. — 296 с.
15. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров,

О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова ; Нац. акад. внутр. справ. Київ : Освіта України, 2017. 320 с.

ТЕМА 3
ФОРМА ДЕРЖАВИ

Засвоєння теоретичних положень теми дозволить дати відповідь на такі питання: як формується влада у державах, якими органами вона представлена та який порядок їх утворення, термін повноважень, як вони взаємодіють між собою та населенням, на яких принципах і як територіально побудована державна влада, якими методами та засобами вона здійснюється

§ 3.1. ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ ФОРМИ ДЕРЖАВИ

З метою встановлення існуючого в державі порядку організації та здійснення державної влади, аналізують формально закріплені норми права певної держави або декількох держав, а також фактично діючий у державі порядок організації та здійснення державної влади.

Узагальнення отриманих знань, дозволяє вченим здійснити наукову класифікацію держав світу щодо порядку побудови владних відносин у державі[1].

Отож, поняття форми держави є штучним результатом наукового узагальнення (класифікації) певних держав світу за порядком організації та здійснення державної влади (наприклад, Франції, Китаю та інших держав).

За відповідним критерієм, **складовими елементами форми держави традиційно називають:** *форму державного правління* (найстаріший елемент: вченими він став виокремлюватися ще в Стародавній Греції); *форму державного устрою* (активно вивчається починаючи з XVII – XVIII ст.); *форму державно-правового режиму* (наукою став виділятися лише на початку XX ст.)[2].

При цьому за останнім елементом (державно-правовим режимом), визнають домінуючу роль, оскільки зміни в державному режимі тягнуть за собою зміни як форми правління, так і форми державного устрою.

Форма державного правління характеризує формальний (нормативно закріплений) та одночасно фактично діючий порядок організації та здійснення державної влади щодо: а) формування посади глави держави та інших вищих органів державної влади; б) побудови структури та взаємодії вищих органів державної влади між собою та народом. За відповідними параметрами виокремлюють дві основні *форми державного правління – монархію та республіку*.

Форма державного (територіального) устрою держави вказує на порядок організації державної влади з точки зору: нормативно

1 Матвієнко А. С. Політико-правові засади територіальної організації держави: світовий досвід і Україна: монографія / А. С. Матвієнко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. – 376 с.

2 Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О. Ф. Скакун. – Вид. 4-те, допов. і перероб. – К. : Правова єдність : Алерта, 2014. – 524 с.

закріпленого та фактично діючого порядку взаємовідносин на території держави центральної, регіональної та місцевої влад; способів (порядку) розподілу території держави на складові частини (адміністративно-територіальні одиниці в унітарній державі або політичні утворення у федерації); особливостей правового статусу складових території держави. За відповідними параметрами, переважно, виокремлюють дві основні *форми територіального устрою – просту (унітарну) та складну (федеративну).*

Форма державно-правового (політичного) режиму вказує на те, які застосовуються прийоми, способи та методи реалізації державної влади, що забезпечують здійснення функцій держави та загалом проведення певної державної політики. За відповідними параметрами виокремлюють дві основні *форми державно-правового режиму – демократичний та антидемократичний.*

Загалом, **форма держави** – *це порядок організації та здійснення державної влади в певній державі світу або типі держав.*

Усі елементи форми держави (форма державного правління, устрою та режиму) мають правову основу – вони фіксуються в Конституції та інших формах (джерелах) права. Однак слід мати на увазі, що зміст відповідних правових документів не завжди відповідає дійсному характеру правових відносин у суспільстві та державі. Тому необхідно розрізняти *формальну (правову) форму* держави та *фактично існуючу форму* в державі.

Сукупність двох елементів: форми державного правління та форми державного устрою відповідають за функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, а саме за способи розподілення та співвідношення державно-владних повноважень, між її ланками. При цьому форма правління відображає порядок формування та взаємодії органів одного рівня – загальнодержавного, тобто між главою держави, парламентом та урядом. Це так звана *«горизонтальна» організація влади.* У свою чергу форма державного устрою відображає співвідношення державно-владних повноважень між органами різних рівнів, тобто між перерахованими вище та тими, що діють у регіонах: кількість автономних рівнів влади в державі, характер участі регіональної влади у здійсненні загальнодержавної політики та здійснення влади на всій території. Це так звана *«вертикальна» організація державної влади*.

Окрім структури, форму держави характеризують ***принципи її організації та функціонування***. Вони такі:

Принцип легальності означає, що форма держави має своє закріплення на рівні Основного закону держави (писаної Конституції) або декількох правових актів (неписаної Конституції, наприклад, у Великобританії).

Принцип легітимності полягає в тому, що форма держави, яка закріплена формально, має бути визнана більшістю населення країни.

Принцип координації елементів форми держави передбачає, що

елементи форми держави (форма правління, форма державного устрою та державний режим) мають поєднуватися, не повинні суперечити один одному, вони мають доповнювати один одного.

Принцип політичної ефективності передбачає, що форма держави має створювати умови, що є найбільш ефективними для політичного управління країною, узгодженої взаємодії всіх елементів механізму держави.

У державознавстві поняття «форма держави» досліджується двома основними шляхами: перший – інструментальний (практично-політичний) передбачає вивчення форми держави з точки зору забезпечення ефективності державного управління, стабільності функціонування державного апарату, побудови взаємовідносин уряду та народу тощо (цим займається наука конституційного права); другий – науково-пізнавальний (гносеологічний) дозволяє виявити **взаємозв'язки між формою держави та її сутністю, змістом та історичним типом**[1]. Ці питання є переважно предметом вивчення теорії держави та права, тому зупинимося на їхній характеристиці окремо.

Сутність держави, на кожному історичному етапі розвитку суспільства та держави, відображає інтереси певного класу, соціальної групи або домінуючої частини населення. Відповідно в юридичній літературі розрізняють: *класовий підхід* до розуміння сутності держави та *загальносоціальний підхід*. Класовий підхід більш детально проявляється в *понятті історичного типу держави.*

Зміст держави включає в себе: а) *сутність держави;* б) *функції держави* та в) *апарат держави*. Останній характеризує історично складену систему органів державної влади, яка в подальшому розкривається через поняття форми державного устрою та форми державного правління.

Разом сутність і зміст держави завжди існують у певній формі. З іншого боку, форма не може існувати в «чистому» вигляді, вона завжди наповнена змістом та є вираженням сутності, що в ній міститься. Наприклад, демократична форма відповідає та сприяє розвитку правової та соціальної за своїм змістом держави, розкриттю її загальнолюдської сутності, а остання в свою чергу через вказаний зміст забезпечує розвиток цієї форми. І навпаки, класова сутність комуністичної чи нацистської за своїм змістом держави, визначає вибір тоталітарної форми, що найбільш повно відображає вказану сутність і зміст держави. Таким чином, у випадку, коли форма, зміст і сутність є адекватними та відповідають один одному, вони сприяють розвитку та вдосконаленню один одного. Але подеколи історичний тип певної держави може бути перепоною або навпаки стимулом в розвитку тих чи інших форм держави. Так рабовласницькій державі не притаманна федеративна форма,

1 Бостан С. К. Поняття форми державного правління та її історичні типи / С. К. Бостан // *Влада. Людина. Закон.* – 2011. – № 1. – С. 25 – 26

соціалістичному типу не притаманна монархічна форма. У свою чергу рабовласницьке суспільство мало форму абсолютної монархії, імперії, аристократичної та демократичної республіки. Феодальна держава втілювалась в таких формах як ранньофеодальна, станово-представницька та абсолютна монархія, місто-республіка.

На сучасному етапі розвитку суспільства, сутність і зміст європейської держави все більш втрачають класові риси, стають класово індиферентними. Для змісту сучасної європейської держави характерно: державна влада реалізується на основі поділу її гілок, держава набуває рис демократичної, правової, соціальної, в центрі всього опиняється людина, її права і свободи. Одночасно відбувається трансформація форм держави. Стираються фактичні межі між монархічною і республіканською формами. Посилюються процеси регіоналізації: в унітарних державах розширюються права автономій, у федеративних – відбувається оптимізація суб'єктного складу, утворюються високоінтегровані міждержавні об'єднання. Демократичний режим стає пануючою формою державно-правового режиму.

Будучи проявом основних характеристик держави, форма держави ніколи не залишалися раз і назавжди встановленою. Узагальнено можна назвати такі **фактори, які в комплексі формують форму держави:** *умови утворення держави* (федеративна форма територіального устрою держави в США), *історичні традиції* (монархія у Великобританії), *внутрішньополітична боротьба еліт* (неодноразова зміна форм у державах Африки), *домінування певних ідеологічно-культурних цінностей* (теократична республіка в Ірані) та ін.

Постійно змінювалася й уява науковців про форму держави. Наприклад, у радянській літературі форми наводилися в залежності від історичного типу держав (рабовласницька, феодальна, буржуазна, соціалістична). У зарубіжній літературі, навпаки, класова сутність держави взагалі не бралася до уваги, наприклад, у залежності від розподілу повноважень між органами держави виділялися дуалістичні, тринітарні, квадритарні форми. В останні роки в українській літературі (С.К. Бостан) на підставі узятих в єдності таких характеристик як: спосіб організації та здійснення державної влади, територіальна побудова, методи діяльності, запропоновані три форми держави: монократична (єдиновладна), сегментарна (змішана) та полікратична (багатовладна)[1].

Монократична державна форма характеризується єдиновладдям, де повнота державної влади може знаходитися в руках однієї особи (теократичного монарха в державі Оман, фюрера в нацистській Німеччині), належати колегії (колегіальному монарху – Раді Емірів в ОАЕ) або конституцією може бути проголошено, що вся влада належить радам (на справді – партійній номенклатурі в СРСР). Для такої форми притаманно також: відсутність поділу державної влади;

[1] Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.]; за заг ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. – С. 23 – 25

декларування федеративного устрою, але фактична централізація влади (наприклад, СРСР або Чехословаччина); невизнання законом, із-за ідеологічних міркувань, місцевого самоврядування або фактична його відсутність; наявність недемократичного державно-правового режиму.

Сегментарна державна форма – перехідна від монократичної форми до полікратичної. Передбачає: формальний поділ державної влади; зосередження влади в руках глави держави або уряду (монарха в дуалістичних монархіях або президента в «суперпрезидентських» республіках); відсутність або самостійність самоврядних органів суб'єктів федерації; у державно-правовому режимі домінують авторитарні методи управління (заборони, обмеження). Ця форма має свої різновиди: до держав, що тяжіють до монократичної форми, належать Йорданія, Марокко, Таїланд; до полікратичних – Польща, Чехія.

Полікратична державна форма протилежна монократичній і характеризується такими ознаками: діє поділ державної влади та існує місцеве самоврядування; в державно-правовому режимі домінують демократичні методи управління; не обмежується певною формою правління, існує, наприклад, при парламентській монархії в Японії або президентській республіці США[1].

§ 3.2. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ

Форма державного правління є одним із трьох понять (поряд з державним устроєм та державним режимом), які у своїй єдності розкривають основи організації та здійснення державної влади в окремо узятій державі або типі держав.

Уявлення науковців про те, які саме правові основи держави розкриває поняття «форма державного правління», в різні періоди історії змінювалося. Так, в аграрному суспільстві значення форми державного правління зводилося лише до визначення того, яким чином заміщується посада глави держави – в порядку спадкування чи шляхом виборів. Із розпадом феодалізму і переходом до індустріального суспільства, що супроводжувався послабленням влади монархів, появою і зміцненням народного представництва (парламенту), значущості набуло не те, як відбувається передача влади – спадково або шляхом виборів глави держави, а те, як організуються відносини між главою держави, парламентом, урядом, як взаємно врівноважуються їх повноваження, – словом, як влаштований принцип поділу влади.

Сучасні науковці, що є прихильниками трьохелементної побудови форми держави вважають, що **форма державного правління** – *це спосіб (порядок) організації і здійснення державної влади, що характеризує формальний (нормативний) та одночасно фактично діючий порядок формування та взаємодії вищих органів державної*

1 Бостан С. К. Монархія і поліархія як історичні типи форми державного правління / С. К. Бостан // *Вісник Запорізького державного університету*. Серія Юридичні науки. – 2005. – № 4. – С. 18 – 24

влади (глави держави, парламенту та уряду) між собою та народом[1].

За відповідними параметрами, виокремлюють дві основні форми державного правління – *монархію* та *республіку*.

Монархія (від грец. μουαρχία – єдиновладдя, єдинодержавність)– *це форма державного правління, при якій глава держави очолює систему вищих органів державної влади та повністю або частково зосереджує в своїх руках державну владу, яка передається у спадок представникам правлячої династії*. Зараз в світі нараховується до трьох десятків країн з цією формою правління. Титул монарха в різних країнах називають по-різному: султан (Бруней, Оман), папа (Ватикан), емір (Кувейт), герцог (Люксембург), імператор (Японія), князь (Монако, Ліхтенштейн).

Ознаки монархічної форми державного правління, що склалися історично такі:

– монарх є головою держави і здійснює від її імені представництво;

– монарх є носієм державної влади за правом крові (спорідненості) й отримує її згідно процедури престолонаслідування;

– монарх здійснює державну владу безстроково;

– монарх офіційно непідлеглий будь-яким іншим суб'єктам;

– монарх юридично безвідповідальний (відсторонити монарха від влади неможливо).

Разом із тим необхідно мати на увазі, що наведені ознаки є дійсними для традиційної (династичної) монархії. У дійсності, ***за способом передачі верховної влади, монархії поділяються на:***

– традиційні (династичні), де престол передається у спадок представникам правлячої династії згідно закону або конституційного звичаю. Основні системи престолонаслідування такі: 1) салічна система – наслідування престолу здійснюється лише особами чоловічої статі в порядку первородства (Бельгія, Японія); 2) кастильська система – при наслідуванні престолу перевага віддається чоловікам, хоча визнається право і за жінками, тобто молодший брат виключає з черги престолонаслідування старшу сестру (Великобританія, Іспанія); 3) удосконалена кастильська (шведська) система – надає однакові права на престол спадкоємцям чоловічої і жіночої статі, тобто монархом стає більш старша за віком дитина, незалежно від того, це син чи донька (Норвегія, Швеція); 4) австрійська (габсбурзька) система – право наслідування в жінок виникає лише в разі, коли відсутні законні спадкоємці на престол по чоловічої лінії, в тому числі двоюрідні брати, племінники тощо (Нідерланди).

– електоральні (виборні), де посада глави держави є виборною (наприклад, влада давньоримських царів – рексів була довічна, але не

1 Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О. Ф. Скакун. – Вид. 4-те, допов. і перероб. – К. : Правова єдність: Алерта, 2014. – 524 с.

спадкова). На теперішній час класична виборна монархія існує лише в трьох країнах світу:

✓ Камбоджа, де король обирається Королівською радою трону з числа членів монаршої родини;

✓ Малайзія, де Верховний правитель (Янг-ді-Пертуан-Агонг) обирається на п'ятирічний термін правителями султанатів Малайзії зі свого числа. При цьому в малайзійському штаті Негері-Сембелан правитель також обирається Правлячою радою;

✓ Мальтійський орден, де Князь і Великий магістр обирається по життєво.

Особливим різновидом є *довічна теократична* монархія (Ватикан), де Папа Римський одночасно є главою держави та церкви, якого обирають представники вищого духовенства – кардинали на довічний термін.

– *персонально-вольові,* де глава держави самостійно або за погодженням з народом чи іншим колегіальним органом визначає свого наступника незалежно від династичної спорідненості та соціального стану (наприклад, відповідно до республіканської Конституції Болівії 1826 р., по життєво обраний парламентом президент повинен був запропонувати для затвердження сенатом кандидата на посаду довічного віце-президента (голову уряду).

– *змішані,* поєднують у собі механізми правонаступництва престолу властиві традиційному (династичному), виборному (електоральному) і персонально-вольовому характеру визначення законного глави держави (за мусульманської системи престол наслідує не певна особа, а правляча сім'я (частина династії), яка на сімейній раді сама визначає, хто саме з найближчих родичів покійного монарха (осіб чоловічої статі, але не обов'язково синів) вступить на престол (такими є Катар, Оман, Саудівська Аравія).

Таким чином, порядок заміщення посади глави держави на певному історичному етапі (майже до початку XX ст.) справді був одним із тих основних чинників, що визначали зміст форми правління. Але в подальшому він втратив своє першорядне значення, оскільки в сучасній демократичній державі форма правління прямо залежить від характеру розподілу державної влади[1].

Отож за другим критерієм, **за обсягом і характером повноважень монарха,** всі монархії поділяються на *необмежені* та *обмежені.*

Необмежена монархія – *це така форма правління, де влада монарха не обмежується якимись органами чи законом: монарх відіграє роль єдинодержавного правителя.* Її різновидом є:

– *деспотична монархія* – історичний попередник розвиненої необмеженої класичної монархії, її перший етап. Влада монарха-деспота

[1] Бостан С. К. Класифікація сучасних форм державного правління / С. К. Бостан // *Вісник Запорізького державного університету.* Серія Юридичні науки. – 2005. – № 4. – С. 18 – 24.

спирається на могутній військово-бюрократичний апарат. Головна легітимаційна підстава влади в таких монархіях – обожнювання харизматичного лідера-монарха, наділення його особливими рисами, сакралізація, непорушний авторитет його сили. Монархії типу східної деспотії характерні для стародавніх держав рабовласницького типу (Єгипет, Вавилон, Ассирія, Китай, Індія та інші);

– *абсолютна монархія,* характерна для останнього етапу існування феодальних держав, коли відбувається концентрація влади в руках монарха: вона є необмеженою, поділ влади відсутній, а станово-представницькі установи є фактично безправними. Усі європейські монархії пройшли період абсолютизму. Донині збереглося вісім абсолютних монархій: Бахрейн, Бруней, Ватикан, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія.

Обмежена монархія – *це така форма правління, де влада монарха обмежена конституцією, або ж традицією та повноваженнями інших державних органів.* Має такі різновиди: *станово-представницька і конституційна*.

Станово-представницька монархія – це форма правління, при якій влада глави держави обмежена на підставі традиції формування органів за критерієм приналежності до певного стану (духовенства, дворянства), тобто станово-представницьких органів, які, як правило, відіграють роль дорадчих органів (наприклад, Кортес в Іспанії, парламент в Англії). Такі монархії характерні для феодальної держави. На теперішній час подібних монархій у світі немає.

Конституційна монархія – це така форма правління, при якій влада монарха суттєво обмежена представницьким органом. Звичайно це обмеження визначається конституцією, затверджуваної парламентом. Виникла в період становлення буржуазного суспільства. Конституційна монархія поділяється на два підвиди: *дуалістичну* та *парламентську*.

Дуалістична монархія – це така форма правління, при якій юридично і фактично влада розділена між урядом, сформованим монархом, і парламентом. Характерна для періодів переходу від феодальних відносин і абсолютизму до капіталізму, відповідно є перехідним типом від абсолютної монархії до парламентської. Має такі ***ознаки:***

– *формальна належність законодавчої влади парламенту;*

– *здійснення монархом функцій глави виконавчої влади;*

– *право монарха формувати уряд та право накладення абсолютного вето на закони парламенту;*

– *право монарха видавати укази, що мають силу закону*.

Дуалістичні монархії характерні для держав Близького Сходу, існують в Марокко, Йорданії, Таїланді, Непалі, Малайзії.

Парламентська монархія – це форма правління, де монарх номінальний глава держави, в якого немає реальних владних повноважень. Їй притаманні такі ***ознаки:***

– монарх лише формально зберігає функції глави держави і має виключно представницькі повноваження;

– законодавча влада належить парламенту, виконавча – урядові, який формується парламентом і повністю йому підзвітний;

– монарх позбавлений права самостійно здійснювати функції глави держави;

– всі акти, які видаються від імені монарха, створюються виконавчою владою і попередньо схвалюються міністрами (так званий інститут контрасигнатури).

Притаманна така монархія для багатьох держав Європи: Великобританії, Швеції, Данії, Іспанії, Японії, Норвегії, Бельгії тощо[1].

Республіка (від лат. res publica — справа громади)– *це форма державного правління, в якій державна влада належить виборним органам, які обираються на певний строк громадянами-виборцями або формуються загальнонаціональними представницькими (виборними) установами.* Передбачає завжди колективне правління.

Виділяють два типи республік, які змінили одна одну. Історично першою була *аристократична республіка*, де більшість населення не брала участі у формуванні органів державної влади, таке право мали виключно аристократи (Стародавня Спарта та Римська республіка). У сучасному світі не існує держав з цією формою правління, оскільки за своїми формальними ознаками вони є *демократичними*, тобто такими, де право обирати і бути обраним належить усім громадянам держави, які досягли встановленого законом віку та є дієздатними[2].

Основні юридичні ознаки демократичної республіки:

– виборність і періодична змінюваність складу вищого органу законодавчої влади та глави держави (президента);

– завжди існує кілька вищих органів влади, оскільки заснована на принципі поділу єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу і судову;

– главою держави є Президент, який здійснює свою владу від імені народу;

– влада вищих органів обмежена строком, закріпленим у конституційних законах;

– вищі органи влади і посадові особи несуть відповідальність перед населенням;

– верховенство актів, які видаються вищим представницьким органом країни.

1 Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищих навч. закл.] / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АІрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 584 с.

2 Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 79

Республіканське правління в сучасному світі поділяється на *парламентські, президентські* та *змішані республіки*[1].

Парламентська республіка – *є різновидом республіканської форми правління, де головну роль в організації та функціонуванні вищої державної влади в країні відіграє парламент.* Парламент формує уряд і має право в будь-який момент відправити його у відставку. Президент у такій державі не має яких-небудь істотних повноважень (Австрія, Італія, Ізраїль, Греція, ФРН).

До основних ознак парламентських республік належать:

– формальне верховенство парламенту, перед яким уряд несе відповідальність за свою політичну діяльність;

– уряд формується парламентом (головним чином з числа депутатів парламенту, які належать до правлячої партії або партійної коаліції, яка отримала більшість депутатських місць);

– виконавча влада існує окремо від президента, на якого покладені номінальні представницькі функції, а реальна влада належить главі уряду (прем'єр-міністру, канцлеру тощо);

– президент може обиратися двома шляхами: парламентом за правилами парламентської процедури (наприклад, у країнах Східної Європи – Албанії, Угорщині, Чехії, Словаччині) і нести відповідальність згідно з конституціями перед парламентом; парламентом за участю представників адміністративно-територіальних (автономних) одиниць і спеціально створеним органом, який складається з парламентарів та представників суб'єктів федерації.

Президентська республіка – *це форма правління, де президент одноособово або з наступним схваленням парламенту формує уряд, яким сам керує* (США, Росія, поширена в Латинській Америці: Бразилія, Аргентина, Мексика, Еквадор).

Її основні ознаки й особливості:

– президент об'єднує повноваження глави держави і глави уряду (виконавчої влади);

– позапарламентський метод обрання президента, він обирається шляхом загальних виборів;

– позапарламентський спосіб формування уряду (його очолює або призначає президент);

– відсутність інституту парламентської відповідальності уряду (він несе відповідальність перед президентом, а не перед парламентом). У зв'язку з цим парламент (наприклад, Конгрес США) не має права відкликання уряду: можливий навіть протилежний партійний склад парламенту й уряду;

– президент не має права розпустити парламент і призначити нові вибори;

– президент має право накладати вето на законодавчі рішення парламенту, однак воно може бути скасоване (переборене) більшістю

[1] Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підруч. / О. Г. Мурашин. – К. : Ун-т «Україна», 2014. – 561 с.

голосів у парламенті (як правило, двома третинами голосів)[1].

Змішана республіканська форма державного правління – *це така форма державного правління, яка поєднує ознаки президентської і парламентської республік* (Франція, Фінляндія, Монголія, Україна, Білорусь).

Загальними правовими ознаками змішаної республіки є:

– формування уряду за участю глави держави й парламенту;

– відповідальність уряду перед главою держави й перед парламентом;

– відсутність конституційно визначеного статусу президента, ані як глави виконавчої влади, ані як глави уряду;

– президент визнається арбітром або (та) гарантом у певних сферах державної діяльності;

– заміщення поста (посади) президента шляхом загальних прямих виборів.

Розрізняють *парламентарно-президентську* та *президентсько-парламентарну республіки.* Основними правовими критеріями їх розрізнення є:

– співвідношення обсягу повноважень глави держави й парламенту в механізмі формування й відповідальності уряду;

– відсутність або наявність підстав розпуску парламенту президентом.

Для президентсько-парламентської системи притаманно:

– народні вибори президента;

– президент призначає і розпускає уряд;

– уряд повинен користатися довірою парламенту;

– президент має право розпускати парламент чи має законодавчі повноваження, або і те, й інше разом (Венесуела, Греція, Казахстан, Південна Корея).

У *парламентсько-президентських системах* глава уряду має першість, у той час як президент має значні повноваження (Австрія, Ірландія, Ісландія, Хорватія, Фінляндія тощо)[2].

Ознаки парламентсько-президентської республіки:

– уряд формується на основі парламенту. Роль Президента при цьому зазвичай зводиться до пропозиції кандидатури прем'єр-міністра, підбір якої має ним здійснюватися з урахуванням партійного співвідношення сил у парламенті;

– уряд є відповідальним перед парламентом;

– глави держави має право розпуску парламенту за певних конституційно визначених підстав. Ці підстави переважно пов'язані з процесом формування уряду;

– Президент наділений суттєвими повноваженнями у внутрішній

1 Віхров О. П. Теорія держави і права : курс лекцій : навч. посіб. / О. П. Віхров, І. О. Віхрова. – Чернігів : Десна Поліграф, 2015. – 303 с.

2 Бостан С. К. Парламентсько-президентська республіка як різновид змішаної форми республіканського правління / С. К. Бостан // *Вісник Запорізького юридичного інституту*. – 2002. – № 2. – С. 88 – 97

і зовнішній політиці, має право законодавчої ініціативи, відкладного вето, видання актів, які мають силу закону;

– Президент так само, як і глава держави з парламентською формою державного правління: представляє державу всередині країни й за кордоном; укладає договори самостійно або за згодою парламенту; акредитує і приймає послів; звертається до парламенту та його комітетів; ініціює питання щодо проведення референдуму; президент звільнений від безпосереднього впливу на виконавчу владу;

– контрасигнуванню з боку уряду або відповідного міністра підлягають не всі акти глави держави, а тільки їх конституційно визначена частина.

Нетипові (змішані) республіканські форми правління.

Республіка з монархічними елементами («монархічна республіка») – в сучасному світі в умовах тоталітарних систем з'явилися республіки, яким властивий найважливіший елемент монархії – незмінюваність глави держави. Глава держави в такій республіці: може формально обиратися, може призначатися, але реально народ у формуванні глави держави участі не бере; повноваження такого глави держави не обмежені, він є довічним правителем; можлива передача влади в спадщину. У таких республіках спостерігається, так звана, конвергенція публічно-правових інститутів династичних і виборних форм влади. У 60 – 80-х роках довічними президентами проголосили себе глави держав у Малаві, Уганді, Тунісі, Екваторіальній Гвінеї і деяких інших країнах. Так, на Кубі лідер соціалістичної революції Ф. Кастро поступився місцем голови державної ради рідному брату Р. Кастро; в КНДР і Азербайджані президенти фактично передали верховну владу у спадок своїм синам; президенти Росії (В.В. Путін), Білорусії (О.Г. Лукашенко) та Казахстану (Н.А. Назарбаєв) отримали виключне право обиратися більше двох термінів поспіль на посаду глави держави. Такі державно-правові явища не вписуються в класичні класифікації форм правління.

Теократична республіка (ісламська республіка) – особлива форма республіки, де править мусульманське духовенство. У цій державі засновано інститут Керівника (Факіха) держави, вождя нації і гаранта дотримання норм шаріату, який стоїть вище Президента (до ісламських республік належать насамперед Іран, а також Афганістан, Мавританія та Пакистан).

Джамахирія (араб. – народовладдя, влада мас) – форма правління, за якої відсутні традиційні інститути влади; вважається, що всі державні рішення приймаються усім народом – Загальним народним конгресом (скликається двічі на рік), куди входять секретарі районних народних зборів і представники громадських організацій. Представлена однією країною у світі – Соціалістичною Народною Лівійською Арабською Джамахирією (з 2 березня 1977 р. до 2011 р.).

§ 3.3. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО (ТЕРИТОРІАЛЬНОГО) УСТРОЮ

Форма державного (територіального) устрою є *внутрішнім поділом території держави на складові частини – територіальні одиниці, автономні, культурні, політичні утворення чи навіть суверенні держави*. Вона також відображає характер співвідношення держави в цілому та окремих її частин.

Форма державного устрою охоплює такі складові:

– територіальну організацію населення;

– розподіл держави на основні складові частини;

– правове положення територіальних складових держави;

– принципи побудови взаємовідносин центра та регіонів.

У літературі, як правило, виділяють дві основні форми державного устрою – просі держави (унітарні) та складні держави (федерація, конфедерація, імперія, унія, протекторат).

Унітарна держава (від франц. unitaire, від лат. unitas - єдність) – *це держава, територія якої поділяється на територіальні одиниці, які не мають ознак державності*. Унітарні держави є найбільш поширеною формою державного устрою.

Юридичні ознаки унітарної держави такі: *вона не містить відокремлених територіальних утворень, що мають ознаки держави; являє собою централізовану державу (місцеві органи підконтрольні центральній владі); у міжнародних відносинах є єдиним суверенним суб'єктом міжнародного права (адміністративно-територіальні одиниці такого права не мають); має єдину систему права та законодавства; має єдину систему державних органів; має одноканальну систему загальнодержавних податків (на відміну від федеративних держав); має єдине громадянство*. Унітарними державами в сучасний період є більшість країн світу, зокрема Китай, Норвегія, Польща, Швеція, Франція, Японія та багато інших.

В основу територіального устрою унітарної держави покладені принципи єдності державної території; її неподільності, недоторканності, цілісності, комплексності і керованості її частин; поєднання державних і регіональних інтересів.

Розрізняють два види унітарних держав:

1) *централізовані* – це така унітарна держава, де підпорядкування регіональних органів центру здійснюється за допомогою посадових осіб, яких призначають з центру на засадах централізації (наприклад, Нідерланди, Казахстан тощо);

2) *децентралізовані* – це така унітарна держава, де регіональні органи утворюються незалежно від центру, на місцях («знизу») і, як правило, шляхом виборів (наприклад, Нова Зеландія, Японія тощо).

Незважаючи на те, що унітарна держава характеризується тим, що її складові частини не мають ознак державності, проте в деяких випадках до складу унітарних держав можуть входити одна або декілька територіальних одиниць, які мають особливий статус автономій.

Автономія – *це політично-національне утворення в межах єдиної держави, що має право широкого внутрішнього самоврядування, проте не має державного суверенітету і права вільного виходу зі складу держави, до складу якої вона входить.*

Компетенція, органів влади автономії, зазвичай, закріплюється конституцією держави і спеціальним законом, який приймається національним парламентом.

Автономії в сучасних унітарних державах утворюються за адміністративним чи національним (етнічним) принципами, враховуючи історичні та географічні фактори[1]. У деяких випадках унітарні держави, які мають автономії називають *складними унітарними державами* (Іспанія, Італія, Франція тощо), а ті які не мають автономних утворень – *простими унітарними державами* (Болгарія, Вірменія, Польща, Чехія тощо)[2].

Складні держави – *це такі держави, які складаються з окремих державних утворень, що мають певні ознаки державності, зокрема і суверенітет, але певну частину своїх суверенних прав, переважно у сфері зовнішньої політики, передали центральним союзним органам держави.* Це також одна або декілька суверенних держав, які створили єдину велику і складну централізовану державу в результаті завоювання інших суверенних держав або політичного насильства чи неоколоніальної політики[3]. До складних держав належать: ***федерація***, ***конфедерація***, ***імперія***, ***унія***, ***протекторат.***

Федерація (від лат. foedus – об'єднання, союз) – *це єдина держава, до якої входить кілька територіальних утворень (суб'єктів федерації), що володіють суверенітетом або мають певні ознаки державності.* У сучасному світі близько двадцяти федерацій. У цих державах проживає фактично третина населення Землі (Бельгія, Бразилія, Індія, США, ФРН тощо).

Таким чином, федерація означає створену за принципами федералізму єдину суверенну державу, що складається з особливих територіальних одиниць – державних утворень суб'єктів, які мають деякі риси держави і наділені самостійною юрисдикцією поза межами компетенції федеральної державної влади. Кількість суб'єктів може бути різною, як і їх назви. У США – 50 штатів, ФРН – 16 земель.

Однак, як свідчить світова практика, всі ***федеративні держави***

1 Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук. – К. : КНТ, 2009. – С. 61 – 62.

[2] Етнокультурна автономія як інститут забезпечення прав національних меншин: світовий досвід і Україна: наукова записка / Кресіна І. О., Явір В. А., Ходаківський М. Д. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2018. 100 с.

3 Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – С. 169

повинні відповідати певним специфічним ***ознакам***, які полягають у тому, що: кожна федерація має подвійну організацію державного апарату: дві системи вищих органів влади (органи федеральні та суб'єктів федерації), а також відповідно дві системи інших державних органів (судових, контрольно-наглядових тощо); вони мають федеративну систему законодавства (законодавство федеральне і законодавство суб'єктів федерації); наявність спільної території та спільних державних кордонів; спільні збройні сили; можливість подвійного громадянства (громадянин федерації та суб'єкта федерації); суб'єкти федерації мають право на самовизначення.

Види федерації:

1. За способом утворення:

– *союзна федерація* (федерація, що заснована на договорі), суб'єктами якої є суверенні держави, що зберігають за собою значний обсяг повноважень, аж до права виходу зі складу федерації;

– *федерація, заснована на автономії* – її суб'єктами є державні утворення, що не мають суверенітету, але мають певні ознаки державності у вигляді повноважень самостійно вирішувати питання місцевого значення.

2. За характером правової основи:

– *конституційні* – створені шляхом закріплення в конституції принципу розподілу країни на суб'єкти федерації з відповідним розподілом повноважень (наприклад, США, Канада). Водночас зміна конституції є винятковим правом федеральних органів влади;

– *договірні* – створені на основі союзу, шляхом об'єднання раніше самостійних держав у федерацію з одночасним переданням їй частини суверенних повноважень (наприклад, Швейцарія). У договірних федераціях її суб'єкти мають значну ступінь самостійності, оскільки правове положення суб'єктів федерації – результат їх взаємного волевиявлення, що формально допускає можливість зміни федеративного договору;

– *конституційно-договірні* – мають певні ознаки двох попередніх різновидів, тобто є федераціями змішаного типу. Наприклад, Конституція Російської Федерації 1993 р. встановила верховенство її норм над нормами федеративного договору, але одночасно й підтвердила дію останнього у сфері регулювання федеративних відносин.

3. За принципом побудови:

– *національні* – федерації побудовані з урахуванням національного складу населення, тобто її суб'єкти відрізняються за складом населення і називаються за основною (титульною) нацією (наприклад, Бельгія). Іншими словами національна федерація характеризується багатонаціональним складом населення, що компактно проживає на території суб'єктів федерації;

– *територіальні* – федерації побудовані за територіальною ознакою, де всі суб'єкти однонаціональні або багатонаціональні, але

жодна з національностей не має абсолютної більшості, або представники однієї національності проживають на території різних суб'єктів федерації, а в основу об'єднання покладено принцип загальних економічних, політичних культурних інтересів (наприклад, Нігерія);

– *національно-територіальні* – федерації, що поєднують національні та територіальні ознаки. Наприклад, Канада є національно-територіальною, оскільки складається з десяти провінцій, з яких дев'ять заселені англомовним населенням, а одна (Квебек) – франкомовним.

4. За характером та обсягом повноважень суб'єктів федерації:

– *симетричні* – федерації, де всі суб'єкти мають рівний правовий статус;

– *асиметричні* – федерації, де правовий статус суб'єктів федерації неоднаковий. Наприклад, у Індії територія поділяється на штати і союзні території; штати управляються парламентом, а території – федеральною владою. У Німеччині суб'єкти федерації мають неоднакове кількісне представництво в парламенті[1].

На відміну від федерацій як єдиних союзних держав **конфедерація** являє собою *державно-правовий союз суверенних держав, створений для досягнення певних цілей шляхом утворення одного або кількох спільних органів.* У всіх інших питаннях союзні держави зберігають повну самостійність.

Особливості й ознаки конфедерації полягають у тому, що: *вона не створює будь-якої нової держави; члени конфедерації зберігають свій суверенітет і не втрачають права виходу з конфедерації будь-коли; конфедерація утворюється на основі договору, укладеного між двома або кількома державами, тобто конфедерація – це об'єднання міжнародно-правового характеру; конфедерація не має єдиного законодавчого органу (кожний член конфедерації здійснює законодавчі функції в межах суверенної території), єдиної території створюваного об'єднання, громадянства, фінансової системи (хоча можуть за домовленістю об'єднуватися митниця, оборона, управління транспортом, зовнішня торгівля тощо); конфедерація не має єдиної централізованої влади: органи конфедерації утворюються лише з представників держав, що входять до союзу, і не здійснюють прямої влади над громадянами держав – членів конфедерації; рішення органів конфедерації забезпечуються тільки урядами держав-членів конфедерації, але вони також мають право нуліфікації, тобто право скасовувати рішення загальноконфедеративного органу; в конфедерації відсутня єдина податкова система: її фінансові ресурси формуються з надходжень – внесків держав; конфедерація – союз тимчасовий: вона або перетворюється на федеративну державу, або розпадається на окремі унітарні держави.*

1 Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 136 – 138

Конфедерація часто розглядається в якості проміжної форми держави, етапом до створення федерації. Прикладами цього можуть служити конфедерації, які існували до переростання їх у федерації на території США (1776 – 1787 рр.), конфедерація земель Німеччини (1815 – 1867 рр.), а також конфедерація, яка складалась із кантонів Швейцарії (1815 – 1848 рр.). Одною з останніх конфедерацій була Сенегамбія (1982 – 1989 рр.), яка розпалась на Сенегал і Гамбію.

У сучасний період конфедерацією з формально-юридичної сторони вважається лише Швейцарія. Хоча реально за своєю формою територіального устрою вона є федерацією.

На думку Н.М. Пархоменко, особливими формами об'єднання держав є **співдружність** і **співтовариство** – *союзи держав, що виступають як асоційовані члени при збереженні ними повного суверенітету, з метою спрощення візової системи та митних кордонів, досягнення успіхів у сферах економіки, культури тощо*. Правовою основою співдружності є договір (статут, угода) або інший нормативний документ. Приклад співтовариства – Європейський Союз (який складається з Європейського економічного співтовариства, Європейського співтовариства з атомної енергії, Європейського об'єднання вугілля і сталі). Приклади співдружності – Британська співдружність, СНД тощо[1].

Досить поширеною формою складної держави в минулому була *імперія*.

Імперія – *це велика багатонаціональна держава, створена шляхом насильницького приєднання раніше незалежних держав або частин інших держав*. Правове становище населення імперії характеризується дискримінацією щодо представників не панівної нації. Система державних органів імперії абсолютно централізована. Імперії трималися на військовій силі, насильстві та завоюванні, на державному примусі, тому в імперії встановлювався військовий або диктаторський режим стосовно до завойованих держав і народів. В основі імперії – зазвичай монархічна форма правління, яка пов'язана з військовим або диктаторським режимом[2].

Практично всі імперії припинили своє існування в результаті визвольної боротьби пригноблених народів, а також зменшення насильства та диктатури (наприклад, Римська імперія).

У минулому значне поширення мали також такі специфічні форми державного устрою як унія і протекторат.

Унія – *це об'єднання декількох монархічних держав, очолюваних єдиним монархом*. Унія відрізняється від конфедерацій низкою ознак. По-перше, конфедерації виникають за участю як республік, так і монархій. Унія завжди об'єднує монархії. По-друге, конфедерацію

1 Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 139

2 Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – С. 172

засновують договором між державами, а унія виникає в силу належності одному монарху права на престол у двох і більше державах. Договір хоч і може бути укладений учасниками унії, але не є обов'язковою умовою її існування[1].

Учасники унії в повній мірі зберігають свою державність, а монарх стає володарем суверенних прав водночас у декількох державах.

Розрізнюються два види уній – *особиста* і *реальна*.

Особиста унія *встановлюється між державами, в яких умови й порядок престолонаслідування різні*. Наприклад, в одних жінки відсторонені від спадкування трону, а в інших вони мають таке право. Такі унії виникають випадково, в результаті того, що одна й та ж особа стає спадкоємцем водночас двох монархів у різних державах. Рано чи пізно хтось із нащадків спільного монарха в одній з країн займе престол, тоді як за законом другої держави його царювання не відбудеться. Так, у XIX ст. розпалася унія між Англією та Ганновером. Причиною цього стало те, що за законами Англії королева Вікторія мала право царювати в Ганновері, але за законами останнього особи жіночої статі займати престол не могли.

У **реальних уніях** *законодавство держав встановлює єдиний порядок престолонаслідування*. Спадкоємець трону в одній країні водночас є спадкоємцем у всіх державах, що складають унію. У реальних уніях висока ймовірність встановлення союзницьких стосунків. Наприклад, Австро-Угорщину об'єднувала не лише династія Габсбургів, але й засновницькі документи, що закріплювали політичний союз, – закони 1867 р., схвалені окремо австрійським та угорським парламентами[2].

Протекторат можливий у формі *протекторату держав* і *міжнародного протекторату*.

Протекторат держав – *це засноване на письмових чи інших угодах нерівноправне об'єднання держав, в якому підопічна сторона передає державі-протектору права на здійснення частини своїх суверенних прав (політичної дієздатності) на умовах збереження власної державності (суверенітету) та одержання політичної, воєнної, фінансової допомоги, а також інших послуг.*

Причиною встановлення протекторату можуть бути насильницькі дії однієї держави щодо більш слабких країн, у результаті яких панівна сторона примушує підкорений народ до укладення нерівноправної угоди, зберігаючи, однак державність останнього. Можливо також, що протекторат встановлюється над країнами, які через внутрішню нестабільність, малочисельність населення, економічну відсталість та інші обставини не мають ресурсів для повноцінного здійснення всіх притаманних державі функцій. Наприклад, у 1912 р. Франція нав'язала

1 Унія як форма державного устрою / М. М. Пендюра, О. О. Старицька // Актуальні питання державотворення в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 трав. 2016 р.) ; редкол. : д. ю. н. І. С. Гриценко (голова), к. ю. н. І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін. – В 3-х томах. – Том 1. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2016. – С. 52 – 53

2 Правознавство : навч. посіб. / М. М. Пендюра, О. Я. Лапка, А. Л. Калінюк та ін. Київ: 7БЦ, 2022. С.30-31

Марокко договір про протекторат.

Протекторат також може встановлюватися як проміжний стан країни, що існує в період між її звільненням від колоніальної залежності та одержанням повної незалежності.

Міжнародний протекторат (опіка) – *встановлюється світовою співдружністю, міжнародними організаціями над територіями, які не мають своєї державності, в яких населення політично неорганізоване. Він має зовнішню схожість із протекторатом держав, оскільки здійснення міжнародної опіки територій звичайно доручається конкретним державам*. Наприклад, Східне Самоа знаходиться під опікою ООН, а управління цією територією доручене США. Протекторат держав, навпаки, встановлюється над країнами, де існує суверенна державність. Наприклад, Каролінські, Маріанські та Маршаллові острови в Тихому океані раніше були під міжнародним протекторатом (опікою) ООН і управлялися Сполученим Штатами. Із сформуванням на цих островах державних утворень вони вийшли з-під міжнародної опіки і, вже будучи державами, уклали з США угоди, якими оформлюються відносини вже не міжнародного, а міждержавного протекторату.

§ 3.4. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ФОРМИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО (ПОЛІТИЧНОГО) РЕЖИМУ

Форма державно-правового (політичного) режиму *вказує на сукупність прийомів, методів і засобів здійснення державної влади*. Вони дуже різні та конкретизують основні показники форми державного правління й устрою в конкретній країні.

Загальними показниками будь-якого державного режиму є:

– ступінь реальності забезпечення прав і свобод громадян;

– ступінь захищеності та забезпеченості гарантіями прав і свобод громадян (політичного й ідеологічного вибору, економічної свободи) та ступінь врахування інтересів різних соціальних груп (у тому числі меншин) тощо;

– роль права в житті суспільства та вирішенні державних справ;

– способи легітимації (узаконення) державної влади;

– співвідношення правових і неправових способів здійснення владних функцій;

– методи, інтенсивність і правова обґрунтованість використання силових структур, інших ресурсів влади;

– місце та роль у державному житті апарату примусу;

– участь громадян та їх об'єднань у політичному житті держави;

– основні способи вирішення конфліктів, що виникають у

суспільстві.

Форма державного режиму дозволяє провести чітку межу між різними державами. Він є певною мірою «лакмусовим папірцем», за допомогою якого можна визначити відповідність між проголошеними положеннями насамперед форми державного правління та їх реальним втіленням у життя. Це пов'язано з тим, що і монархії і республіки можуть бути як реальними, так і номінальними (формальними). Державний режим допомагає відрізнити демократичну форму держави, що реально забезпечує політичну свободу й антидемократичну, за якої політична свобода або ще не досягнута, або придушується.

Різниця демократичних і антидемократичних режимів показує, що суб'єкти державного спілкування в номінальній монархії лише формально можуть бути підданими, але фактично вони є громадянами, які можуть активно приймати участь у формуванні та здійсненні реальної державної влади. І навпаки, можливими є випадки, коли за антидемократичного режиму в номінальній республіці більшість громадян фактично можуть перетворитися в пасивний об'єкт влади, підвладних, які не здатні впливати на формування і здійснення влади.

Демократичний державний режим – *це стан політичного життя суспільства, за якого державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні та діяльності державних органів, дотримання прав і свобод людини.*

До основних ознак демократичного державного режиму належать: *основне джерело влади в державі – народ (громадяни); законодавча влада здійснюється виборним колегіальним органом – парламентом; рівність громадян перед законом, гарантованість державою їх прав і свобод; виборність представницьких органів влади населенням; юридично визначена строковість повноважень представницьких органів; розвинена система демократичних інститутів; пряма участь громадян у вирішенні загальних справ; реальне здійснення поділу державної влади; політичний плюралізм із врахуванням інтересів меншин.*

Демократичний державний режим має кілька основних різновидів:

– *ліберально-демократичний,* заснований на системі гуманістичних принципів здійснення державної влади, визначенні свободи людини, її діяльності, забезпеченні рівності всіх перед законом;

– *консервативно-демократичний,* побудований на переважному застосуванні таких принципів державного управління, які склалися історично, отримали закріплення у свідомості суспільства, є характерними саме для цієї держави, що не бажає перейти до нових форм і методів державного управління;

– *радикально-демократичний,* здійснюється шляхом постійного введення нових форм реалізації державної влади, використання рішучих

заходів для підвищення ефективності державного управління[1].

Антидемократичні державні режими – *це режими, за яких державна влада здійснюється шляхом обмеження та порушення формально проголошених прав і свобод людини.*

До основних ознак антидемократичного режиму в умовах сьогодення належать: *формальне закріплення в конституційних актах мінімуму прав і свобод громадян при відсутності правових механізмів та інших гарантій їх здійснення; надмірна централізація державної влади; тенденція до застосування неправових засобів здійснення влади; застосування примусових методів управління; протиправне використання силових структур; у деяких випадках авторитаризм може досягати крайнощів у прагненні держави повністю контролювати всі сфери суспільного життя (економіку, ідеологію, духовно-культурний розвиток тощо).*

Форми антидемократичного державного режиму:

– *деспотичний державний режим* – тобто режим необмеженої влади і свавілля в управлінні при відсутності його правових і моральних основ, повній безправності підданих. Нерозривно пов'язаний з деспотичними формами монархічного правління. Такий тип державного режиму був характерним переважно для рабовласницьких типів держав;

– *авторитарний державний режим* – інститути демократії існують формально, державні рішення приймаються правлячою елітою, функції якої не обмежуються законом, офіційно визнається пріоритет публічних інтересів над приватними інтересами;

– *тоталітарний державний режим* є крайньою формою авторитарного та характеризується такими **ознаками:** *повним, або тотальним, самодержавством диктатора – царя, тирана, фюрера, вождя; жорстким контролем держави в усіх сферах економічного і політичного життя, а також життя окремого громадянина; повним одержавленням усього громадянського життя; наявністю однопартійної системи, яка є пануючою в суспільстві, та відсутністю партійної опозиції або іншої легальної опозиції; наявністю однієї пануючої ідеології в усіх сферах життєдіяльності суспільства; відсутністю або формальною (фальшивою) реалізацією різних форм демократії – безпосередньої та представницької; ліквідацією або суттєвим обмеженням демократичних і громадянських прав і свобод громадян; приматом держави і каральних органів стосовно різних інститутів суспільства, ліквідацією громадянського суспільства, його інститутів і принципів; мілітаризацією політичної та економічної систем, створенням військово-промислових комплексів, які домінують над усіма іншими сферами суспільного життя.*

Необхідно відзначити, що в реальному житті в будь-якому державному режимі завжди проявляються поєднання рис різних його

[1] Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 141 – 142.

видів, тобто «чистих» державних режимів практично не існує.

Рашизм (від «Росія» (англ. Russia, «Раша») + «фашизм»), або *російський фашизм*, – термін, який використовується науковцями, політиками і публіцистами для позначення політичної ідеології та соціальної практики владного режиму Росії кінця XX – початку XXI століття, що базується на ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян, «старшості братнього народу», нетерпимості до елементів культури інших народів; на тоталітаризмі й імперіалізмі радянського типу, використанні російського православ'я як моральної доктрини, на геополітичних інструментах впливу, насамперед енергоносіях для європейських країн, військовій силі, стосовно країн, що входять до сфери впливу РФ.

В основі рашизму (російський філософ, ідеолог Дугін О. Г.), який уже цілком сформувався в офіційну ідеологію, лежать заперечення сили права й утвердження права сили, неповага до суверенітету сусідів і самоствердження через свавілля та насильство. Першочерговими ознаками рашизму є агресивна ненависть до інших людей, думка яких відрізняється від типової пропаганди РФ. Загалом, ці риси притаманні будь-якій російській владі й успадковані від Золотої Орди. Однією з основ рашизму є ідеологія духовної теорії РПЦ про «богообраність» росіян [1].

Контрольні питання:

1. Сформулюйте поняття форми держави та назвіть елементи.
2. Наведіть точки зору сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців щодо елементного складу (структури) форми держави.
3. Охарактеризуйте принципи організації та функціонування форми держави.
4. Розкрийте взаємозв'язки між формою держави та її сутністю, змістом та історичним типом.
5. Сформулюйте поняття та охарактеризуйте види форми державного правління.
6. Назвіть особливі властивості монархічної республіки.
7. Сформулюйте поняття та охарактеризуйте види форми державного устрою.
8. За якими принципами утворюються автономії.
9. Назвіть специфічні риси державного устрою держави України.
10. Сформулюйте поняття та охарактеризуйте види форми державно-правового режиму.

Корисні джерела для підготовки до занять:

[1] Леусенко О. В. Рашизм как идеология Кремля (дата звернення: 28.05.2022)

1. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики / Бостан С. К. – Запоріжжя : Юридичний ін-т, 2005. – 540 с.

2. Бурдін М. Ю., Логвиненко І. А., Лазарєв В. В. Теорія держави та права у визначеннях та схемах : довідник. Харків : ХНУВС, 2021. 108 с.

3. Кириченко В. М., Кириченко Ю. В., Соколенко Ю. М. Політико-правова система України : підручник / за заг. ред. В. М. Кириченка. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 304 с.

4. Кресіна І. О., Явір В. А., Ходаківський М. Д. Етнокультурна автономія як інститут забезпечення прав національних меншин: світовий досвід і Україна : наук. записка. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. 100 с.

5. Пендюра М. М., Старицька О. О. Унія як форма державного устрою / М. М. Пендюра, О. О. Старицька // Актуальні питання державотворення в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 трав. 2016 р.) ; редкол. : д. ю. н. І. С. Гриценко (голова), к. ю. н. І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін. – В 3-х томах. – Том 1. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2016. – С. 52 – 53

6. Пєтков С. Поліетнічна Україна: формування поліетнічного та полірелігійного складу населення на теренах Східної Європи з найдавніших часів до XIX ст. Київ : АртЕк. 2019. 152 с.

7. Правознавство : навч. посіб. / М. М. Пендюра, О. Я. Лапка, А. Л. Калінюк та ін. Київ: 7БЦ, 2022. 548 с.

8. Правознавство: Підручник для студентів ВНЗ / Кол. авторів. Черкаси, 2019. 686 с. URL: http://eprints.cdu.edu.ua/1977/1/pravozn21.04.pdf

9. Севрюков Д. К. Суверенітет. Генеалогія ідеї в контексті політичної та правової історії : монографія. Київ : Талком, 2018. 234 с.

10. Сучасний унітаризм: доктрина і практика : монографія. До 30-річчя незалежності України / [Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк, О. В. Батанов та ін.] ; за ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Юрид. думка, 2021. 514 с.

11. Теорія держави і права : підручник / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва, Т. О. Гуржій та ін. ; за заг. ред. Л. В. Ніколаєвої, Т. О. Гуржія. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. – 424 с.

12. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова ; Нац. акад. внутр. справ. Київ : Освіта України, 2017. 320 с.

13. Теорія держави та права : практикум / [Є. В. Білозьоров та ін.]. Київ : Маслаков, 2018. 166 с.

14. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.

ТЕМА 4
ПРАВООХОРОННА СИСТЕМА: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Конституція України проголошує Україну правовою державою, в якій одним із головних завдань є створення реального та діючого механізму захисту прав, свобод і охоронюваних законом інтересів фізичних та юридичних осіб. Центральне місце в сфері правового захисту в державі посідають правоохоронні органи. Правоохоронна діяльність розглядається як вид державної діяльності, яка здійснюється з метою охорони права спеціально уповноваженими державними органами шляхом застосування юридичних заходів впливу в точній відповідності із законом і за неухильного дотримання встановленого порядку. Правоохоронна діяльність спрямована на запобігання виникненню умов і причин можливих та вчинених суспільно небезпечних явищ, припинення їх розвитку та ліквідацію наслідків. Різним видам правоохоронної діяльності властива одна спеціальна ознака. Вона полягає в тому, що охорона прав фізичної чи юридичної особи здійснюється шляхом застосування публічно встановлених процедур. Як охоронний інструмент держави, правоохоронна діяльність впливає на поведінку суб'єктів правовідносин за допомогою використання дозволів, приписів, заборон, контролю за їх додержанням та реалізації юридичної відповідальності.

§ 4.1. ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Правоохоронна функція – *це самостійна функція держави – напрям державної діяльності спрямований на виконання завдань з охорони правопорядку, а саме системи суспільних відносин, що врегульовані нормами права та охороняються державою.*

Правопорядок включає міжнародні, конституційні, адміністративні, цивільно-правові, господарські, фінансові, земельні та інші види суспільних відносин урегульовані нормами міжнародного та національного права.

Складовими правопорядку є: міжнародний правопорядок, порядок здійснення суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості держави, народовладдя, державної влади та місцевого самоврядування, правосуддя, порядок управління, громадський порядок, порядок виконання посадовими особами своїх повноважень; стосовно громадян – порядок реалізація суб'єктивних прав, свобод і законних інтересів, та загалом стан захищеності основних сфер життєдіяльності суспільства (матеріально-економічної, соціально-політичної і духовно-культурної).

Правопорядок в суспільстві забезпечується в першу чергу, органами державної законодавчої, виконавчої та судової влади за допомогою **правових форм державної діяльності**, а саме:

– *правотворчої діяльності держави* – направленої на встановлення (санкціонування), зміну, скасування та систематизацію правових норм;

– *правозастосовної діяльності держави* – направленої на реалізацію норм законів та підзаконних правових актів, шляхом видання правозастосовних (індивідуальних) актів органами державної влади та їх посадовими особами, або з їх дозволу громадськими об'єднаннями;

– *правоохоронної діяльності держави* – спрямованої на охорону суспільних відносин врегульованих правом. Важливою складовою охорони є захист [1, с. 12].

Органи законодавчої влади створюють правову основу, на якій базується правопорядок; легалізують учасників суспільних відносин в якості суб'єктів права і визначають їх правовий статус (систему суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, які виникають у суб'єктів права безпосередньо з нормативних приписів); закріплюють систему органів держави, які спеціалізуються на охороні правопорядку і визначають їх компетенцію.

Органи судової влади, зокрема, беруть на себе визнання та поновлення суб'єктивного права; виступають гарантом захисту від свавілля виконавчої влади, від прийняття та виконання нормативно-правових актів, які порушують конституційні права і свободи громадян.

Органи виконавчої влади здійснюють безпосереднє державне управління в сфері правоохоронної діяльності, реалізуючи найбільший обсяг роботи по забезпеченню і охороні правопорядку.

Окремі правоохоронні функції виконують, також, інститути громадянського суспільства, серед яких громадські організації (наприклад, адвокатура, охоронні агентства), органи місцевого самоврядування, окремі громадяни з метою протидії протиправним посяганням і відновлення порушеного права.

Отож, правоохоронна функція реалізується за допомогою трьох правових форм державної діяльності: правотворчої діяльності, правозастосовної діяльності, а також правоохоронної діяльності. Результатом відповідних правових форм державної діяльності є стан упорядкованості суспільних відносин, тобто правопорядок.

Остаточного термінологічного визначення поняття «правоохоронна діяльність» не набуло, ні у доктринальних, ні у нормативних джерелах. Дане поняття почали вживати в юридичній літературі лише в кінці 50-х початку 60-х років XX століття [2].

1. Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності : навч. посібник. –2-е вид. перероб. і доп. / Кол. авт.; за ред. д.ю.н., доц. В. О. Боняк. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2018. 260 с.
2. Мультимедійний навчально-методичний посібник Судові та правоохоронні органи України. Національна академія внутрішніх справ https://arm.naiau.kiev.ua/books/spou_2019/info/lec1.html

Найбільш уживані інтерпретацій **поняття «правоохоронна діяльність»** наступні:

По-перше, як нами зазначено вище, правоохоронну діяльність *визначають, як одну із правових форм діяльності держави*, що має на меті захист суспільних відносин від протиправних посягань у всіх сферах суспільного життя. У такому випадку, правоохоронна діяльність включає в себе профілактичну, ресоціалізаційну, захисну, охоронну, оперативно-розшукову діяльність, а також виконання актів застосування нормативних приписів судів та правоохоронних органів [1, с. 24].

По-друге, правоохоронну діяльність *розуміють, як одну із форм реалізації норм права, а саме правозастосовну діяльність спеціально уповноважених на те органів*. Правозастосовна діяльність направлена на охорону правопорядку за встановленою в законі процедурою, що полягає в розгляді юридично значущих справ, виявленні правопорушень та обвинуваченні осіб, винних у їх вчиненні, у застосуванні до правопорушників примусових заходів, встановлених державою та регламентованих законом, а також, у представництві й захисті прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб» [2, с. 111].

По-третє, правоохоронну діяльність *розкривають через визначення кола суб'єктів, які уповноважені її здійснювати*, переважно через систему правоохоронних органів або діяльність спеціальних органів держави та посадових осіб. Наприклад, В. Г. Фатхутдінов вважає, що правоохоронна діяльність – це здійснювана на основі Конституції та в межах наданих повноважень нормативно та процесуально регламентована діяльність спеціальних органів держави та посадових осіб, спрямована на забезпечення виконання нормативно-правових актів, зміцнення законності та правопорядку, гарантування і забезпечення конституційних прав та інтересів громадян [3, с. 9].

Інколи до кола суб'єктів реалізації правоохоронної діяльності відносять не тільки державні органи, але і недержавні організації, а також громадян з метою протидії протиправним посяганням і відновлення порушеного права [4, с. 38].

По-четверте, деякі автори наголошують на особливостях діяльнісної характеристики поняття «правоохоронна діяльність». А саме, що *правоохоронна діяльність є активною формою поведінки уповноважених суб'єктів з можливістю застосування встановлених законом правових заходів впливу*, зокрема державного примусу (позбавлення волі за вчинення злочину, накладання адміністративного

1. Бистрик Г. Правоохоронна діяльність у контексті вдосконалення правових форм діяльності держави / Г. Бистрик // *Юридична Україна*. – 2010. – № 2. – С. 20–27.
2. Ведєрніков Ю. А. Щодо визначення поняття правоохоронної діяльності / Ю. А. Ведєрніков, В. К. Шкарупа, В. П. Карпунчев // *Науковий вісник Дніпропетровськ. юрид. ін-ту МВС України*. – 2001. – № 3. – С. 102–111.
3. Фатхутдінов В. Г. Правоохоронна діяльність: природа, сутність, гуманізм (теоретико-правові та методологічні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В. Г. Фатхутдінов. – К., 2006. – 16 с.
4. Поліцейська діяльність в Україні: адміністративно-правовий аспект : монографія / О. Ф. Кобзар. – Харків; Дніпропетровськ : Панов, 2015. — 316 с.

стягнення, стягнення майнової шкоди тощо), а також профілактичних, попереджувальних дій правоохоронних органів [53, с. 72].

Підкреслюється, що правоохоронна діяльність здійснюється у встановленому законом порядку та з дотриманням певних процедур, а також те, що заходи впливу повинні відповідати вимогам законів та іншим нормативно-правовим актам [67, с. 17–18].

Незважаючи на вказані особливості щодо розуміння поняття «правоохоронна діяльність», спільним для усіх науковців є виділений ними об'єкт правової охорони – правопорядок.

Об'єктом правоохоронної діяльності називаються цілеспрямовані дії суб'єктів правоохоронної діяльності щодо:

1) виявлення загроз існуючому правовому порядку;
2) попередження порушень правопорядку;
3) припинення порушень правопорядку;
4) відновлення правового порядку;
5) застосування заходів юридичної відповідальності до порушників правопорядку [1].

Сутність правоохоронної діяльності визначається її **метою**, яка полягає у виявлені загроз, в забезпеченні, підтриманні та відновлені правопорядку в суспільстві та державі, а також застосуванні заходів юридичної відповідальності до порушників правопорядку [2, с. 36].

Мета правоохоронної діяльності деталізується в її завданнях і функціях.

Зміст основних завдань правоохоронної діяльності, полягає у:

– здійсненні правової охорони та захисті прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб;
– захисті конституційного (державного) устрою та основ місцевого самоврядування;
– здійсненні правової охорони та захисті усіх форм власності;
– забезпеченні громадського порядку;
– забезпеченні державної (національної) безпеки;
– здійснення контролю і нагляду за додержанням законодавства;
– здійснення правосуддя та забезпечення права кожного на справедливий суд;
– охороні природних ресурсів і навколишнього середовища;
– здійсненні правової охорони та захисті державного, митного кордону країни тощо.

З точки зору організаційно-структурної побудови суб'єктів правоохоронної діяльності **до системи правоохоронної діяльності входять такі напрями:**

1. Ботвінов Р. Здійснення правоохоронної діяльності органами державної влади: сутність та ознаки. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 4 (31). С. 44–50.
2. Субота С. І Аксіологічні засади правоохоронної діяльності в умовах розвитку громадянського суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 1. С. 35 – 38. URL: http://lsej.org.ua/1_2020/9.pdf.

1. *Діяльність державних органів із організаційного забезпечення діяльності органів судової влади*. Наприклад:

– Міністерство юстиції України є органом виконавчої влади, що серед інших забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб) [1];

– Державна судова адміністрація України є державним органом у системі правосуддя, який здійснює організаційне та фінансове забезпечення діяльності органів судової влади у межах повноважень, установлених законом [2];

– Служба судової охорони є державним органом у системі правосуддя для забезпечення охорони та підтримання громадського порядку в судах [2].

До органів із організаційного забезпечення діяльності органів судової влади, окрім того, належать: Вища кваліфікаційна комісія суддів України, Вища рада правосуддя, Вища кваліфікаційна комісія суддів України.

2. *Діяльність органів прокуратури з підтримання державного обвинувачення в суді, організації і процесуального керівництва досудовим розслідуванням, представництва інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом* (ст. 131-1 Розділу VIII Конституції України) [3].

Систему прокуратури України становлять: Офіс Генерального прокурора; обласні прокуратури; окружні прокуратури; Спеціалізована антикорупційна прокуратура [4].

3. *Діяльність з виявлення, запобігання та розслідування кримінальних правопорушень.* Відповідна діяльність охоплює такі види діяльності: а) оперативно-розшукова; б) дізнання; в) досудове слідство.

Реалізація цієї діяльності покладена на державні органи, їх посадових та службових осіб, здійснюється виключно у процесуальних (при дізнанні та досудовому слідстві) та процесуальних і позапроцесуальних (у порядку оперативно-розшукової діяльності) формах.

Органами досудового розслідування є органи, що здійснюють досудове слідство і дізнання. Зокрема, досудове слідство здійснюють: 1) слідчі підрозділи: органів Національної поліції; органів безпеки; органів Державного бюро розслідувань; 2) підрозділ детективів, підрозділ

1. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 02.07.2014 № 228. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#Text .
2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text.
3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВРURL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text..
4. Про прокуратуру : Закон України; Перелік від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text.

внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України; 3) підрозділи детективів органів Бюро економічної безпеки України.

Дізнання здійснюють підрозділи дізнання або уповноважені особи інших підрозділів: органів Національної поліції; органів безпеки; органів Бюро економічної безпеки України; органів Державного бюро розслідувань; Національного антикорупційного бюро України (ч. 1 ст. 38 КПК) [1].

4. *Діяльність із захисту державної безпеки, державного кордону та охорони правопорядку*. Зазначені функції реалізують:

а) Служба безпеки України – забезпечує захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці.

До її завдань також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства, тероризму та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України (ст. 2 Закон України «Про Службу безпеки України») [2].

б) Державна прикордонна служба України – виконує завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглій зоні та виключній (морській) економічній зоні (ст. 1 Закону України «Про Державну прикордонну службу України») [3].

До структури Державної прикордонної служби України входять органи виконавчої влади, що реалізують державну політику у сфері охорони державного кордону; Морська охорона, яка складається із загонів морської охорони; органи охорони державного кордону; розвідувальний орган центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону (ст. 6 Закону України «Про Державну прикордонну службу України»).

в) Національна поліція України – забезпечує публічну безпеку і порядку, охорону прав і свобод людини, а також інтереси суспільства і держави, протидію злочинності, надає послуги з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги (ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію») [4].

1. Кримінальний процесуальний кодекс України Кодекс України; Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text.
2. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text..
3. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 № 661-IV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text.
4. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII URL: https:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text.

У складі поліції функціонують: кримінальна поліція, патрульна поліція, органи досудового розслідування, поліція охорони, спеціальна поліція, поліція особливого призначення (ч. 3 ст. 13 Закону України «Про Національну поліцію»).

г) Національна гвардія України – призначена для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від кримінальних та інших протиправних посягань, охорони громадської безпеки і порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами - із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій.

Бере участь відповідно до закону у взаємодії зі Збройними Силами України у відсічі збройній агресії проти України та ліквідації збройного конфлікту шляхом ведення воєнних (бойових) дій, а також у виконанні завдань територіальної оборони (ст. 1 Закону України «Про Національну гвардію України») [1].

До складу Національної гвардії України входять: 1) головний орган військового управління Національної гвардії України; 2) оперативно-територіальні об'єднання Національної гвардії України; 3) з'єднання, військові частини, вищі військові навчальні заклади, навчальні військові частини (центри), бази, заклади охорони здоров'я та установи, що не входять до складу оперативно-територіальних об'єднань Національної гвардії України (ст. 5 Закону України «Про Національну гвардію України»).

Беручи за основу наведені характеристики правоохоронної діяльності, сформулюємо визначення поняття «правоохоронна діяльність».

Правоохоронна діяльність – *це особливий вид соціальної діяльності, спрямований на охорону суспільних відносин, урегульованих правом (правопорядку), з метою виявлення загроз та відновлення існуючого правового порядку, попередження та припинення порушень правопорядку, а також застосування заходів юридичної відповідальності до порушників правопорядку.*

Загалом для правоохоронної діяльності притаманні такі ***ознаки:***

1) урегульованість цієї діяльності правовими нормами, де право не лише засіб регламентації правоохоронної діяльності, але й об'єкт її захисту;

2) направленість цієї діяльності на забезпечення правопорядку: виявлення загроз та відновлення існуючого правового порядку; попередження та припинення порушень правопорядку, застосування заходів юридичної відповідальності до порушників правопорядку;

1. Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 № 876-VII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text.

3) владність, бо здійснюється від імені та за дорученням держави, відповідними (уповноваженими) органами їх службовими та посадовими особами, їх приписи є обов'язковими для адресатів. З метою припинення протиправної діяльності правоохоронні органи в рамках своїх повноважень використовують як запобіжний захід – державний примус;

4) правозастосовний характер рішень, що приймаються. Її особливість полягає не у встановленні нових норм права, а у застосуванні чинних норм;

5) процедурно (процесуальний) характер – способи здійснення правоохоронної діяльності складаються із спеціально встановлених юридичних процедур.

6) багатосуб'єктність, оскільки суб'єктами здійснення правоохоронної діяльності можуть бути як державні інституції, їх службові та посадові особи, так і недержавні, серед яких: громадські організації, органи місцевого самоврядування та окремі громадяни.

§ 4.2. ПРАВООХОРОННА СИСТЕМА: ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА

Правоохоронна система – *це державно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції.*

Правоохоронна система є відносно самостійною соціальною системою, і одночасно складовою вищого порядку – правової системи. **Включає такі елементи:**

- цілі (мету) правоохорони;
- об'єкти правоохорони;
- охоронні правові норми;
- суб'єкти правоохорони;
- правоохоронну діяльність;
- правоохоронні відносини – вид суспільних відносин, направлений на охорону всіх сфер суспільної життєдіяльності особи і держави та на відновлення або захист їх суб'єктивних прав і свобод [1, с. 57].

Правоохоронна система побудована на певних принципах.

Принципи правоохоронної системи – *це вихідні засади, що виступають правовими орієнтирами суб'єктів правоохоронної діяльності.* Їх поділяють на *загально-соціальні* та *спеціальні.*

Загально-соціальні принципи правоохоронної системи відображають систему цінностей, що притаманні суспільству на відповідному етапі розвитку. Такими ***принципами є:***

1. Пікуля Т. О. Правоохоронні органи в механізмі держави України (теоретико-правові питання функціонування) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ України. Київ. 2004. 203 с.

1. *Гуманізм*. Полягає у беззаперечному визнанні самоцінності людини, її життя, честі, гідності;

2. *Юридична рівність*. Забезпечує однакові для всіх умови здійснення власної свободи. В правоохоронній системі він виражається у рівності правового становища всіх перед законом, наявності рівних загальносуспільних прав і обов'язків, рівному захисті передсудом незалежно від національності, майнового цензу, статевої, релігійної належності, місця проживання та інших обставин;

3. *Демократизм*. Виявляється у тому, що через правоохоронну систему реалізується вираження волі народу;

4. *Справедливість*. Передбачає здатність правоохоронної системи захищати політичні, економічні та інші інтереси різних соціальних груп, кожна з яких має свої уявлення про справедливість. Зазначений принцип реалізується через пропорційність вкладеного й отриманого в усіх формах життєдіяльності людини і їх правового забезпечення або по іншому за заслуги - нагорода, а за правопорушення - покарання.

Спеціальні принципи правоохоронної системи узагальнюють засади формування та існування власне правоохоронної системи як специфічного соціального явища:

1. *Верховенство права* – виявляється у відповідності нормативно-правових актів ідеалам свободи, рівності, справедливості. Цей принцип є головним керівним початком правоохоронної системи;

2. *Законність* – виражається у верховенстві закону в системі нормативно-правового регулювання правоохоронної системи, а також в необхідності слідувати закону в процесі правозастосовної діяльності суб'єктів правоохоронної системи;

3. *Добропорядність громадян*, тобто суб'єкти правоохоронної системи не повинні бачити в громадянах потенційних правопорушників, а навпаки мають залучати громадян до участі у вирішенні суспільних справ в тому числі і в сфері правоохоронні

4. *Гласність*. Полягає у тому, що діяльність суб'єктів правоохоронної системи є відкритою. Вони зобов'язані інформувати органи влади і управління, громадські організації, населення і засоби масової інформації про свою діяльність, стан громадського порядку та заходи, що вживаються для цього;

5. *Взаємодія з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, населенням*. Дотримання цього принципу є однією з умов підвищення ефективності діяльності суб'єктів правоохоронної системи та здійснення реального демократичного цивільного контролю над правоохоронними органами;

6. *Професіоналізм та компетентність*. Означає, що у правоохоронній системі працюють спеціалісти-професіонали, які володіють спеціалізованими правовими знаннями, відповідними навичками роботи, кваліфіковано виконують юридично значущі дії, що визначають зміст їх роботи. Складність життєвих ситуацій, що

вирішуються правоохоронцями, висока вимогливість правової процедури, особливість формально-абстрактного мислення і термінології юридичного спілкування передбачають, що цю роботу повинні здійснювати лише спеціально підготовлені фахівці;

7. *Незалежність суб'єктів правоохорони* - обов'язковою умовою ефективного забезпечення безпеки, прав, свобод та законних інтересів громадян, втілення вимог норм права в діяльності суб'єктів права є визнання та дотримання принципу незалежності суб'єктів правоохоронної системи [1, с. 46-47].

Визначальним структурним елементом в організаційно-структурній та функціональній побудові правоохоронної системи є мета її існування.

Мета правоохоронної системи – *охорона прав, свобод та законних інтересів громадян.* Ця мета конкретизується стосовно різноманітних об'єктів правоохоронної системи. Від розуміння цього положення залежить ефективність діяльності правоохоронної системи, стан законності та правопорядку в країні.

Об'єкти правоохоронної системи переважно класифікують спираючись на систему основних сфер життєдіяльності суспільства (матеріально-економічну, соціально-політичну і духовно-культурну) і відповідних суспільних відносин (моральних, релігійних, економічних, політичних, правових тощо). Таким чином, кожній зі сфер суспільного життя відповідає певний вид суспільних відносин, які разом утворюють об'єкти правоохорони.

Комплексним міжгалузевим об'єктом правоохоронної системи є забезпечення соціальної захищеності людини і громадянина. Найбільш за всі інші суспільні відносини суспільством цінуються моральні відносини, сфера особистого життя громадян, тому посилення соціальної захищеності людини, охорона її прав, свобод і законних інтересів – одна з провідних і актуальних завдань правової охорони суспільства і держави.

Правоохоронна діяльність, як структурний елемент правоохоронної системи направлена на здійснення таких **функцій**:

1. Функції, які безпосередньо пов'язані з протидією злочинності та юридичною відповідальністю. Основними з яких є:

Профілактична діяльність – це система заходів економічного, соціально-культурного та правового характеру, які використовуються державними органами та громадськими організаціями з метою запобігання злочинності та усунення її причин і передумов. Тому за видом суб'єкта профілактичну діяльність поділяють на: слідчу профілактику, яка проводиться слідчим, та оперативну, яка проводиться органами дізнання, судову тощо. Метою профілактики є усунення причин та умов вчинення правопорушень.

1. Теорія держави та права : підручник (за вимогами кредитно-модульної системи навчання) / Є.О. Гіда, Є.В. Білозьоров, А.М. Завальний, А.О. Осауленко та ін..; за заг. ред. Є.О. Гіди; Національна академія внутрішніх справ. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 363 с.

Правозахисна діяльність, виконується державними й недержавними органами, має подвійне значення: по-перше, передбачає захист життя, здоров'я, прав, свобод та законних інтересів фізичних осіб; по-друге, полягає у роз'ясненні громадянам їх прав та обов'язків. У Конституції України закріплюється важливе право знати свої права й обов'язки (ст. 57) та право на юридичну допомогу (ст. 59). Правозахисна діяльність полягає у правовій допомозі юридичним особам, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства у спірних питаннях з охорони права, захисті фізичних осіб від обвинувачення та у державному гарантуванні охорони прав громадян правозахисними органами.

Державним органом, який має сприяти розвиткові юридичних послуг із метою реалізації прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб є Міністерство юстиції України та його органи на місцях [1].

Охоронна діяльність – один із напрямків правоохоронної діяльності та вид цивільно-правової послуги, полягає в охороні громадського порядку, громадської безпеки і власності. Так, частина 1 ст. 1 Закону України «Про охоронну діяльність» передбачає, що охоронна діяльність є наданням послуг з охорони власності та майна [2]. Вона характеризується певним змістом, який виражається в сукупності організаційних, охоронних, технічних та інших заходів, спрямованих на збереження життя та здоров'я фізичних осіб і їх власності. Не дивлячись на те, що охоронна діяльність є саме послугою, її можуть надавати і суб'єкти приватного права, і представники державних, серед іншого і правоохоронних органів. Охоронна діяльність останніх є одним із напрямків правоохоронної діяльності. Слід зазначити, що охоронна діяльність не обмежується наданням послуг з охорони життя та здоров'я фізичних осіб і їх власності на договірних засадах. Якщо йдеться про державних суб'єктів охорони, то такою діяльністю займаються лише підрозділи поліції охорони в структурі Національної поліції України. Вони здійснюють охорону нерухомих і рухомих об'єктів, у тому числі вантажів і місць зберігання цінностей, та забезпечують особисту безпеку громадян. Інші суб'єкти державної охоронної (правоохоронної) діяльності здійснюють останню з іншою метою, яка визначається окремими нормативно-правовими актами [3].

Виправлення і ресоціалізаційна діяльність. Виправлення засудженого - процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Ресоціалізація – свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства;

1. Основи держави і права України. URL: https://pidru4niki.com/18041204/pravo/ponyattya_pravozahisnoyi_diyalnosti.
2. Про охоронну діяльність : Закон України від 22.03.2012 № 4616-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4616-17#Text..
3. Сийплокі М. В. Охоронна діяльність в Україні (поняття, ознаки, кримінально-правовий захист). *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2019. № 2 (21). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4616-17#Text.

повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого. Основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), пробація, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив.

Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених застосовуються з урахуванням виду покарання, особистості засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпеки і мотивів вчиненого кримінального правопорушення та поведінки засудженого під час відбування покарання (ст. 6 Кримінально-виконавчий кодекс України) [1].

Оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів (ст. 2 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»). Завданням оперативно-розшукової діяльності є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави (т. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»).

Розслідування кримінальних правопорушень (кримінальних проступків і злочинів) – це стадія кримінального процесу у ході якої органами дізнання та досудового слідства здійснюються передбачені кримінально-процесуальним законом дії і приймаються рішення з метою збирання і перевірки доказів, швидкого і повного розкриття кримінальних правопорушень, притягнення як обвинувачених осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, приймаються заходи для попередження і припинення кримінальних правопорушень [2].

Судова діяльність (судочинство), здійснюється виключно судами. Судам належить центральне місце в системі правового захисту конституційних та інших правових цінностей. Діяльність судів становить універсальний механізм із захисту й охорони права, відновлення порушеного права, припинення порушення права, розгляд спорів (справ) у судовому засіданні.

Перелік охарактеризованих функцій правоохоронної діяльності не є остаточним, наприклад до функцій, які безпосередньо пов'язані з контролем рівня злочинністю та юридичною відповідальністю також відносять судовий розгляд справ про злочини; розгляд справ про

1. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон від 11.07.2003 № 1129-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text..
2. Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українськоросійський і російсько-український) / В.Ю. Шепітько; [за ред. акад.. НАН України В.Я. Тація]. – Харків: Право, 2001. – 560 с.

адміністративні правопорушення; розгляд справ про фінансові, господарські та інші правопорушення).

2. Другорядними функціями є:

– контрольна (наглядова);

– дозвільна (надання дозвілів на здійснення певної діяльності, у тому числі підприємницької, або вчинення певних дій);

– аналітична та / або методична;

– інформаційна (інформування інших державних органів, у тому числі правоохоронних);

– нормотворча (з правом видання актів міжвідомчого характеру);

– координаційна.

§ 4.3. СУБ'ЄКТИ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ

Суб'єктами правоохоронної системи є – *фізичні та юридичні особи*. Можливості кожного з них у сфері правоохоронної діяльності суттєво різняться.

Найбільшим суб'єктом правоохоронної системи є *держава*, оскільки саме вона створює всю сукупність державних правоохоронних органів, які забезпечують охорону законних інтересів фізичних та юридичних осіб; вона відповідальна за стан законності та правопорядку, за ефективність функціонування всіх правоохоронних органів перед суспільством та особою. У цьому розумінні держава – основний суб'єкт правоохоронної системи.

Інколи в юридичній літературі розрізняють поняття індивідуальних та колективних суб'єктів права і правових відносин. До числа колективних відносять не тільки державу, але й інші соціальні спільності, і передусім *народ*, як єдине джерело влади, яку він здійснює безпосередньо та через систему органів державної влади та місцевого самоврядування відповідно до конституції. В такому розумінні народ є суб'єктом правоохоронної системи.

Суб'єктом правоохоронної системи є і окрема *фізична особа*. Міжнародні правові акти передбачають різноманітні засоби охорони та захисту прав людини. Конституція України та інші нормативно-правові акти передбачають права особистості у сфері правопорядку. У ч. 2 ст. 27 Конституції України закріплено: «Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань» [1].

Фізична особа відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» може займатися незалежною професійною діяльністю адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту [2].

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text.

Вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, які працюють в державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси) [1].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», громадяни України мають право створювати громадські об'єднання для участі в охороні громадського порядку і державного кордону, сприяння органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам, Державній прикордонній службі України та органам виконавчої влади, а також посадовим особам у запобіганні та припиненні адміністративних і кримінальних правопорушень, захисті життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, а також у рятуванні людей і майна під час стихійного лиха та інших надзвичайних обставин.

Громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону можуть бути створені на засадах громадської самодіяльності як зведені загони громадських формувань, спеціалізовані загони (групи) сприяння Національній поліції та Державній прикордонній службі України, асоціації громадських формувань тощо [2].

Наступна група суб'єктів правоохоронної системи – *установи*, як юридичні особи. Установа – це організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна. Особливості правового статусу окремих видів установ встановлюються законом (ст. 83 Цивільний кодекс України) [3] . Вони можуть виступати в якості відповідачів та позивачів у суді. Як і інші суб'єкти права, вони можуть звертатися до правоохоронних органів з вимогою захисту своїх законних інтересів.

До суб'єктів правоохоронної системи належать *суб'єкти господарювання*. Суб'єкти господарювання – це учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність. Господарська діяльність – це діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконування робіт чи надавання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність [4].

Суб'єктами господарювання можуть бути фізичні та юридичні особи визначені ч. 2 ст. 55 Господарського кодексу України [5]. Держава, органи

1. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text.
2. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22.06.2000 № 1835-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1835-14#Text.
3. Цивільний кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
4. Класифікація організаційно-правових форм господарювання від 25.06.2004 № 401. : Наказ Державного комітету статистики. URL: https://buhgalter.com.ua/dovidnik/kspovo/kopfg/.
5. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text.

державної влади та органи місцевого самоврядування не є суб'єктами господарювання.

Суб'єкти господарювання мають право звертатися до правоохоронних органів з метою захисту своїх прав і законних інтересів. Кожний господарюючий суб'єкт, так само, як і всі інші суб'єкти правоохоронної системи, наділений правами й обов'язками, тобто має право на охорону своїх законних інтересів.

Реалізація державою правоохоронної функції передбачає створення судової системи та системи правоохоронних органів, що мають забезпечити ефективне виконання правоохоронної функції держави.

Судова система України побудована за принципом спеціалізації і складається з Конституційного суду України, котрий є органом конституційної юрисдикції (ст. 1 ЗУ «Про конституційний суд України») та судів загальної юрисдикції [1].

Система судів загальної юрисдикції України є триланковою і включає в себе:

1. Місцеві суди – перша ланка,
2. Апеляційні суди – друга ланка,
3. Верховний Суд України – третя ланка.

За принципом інстанційності суди загальної юрисдикції поділяються на суди: першої, апеляційної та касаційної інстанцій.

За принципом спеціалізації на:

1) загальні суди загальної юрисдикції з розгляду цивільних, кримінальних, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення (ч. 2 ст. 22 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів») [2];

2) господарські й адміністративні (спеціалізовані суди);

3) Вищі спеціалізовані суди (Вищий антикорупційний суд і Вищий суд із питань інтелектуальної власності).

Крім того, у складі Верховного суду діють чотири Касаційні суди, що здійснюють правосуддя відповідно до внутрішньої спеціалізації.

Центральним суб'єктом правоохоронної системи є правоохоронні органи. У теорії права питання про визначення поняття «правоохоронні органи» є дискусійним. Крім того, у національному законодавстві поряд із терміном «правоохоронні органи» також використовуються й інші терміни, такі як: «органи правопорядку» (ч. 2 ст. 131-1 Конституції України); «державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями» (п. 17 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про національну безпеку України», ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про службу безпеки України»); «правоохоронний орган спеціального призначення» (ч. 1 ст. 6 ЗУ «Про Державну прикордонну службу України»), «військове

1. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text.
2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text.

формування з правоохоронними функціями» (ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про Національну Гвардію України»).

Вживається поняття «правоохоронний орган» у ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», у такому значенні: «Правоохоронні органи - органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, Бюро економічної безпеки України, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції» [1].

Виходячи із змісту ст. 7 Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними», до правоохоронних належать «органи, які мають право здійснювати оперативно-розшукову діяльність» [2].

Нормативно закріплено статус «правоохоронний орган» таких державних органів: Служби безпеки України (ст. 1 Закону України «Про Службу безпеки України») [3], Управління державної охорони України (ст. 11 Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб») [4], Військової служби правопорядку у Збройних Силах України (ст. 1 Закону України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України») [5] і Державної прикордонної служби (ст. 6 Закону України «Про Державну прикордонну службу України») [6].

Разом з тим, із ст. 17 Закону України «Про Службу безпеки України» випливає, що Управлінням охорони вищих посадових осіб України, як і митні органи не є правоохоронними, бо, як зазначено в цій статті «Служба безпеки України взаємодіє з Управлінням охорони вищих посадових осіб України, правоохоронними та митними органами України».

Інші правоохоронні органи (Національна поліція України, Державна прикордонна служба України тощо) в законах, які визначають їх правовий статус, прямо не називаються правоохоронними.

1. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 № 3781-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text.

2. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними : Закон України від 15.02.1995 № 62/95-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/95-%D0%B2%D1%80#Text.

3. Про Службу безпеки України Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text.

4. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : Закон України від 04.03.1998 № 160/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-%D0%B2%D1%80#Text.

5. Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України : Закон України від 07.03.2002 № 3099-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text.

6. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 № 661-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text.

Зроблений нами аналіз чинного законодавства не дає однозначної і чіткої відповіді на питання, які саме державні органи слід вважати правоохоронними. Вони дозволяють створити лише приблизний перелік таких органів та й то умовно, бо різними нормативно-правовими актами по-різному визначається правовий статус одних і тих самих державних органів.

У навчальній і науковій юридичній літературі перелік цих органів, також, не є однозначним. Одні науковці вважають, що цим поняттям охоплюються всі державні органи і організації, які хоча б деякою мірою наділені правоохоронними функціями. Інші пропонують розглядати це поняття в широкому розумінні (всі державні органи, які наділені певними повноваженнями в галузі контролю за додержанням законності і правопорядку) і вузькому розумінні (державні органи, спеціально створені для забезпечення законності і правопорядку, протидії злочинності і яким з цією метою надані повноваження застосовувати передбачені законом заходи примусу та перевиховання правопорушників – суд, органи юстиції, прокуратури, органи поліції, безпеки).

Таким чином, приналежність тієї чи іншої інституції до числа правоохоронних органів визначається за допомогою двох підходів – формального – беручи за критерій наявність чіткого законодавчого закріплення статусу «правоохоронний орган» або фактичного, спираючись на законодавчо закріплені повноваження.

Більш продуктивним вважаємо другий підхід, коли для віднесення тих або інших суб'єктів до числа правоохоронних, базовим критерієм є виконання ними правоохоронної функції за допомогою правових форм державної діяльності.

Правоохоронні органи варто поділяти на три групи:

1. Органи правопорядку, в якій дві підгрупи:

1) органи, відповідні підрозділи яких уповноважені на здійснення негласних слідчих і розшукових дій (зазначені у ст. 38, ч. 6 ст. 246 КПК України), серед яких:

а) ***вузькоспеціалізовані,*** що здійснюють лише кримінально-правовий захист:

– *Національне антикорупційне бюро* – центральний орган виконавчої влади із спеціальним статусом. Його завданням є протидія корупційним та іншим кримінальним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці, а також вжиття інших передбачених законом заходів щодо протидії корупції [1];

– *Державне бюро розслідувань*. Державний правоохоронний орган, на який покладаються завдання щодо запобігання, виявлення,

1 . Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text.

припинення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до його компетенції [1].

б) ***широкої спеціалізації***, такі що уповноважені на здійснення кримінально-правового захисту й адміністративно-правової охорони тощо:

– *Національна поліція;*
– *Служба безпеки України;*
– *Національна гвардія України;*
– *інші органи*, зазначені у ст. 38 та ч. 6 ст. 246 КПК України.

Крім того, за сукупністю завдань, визначених у ст. 131-1 Конституції України (переважна більшість яких знаходиться у площині «кримінальної юстиції») та роллю у кримінальному провадженні (організацією та процесуальним керівництвом досудовим розслідуванням) до цієї групи також слід віднести і прокуратуру;

2) органи, відповідні підрозділи яких уповноважені на здійснення гласних слідчих і розшукових дій (зазначені у ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»):

– *Національної поліції України* – підрозділами кримінальної та спеціальної поліції;

– *Державного бюро розслідувань* – оперативними, оперативно-технічними, внутрішнього контролю, забезпечення особистої безпеки;

– *Служби безпеки України* – контррозвідкою, військовою контррозвідкою, захисту національної державності, підрозділом контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки, оперативно-технічними, внутрішньої безпеки, оперативного документування, боротьби з тероризмом і захисту учасників кримінального судочинства та працівників правоохоронних органів;

– *Служби зовнішньої розвідки України* – агентурної розвідки, оперативно-технічними, власної безпеки;

– *Державної прикордонної служби України*; *управління державної охорони; органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України*;

– *розвідувального органу Міністерства оборони України* – оперативними, оперативно-технічними, власної безпеки;

– *Національного антикорупційного бюро України* – детективів, оперативно-технічними, внутрішнього контролю;

– *Бюро економічної безпеки України* – підрозділами детективів, оперативно-технічними підрозділами;

2. Органи адміністративно-правової охорони, котрі виконують правоохоронні функції, у тому числі контрольно-наглядові функції у різних сферах життєдіяльності держави, незалежно від наявності чи відсутності у них повноважень щодо застосування

1. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text.

державного примусу, до якої слід відносити переважну більшість органів публічної влади таких, як:

– *Державна міграційна служба України*. Центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України і який реалізує державну політику у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів [1];

– *Національне агентство з питань запобігання корупції*. Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику (ст. 4 Закону України «Про запобігання корупції» [2]. Виконує превентивну функцію, зокрема щодо перевірки декларацій державних службовців і стилю їх життя, розкриття будь-якої інформації з приводу фактів корупції чи зловживання посадою.

До відповідної групи, також, слід віднести Антимонопольний комітет України, Держслужбу фінансового моніторингу України, Державну митну службу України, Державну прикордонну службу України, Державну аудиторську службу України та інші.

3. Правозахисні (органи й особи, що виконують правозахисні та/або представницькі функції у публічній сфері, до яких слід відносити: органи (осіб, що надають публічні послуги), основним призначенням яких є надання правової допомоги, представництво інтересів у суді та інших органах, а також захист прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб (Уповноважений із прав людини, органи Мінсоцполітики, органи захисту прав споживачів, адвокати, адвокатські бюро й об'єднання, нотаріуси тощо), а також органи (особи), які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів (Державна виконавча служба та приватні виконавці) [3].

Отже, **правоохоронний орган** – *це державний орган, основним (головним) предметом діяльності якого є законодавчо визначені функції або завдання з охорони права, відновлення порушеного права або організація виконання покарання, захист національної (державної) безпеки, підтримання правопорядку, забезпечення стану законності.*

Незважаючи на розбіжності у правовому статусі, правоохоронні органи здійснюють діяльність по захисту прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів суспільства і держави (правоохоронну функцію). Таку діяльність в більшому чи меншому обсязі здійснюють усі органи держави. Але саме для правоохоронних органів

1. Про затвердження Положення про Державну міграційну службу України : Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 20.08.2014 № 360. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-2014-%D0%BF#Text.
2. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VIIURL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text.
3 Коросташова І. М. Судові та правоохоронні органи України (питання класифікації). *Правова позиція*. 2021. № 3 (32). URL: http://legalposition.umsf.in.ua/archive/2021/3/9.pdf.

правоохоронна функція є основною. Тому державні правоохоронні органи можна розглядати як окрему ланку механізму держави, «винесену за дужки» звичайного, передбаченого ст. 6 Конституції України поділу на законодавчу, виконавчу і судову владу.

До суб'єктів правоохоронної системи, окрім правоохоронних органів, слід віднести:

– державу в цілому, державні органи влади, а також органи місцевого самоврядування;

– установи та господарюючі суб'єкти;

– громадські об'єднання з охорони громадського порядку і державного кордону;

– недержавні правоохоронні організації (адвокатура, приватний нотаріат), приватні детективні та охоронні структури, комерційні служби безпеки підприємств, банків.

17 лютого 2021 року ВРУ прийняла в першому читанні Проект Закону про приватну детективну діяльність (№ 3010). Закон має на меті визначити правові засади організації та здійснення приватної детективної діяльності, спрямованої на забезпечення захисту прав та законних інтересів осіб шляхом надання приватних детективних послуг, встановлює права та обов'язки суб'єктів правовідносин, а також особливості державного контролю в цій сфері.

Відповідні суб'єкти виконують функції правоохорони переважно у сфері недержавного, групового інтересу, у межах, визначених законодавством України. Залучені до правоохоронної діяльності вони істотно посилюють ефективність протидії правопорушенням та охороні прав і свобод громадян.

Правоохоронні органи разом з недержавними суб'єктами правоохорони утворюють єдину систему охорони правопорядку України, бо здійснюють однорідну (спільну) діяльність по захисту прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів суспільства і держави (правоохоронну функцію держави).

§ 4.4. НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ В СИСТЕМІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ

Національна поліція України – *це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку [1].*

Діяльність Національної поліції спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України, який реалізує державну політику у сферах забезпечення охорони прав і

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text.

свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Завданнями поліції відповідно до ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію» та ст. 3 постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національну поліцію» від 28 жовтня 2015 року № 877 [1], є надання поліцейських послуг у сферах:

1) забезпечення публічної безпеки і порядку;

2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;

3) протидії злочинності;

4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги;

5) внесення на розгляд Міністра внутрішніх справ пропозицій щодо забезпечення формування державної політики в зазначених сферах.

У своїй діяльності поліція керується Конституцією України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цим та іншими законами України, актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, а також виданими відповідно до них актами Міністерства внутрішніх справ України, іншими нормативно-правовими актами.

Діяльність поліції будується на принципах:

1. В*ерховенства права*, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Принцип верховенства права застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

2. *Дотримання прав і свобод людини.* Під час виконання своїх завдань поліція забезпечує дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і сприяє їх реалізації.

Обмеження прав і свобод людини допускається виключно на підставах та в порядку, визначених Конституцією і законами України, за нагальної необхідності і в обсязі, необхідному для виконання завдань поліції.

3. *Законності.* Поліція діє виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України.

Поліцейському заборонено виконувати злочинні чи явно незаконні розпорядження та накази.

1. Про затвердження Положення про Національну поліцію : Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 28.10.2015 № 877. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF#Text.

4. *Відкритості та прозорості*. Поліція здійснює свою діяльність на засадах відкритості та прозорості в межах, визначених Конституцією та законами України.

Забезпечує*:* а) постійне інформування органів державної влади та органів місцевого самоврядува*н*ня, а також громадськості про свою діяльність у сфері охорони та захисту прав і свобод людини, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку; б) доступ до публічної інформації, володільцем якої вона є, у порядку та відповідно до вимог, визначених законом.

5. *Політичної нейтральності*. Поліція забезпечує захист прав та свобод людини незалежно від політичних переконань та партійної належності. У своїй діяльності є незалежною від рішень, заяв чи позицій політичних партій та громадських об'єднань.

6. *Взаємодії з населенням на засадах партнерства*. Діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб.

Рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції. Оцінка рівня довіри населення до поліції проводиться незалежними соціологічними службами.

7. *Безперервності*. Поліція забезпечує безперервне та цілодобове виконання своїх завдань. Кожен має право в будь-який час звернутися за допомогою до поліції або поліцейського.

Поліція не має права відмовити в розгляді або відкласти розгляд звернень стосовно забезпечення прав і свобод людини, юридичних осіб, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань з посиланням на вихідний, святковий чи неробочий день або закінчення робочого дня.

Систему поліції складають:

1) центральний орган управління поліцією;

2) територіальні органи поліції (ст. 13 Закону України «Про Національну поліцію»).

У складі поліції функціонують:

1) кримінальна поліція;
2) патрульна поліція;
3) органи досудового розслідування;
4) поліція охорони;
5) спеціальна поліція;
6) поліція особливого призначення.

Структуру центрального органу управління поліції затверджує керівник поліції за погодженням з Міністром внутрішніх справ України. Складається з керівництва, окремих департаментів (наприклад, Департаменту карного розшуку (у складі кримінальної поліції), Департаменту кримінальної розвідки (у складі кримінальної поліції));

Головного слідчого управління; окремих управлінь (наприклад, Управління з питань запобігання корупції та проведення люстрації, Управління організації діяльності підрозділів поліції на воді та повітряної підтримки); окремих відділів (відділу організації кінологічної діяльності, відділу спеціального зв'язку); Сектору з питань пенсійного забезпечення.

Територіальні органи поліції утворюються як юридичні особи публічного права.

Основні повноваження поліції передбачені ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію», зокрема:

1) здійснення превентивної та профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню правопорушень;

2) виявлення причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, прийняття в межах своєї компетенції заходів щодо їх усунення;

3) вжиття заходів з метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень; припинення виявлених кримінальних і адміністративних правопорушень;

4) вжиття заходів, спрямованих на усунення загроз життю і здоров'ю фізичних осіб і громадської безпеки, що виникли в результаті вчинення кримінального, адміністративного правопорушення;

5) здійснення своєчасного реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події;

6) здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень в межах певної підслідності;

7) розшук осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, визначених законом;

8) у випадках, визначених законом, здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення, прийняття рішень про накладення адміністративних стягнень та забезпечення їх виконання;

9) регулювання дорожнього руху та здійснення контролю за дотриманням правил дорожнього руху його учасниками і за правомірністю експлуатації транспортних засобів на вулично-дорожній мережі;

10) здійснення супроводу транспортних засобів у випадках, визначених законом;

11) прийняття всіх можливих заходів щодо надання невідкладної, зокрема медичної, допомоги особам, які постраждали від кримінальних або адміністративних правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в ситуації, небезпечній для їхнього життя і здоров'я.

Контрольні питання до теми:

1. Якими є правові форми державної діяльності, за допомогою яких забезпечується правопорядок в суспільстві.
2. Сформулюйте поняття та назвіть об'єкти правоохоронної діяльності.
3. Якою є мета правоохоронної діяльності та як вона співвідноситься із завданнями та функціями цієї діяльності.
4. Якими є основні напрями правоохоронної діяльності.
5. Дайте визначення та назвіть ознаки правоохоронної діяльності.
6. Якими є структурні елементи правоохоронної системи, охарактеризуйте їх.
7. Як співвідносяться між собою суб'єкти правоохоронної системи та система правоохоронних органів.
8. Якою є система правоохоронних органів України.
9. Якими є завдання Національної поліції України та на яких принципах вона будується.
10. Назвіть компетенції Національної поліції України.

Корисні джерела для підготовки до занять:

1. Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності : навч. посібник. – 2-е вид. перероб. і доп. / Кол. авт.; за ред. д.ю.н., доц. В.О. Боняк. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2018. 260 с.
2. Конституційне право України : підручник / Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчин, В. П. Колісник та ін.; за заг. ред. Т. М. Слінько. Харків: Право, 2020. 592 с.
3. Конституційне право України. Мультимедійний навчальний посібник. / Колодій А. М., Калиновський Б. В., Камінська Н. В. та ін. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2020 URL: https://arm.naiau.kiev.ua/books/konst_pu/info/autors.html
4. Конституційне право України: Підручник. 11-е видання: (присвячене 25-ій річниці Конституції України та 30-ій річниці незалежності України) перероблене та доповнене. Ужгород: РІК-У, 2021. 516 с. ISBN 978-617-7868-82-7
5. Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М. І. Козюбри. / Ю. Г. Барабаш, О. М. Бориславська, В. М. Венгер, М. І. Козюбра, А. А. Мелешевич.- К.: Ваіте, 2021. – 528 с.
6. Коросташова І. М. Судові та правоохоронні органи України (питання класифікації). *Правова позиція*. 2021. № 3 (32). URL: http://legalposition.umsf.in.ua/archive/2021/3/9.pdf
7. Мультимедійний навчально-методичний посібник Судові та правоохоронні органи України. Національна академія внутрішніх справ https://arm.naiau.kiev.ua/books/spou_2019/info/lec1.html
8. Пікуля Т. О. Правоохоронні органи в механізмі держави України (теоретико-правові питання функціонування) : дис. … канд. юрид. наук :

12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ України. Київ. 2004. 203 с.

9. Поліцейська діяльність в Україні: адміністративно-правовий аспект : монографія / О. Ф. Кобзар. – Харків ; Дніпропетровськ : Панов, 2015. — 316 с.

10. Субота С. І Аксіологічні засади правоохоронної діяльності в умовах розвитку громадянського суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 35 – 38. URL: http://lsej.org.ua/1_2020/9.pdf.

11. Сьох К. Я. Механізм реалізації конституційного права на державну службу в органах державної влади України/ *Південний правничий часопис*. №1. 2020. С. 136-140

12. Чижов Д. А. Механізм забезпечення прав та свобод людини і громадянина в сфері національної безпеки України. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія: Юридична №29 (2021). С. 120-126

ТЕМА 5
ЗАГАЛЬНЕ ВЧЕННЯ ПРО ПРАВО

Динамічне правотворення, що протягом останніх десятиліть відбувається в Україні, характеризується як складний і суперечливий процес. На теперішній час є всі підстави стверджувати, що утвердження та забезпечення в Україні демократії, верховенства права, прав і свобод людини виявилися набагато складнішими, ніж попередньо передбачалося. Тому подальше реформування правової системи та підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин залишається одним з першочергових завдань. Важливим кроком на шляху до його розв'язання є поглиблене осмислення сучасних підходів до розуміння права як особливого соціокультурного феномена. Ґрунтовного вивчення потребує природа об'єктивного права, насамперед, сутність і цінність, ознаки та принципи, функції і структура останнього

§ 5.1. СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПРАВА

Право є унікальним, складним і багатогранним феноменом, в якому тісно переплітаються духовні, культурні та етичні засади, внутрішньодержавні й міжнародні, цивілізаційні та загальнолюдські аспекти, наукова істина і цінності добра й справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституційно-нормативні утворення і правові відносини[1].

Упродовж багатовікової історії генезису права науковий інтерес до нього не згасає, а навпаки – постійно зростає. Це підтверджується винятковою увагою, яка виявляється до права на початку цього тисячоліття, коли останнє почало набувати нових, принципово відмінних властивостей, зумовлених швидким розвитком інтеграційних і глобалізаційних процесів. Такі масштабні зміни поставили низку нових завдань перед людством. Від їх вирішення значною мірою залежить суспільний поступ усіх країн світу, в тому числі й України.

Нові цивілізаційні виклики породжують необхідність забезпечення належного рівня правового порядку, збереження і зміцнення фундаментальних правових цінностей, максимально повного використання різноманіття правової культури, всіх набутих людством досягнень у сфері юридичних гарантій та засобів, механізмів і конструкцій, потрібних для реалізації правових ідеалів. У цьому контексті питання праворозуміння, формування правосвідомості належать до найважливіших. Адже кожна людина на етапах свого особистісного становлення, соціалізації та громадянської самоідентифікації відкриває у праві нові якості, прояви, аспекти його співвідношення з іншими

[1] Загальна теорія права : підруч. / М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв, Ю. І. Матвєєва / За заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 28.

явищами та сферами життєдіяльності соціуму.

Праворозуміння є початковою, вихідною категорією юриспруденції. У межах розуміння сутності права знаходиться першоджерело проблемності юридичної науки. При цьому розуміння права завжди спиралося на загальне світорозуміння, уявлення про закономірності існування природи та суспільства. Проблема розуміння права без перебільшення відноситься до переліку «вічних». Починаючи з виникнення професійної юридичної діяльності й до теперішнього часу, не було й немає, мабуть, жодного юриста, який би не замислювався над питанням що таке право і не намагався відповісти на нього. Тим більше зросла увага до цього питання із зародженням теоретичних знань про право. Сотні й тисячі років мислителі різних народів – філософи, соціологи і правознавці – намагалися з'ясувати його. Проте проблема праворозуміння й нині залишається центральною для юриспруденції[1].

В юридичній літературі наводяться різні доктринальні дефініції поняття ***«праворозуміння»***, зокрема як:

– усвідомлення правової дійсності через призму правових теорій, доктрин, концепцій, тобто форма пізнання сутності та ролі права в регулюванні суспільних відносин (Ю.С. Шемшученко);

– відображення в людській свідомості за посередництвом поняття «право» (чи будь-яким іншим однозначним з ним словом або символом) того явища, яке оцінюється як корисне для задоволення потреб існування й розвитку певного суб'єкта, або ж безпосередньо цих потреб. Інакше кажучи, це роз'яснення (інтепретація) того, які саме зі згаданих явищ відображаються поняттям, позначеним словом «право» (П.М. Рабінович);

– процес і результат осмислення природи права, який здійснюється через визначення поняття та формування певної концепції права (С.І. Максимов);

– інтелектуальний процес осмислення права, певне його бачення, виражене в конкретних концепціях про його функціонування, що письмово викладені й оприлюднені шляхом опублікування (О.Ф. Скакун).

Беручи до уваги зазначені вище позиції, а також судження, що ставлення людей до права, його осмислення й оцінка визначаються не тільки і навіть не стільки науковими міркуваннями, скільки ціннісними установками та уявленнями, є всі підстави стверджувати, що **праворозуміння (розуміння права)** – *це процес і результат цілеспрямованого пізнання та сприйняття сутності та змісту права як особливого соціокультурного явища, його функціонування і призначення в житті людини, суспільства та держави.*

Ознаки праворозуміння:

– *пізнавальний характер* – праворозуміння являє собою процес

[1] Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров та ін. / За заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. С. 108.

пізнання та результат усвідомлення сутності та змісту, функціонування і призначення права в житті людини, суспільства та держави на рівні буденних уявлень або наукових чи професійних знань;

– *загальноправовий характер* – змістом праворозуміння виступають знання про сутність і зміст права, його функціонування та призначення в житті людини, суспільства та держави;

– *теоретичний характер* – праворозуміння має теоретичну природу, тобто спрямоване не на отримання фактів, а на виявлення внутрішніх зв'язків, найбільш загальних закономірностей, тенденцій і випадковостей розвитку правової реальності;

– *інтегративний (синтетичний) характер* – праворозуміння є одночасно процесом і результатом пізнання сутності права, характеристикою та оцінкою відношення до образу права в суспільній правосвідомості.

Праворозуміння як науково-теоретична конструкція (абстрактна модель) включає такі елементи:

– *суб'єкт праворозуміння* – певна людина (громадянин, іноземець, юрист-практик, учений-правознавець), наукове співтовариство, суспільство загалом;

– *об'єкт праворозуміння* – право в планетарному масштабі, право конкретного суспільства, окремі складові права;

– *зміст (результат) праворозуміння* – загальні уявлення, знання (ідеї, концепції, доктрини, вчення, теорії) про право, здобуті в ході пізнавальної діяльності суб'єкта[1].

Таким чином, праворозуміння може розглядатися як інтелектуальна діяльність людини (суб'єкта праворозуміння), спрямована на пізнання природи права (об'єкта праворозуміння), та як елемент пізнавально-правової діяльності, що призводить до розуміння сутності та змісту права, його функціонування і призначення в житті людини, суспільства і держави (результат праворозуміння).

Функції праворозуміння:

– *світоглядна* – праворозуміння є сукупністю ідей, концепцій, поглядів, які дають уявлення про сутність і зміст права, його функціонування та призначення в житті людини, суспільства і держави;

– *аксіологічна* – виявляється в систематизації правових цінностей, перевірці їх об'єктивної істинності в контексті наявних способів пізнання;

– *евристична* – полягає в тому, що праворозуміння слугує основою розвитку правознавства, досягнення нового рівня пізнання правової реальності;

– *організаторська* – праворозуміння виступає підґрунтям для вироблення основ практичної юридичної діяльності та забезпечення правового порядку;

– *прогностична* – праворозуміння передбачає усвідомлення не

[1] Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підруч. Київ : Україна, 2014. С. 257.

лише фактичної правової реальності, а й правових моделей майбутнього[1].

Залежно від рівня правової культури, методологічної забезпеченості суб'єкта та вибору предмета вивчення праворозуміння може бути повним або неповним, правильним чи викривленим, позитивним або негативним, професійним чи непрофесійним, науковим або позанауковим. Окрім того, в юридичній літературі виокремлюють такі ***рівні праворозуміння:*** буденний (буденно-емпіричний), професійний (практичний), науковий (теоретичний) і філософський.

Багатоманітність підходів до праворозуміння, множина різних за своїм змістом і спрямованістю концепцій, доктрин, шкіл і вчень права як в історії правової думки, так і в сучасній юриспруденції має не лише світоглядні та методологічні причини, але й обумовлена в першу чергу плюралізмом тієї правової реальності, що мала місце та існує в різних країнах світу. Право є явищем, яке нерозривно пов'язане з простором і часом, тобто з конкретним людським буттям. Воно функціонує в глибинах життя, рухається в часі та змінюється разом з ним під впливом значної кількості суспільних і природних факторів. Залежно від умов місця та часу в якості права виступає то одна, то інша матерія, то в одній, то в іншій її формі. І хоч у праві втілюються «вічні» цінності – ***ідеали справедливості, свободи, рівності та гуманізму,*** їхній зміст із плином часу також зазнає змін: з'являються нові аспекти, зв'язки, прояви, виміри, які потребують поглибленого осмислення.

У певних просторово-темпоральних координатах більш рельєфними проявляються ті або інші властивості права. Динамічно розвивається також низка чинників, які впливають на праворозуміння – цивілізаційні, ідеологічні, релігійні, моральні, національні, міжнародні, економічні, політичні тощо. При цьому плюралізм підходів до права, розмаїтість моделей розуміння права (типів праворозуміння) цілком адекватні сучасному розвитку соціогуманітарних наук і не є ознакою кризи або особливістю юриспруденції. Наприклад, таке ж різноманіття точок зору має місце і в питаннях про поняття суспільства, політики, культури в політології, соціології, культурології тощо.

Підхід до розуміння права (тип праворозуміння) – *це зумовлений світоглядною позицією суб'єкта пізнання певний образ (спосіб бачення, «кут зору») права, що відображає його сутність і зміст, функціонування та призначення в житті людини, суспільства і держави*. Підхід до розуміння права характеризується сукупністю найбільш загальних сутнісних властивостей права (теоретична складова) та ознак ціннісного ставлення до нього (практична складова). До вихідних ідей, що характеризують різноманітні сучасні підходи до розуміння права слід віднести: по-перше, заперечення абсолютного зв'язку між правом і державою; по-друге, визнання багатогранності права; по-третє, осмислення права як соціальної цінності, вирішальне

[1] Лук'янова Г. Ю. Комплементаризм праворозуміння: актуальні наукознавчі аспекти : монографія / Передм. та заг. ред. М. С. Кельмана. Львів : ПП Сорока Т. Б., 2014. С. 74

значення у формуванні та функціонуванні якого відіграє не держава, а *людина, яка є не лише адресатом права, а його творцем і орієнтиром.*

Багатоманітність точок зору на природу права зумовлює множинність критеріїв виокремлення підходів до його розуміння. Той чи інший тип праворозуміння окреслює можливе коло питань, способів їх постановки і дає метод їх дослідження й вирішення. Право взагалі неможливо розглядати без паралельного теоретичного усвідомлення шляхів його пізнання, адже суб'єкт праворозуміння завжди отримує таке право, залежно від того, якими методами він його відкрив і розробив. Інші методи – інше право, інша теорія пізнання – інша теорія права, скільки гносеологічних концепцій – стільки й концепцій права.

Так, на основі співвідношення права та закону здійснюється розрізнення таких типів праворозуміння як: *легістське, природно-правове і лібертарно-юридичне праворозуміння;* залежно від світоглядної позиції – *матеріалістичне та ідеалістичне праворозуміння;* залежно від використання надбань інших галузей знань під час осмислення права – *феноменологічний, герменевтичний, антропологічний, психологічний, синергетичний типи праворозуміння*; залежно від ставлення до права різних народів і тих чи інших цивілізацій – *європейський (християнський), ісламський, індо-буддійський, китайсько-конфуціанський, японський типи праворозуміння;* залежно від ототожнення та розмежування права і закону – *легістський та юридичний,* або також *позитивістський і непозитивістський;* залежно від форм буття права – *природно-правовий, юридико-позитивістський і соціологічний типи праворозуміння*; залежно від історичних епох – *праворозуміння епохи модерну, або класичне праворозуміння, й праворозуміння епохи постмодерну, або постнекласичне праворозуміння, чи класичне і некласичне праворозуміння*[1].

Найпоширенішою підставою для виокремлення підходів до розуміння права є ***юридико-світоглядний (онтологічний) критерій,*** тобто вихідні концептуальні ідеї (наддержавно-природні, державні чи реально-життєві), які відображають справжні аспекти права як соціокультурного феномена. На науковому (теоретичному) рівні сформувалися такі основні (класичні) підходи до розуміння права:

1. Природно-правовий (юснатуралістичний, ідеологічний) підхід до розуміння права бере свій початок у Стародавніх Греції та Римі, пов'язаний з поглядами Демокріта, Сократа, Платона, Арістотеля, грецьких і римських стоїків, М.Т. Цицерона, Ульпіана та інших давньоримських юристів. В епоху Середньовіччя основні ідеї цього підходу були розвинуті у працях Т. Аквінського, а в період Нового часу – Г. Гроція, Б. Спінози, Дж. Локка, Вольтера, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, О.М. Радищева та ін.

[1] Максимов С. І. Праворозуміння. *Велика українська юридична енциклопедія :* у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / Редкол. : О. В. Петришин (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 589.

Починаючи з Нового часу і Просвітництва моральна вимога природного права втілюється в *ідеї прав людини*. Сучасні теорії природного права (так званого відродженого природного права) ґрунтуються на ідеях божественного порядку буття (неопротестантизм), самореалізації вищого об'єктивного розуму (неогегельянство), апріорних цінностей (феноменалізм), природи речей (неокантіанство), існування абстрактної людини (екзистенціалізм), історичного праворозуміння (герменевтика) тощо[1].

Природно-правовий підхід до розуміння права основний акцент робить на праві як духовному, надпозитивному (надюридичному) феномені, ідеалах справедливості, моральності, індивідуальної свободи, рівності, невідчужуваних правах людини, суспільної злагоди та інших цінностях, без яких право просто немислиме. Вихідна форма буття права – суспільна свідомість, ідея, уявлення про право, важливою складовою якого є природні, невідчужувані права людини. Природне право є вічним і незмінним, воно супроводжує людство з моменту його виникнення. Природне право – це вимоги, породжені самим людським буттям – право на життя, свободу, рівність, власність, безпеку. У просторі природного права діють правові принципи-аксіоми, що одночасно є моральними імперативами: не посягай на життя іншої людини та її майно, дотримуйся обіцянки, віддай кожному своє та ін. Свобода і справедливість, а не норма – ключові поняття природно-правового підходу. Свобода – це можливість діяти на власний розсуд, не порушуючи прав інших людей. З нею тісно пов'язана справедливість, що розуміється як стримування людського егоїзму задля рівноваги в суспільних відносинах.

Право є мистецтво добра і справедливості (Ius est ars boni et aequi)

***Цельс** (бл. 67 – 130 рр.)*

Головною особливістю природно-правового мислення є критична оцінка позитивного права з позицій моралі, розмежування права та закону. У разі суперечності між природним і позитивним правом перевагу має природне право. Мораль – не просто бажана властивість, яку потрібно запровадити у право, а радше суттєвий елемент права, яким воно є насправді[2]. Головним джерелом права є сама природа, а не воля законодавця. Природні права належать людині від народження, вони закладені в самій її сутності й однакові для всіх.

Традиційне чисте природно-правове поняття права отримується в разі, якщо робиться акцент на правильності змісту й не надається значення належному встановленню та соціальній дієвості. Таке «жорстке» природне право резюмується у вислові Т. Аквінського: *«несправедливий закон не є законом узагалі»*. Проте за сучасних умов більш поширеним є «м'яке» природно-правове праворозуміння: правова система в цілому має демонструвати прагнення відповідати моральним стандартам, а окремі норми позитивного права можуть втрачати

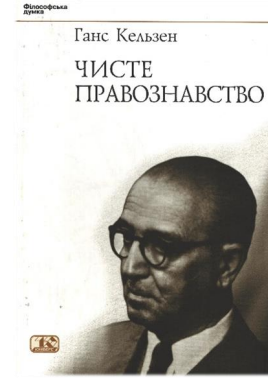
[1] Теорія держави та права : підруч. / Є. О. Гіда та ін. / За заг. ред. Є. О. Гіди. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. С. 171.
[2] Філософія права / За ред. Дж. Фейнберґа, Дж. Коулмена / Пер. з англ. П. Таращук. Київ : Основи, 2007. С. 14.

правовий характер лише у випадку, коли вони є вочевидь несправедливими. Така позиція має назву «непозитивізм» (Р. Алексі).

Природно-правовий спосіб мислення, в силу закладеної в ньому критичної настанови, набуває особливої соціальної значущості в перехідні періоди розвитку суспільства, що характеризуються загостренням суперечностей між ідеалом і дійсністю, новими прогресивними прагненнями і старим позитивним правом, або, інакше кажучи, досвідом переживання несправедливості. Тому найбільш активно і плідно природно-правові концепції розвиваються в періоди соціальних зрушень, реформ як вимога гуманізації правопорядку.

Основні ідеї природно-правового підходу до розуміння права не втрачають свого актуального звучання й на теперішній час. Властиве їм прагнення до справедливості та захисту прав людини і всього народу продовжує бути одним з головних напрямів обґрунтування побудови правової держави. Водночас категоричне протиставлення права та закону не сприяє зміцненню законності та правового порядку в суспільстві, провокує невиконання законів під приводом їх неправового змісту.

2. Позитивістський (нормативістський, юридико-позитивістський, етатистський) підхід до розуміння права виник на ґрунті класичного позитивізму, тобто філософського напряму, що проголошує єдиним джерелом справжнього (позитивного) знання конкретні (емпіричні) науки, заперечуючи значення філософії як загального методу пізнання. Представниками юридичного позитивізму були Дж. Остін та його послідовники (так звана аналітична школа), К. Бергбом, П. Лабанд, Ж.П. Есмен, Г.Ф. Шершеневич. Право розглядається ними як позитивний факт (догма), що не вимагає аксіологічного осмислення. Право не пов'язане з іншими соціальними явищами (мораллю, релігією тощо). У XX ст. юридичний позитивізм набув форми нормативізму, засновником якого був Г. Кельзен.

Кельзен Г. «Чисте Правознавство» (1934 р., 1960 р.)

Класичний позитивізм визначає право як наказ суверена й пояснює обов'язковість права існуванням у переважної більшості членів суспільства звичаю коритися цим примусовим наказам. Сучасний позитивізм зазвичай пов'язує обов'язковість права з існуванням правила визнання, що визначає умови, які слід виконати, аби певну норму можна було вважати правовою. У кожній правовій системі правило визнання може набувати різних форм. Наприклад, статус певних правил як правових норм може бути пов'язаний з тим фактом, що їх видав уповноважений нормотворчий орган, або з їх давнім існуванням у формі звичаю, або їх зв'язком з судовими рішеннями. Спираючись на це,

позитивісти вважають, що авторитет правила визнання переходить на норми права, зумовлює їх обов'язковість. У сучасному аналітичному позитивізмі виокремлюють два основні напрями: «м'який позитивізм» і «жорсткий позитивізм». «М'які» позитивісти (Г.Л.А. Гарт) допускають можливість існування традиції вважати правом ті правила, які відповідають моралі, але якщо така можливість зафіксована в позитивному праві, насамперед, у конституції (Дж. Коулмен). «Жорсткі» позитивісти (Є. Булигін, Дж. Раз) наполягають на тому, що мораль за жодних обставин не може бути критерієм юридичної чинності норми права[1].

Позитивістський напрям праворозуміння ґрунтується на тому, що необхідного зв'язку між правом і мораллю не існує, закон і право ототожнюються, владна примусовість ідентифікується в якості визначальної ознаки права. Тому правило поведінки будь-якого довільного змісту може бути правовим, а його несправедливість не є підставою для заперечення його правового характеру. Вихідна форма буття права – норма права. При цьому права людини розглядаються як такі, що даровані державою, тобто людина ставиться у пряму залежність від останньої. Предметом юридичної науки є «право у власному розумінні», позитивне право, незалежно від того, справедливе воно чи несправедливе. Позитивне право – це чинне в певному суспільстві право, що розглядається в аспекті його конкретно визначених змісту та форми, тобто таким, яким воно безпосередньо виступає як регулятор суспільних відносин. Позитивістський підхід до пізнання права зосереджує увагу на нормативно-інституційних аспектах природи права, без яких такі його вимоги як формальна визначеність, точність, передбачуваність, упорядкованість, однозначність, стабільність є недосяжними. Проте некритичне ставлення до закону гальмує розвиток права. З позицій цього підходу виправданою є будь-яка несправедливість, якщо вона встановлена законом. Найважливішими напрямами розвитку права юридичний позитивізм розглядає його об'єктивацію, деідеологізацію, систематизацію, класифікацію, а також тлумачення.

3. Соціологічний підхід до розуміння права концептуально сформувався у другій половині XIX ст. у межах школи «вільного права». Основоположниками соціологічного типу праворозуміння вважають Р. Єринга, Є. Ерліха, О.В. Холмса, Р. Паунда, Л. Дюгі, Ф. Жені та ін. Прихильники цього підходу до розуміння права представляють різні його напрями: «вільне» право, соціологічну юриспруденцію, правовий реалізм тощо. Проте всі вони вважають, що не слід змішувати правову можливість із правовою дійсністю, підкреслюють контраст між формальним правом

[1] Теорія держави і права : підруч. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. / За ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. С. 90.

(правом у нормативно-правових актах, судових прецедентах тощо) та реальним правом (правилами, за якими в дійсності функціонує суспільство, «живим правом»). Саме тому, на їхню думку, пошук права здійснюється шляхом дослідження не лише формальних джерел, а й суспільних відносин, судових рішень.

Соціологічний підхід до розуміння права ґрунтується на тому, що право існує в нерозривному зв'язку з суспільними відносинами, які й є об'єктом правового регулювання, а тому норми права слід аналізувати спільно з усіма соціальними умовами, що склалися і в яких діє певна правова система[1]. Вихідна форма буття права – суспільні відносини, відносини, що складаються у сфері правореалізації та правозастосування. Лише право в дії є «живим правом», право ж у тексті норм закону – «мертве». Право являється тим, що фактично здійснюється судами й іншими суб'єктами у сфері правозастосування. Право ж, яке міститься на папері (писане право), є тільки ймовірним правом: його норми лише допомагають точніше передбачити, як суд вирішить справу. Право – це тільки прогноз, як діятимуть судді. Писане право не може передбачити всього, оскільки лише юридична практика здатна наповнити це право конкретним змістом, розкрити і доповнити його, зробити реальним. Право – це частина життя, що змінюється разом з навколишньою дійсністю, тому право може існувати поза буквою закону.

Для соціологічного напряму характерне прагматичне розуміння права як засобу досягнення конкретних соціальних, економічних та етичних цілей шляхом балансування різних інтересів і цінностей, пошуку розумного компромісу. Оскільки право виступає результатом боротьби конкретних життєвих інтересів, соціологічний підхід до розуміння права зосереджує увагу не на логічному аналізі норм права (як аналітичний юридичний позитивізм), не на встановленні зв'язку права і моралі (як школа природного права), а на дослідженні фактичних правовідносин, оцінюванні інтересів і потреб, з'ясуванні різноманітних економічних, соціологічних і психологічних чинників, що впливають на застосування норм права до конкретних життєвих випадків і в такий спосіб визначають справжнє обличчя права. Прихильники соціологічного підходу до інтерпретації права переносять акцент з абстрактних ідеалів і нормативно-правових текстів у площину конкретного, динамічного функціонування права, його дії в реальному житті, насамперед у правовідносинах та юридичних рішеннях, без чого ідеали та юридичні тексти перетворюються на декларації й перестають бути правом.

Слабкою стороною цього підходу є відсутність чітких меж між правом і юридично значущою поведінкою. При цьому втрачаються критерії для розрізнення правомірної та протиправної поведінки. Перенесення всієї ваги правотворчості на осіб, які застосовують право (судді, адміністратори), ставить під сумнів поділ державної влади, підвищує

[1] Алаіс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2003. С. 12.

небезпеку адміністративного й суддівського свавілля.

4. Інтегративний (інтегральний) підхід до розуміння права виник на основі полілогу всіх шкіл і течій у сучасному правознавстві як західних, так і східних. Цей підхід до праворозуміння полягає не в механічному поєднанні суперечливих, еклектичних позицій, а в синтезуванні теоретично значущих аспектів, опрацьованих конкуруючими науковими теоріями, виходом на новий рівень їх узагальнення та осмислення. Такими формами буття права, що становлять ядро праворозуміння, є правова ідея чи правосвідомість (природно-правовий підхід), норма права (позитивістський підхід), правовідносини (соціологічний підхід)[1].

Засновником інтегративної юриспруденції вважається американський юрист і філософ права Дж. Холл, який намагався поєднати положення теорії природного права, юридичного позитивізму та соціологічного розумінням права на засадах як теоретичного пізнання, так і практичного досвіду. Право для вченого як норма і право, як процес її реалізації не повинні аналізуватися окремо, натомість вони становлять одне ціле та мають розглядатися в тісному взаємозв'язку. Правом є і нормативно-правовий акт, і конкретна дія офіційної особи, і правова свідомість. Саме інтегративна юриспруденція, на його переконання, покликана стати найбільш «адекватною юриспруденцією», яка буде осередком переосмислених головних ідей, сумісних з багатьма правовими теоріями, концепціями, кожна з яких має власний доробок. Як підсумок інтегративна юриспруденція виступає синтезом таких класичних підрозділів правової думки як правова онтологія, правова аксіологія, соціологія права й формальна юридична наука.

У межах цього підходу стверджується, що сучасна юриспруденція потребує переосмислення своїх теоретичних підвалин у напрямі їх інтегральності, тобто адекватності цілісній природі права, системній єдності форм його виявлення. Центральною ланкою такої концептуалізації праворозуміння пропонується визнати ідею, згідно з якою природа права полягає не в його наперед заданості в організації самої дійсності чи осмислюючого її людського розуму, а в постійному «самостворенні» права в процесі інтерактивності його суб'єктів[2]. Серед некласичних концепцій інтегративного типу праворозуміння заслуговують на увагу *комунікативна концепція* (Ю. Габермас, Р. Алексі), згідно з якою право мислиться як таке, що констатується (обґрунтовується, існує, відтворюється) в комунікації через аргументацію в дискурсі або навіть ототожнюється з комунікативною взаємодією; *феноменологічна концепція* (А. Райнах, Г. Гуссерль), у межах якої право є полем чистих правових закономірностей, які в усіх сенсах існують незалежно від природи: людського пізнання, організації людини, фактичного розвитку світу. Таким чином, інтегративне розуміння права є

[1] Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Істина, 2007. С. 328.
[2] Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : монографія. Київ : Атіка, 2009. С. 264.

наслідком теоретичного пізнання та практичного освоєння правової реальності, що базується на комплексному використанні досягнень різних підходів до осмислення права, які у своїй гармонійно синтезованій єдності відображають широке, багатоаспектне бачення права: його сутності (природи), джерел, процесів формування і функціонування, цінності та призначення в житті окремої людини, суспільства і держави в цілому.

Поряд із проаналізованими вище основними підходами до праворозуміння юридичній науці відомі й інші напрями пізнання права, зокрема *генетичний, системний, інструментальний, функціональний, марксистський, психологічний* та ін. З метою комплексного висвітлення найбільш загальних закономірностей і тенденцій розвитку сучасного праворозуміння додатково охарактеризуємо останній підхід.

Так, ***психологічний підхід до розуміння права*** виник у XIX ст., а найбільшого поширення отримав на початку минулого століття. Його представниками були Л.Й. Петражицький, Є. Бірлінг, Г. Тард, Л. Кнапп, Ж. Гурвіч, М.А. Рейснер та ін. У межах психологічного підходу право розглядається як особлива форма (різновид) психічних переживань («юридичних емоцій»), що мають імперативно-атрибутивний характер і виконують дві функції: дистрибутивну (розподіл предметів, котрі наділені певною економічною цінністю) та організаційну (наділення одних осіб правом наказувати іншим). Іншими словами, все те, що людина переживає у своїй свідомості як взаємні права та обов'язки, є правом. Мораль і право належать до єдиної категорії психічних переживань (емоцій). Однак відмінність між ними полягає в тому, що мораль – це сфера обов'язків, тоді як право – це сфера пов'язаних між собою прав та обов'язків. У межах цього підходу право як феномен психічного світу диференціюється на інтуїтивне і позитивне право, а також офіційне й неофіційне. Позитивне право (наприклад, закони, прецеденти, звичаї) пов'язане з існуванням у свідомості індивіда «нормативних фактів», тобто тих явищ, які сприймаються індивідом у його свідомості як «зовнішні правовстановлені факти». Інтуїтивне право являє собою ті імперативно-атрибутивні переживання (переконання), які не виводять свого авторитету з якихось зовнішньо встановлених фактів («нормативних фактів»). Інакше кажучи, позитивне право має у свідомості людини гетерономний характер, тоді як інтуїтивне право є автономним. У свою чергу офіційне право – це те право, яке підтримується судами та іншими органами держави (тобто «офіційними» органами влади); тоді як неофіційне право – це те право, яке не користується визнанням і підтримкою держави та її органів. Психологічний підхід до розуміння права мав значний вплив на розвиток соціології права[1].

Розглянуті вище підходи до розуміння права є свідченням його

[1] Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави та права : підруч. 3-тє вид., стеорет. Львів : Новий Світ-2000, 2018. С. 273.

складної та багатоаспектної природи. Кожен з типів праворозуміння має свої переваги та недоліки, їх поява і розвиток зумовлені історичним поступом суспільства й засвідчують соціальну цінність права в житті людини. Підтримуючи зміст одних з цих підходів і відхиляючи інші, варто в кожному з них відшукати те раціональне зерно, яке допомагає краще осягнути сутність права та його соціальне призначення.

Таким чином, праворозуміння є ідейним фундаментом юридичної науки та практики. Засноване на науковому обґрунтуванні правових явищ, належній правовій культурі, відповідній правосвідомості людей, праворозуміння у громадянському суспільстві та правовій державі зорієнтоване на гуманістичне розуміння права як соціальної цінності й одного з найважливіших надбань цивілізації. Як складному соціальному явищу, праворозумінню, наділеному суб'єктивно-особистісним забарвленням і специфічними значеннєвими акцентами, властиве усвідомлення не лише фактичної правової реальності, а й правових моделей майбутнього. Як наслідок, прогностична спрямованість праворозуміння є рушійною силою правової реформи.

§ 5.2. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ І ЦІННІСТЬ ПРАВА

Передовсім право постає як явище, що виникає разом з соціальними формами життєдіяльності, функціонує в суспільстві, забезпечує його стабільність і розвиток, змінюється разом з тенденціями та напрямами суспільного поступу. У суспільстві з різноманіттям індивідуальних прагнень і соціальних відносин право набуває значимості універсального, найбільш придатного й ефективного засобу розмежування та узгодження суспільних інтересів, попередження і вирішення конфліктів. За умов демократії воно виступає необхідною складовою соціальної взаємодії, опосередкованою правилами поведінки, суб'єктивними правами та юридичними обов'язками учасників суспільних відносин, процедурами їх реалізації, діяльністю публічних інститутів стосовно забезпечення виконання правових норм. Право є саме таким способом організації та інтерпретації певних аспектів суспільного життя та буття людини, за відсутності якого розпадається сам соціальний світ.

В індоєвропейській мовній сім'ї слово **«право»** має такі первинні значення як «справедливість» (лат. jus) та «прямий» – (лат. directus, dirigo – вирівнювати, випрямляти, направляти, визначати). Такий підхід до розуміння права став основою для формування сучасної юридичної термінології – юриспруденція, юрист, юрисдикція, юстиція тощо. Звідси і більшість слів, що позначають право в мовах різних країн: diritto (італ.), droit (франц.), recht (нім.), right (англ.). Тісно спорідненими з розумінням правості (правильності), правди та справедливості є й давньоруське «правъ». Нині слово «право», маючи значний культурологічний потенціал, широко вживається в різноманітних сферах суспільного життя, застосовується в різних значеннях. Серед них основними є:

наявність власного інтересу («моє право»); свобода волевиявлення («можливість»); гарантованість власної поведінки («безперешкодність вчинку»); вимога до поведінки інших осіб («забезпеченість обов'язком»); сукупність певних правил поведінки – «правил гри» («об'єктивне право»), правильність, правдивість («відповідність правилам поведінки»); справедливість, антипод свавілля («порядок суспільних відносин») та ін.[1]

Теорія держави та права як юридична наука вивчає насамперед ***позитивне (юридичне, спеціальносоціальне) право*** як таке, що створюється людьми та їх інститутами, існує як фактичне явище у формі різноманітних правових актів. Чинне в суспільстві позитивне право є формально визначеним та забезпечується державою. Цим позитивне право відрізняється від ***природного (загальносоціального) права,*** яке не залежить від держави. Природне право як сукупність прав і обов'язків має загальносоціальне, людське, тобто недержавне походження. Воно є продуктом нормальної життєдіяльності людини, а не держави, належить людству в цілому та кожній людині окремо. Саме природне право є основою невід'ємних, природних прав людини.

Подібне розмежування права існує з періоду античності. Так, у II ст. римський письменник і філолог Авл Геллій переклав латиною грецькі слова «за природою» та «за обдуманим рішенням (встановленням)» як naturalis (природне) та positivus (позитивне). З латинської мови вони перейшли в більшість європейських мов як назви двох видів права – природного та позитивного[2]. Термін же «позитивне право» в його протиставленні праву природному, одним з перших застосував середньовічний католицький теолог П. Абеляр.

У свою чергу ***позитивне право*** розглядається у двох значеннях як:

– ***об'єктивне право*** – система загальнообов'язкових норм, дотримання та виконання яких забезпечуються державою. Має ключове значення в регулюванні суспільних відносин, забезпеченні правопорядку на національному та міжнародному рівнях. Слово «об'єктивне» означає, що норми права отримали об'єктивацію у формах (джерелах) права й тому є незалежними від індивідуального інтересу (волі, розсуду) та свідомості суб'єкта права, існують як даність, позитивна реальність;

– ***суб'єктивне право*** – це міра можливої поведінки суб'єкта суспільних відносин, що передбачена нормами об'єктивного права. Суб'єктивне право інтерпретується як певні юридично визнані можливості (права та свободи) поведінки суб'єкта права з метою задоволення власного інтересу (потреби). Слово «суб'єктивне» означає, що наданими можливостями конкретний суб'єкт права на свій розсуд може скористатися або не скористатися залежно від власної волі та свідомості. Центральною ідеєю суб'єктивного права є визнання за

[1] Петришин О. В. Право. *Велика українська юридична енциклопедія :* у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / Редкол. : О. В. Петришин (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 442.

[2] Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. С. 9.

людиною – суб'єктом соціальної активності – сфери індивідуальної свободи шляхом правового закріплення юридичних засобів реалізації її сутнісних потреб, відображених правовими можливостями. Таким чином, суб'єктивне право утворює той пласт правової матерії, який у природних засадах виступає витоком права як такого.

Між об'єктивним і суб'єктивним правом існує тісний взаємозв'язок. Об'єктивне право певною мірою відображає «статику» юридичної форми, а суб'єктивне – «динаміку», оскільки безпосередньо пов'язане з людською поведінкою (діяльністю). Так, мається на увазі об'єктивне право, коли вказується на те, що право щось дозволяє чи забороняє. Про суб'єктивне право йдеться, наприклад, у тому випадку, коли стверджується, що певна людина має право на освіту. Виокремлення права в об'єктивному та суб'єктивному значеннях існує в юридичній науці тривалий період, адже характерне ще римській юриспруденції, а згодом було запозичене більшістю європейських правових систем. Варто підкреслити, що в сучасних умовах призначення об'єктивного права полягає передусім у закріпленні, охороні та захисті суб'єктивного права.

Окрім того, словом «право» можуть позначатися ***природні права людини,*** які визнаються в сучасному світі невід'ємними і невідчужуваними від особи. Це передусім права на життя, гідність, безпеку і недоторканність, свободу пересування, належний рівень матеріального забезпечення та ін. Права людини закріплюються в міжнародних актах і національних конституціях, а на демократичну державу покладається обов'язок їх забезпечувати.

З огляду на те, що в загальнотеоретичному правознавстві ***об'єктивне право*** має *винятково юридичний (універсальний, регулятивно-охоронний) зміст,* саме це розуміння (значення) права стане предметом розгляду в межах цього та наступного питань теми.

Різноманіття підходів до розуміння права зумовлює існування різних його дефініцій, кожна з яких є результатом осмислення певного аспекту права й жодна з них не є перешкодою для можливості існування всіх інших. На підставі узагальнення різних точок зору можна запропонувати таку дефініцію: **право** – *це загальнообов'язковий, свідомо-вольовий, формально визначений, нормативний регулятор суспільних відносин, що відповідає визнаній у суспільстві мірі справедливості, свободи та рівності, встановлений чи санкціонований державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості та забезпечується ними, включаючи можливість застосування державного примусу.*

Ознаки права:

– відповідає визнаній у суспільстві мірі справедливості, свободи та рівності. У цьому відношенні істотною, глибинною для осмислення права є та обставина (вимога, критерій), що останнє обов'язково має ґрунтуватися на досягнутому суспільством рівні моралі та етики, який характеризує його духовно-ціннісний вимір[1]. Право сприймається

[1] Правова система України: історія, стан та перспективи розвитку: у 5 т. Т. 1: Методологічні та інформаційно-

суспільством як належний соціальний регулятор тією мірою, якою воно забезпечує справедливість, свободу та рівність. Звідси справжня природа права визначається ступенем втілення в його сутності «вічних» цінностей – *ідеалів справедливості, свободи та рівності*;

– *є регулятором суспільних відносин,* тобто право зорієнтоване на впорядкування найважливіших суспільних відносин, забезпечення стабільності їх функціонування, а також підтримку соціальних процесів у гармонійному стані. Право є одним з головних засобів організованості й порядку в суспільстві, створення умов для прогресивного розвитку кожної особи. При цьому варто усвідомити, що *право – це універсальний регулятор, але не універсальна константа*. В одних правових системах у певних просторово-темпоральних межах домінують одні ознаки права, в інших більш рельєфними є інші;

– *має свідомо-вольовий характер,* тобто право є формою суспільної свідомості та вираженням волі суб'єктів правотворчості, серед яких суспільство, народ, держава в особі органів державної влади. Змістом волі є інтереси, зумовлені потребами людини та суспільства, соціально-економічним розвитком останнього. Уособлена в право воля є тією його властивістю, що визначає інші ознаки права та його загальний зміст. В ідеальному вигляді право повинно акумулювати в собі суспільну, групову й індивідуальну волю людей у їх гармонійному поєднанні;

– *встановлюється чи санкціонується (офіційно схвалюється) державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості в чітко визначеному порядку*. У демократичному суспільстві право приймається легітимним суб'єктом правотворчості (наприклад, народом, законодавчим органом, територіальною громадою, органом місцевого самоврядування) в межах його компетенції, в повній відповідності зі *спеціальною процедурою*. Створюючи право, суб'єкт правотворчості повинен ґрунтуватися на глибокому осмисленні правової реальності, тобто правових аспектах буття різних соціальних процесів. Вирішальне значення у формуванні та функціонуванні права відіграє не держава, а *людина, яка є не лише його адресатом, а творцем і орієнтиром права*. Встановлення права означає підготовку, розробку та прийняття суб'єктом правотворчості норм права. У свою чергу санкціонування права – це надання юридичних властивостей уже існуючим соціальним нормам (наприклад, звичаям, нормам моралі) та їх формальне закріплення у формах (джерелах) права[1];

– *має нормативний характер,* тобто право як регулятор суспільних відносин складається з *норм* (правил поведінки), що є відображенням нормативних засад устрою та функціонування суспільства. Нормативність наділяє право певною змістовою послідовністю, що проявляється в нормах права, які системно впорядковані та спрямовані

теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришин. Харків : Право, 2008. С. 590.

[1] Гусарєв С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і держави : навч. посіб. Київ : Правова єдність, 2008. С. 102.

на регулювання відносин між членами суспільства. Прояв права через вираження правової нормативності і потенційне, і варіативне за своїм змістом. Адже норми, з яких складається право, не можуть не відображати об'єктивну нормативність буття, яка проявляється як повторюваність, стереотипність, нормованість, як потреба осягнути загальним правилом, загальною конструкцію (схемою) поведінку людей, яка підлягає такому впорядкуванню. Це виражається в потребі нормативності та впорядкованості як безумовної необхідності суспільного життя. Нормативність – це глибинна якість права, яка дозволяє відрізнити його від правосвідомості, суб'єктивного права та правовідносин[1];

– *має загальний характер,* тобто право зводиться до неконкретності адресата (неперсоніфікованість права) та поширеності на невизначену кількість випадків (неоднократність, невичерпність права). *Неперсоніфікованість* – відсутність конкретного суб'єкта, що дозволяє нормам адресуватися не одній певній особі, а кожному, на кого поширюється їх дія. Так, чимало міжнародно-правових і конституційно-правових норм про права людини оперують займенниками «кожен», «усі», «ніхто» тощо. Ця характеристика права тісно пов'язана з іншою його властивістю – *невичерпністю,* яка передбачає можливість неодноразової реалізації правила, відображеного в нормі права;

– *є формально визначеним*. Категорія форми для пізнання права є досить важливою тому, що від неї залежить його юридична сила, місце у правовій системі, ефективність регулювання суспільних відносин. Право не вичерпується формою, але воно завжди намагається виразитись у формі й відобразити в ній певні суспільні відносини як чіткі, ясні й однозначні правовідносини. Зміст норми права у формах (джерелах) права викладається у вигляді правила – нормативного положення, що виражає закінчену думку. *Формально визначений характер права* полягає в такому: а) однозначності та передбачуваності сприйняття суб'єктами права його змісту, що досягається точністю й ясністю мовної форми; б) закріпленні (об'єктивації) в певних формах (джерелах) права (конкретної юридичної сили та сфери дії в часі, просторі та за колом осіб). Правова визначеність передбачає доступність з'ясування змісту норм права, забезпечує можливість скористатися своїм правом, впевненість і передбачуваність суб'єктів щодо правомірності та гарантованості своєї поведінки. Пошук змісту права за посередництвом аналізу його форм (джерел) занурює правову тематику в соціальний контекст і площину практичних питань правового регулювання, зокрема законотворчості та юридичної практики. Пріоритетність тієї чи іншої форми (джерела) права істотно впливає на характерні риси всієї правової системи, є одним із критеріїв класифікації національних правових систем на сім'ї: романо-германську, англо-американську, релігійну та традиційно-звичаєву;

[1] Заморська Л. І. Правова нормативність та її інституціоналізація в Україні : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. С. 104, 264.

– *має обов'язковий характер,* тобто незаперечність, безсумнівність стосовно реалізації права з боку всіх суб'єктів суспільних відносин, незалежно від їх суб'єктивного ставлення; необхідність узгодження власної поведінки із змістом права, відсутність виключень, що надають можливість не дотримуватися останнього. Звідси слідує, що в суспільстві ніхто не може перебувати поза правом. Обов'язковість підтримується різними засобами, серед яких насамперед виокремлюють *суспільний авторитет* і *примус.* Право має бути одночасно і авторитетним, і сильним. Визнання (легітимація) права *авторитетним* регулятором, його виправданість в очах суспільства породжують упевненість людей у необхідності реалізації його норм. Обов'язковий характер як ознака права закладає підвалини режиму законності та правового порядку в державі – інституції, що забезпечує та гарантує ефективну дію права;

– *забезпечується державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості, включаючи можливість застосування примусу*. У сучасних суспільствах *примус є державною монополією*. При цьому відбувається зміщення акценту з фізичного на психологічний примус: державна влада демонструє свою силу, проте передусім як загрозу, яку вона радше прагне не приводити у виконання. Водночас державний примус не можна ототожнювати зі свавіллям. Якщо суб'єкт правотворчості послідовно втілює ідеали справедливості, свободи та рівності, то державний примус щодо дотримання права буде виправданим і справедливим, якщо ж ні, то він перетворюється на свавілля. Можливість застосування державного примусу є гарантією дотримання права. Це дозволяє внести елемент стабільності та захищеності в життя людей;

– *має системний характер,* тобто право являється складним цілісним утворенням, первинним елементом якого є норма права. Право – це не просто сукупність норм права, а їх система, де всі елементи пов'язані й узгоджені та у своїй єдності утворюють чітку, ієрархічно нову якість. Норми права як вихідні елементи права пов'язані між собою ієрархічно, генетично та функціонально й об'єднані у структурні підрозділи системи права – галузі, підгалузі та інститути[1].

Питання **сутності права** пов'язано з проблемою праворозуміння, існуванням різноманітних напрямів юридичного знання і використанням відмінних методик пізнання права. У філософії під *сутністю* явища (предмета) розуміється сукупність найбільш важливих і стійких якостей, відносин або властивостей, що складають його основу, визначають глибинну природу та зв'язки, які впливають на всі інші характеристики.

Сутність права – *це внутрішня цілісність усіх його багатоманітних якостей (властивостей)*. Вихідне розуміння сутності права пов'язане з *сутністю людини*. Сутність людини наддержавна – не держава створює людину, а людина державу. *Людина є основною метою,*

[1] Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. С. 22.

засобом і сенсом права.

Сутність права полягає в тому, що воно одночасно є:

– універсальним регулятором суспільних відносин, засобом (інструментом) узгодження особистих, суспільних і державних інтересів, встановлення та забезпечення правового порядку;

– виразником міри справедливості, свободи та рівності в суспільстві відповідно до рівня його соціального, економічного та культурного розвитку, що уможливлює досягнення компромісів між суб'єктами права.

Сутність права багатоаспектна. Вона не може бути зведена до єдиного вузько спрямованого розуміння, а тому потребує використання різних форм і методів її пізнання залежно від історичних обставин, умов і цілей наукового дослідження. Так, поряд з окресленим вище *загальносоціальним* аспектом сутності права в юридичній літературі виокремлюють також *класовий, релігійний, національний, расовий* та інші підходи до розуміння сутності права, в межах яких відповідні класові, релігійні, національні або расові інтереси будуть визначальними для організації правового життя суспільства.

На сутність права впливають особливості соціально-економічного ладу, політичної структури держави, а також культури, ідеології та традицій суспільства. Право побудоване на трьох «китах». Це – мораль, держава та економіка. Право виникає на ґрунті моральності як відмінний від неї метод регулювання; держава надає праву офіційності, гарантованості, сили; економіка – основний предмет регулювання, першопричина виникнення права, оскільки це сфера, де моральність як регулятор виявила свою недостатню спроможність[1].

У сучасній юридичній науці під впливом такого напряму філософії як *аксіологія* (вчення про цінності) набуває популярності визначення права як цінності, його характеристика в якості безумовного соціального блага. Цінність є здатністю предметів, явищ своїми властивостями та засобами задовольняти певні потреби суб'єкта. Ціннісним змістом пронизане все людське життя. Цінності – серцевина світогляду людини, міра значущості речей, явищ і подій.

Цінність права – *це здатність права завдяки притаманним йому змістовим і формальним властивостям задовольняти особисті, суспільні та державні потреби в упорядкованості, безпеці, свободі, справедливості тощо.* Цінність права слід сприймати як шкалу виміру самого права, оскільки цінність – це те сутнісне, що дає змогу праву залишатися самим собою. Цінність права в суспільстві безпосередньо зростає з поєднанням у його змісті інтересів особи, суспільства і держави загалом, що характеризує право як унікальний феномен, здатний забезпечити організованість, узгодженість, стабільність і динамічність суспільних відносин.

[1] Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави та права : підруч. 3-тє вид., стеорет. Львів : Новий Світ-2000, 2018. С. 283.

Основні аспекти цінності права:

– *власна цінність права* – пов'язана з сутнісними характеристиками права, сприйняттям його як *правильного регулятора*. Право втілює міру справедливості, свободи і рівності, узгоджує права та обов'язки, надає свободу вибору, встановлює взаємну відповідальність особи і держави, поєднує свободу та порядок – долає хаос і забезпечує розвиток й охорону порядку. Сенс права багато в чому полягає у виключенні з життя людей «права сили» і заміни його на «силу права». Право є ефективним засобом самореалізації, самотворення людини в історичних масштабах;

– *інструментальна (службова) цінність права* – зумовлена передусім його формальними властивостями. Завдяки своїм перевагам як універсального, обов'язкового, формально визначеного, гарантованого та примусового нормативного регулятора право виступає ефективним інструментом, засобом регламентації різних сфер життя суспільства. Право виявляється в цьому розумінні більш цінним, ніж мораль, оскільки його норми, на відміну від моралі, спираються не лише на внутрішнє переконання людини та громадську думку, але й на примус (чи загрозу примусу), що виявляється більш вагомим чинником;

– *історико-культурна цінність права* – полягає в тому, що воно належить до фундаментальних цінностей світової культури, створених людством у процесі поступу. У такому значенні право розглядається як атрибут цивілізації, втілення гуманістичних прагнень людства, результат боротьби народів за права та свободи, справедливість і демократію. Нині норми права минулих епох є багатим, а часом і єдиним джерелом пізнання певних історичних періодів, особливостей життя народу, специфіки суспільного та державного ладу. Саме завдяки тому, що в нормах права відображається життя людей, причому під кутом зору можливих конфліктів, юриспруденція завжди була тісно пов'язана з мистецтвом, літературою, театром. У Стародавній Греції юридичні проблеми, конфлікти між свободою та деспотизмом безпосередньо втілювались у трагедіях Есхіла й Софокла і виносилися на сцену давньогрецького театру, що був за тих часів популярним і авторитетним[1].

Цінність права має специфіку стосовно різних суб'єктів, що дозволяє розглядати її в таких ***вимірах:***

– *загальнолюдський (світовий) вимір* – віддзеркалює цінність права для людства в цілому як необхідної основи міжнародних відносин, засобу, який сприяє універсальному утвердженню прав людини, розв'язанню глобальних проблем сучасності, а також здатний забезпечити мир і безпеку на загальносвітовому рівні;

– *соціальний (національний) вимір* – дає змогу продемонструвати цінність права для конкретного суспільства, яка виявляється в тому, що

[1] Теорія держави і права : підруч. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. / За ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. С. 98.

право захищає його фундаментальні цінності, забезпечує нормальне існування та розвиток, гарантує впорядкованість суспільних відносин, цілісність, солідарність соціуму, сприяє реалізації прав його суб'єктів;

– *особистісний вимір* – визначає цінність права для окремої особи, право виступає надійним та ефективним засобом охорони і захисту життя, гідності, власності людини, а також забезпечує індивідуальну автономію, сприяє її всебічному розвитку та самореалізації.

Таким чином, право є способом людського життя, одним з найпотужніших засобів самоорганізації суспільства. Воно виступає чинником збереження цілісності й консолідації соціуму, оберігаючи його від хаосу. Право зорієнтоване на регламентацію функціонування та розвитку суспільства й одночасно на відособлення особи, забезпечення кожній людині простору для задоволення її інтересів, розвитку власних здібностей, що потрібно як для повноцінного життя, так і для ефективного використання цього потенціалу суспільством. Право гармонізує інтереси особи і суспільства, різних соціальних груп, приводить їх до оптимальної рівноваги та створює умови для плідної співпраці.

§ 5.3. ПРИНЦИПИ ПРАВА ЯК ОСНОВА ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ

Однією з визначальних характеристик, що свідчить про своєрідність права в певних заданих координатах часу та простору, є **принципи права**. Уже за часів античності зверталась увага на те, що *принцип є найважливішою частиною всього (principium est potissima pars cuiuque rei)*. Поза всяким сумнівом, це твердження є істинним стосовно права. Принципи права мають безпосередній зв'язок з переважною більшістю ключових загальнотеоретичних питань як-от: сутність права, норма права, правовий акт, правове регулювання, правова система тощо. Вони пов'язують право з політикою, економікою, духовним життям суспільства, забезпечують єдність різних правових процесів, форм, теорій, ідей і концепцій, понятєво-категоріальних рядів[1].

У теорії держави та права традиційно використовується етимологічне значення слова «принцип» (від лат. principium – первісне, визначальне, те, від чого походить усе інше) – засада, основа, керівна ідея, вихідне положення будь-якого явища (учення, організації, діяльності тощо). Категорія «принципи права» має використовуватися в усіх випадках, коли йдеться про відправні засади та ідеї, що належать юриспруденції.

Принципи права – *це найбільш загальні та стабільні засади, що сприяють утвердженню і забезпеченню суспільних цінностей, виражають сутність права та визначають напрями його подальшого розвитку*.

Ознаки принципів права:

[1] Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. С. 3.

– *спрямовані на утвердження і забезпечення суспільних цінностей,* тобто принципи права дозволяють відтворити загальнолюдські цінності (людську гідність, особисту автономію, солідарність, довіру тощо) при формуванні та дії права. Вони символізують дух права, пов'язують право з мораллю, релігією, політикою й економікою, переводять на мову правових категорій і репрезентують суспільні інтелектуально-ціннісні настанови і тенденції. Принципи права в концентрованій формі *виражають сутність і соціальне призначення права,* закріплюють основи суспільного ладу. Принципи права відіграють роль «сполучної ланки», що з'єднує в епоху реформ дух права з його буквою;

– *найбільш загальний, абстрактний характер,* тобто принципи права є нормативними узагальненнями найвищого рівня, свого роду згустками правової матерії. Перед суб'єктами правотворчості та правозастосування постає важливе завдання – наповнити принципи як загальні ідеї нормативним змістом. Таке наповнення відбувається у процесі практичної діяльності різних органів державної влади, зокрема поліції, в наслідок цього принципи права перетворюються на сукупність конкретних правових вимог. Загальність принципів права полягає як у поширеності на дії всіх суб'єктів права, визначаючи загальну лінію їх поведінки, так і в ціннісній пріоритетності перед нормами права[1];

– *визначають зміст системи права та її структурних елементів, а також напрями їх подальшого розвитку*. Принципи права, будучи своєрідними «нервовими центрами», «орієнтирами», виконують функцію стрижнів системи права, сприяють її єдності та стабільності, об'єднують і цементують галузі, підгалузі та інститути права. Крім того, принципи права, відображуючись у засадах правосвідомості, правоутворення, правотворчості (законотворчості та нормотворчості), правореалізації (правозастосування), тлумачення норм права, правоохорони, визначають напрями розвитку всієї правової системи;

– *пріоритетність (примат) над нормами права,* тобто останні формулюються під впливом певного принципу або групи принципів і не повинні їм суперечити. Принципи мовби розчинені в праві, пронизують практично всі або майже всі його норми, інститути та галузі. Норми права зазвичай є виявами дії принципів, засобами їх конкретизації. Принципи права є гарантом правильності, безпомилковості реалізації норм права. У зв'язку з цим принципи права характеризуються універсальністю, раціональністю та значущістю;

– *підвищена стабільність і стійкість,* тобто принципи права залишаються незмінними протягом тривалого часу, оскільки об'єктивно зумовлені найбільш загальними закономірностями розвитку суспільства. Це означає, що історичні умови поступу суспільства і держави висувають відповідні принципи: вони такі, якою є епоха, люди та їх потреби, спосіб життя, суспільні відносини. Принципи права концентрують результат

[1] Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров та ін. / За заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. С. 121.

розвитку права, в них втілюється нерозривний зв'язок минулого, сьогодення та майбутнього. Однак підвищена стійкість не заважає принципам права еволюціонувати разом з суспільством. Таким чином, триває постійний процес внутрішнього розвитку, внаслідок якого вони, як у живому організмі, набувають життєвих сил і отримують імпульс для засвоєння нових сфер свого застосування;

– *закріплюються зазвичай у формах (джерелах) права,* тобто залежно від форми викладення виокремлюють принципи, що безпосередньо сформульовані у формах (джерелах) права, і принципи, які виводяться зі змісту форм (джерел) права в непрямій формі, або, користуючись іншою термінологією, принципи, що набули текстуальної матеріалізації (норми-принципи), та принципи, що мають змістове закріплення. При цьому під час реалізації засад деяких принципів права (насамперед основоположних і загальних) не завжди обов'язково посилатися на конкретну форму (джерело) права. Саме тому ці принципи часто розглядають як *самостійну форму (джерело) права* в міжнародному та європейському праві, а також у правових системах романо-германської правової сім'ї[1]. Це дає можливість судам застосовувати право в умовах існування прогалин і суперечностей законодавства, дозволяє уникнути ототожнення права із законами, запобігає створенню та застосуванню несправедливих, свавільних законів. У певній ситуації суд може діяти поза законом або всупереч законові, тобто приймати рішення *extra legem* (за межами закону), але завдяки його узгодженню з принципами – *intra jus* (у межах права).

У сучасній юридичній науці виокремлюють такі ***види принципів права:***

1. За формою нормативного вираження:

– принципи права, що закріплені в *міжнародних і внутрішньодержавних деклараціях, конституціях і чинному законодавстві;*

2. За змістом (функціональним призначенням):

– *загальносоціальні (соціально-правові)* – відображають систему цінностей, що властиві суспільству та мають чи повинні мати правову форму вираження і забезпечення. Наприклад, *принципи пріоритетності загальнолюдських цінностей над груповими; єдності суспільних і особистих інтересів; верховенство громадянського суспільства над державою; різноманітності та рівноправності різних форм власності* та інші;

– *спеціальноюридичні (спеціальноправові)* – узагальнюють засади формування та існування власне права як специфічного соціального явища. Наприклад, *принципи верховенства права; взаємної відповідальності держави та особи; верховенства закону; юридичної рівності перед законом і судом; точного та неухильного дотримання*

[1] Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. Київ : Юридична думка, 2008. С. 174.

конституції, міжнародних договорів і законів та інші[1];

3. За сферою дії (ступенем, сферою поширеності):

– основоположні (загальнолюдські; універсальні) принципи права – найбільш важливі, фундаментальні засади, що зумовлені досягнутим рівнем розвитку людства, на яких ґрунтується право як соціальний регулятор. Ці принципи формуються в перебігу продуктивної взаємодії людського суспільства на тлі виникнення цивілізаційної ідентичності народів і представляють собою одне з найкращих досягнень людства. Вони закріплені в міжнародно-правових документах і внутрішньодержавному законодавстві більшості країн світу. До ***основоположних принципів права*** належать такі:

✓ *принцип справедливості* – передбачає загальнолюдський вимір права як регулятора суспільних відносин, тобто спрямованість на іншу особу, сувору обов'язковість і точну рівновагу між тим, що має належати, і тим, що надається. Справедливість від античності до сьогодення розглядається як провідна ідея, обов'язковий елемент права. Вона найбільш яскраво виражає дух права, забезпечує його змістову легітимацію, визначає розуміння «правильного» і «неправильного», є дороговказом при встановленні межі між дозволеним і недозволеним. Ідея справедливості втілюється у праві шляхом імплементації до правової реальності окремих її аспектів: об'єктивного і суб'єктивного; загального й індивідуального; формального, змістового та процедурного;

✓ *принцип свободи* – передбачає можливість автономії суб'єкта, тобто звільнення його від обов'язкових дій ззовні та самостійність у прийнятті рішень щодо вчинення власних дій. Право має виступати як легітимована міра свободи, тобто якісно визначений рівень свободи на певному етапі існування соціуму, що відображає інтереси і волю суб'єктів суспільних відносин. Природно, що зі збігом часу і залежно від інтенсивності тих чи інших суспільних процесів ця міра змінюється, що має відобразитися у праві. Визначення міри свободи для її закріплення у формах (джерелах) права передусім передбачає формулювання переліку дозволеної та забороненої поведінки, що утворюють у праві відповідно зону свободи і несвободи. Зміст свободи зумовлює такі вимоги, що мають бути втілені у праві: принцип «дозволено все, що не заборонено законом», який сприяє більш повній реалізації особою власної свободи; принцип поваги і непорушності прав і свобод людини; принцип автономії; принцип плюралізму; принцип толерантності; принцип субсидіарності[2];

✓ *принцип рівності* – передбачає вимогу поводитися в однакових випадках однаково, а у відмінних – неоднаково та забороняє дискримінацію. В основі сучасного розуміння принципу рівності лежить ідея справедливої рівності можливостей, згідно з якою членам

[1] Пендюра М. М. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2013. С. 122.

[2] Загальна теорія права : підруч. / М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв, Ю. І. Матвєєва / За заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 72.

суспільства мають бути створені реальні можливості конкурувати з іншими його членами, причому з достатніми шансами на успіх. Принцип рівності поєднує в собі вимоги формальної та фактичної (реальної) рівності. Так, вимога формальної рівності можливостей реалізується у праві за допомогою чотирьох пов'язаних між собою загальних принципів: 1) принципу рівності перед законом; 2) принципу рівності перед судом; 3) принципу рівності прав і свобод людини та громадянина; 4) принципу рівності обов'язків людини і громадянина. У свою чергу ідея фактичної (реальної) рівності можливостей втілюється у праві за допомогою двох основних принципів: 1) принципу диференціації правового регулювання; 2) принципу позитивної дискримінації. Саме послідовна реалізація принципу недискримінації у правоохоронній діяльності є основним фактором, що свідчить про наявність у правовій системі справедливого балансу між вимогами формальної та фактичної рівності можливостей. Відповідно до ч. 5 ст. 7 Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. у діяльності поліції забороняються будь-які привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками;

✓ *принцип гуманізму* – основоположний принцип права, що являє собою систему світоглядних соціально-правових цінностей, антропологічною основою яких є людська гідність, яка виявляється в основних правах і свободах людини. Сутністю гуманізму є людина, її потреби та інтереси, що розглядаються крізь призму самоцінності людського життя. Цей принцип права відображає ставлення до людини як найвищої соціальної цінності, повагу до гідності кожної особи, її права на життя, вільний розвиток, реалізацію своїх здібностей і прагнення досягти щастя[1]. Згідно з ч. 4 ст. 7 Закону України «Про Національну поліцію» поліцейським за будь-яких обставин заборонено сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. У разі виявлення таких дій кожен поліцейський зобов'язаний негайно вжити всіх можливих заходів щодо їх припинення та обов'язково доповісти безпосередньому керівництву про факти катування та наміри їх застосування. У разі приховування фактів катування або інших видів неналежного поводження поліцейськими керівник органу протягом доби з моменту отримання відомостей про такі факти зобов'язаний ініціювати проведення службового розслідування та притягнення винних до відповідальності. У разі виявлення таких дій поліцейський зобов'язаний повідомити про це орган досудового розслідування, уповноважений на розслідування відповідних кримінальних правопорушень, вчинених поліцейськими;

– *загальні (загальноправові, основні) принципи права* – це засади, що притаманні праву в цілому, пронизують усі його галузі та інститути.

[1] Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. 4-те вид. Київ : Алерта, 2016. С. 244.

Вони надають правовому порядку необхідний аксіологічний вимір, указуючи на цінності, які визначають право в цілому, утворюють моральну основу права, його духовний фундамент. Загальні принципи права формують підвалини не лише тлумачення та реалізації норм права, а й самого процесу правотворчості, є віддзеркаленням основоположних принципів, на основі яких вони забезпечують єдність права. До ***загальних принципів права*** належать:

✓ *принцип верховенства права* – загальний принцип права, основним змістом якого є забезпечення панування права над політичною владою держави та іншими суспільними нормативними регуляторами, унеможливлення прояву свавілля державної влади, забезпечення дотримання вимог справедливості, а також реалізації прав і свобод людини та їх відповідних гарантій. У будь-якому випадку принцип верховенства права (анг. the rule of law), або принцип правовладдя, не може бути ототожнений із принципом верховенства нормативно-правових актів держави (законів), він передбачає активну роль судової влади й не може розглядатися лише абстрактно, тобто окремо від діяльності судової влади та інших органів державної влади, зокрема поліції, стосовно застосування цієї засади права. Принцип верховенства права є одним із провідних елементів загальних засад конституційного ладу будь-якої демократичної, правової держави, являючи собою похідну всіх загальних засад права. За своєю сутністю становить основоположний і спільний європейський стандарт – скеровувати та стримувати здійснення демократичної влади. Виходячи з аналізу доктринальних джерел і юридичної практики конституційних судів та Європейського суду з прав людини, до *основних характеристик принципу верховенства права* належать такі: 1) відображає спосіб організації життя суспільства на правових засадах, на відміну від анархії, а також є засобом унеможливлення свавільного та антидемократичного правління, й у цьому сенсі він збігається із визначенням конституціоналізму; 2) втілює моральні основи права, тобто є проявом природного права в сучасних правових системах разом із принципами справедливості, пропорційності, рівності, цілеспрямованості, розумності тощо, й у цьому сенсі є основним критерієм визнання законів неправовими та слугує своєрідним гарантом справедливості правових актів держави; 3) є засобом організації належної правової системи (принцип правової визначеності, стабільності та довіри до права, принцип «немає покарання без закону», принцип законності, заборона неправомірної дискреції та зворотної дії нормативно-правових актів, незалежна судова влада та судовий контроль, принцип єдності судової практики та res judicata тощо); 4) слугує основою процесу обмеження і «зв'язування» держави правами та свободами людини. В українських реаліях принцип верховенства права

– це самостійний правовий механізм, що отримав офіційне юридичне закріплення і практичне втілення та має на меті забезпечення прав і свобод людини, виходячи із засад справедливості, свободи, рівності та гуманізму. Принцип верховенства права разом з демократією та повагою прав і свобод людини – це ключові, основоположні ціннісні орієнтири європейської доктрини праворозуміння. В Україні принцип верховенства права закріплений на конституційному рівні в ч. 1 ст. 8 Основного Закону України від 28 червня 1996 р. Окремо на ньому наголошено в Законі України «Про Національну поліцію». Згідно зі ст. 6 цього Закону поліція у своїй діяльності керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Принцип верховенства права застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини[1];

✓ *принцип правової визначеності* – один із загальних принципів права, що формулює вимоги до нормативно-правових актів. Він є невід'ємною складовою принципу верховенства права, що забезпечує передбачуваність нормативно-правових актів у контексті наслідків реалізації та застосування норм права. Сутність цього принципу становить *концепція передбачуваності,* згідно з якою суб'єктам права має бути забезпечена можливість планувати свої дії з упевненістю, що вони знають про правові наслідки своїх дій[2]. Принцип правової визначеності складається з таких елементів: 1) чіткість змісту норм права (вони мають бути гармонічно пов'язані між собою, не суперечити одна одній, а в разі протиріччя має існувати механізм розв'язання конфлікту між нормами права; з'ясування змісту норм права повинно здійснюватися шляхом їх тлумачення); 2) чіткість у підпорядкуванні праву (право як система норм передбачає обов'язкову їх реалізацію, відсутність цього механізму, як, наприклад, невиконання судових рішень, призводить до руйнування самої ідеї права); 3) стабільність норм права (відносна незмінюваність протягом певного достатньо тривалого періоду); 4) чітка інституційна відповідальність (приміром, ефективна взаємодія між законодавчою та судовою гілками влади в ході конкретизації законів). Цей принцип права вимагає, щоб нормативно-правові акти заздалегідь оприлюднювалися, діяли на майбутнє, були ясними, точними, чіткими, стабільними та несуперечливими. Відповідно до ч. ч. 5, 6 ст. 9 Закону України «Про Національну поліцію» нормативно-правові акти, що регламентують діяльність поліції, обов'язково оприлюднюються на веб-порталі центрального органу управління поліції. Нормативно-правові акти з обмеженим доступом оприлюднюються у випадках та в порядку, визначених законом. Проекти нормативно-правових актів, що стосуються прав та свобод людини,

[1] Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров та ін. / За заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. С. 123.
[2] Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 10-е, допов. Львів : Край, 2008. С. 45.

обов'язково проходять громадське обговорення в порядку, визначеному Міністром внутрішніх справ України;

✓ *принцип пропорційності* – спрямований на забезпечення у правовому регулюванні співмірності, розумного балансу особистих, суспільних і державних інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав і свобод людини повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими та мінімально обтяжливими для осіб, чиї права та свободи обмежуються. Він вимагає, щоб вжитий захід був пропорційним поставленій меті. Цей загальний принцип права походить із принципу верховенства права та загалом з концепції ліберальної демократичної держави і спрямований на захист інтересів громадян vis-à-vis державної влади, вимагаючи, аби регуляторне втручання відповідало своїй меті. Згідно з ч. ч. 2, 3 ст. 7 Закону України «Про Національну поліцію» обмеження прав і свобод людини допускається виключно на підставах та в порядку, визначених Конституцією і законами України, за нагальної необхідності і в обсязі, необхідному для виконання завдань поліції. Здійснення заходів, що обмежують права та свободи людини, має бути негайно припинене, якщо мета застосування таких заходів досягнута або немає необхідності подальшого їх застосування;

✓ *принцип добросовісності* – передбачає необхідність сумлінної та чесної поведінки суб'єктів права при здійсненні суб'єктивних прав і виконанні ними своїх юридичних обов'язків. Принцип добросовісності містить вимоги, які допомагають усунути або пом'якшити недоліки абстрактної й формальної природи норм права, наблизити їх до ідеалів справедливості, свободи, рівності та гуманізму. Цей принцип права покладено в основу механізмів самозахисту правової системи, які забезпечують повагу до її кінцевих цілей і дозволяють їй корегувати відхилення, що викликані використанням юридичних правил у тих випадках, коли під час правотворчості, правозастосування, реалізації чи тлумачення норм права має місце порушення «духу» права при відповідності його «букві». Він виступає як безпосередній регулятор прав і обов'язків суб'єктів права, знаходиться в основі важливих юридичних презумпцій (приміром, презумпція добросовісності поведінки приватної особи, презумпція добросовісності законодавця, презумпція правоти поліцейського). У принципі добросовісності слід виокремити два аспекти: 1) добросовісність при реалізації прав і повноважень, що втілюється в концепціях неприпустимості зловживання правом, добросовісної помилки тощо; 2) добросовісність при виконанні обов'язків, яка стосується як договірних, так і недоговірних зобов'язань[1];

✓ *принцип розумності* – загальний принцип права, який має на меті захист правової системи від явно нерозумних моделей поведінки. Він вимагає обґрунтованості та послідовності поведінки суб'єктів права (в тому числі суб'єктів владних повноважень), установлює необхідність їх

[1] Загальна теорія права : підруч. / М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв, Ю. І. Матвєєва / За заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 75.

розсудливості та обачності. Суб'єкти права, зокрема поліцейські, мають зважувати власні дії з урахуванням їх значення та наслідків, аби визначити шкоду, яку вони можуть завдати, зіставляти власну оцінку з позицією інших. Принцип розумності вимагає перевіряти дії суб'єктів права на відповідність здоровому глузду. Зміст принципу розумності становлять вимоги, які знаходять своє втілення на стадіях правотворчості та правозастосування: обґрунтованість, послідовність, розсудливість, обачність (відповідність розумним очікуванням), ефективність, доцільність. Застосування принципу розумності до правотворчої та правозастосовної практики здійснюється через закріплення розумності в оціночних поняттях, що є основою для утворення юридичних стандартів оцінки: «розумні строки», «поза розумним сумнівом», «обґрунтована підстава», «розумні очікування», «явна необґрунтованість»;

– *міжгалузеві принципи права* – це засади, що притаманні декільком спорідненим галузям права, визначають їх характер і напрями подальшого розвитку. Міжгалузевим принципам права притаманні всі ознаки принципів права. Специфіка ***міжгалузевих принципів права*** полягає в тому, що вони не поширюють свою дію на право в цілому, але при цьому виходять за межі однієї галузі права. Вони є спільними для декількох (двох або більше) галузей права, як правило, об'єднаних належністю до однієї підсистеми права (публічного або приватного права, матеріального чи процесуального). Це пояснюється тим, що до предмета регулювання відповідних галузей права входять схожі відносини, які потребують однакових підходів до їх упорядкування. Наприклад, ***процесуальні галузі права*** мають такі спільні принципи як *змагальність сторін, гласність судового процесу, незалежність суду, розумність строків* та ін. Ці принципи поширюють свою дію на близькі за своїм змістом відносини, пов'язані зі здійсненням правосуддя, і мають спільну спрямованість – забезпечити справедливість судового процесу, встановити гарантії належного розгляду справи, незалежно від того, про яке судочинство йдеться – цивільне, адміністративне, господарське, кримінальне. При цьому їх роль у кожній із галузей права є неоднаковою, оскільки один і той самий міжгалузевий принцип може виявлятися по-різному залежно від завдань, специфічних для відповідної галузі права[1];

– *галузеві принципи права* – це засади, що притаманні певній галузі права, визначають її характер і вектори подальшого розвитку. Для ***галузевих принципів права*** є характерними всі ознаки принципів права. Особливою ознакою, яка зумовлює їх специфіку, є дія в межах однієї галузі права: галузеві принципи утворюються на основі загальних принципів права, вони розвивають і конкретизують їх зміст щодо суспільних відносин, які становлять предмет правового регулювання відповідної галузі права. Усі принципи відповідної галузі права утворюють цілісну систему, в якій зміст і значення кожного принципу

[1] Теорія держави і права : підруч. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. / За ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. С. 131.

зумовлено функціонуванням усієї системи в цілому. У галузевих принципах права найбільш яскраво знаходить прояв сутність відповідної галузі права, в них відображено найбільш істотні риси змісту правового регулювання суспільних відносин, які становлять її предмет. Такі принципи визначають соціальне призначення та склад норм права, слугують орієнтиром для правотворчої, правотлумачної і правозастосовної діяльності, досягнення одноманітності в судовій практиці. До галузевих принципів звертаються насамперед за потреби застосування аналогії права. Так, до *принципів кримінального права* серед інших належать: відповідальність лише за вчинення суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого законом; відповідальність тільки за наявності вини; особистий характер відповідальності; індивідуалізація кримінальної відповідальності та покарання. Серед *принципів цивільного права* виокремлюють такі: свобода договору, свобода підприємницької діяльності, судовий захист цивільного права та інтересу тощо;

– *принципи інститутів права* – це засади, що покладені в основу побудови певного інституту права та визначають його особливості. Так, наприклад, серед принципів конституційного права виділяють принципи, які поширюються тільки на *інститут громадянства*. Це такі принципи як: 1) єдиного громадянства України; 2) запобігання виникненню випадків безгромадянства; 3) неприпустимості позбавлення громадянина України громадянства; 4) неможливості автоматичного набуття і втрати громадянства; 5) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і часу набуття ними громадянства України; 6) збереження громадянства незалежно від місця проживання громадянина України; 7) визнання права громадянина на зміну громадянства; 8) захисту і піклування про громадян України, що перебувають за межами України; 9) невидачі громадян України іноземній державі. Водночас *інституту призначення покарання* у кримінальному праві відповідає ціла система принципів, які є логічним продовженням загальних і галузевих принципів права, зокрема: визначеність покарання у вироку суду, обґрунтованість і обов'язковість його мотивування у вироку, індивідуалізація покарання тощо. У свою чергу *інститут апеляції* в кримінальному процесуальному праві ґрунтується на принципах розгляду справи в межах апеляційної скарги, недопустимості погіршення правового становища обвинуваченого та ін.

Таким чином, принципи права є синтезуючими засадами, об'єднуючими зв'язками, практичною основою виникнення, становлення і функціонування багатьох правових і державних явищ. Вони визначають правотворчу, правореалізаційну, правозастосовну та правоохоронну діяльність, координують функціонування механізму правового регулювання, виступають критеріями оцінки правомірності дій соціальних суб'єктів, формують правове мислення і правову культуру, цементують систему та структуру права. З огляду на це, правову реформу

в Україні, від якої значною мірою залежить побудова правової держави і громадянського суспільства, необхідно проводити, ґрунтуючись на принципах права[1]. Водночас до найбільш пріоритетних завдань розвитку та підвищення ефективності функціонування вітчизняної правоохоронної системи належить закріплення і забезпечення належної реалізації принципів права в діяльності поліції, працівники якої, як вартові демократії, у справі підтримки правового порядку перебувають на передньому рубежі охорони та захисту прав і свобод людини.

§ 5.4. ФУНКЦІЇ ТА СТРУКТУРА ПРАВА

Роль права в суспільному житті розкривається через притаманні йому функції. Категорія «функція» є однією з центральних категорій теоретичної науки, за допомогою якої в літературі розглядаються питання сутності, соціального призначення явищ, висвітлюється спрямованість їхнього впливу. У філософії інтерес до категорії «функція» зростав з поширенням у різних галузях науки функціонального методу дослідження. Функція – це філософська категорія, що виражає призначення певного елемента в межах цілого. Загалом функція висвітлює всі існуючі взаємовідносини та забезпечує їх динаміку[2].

Функціональний аспект завжди наявний у характеристиці таких глобальних явищ як право, держава, правова система, політична система суспільства, а також під час висвітлення інших явищ, таких як апарат держави, орган державної влади, юридична відповідальність та ін. Без функціонального аспекту система уявлень стосовно об'єкта вивчення була б не такою яскравою, повноцінною, а навпаки – збіднілою й урізаною. У теорії держави та права питання функції висвітлюється, як правило, через поняття основних напрямів, що в цілому відображає стан і рівень наукових уявлень стосовно пізнання соціальної ролі, функціонального призначення того чи іншого правового та державного явища.

Функції права – *це основні напрями дії права на суспільні відносини з метою їх упорядкування, що визначаються його сутністю та соціальним призначенням.*

Ознаки функцій права:

– відображають основні напрями цілеспрямованої дії права на суспільні відносини з метою їх упорядкування, з якими пов'язана необхідність існування права як соціокультурного феномена. Функції права – це свого роду фокуси його дії, які об'єднують, синтезують численні шляхи, форми і способи правового регулювання та правового впливу;

– визначаються сутністю та соціальним призначенням права як

[1] Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. С. 164.
[2] Ситар І. М. Онтологічна функція права : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. С. 49, 113, 212.

універсального регулятора суспільних відносин і виразника міри справедливості, свободи, рівності та гуманізму в суспільстві;

– *виражають найбільш істотні, іманентні властивості права, спрямовані на здійснення найважливіших завдань,* які стоять перед правом на певному етапі його поступу. При цьому спостерігається чітка залежність між статусом і значущістю права в суспільному та державному житті з тим, як саме воно функціонує й сприймається в суспільстві;

– *виникають і змінюються об'єктивно на кожному етапі розвитку суспільства,* тобто функції права – це такі необхідні напрями його впливу на суспільні відносини, без яких суспільство не може повноцінно існувати (регулювання, охорона, закріплення певного виду суспільних відносин);

– *характеризуються безперервністю, тривалістю дії та водночас гнучкою зміною свого змісту залежно від розвитку суспільних відносин*. Функції права є досить динамічними правовими явищами, в яких відображаються протилежні тенденції – або до стабілізації, або до зміни правового життя залежно від потреб соціального генезису. Змінюються, підвищуються ці потреби – змінюються та розширюються функції права. Зменшення суспільних потреб теж відповідним чином відбивається у функціях права, їх системі[1].

– *складають єдину цілісну систему,* тобто функції права не існують ізольовано одна від одної, вони тісно взаємопов'язані. Трансформація однієї функцій права обов'язково спричиняє зміни й у інших функціях.

У суспільстві право виконує найрізноманітніші функції. В юридичній літературі ***за сферами дії права на суспільні відносини*** виокремлюють такі ***види функцій права:***

– *загальносоціальні (соціальні) функції права* – це напрями взаємодії права та інших соціальних явищ як поєднання змісту і форми, характеризують соціальну дію права на суспільне життя, не використовуючи спеціальних юридичних засобів;

– *спеціальноюридичні (спеціальносоціальні, юридичні, спеціальні) функції права* – це напрями власне правової дії на суспільні відносини, характеризують призначення права як юридичного інструмента стосовно наявних і бажаних моделей поведінки соціальних суб'єктів.

До ***загальносоціальних функцій права*** відносяться такі:

– *культурна функція права* – право є засобом закріплення та передачі від покоління до покоління важливих соціально-культурних цінностей та ідей, зумовлює дії та вчинки членів певного суспільства, визначаючи їх переконання. За допомогою цієї функції відбувається відображення культурних традицій, духовних цінностей народу, дотримання спадкоємності (наступності) у праві;

– *виховна функція права* – зорієнтована на правову свідомість і правову поведінку індивідів та їх груп, реалізується через укорінення в суспільній свідомості певних загальноприйнятних і передбачених правом

[1] Ковальський В. С. Охоронна функція права : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. С. 300.

форм і моделей поведінки, вироблення навичок і знань, які забезпечують правомірну поведінку всіх суб'єктів права. Ця функція є проявом виховних можливостей права, має своїм безпосереднім об'єктом правосвідомість усіх верств суспільства, опосередковано впливає на суспільно важливу поведінку індивідів шляхом виховання поваги до права;

– *ідеологічна функція права* – спрямована на ідеологічні відносини в суспільстві та виражається в дії права на формування правової ідеології, а також на визначення, закріплення й охорону певного типу ідеологічних відносин. У межах цієї функції право виправдовує (легітимує) наявний суспільний порядок, формує у членів суспільства світогляд, правову ідеологію, сприяє визнанню ними цінності та важливості справедливості, свободи, рівності, гуманізму, демократії, толерантності тощо. Дія права на ідеологічні відносини в демократичній і правовій державі ґрунтується на фундаментальному принципі ідеологічного плюралізму;

– *інформаційна функція права* – сфокусована на інформування суб'єкта права про дозволені та заборонені форми і моделі суспільної поведінки, права та обов'язки, а також пізнання змісту права з метою орієнтування суб'єкта в оточуючій його правовій реальності та включення у правове життя соціуму. Ця функція пов'язана із значенням права як засобу збереження та передавання суспільної інформації, зокрема стосовно стандартів людської поведінки;

– *комунікативна функція права* – право як універсальний засіб комунікації сприяє порозумінню між людьми, зміцненню суспільної довіри, формує повагу до позиції інших. Ця функція права зорієнтована на встановлення зв'язків між учасниками суспільних відносин, забезпечення злагоди в суспільстві, взаєморозуміння між соціальними групами і стабільності соціальної системи[1].

Поряд з розглянутими вище, в навчальних і наукових працях виокремлюють додатково такі загальносоціальні функції права як *політична, економічна, гуманістична, аксіологічна, онтологічна* та ін.

У свою чергу до ***спеціальноюридичних функцій права*** належать такі:

– *регулятивна функція права* – це генеральний напрям дії права на суспільні відносини, завдяки якому окреслюються чіткі правила поведінки різних суб'єктів права при однозначному закріпленні меж державного втручання у сферу прав і свобод людини, встановлюються юридичні права та взаємні обов'язки учасників суспільних відносин з метою забезпечення верховенства права, пріоритету прав і свобод людини, забезпечення загальносуспільних потреб та інтересів. Найважливішими ознаками регулятивної функції права у правовій та демократичній державі є її дія як на суспільство, так і на державу, забезпечення чіткого встановлення меж державного втручання у сферу

[1] Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров та ін. / За заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. С. 127.

автономного існування індивідів і громадянського суспільства, стабільність правового регулювання в частині дотримання принципів права. У регулятивній функції права виокремлюють такі вектори: 1) забезпечення юридичного компромісу та досягнення справедливого балансу інтересів; 2) організація поведінки суб'єктів права; 3) закріплення правових статусів і правової структури; 4) встановлення засобів і процедур розв'язання юридичних конфліктів. Основними механізмами забезпечення регулятивної функції права є інституціоналізація та моделювання суспільних відносин, які зумовлюють виокремлення в її межах двох ***різновидів (підфункцій):***

- ✓ *регулятивна статична функція права* – це напрям регулятивної дії права на суспільні відносини шляхом закріплення в нормах права вже наявних, сталих відносин, гарантуючи в такий спосіб їх стабільність, визначеність. Зміст цього різновиду регулятивної функції полягає в дії права на суспільні відносини через закріплення порядку утворення та компетенції державних органів та їх посадових осіб, поділу державної влади, форм власності, основних прав і свобод людини. Саме в цьому проявляється одне з основних завдань правового регулювання;
- ✓ *регулятивна динамічна функція права* – це напрям регулятивної дії права на суспільні відносини з метою стимулювання, заохочення їх розвитку шляхом активної поведінки суб'єктів права. Ця функція полягає в окресленні нормами права майбутньої поведінки людей. Правило поведінки спочатку формулюється суб'єктом правотворчості в нормі права, а вже згодом реалізується, тобто втілюється в життя. Наявність цих жорстких (формалізованих і підкріплених можливим застосуванням сили) моделей дозволяє соціальним суб'єктам планувати власну тактичну та стратегічну поведінку на основі уявлень про запрограмовані дії інших суб'єктів права. Переважна частина регулятивної дії права на суспільні відносини здійснюється саме через цей вектор[1];

– *охоронна функція права* – це напрям дії права на суспільні відносини, за допомогою якого здійснюється їх охорона, запобігання правопорушенням. Охоронна функція проявляється у встановленні діянь, які є забороненими, застосуванні санкцій за їх вчинення. Необхідність в охороні суспільних відносин була завжди й існуватиме доти, поки буде існувати суспільство. Ця функція розкриває важливий аспект призначення права, пов'язаний з охороною правомірної поведінки. Така охорона здійснюється шляхом забезпечення додержання тих правил, що встановлюються в порядку виконання регулятивної функції права. З цією метою створюються охоронні норми, в яких закріплюються підстави та заходи юридичної відповідальності. Тим самим запроваджуються додаткові гарантії ефективного здійснення правом його регулятивної функції. В охоронній функції права виокремлюють такі важливі напрями: 1) відновлення порушених прав і компенсація понесених витрат; 2) відплата за правопорушення; 3) попередження можливих

[1] Теорія держави та права : підруч. / Є. О. Гіда та ін. / За заг. ред. Є. О. Гіди. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. С. 186.

правопорушень. Водночас специфікою реалізації охоронної функції в демократичній і правовій державі є: по-перше, урівноваження в ній карального і превентивного аспектів (з розвитком правової держави та утвердженням її принципів роль останнього з цих аспектів постійно зростає); по-друге, суспільна легітимність і гуманність механізмів і засобів впливу на тих суб'єктів, які вчинили правопорушення.

Варто зауважити, що поділ функцій права на регулятивну та охоронну є в певній мірі умовним, оскільки між регулюванням та охороною суспільних відносин не можна провести чітку межу. Як регулятивна, так і охоронна функції права покликані реалізувати основне соціальне призначення права – впорядкування суспільних відносин, забезпечення стабільності та правопорядку в суспільстві. Крім того, в юридичній літературі поряд з регулятивною та охоронною виокремлюють додатково інші спеціальноюридичні функції права, зокрема *захисну, компенсаційну, обмежувальну, поновлювальну, стимулюючу* та ін.

Функції права реалізуються через систему права (галузі, інститути, норми права), форми (джерела) права, а також шляхом відповідної діяльності органів державної влади, зокрема поліції, та інших уповноважених суб'єктів. Забезпечення ефективності функціонування права включає два основних напрями: по-перше, розвиток та вдосконалення права і правової системи, формування загальносуспільної атмосфери поваги до права і до базових правових і праволюдинних цінностей, підвищення рівня правової культури в усіх сферах суспільних відносин; по-друге, реформування діяльності держави та її органів, що покликане забезпечити нормативний розвиток права, сприяти реалізації як окремих функцій права, так і системи функцій права в цілому, гарантувати дієвість та ефективність правового регулювання суспільних відносин, підтримувати на належному рівні правопорядок[1].

Вивчення *функцій права* передбачає звернення до його *структурної характеристики*. Якщо це співвідношення відтворити у філософських термінах, *функція виступатиме змістовою, структура – формальною характеристикою права*. За змістом право є чинником (типом, способом) соціального регулювання. Це підтверджується не тільки історичною реальністю, а й відповідними теоретичними висновками: право завжди розумілося як чинник, що спрямовує людську поведінку і впорядковує суспільство. За своєю природою, генезисом, порядком здійснення правове регулювання не є ні раціональним, ні доцільним; воно є об'єктивною, внутрішньою реакцією суспільства на ускладнення його організації, накопичення суперечливих відносин і зв'язків між його внутрішніми елементами. Від інших типів соціального регулювання право відрізняється саме функціональним навантаженням, яке полягає в організації відносин між людьми та групами як між

[1] Дроботов С. А. Функції права у розвиткові демократичної і правової держави : монографія. Київ : Логос, 2012. С. 289.

рівними, взаємовідповідальними суб'єктами, причому взаємна відповідальність забезпечується зовнішнім відносно цих суб'єктів примусовим впливом. Поняття «функція» разом з поняттям «структура» належить до найбільш розроблених категорій понятєвого апарату аналізу суспільних систем. Право – багатовимірне явище, яке має складну внутрішню будову, між її елементами існують генетичні, функціональні та ієрархічні зв'язки.

Структура права – *це внутрішня будова права, спосіб закономірного зв'язку між його взаємозумовленими та взаємодіючими елементами.* У структурі права виокремлюють такі **елементи:**

За методом правового регулювання:

– *приватне право* – це сукупність норм (підсистема) права, предметом регулювання яких є відносини у сфері реалізації приватних (особистих) інтересів суб'єктів права за допомогою диспозитивного методу. Ознаками приватного права є: забезпечення приватних інтересів; використання диспозитивного методу правового регулювання; сторонами відносин, що регламентуються приватним правом, є фізичні та юридичні особи; впорядкування відносин між суб'єктами здійснюється на засадах рівності; можливість використання договірної форми відносин; переважно складається з норм права, що спрямовані на встановлення суб'єктивного права та забезпечення горизонтальних (координаційних) відносин між суб'єктами; предметом регулювання є статус суб'єктів права, договірні відносини, власність і спадкування тощо. *До приватного права належать такі галузі права:* цивільне право, сімейне право, авторське право, трудове право, житлове право, земельне право та інші[1];

– *публічне право* – це сукупність норм (підсистема) права, предметом регулювання яких є відносини у сфері реалізації публічних (суспільних і державних) інтересів суб'єктів права за допомогою імперативного методу. Ознаками публічного права є: забезпечення публічних інтересів, а також умов взаємодії між державою, іншими суб'єктами владних повноважень і приватними суб'єктами; використання імперативного методу правового регулювання; сторонами відносин, які регламентуються публічним правом, є держава, інші суб'єкти владних повноважень і фізичні, юридичні особи; регулює відносини між органами публічної влади (органами державної влади та місцевого самоврядування) або між приватними суб'єктами й органами публічної влади; здебільшого складається з норм загального характеру, що розраховані на субординацію, нерівність суб'єктів суспільних відносин; предметом

Публічне право – це те, що належить до справ Римської держави, а приватне – стосується користі окремих осіб; існує корисне в публічних відносинах й корисне у приватних відносинах (Jus publĭcum est, quod ad statum rei Romanae spectat, privatum, guod ad singulorum utilitatem pertinet)

***Ульпіан** (170 – 228 рр.)*

[1] Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. 4-те вид. Київ : Алерта, 2016. С. 302.

регулювання є публічні відносини, публічна влада, діяльність апарату держави, функціонування органів місцевого самоврядування, питання державної служби, адміністративні відносини та діяльність держави як суб'єкта міжнародного права. *До публічного права відносяться такі галузі права:* конституційне право, адміністративне право, кримінальне право, фінансове право, адміністративне процесуальне право, кримінальне процесуальне право та ін. Приватне та публічне право традиційно вважаються наскрізними лініями правового розвитку романо-германської правової сім'ї. При цьому забезпечення ефективного правового регулювання, правопорядку передбачає обов'язкову взаємодію галузей та інститутів приватного і публічного права. Взаємопроникнення режимів правового регулювання з публічних сфер у приватні й навпаки – одна з істотних ознак їх еволюції в сучасних умовах. Межі між цими сферами постійно змінюються, що зумовлено складними і суперечливими процесами, що відбуваються в реальному житті.

За функціональним призначенням:

– *регулятивне право* – це сукупність норм (підсистема) права, що впорядковують поведінку суб'єктів права шляхом розподілу між ними суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, а також розраховані на правомірність їхніх дій. Це певна структурно-функціональна організація норм, які належать до різних галузей права, але всі вони спрямовані на впорядкування суспільних відносин шляхом встановлення певних правил поведінки. Предметом регулятивного права є суспільні відносини, що виникають як правомірні та не розраховані на застосування санкцій. Регулятивне право фіксує стан суспільних відносин, в якому вони мають функціонувати, що у свою чергу забезпечується відповідною системою гарантій. Регулятивне право спрямоване на реалізацію регулятивної функції права та забезпечення правопорядку. *До регулятивного права належать такі галузі права:* конституційне право, цивільне право, сімейне право, трудове право, житлове право та інші[1];

– *охоронне право* – це сукупність норм (підсистема) права, що охороняють урегульовані правом суспільні відносини від будь-яких посягань і поновлюють порядок їхнього функціонування шляхом застосування засобів державно-владного впливу, зокрема примусу. Охоронне право зорієнтоване на забезпечення поведінки, що встановлена регулятивним правом, від можливих порушень. Охоронне право визначає міру юридичної відповідальності та спеціальні засоби державної охорони та захисту суб'єктивних прав. Значення охоронного права полягає у встановленні засобів державного впливу та можливості виникнення правовідносин стосовно їх реалізації. Охоронне право націлене на втілення в життя охоронної функції права та забезпечення правового порядку в суспільстві. *До охоронного права відносяться такі галузі права:* кримінальне право, адміністративне право та ін.

За субординацією у правовому регулюванні:

[1] Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підруч. Київ : Україна, 2014. С. 283.

– *матеріальне право* – це сукупність норм (підсистема) права, що безпосередньо регулюють відносини в різних сферах суспільного життя, встановлюють суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників, визначають відповідальність за правопорушення. Основна мета матеріального права полягає в установленні бажаних зразків (моделей) поведінки суб'єктів права в тих або інших суспільних відносинах. Норми матеріального права закріплюють форми власності (юридичний стан майна), визначають порядок утворення та структуру державних органів, органів місцевого самоврядування, правовий статус фізичних та юридичних осіб, права та обов'язки за різними угодами (дарування, купівлі-продажу) тощо. Поділ права на матеріальне та процесуальне є характерним як для романо-германської правової сім'ї, так і для сім'ї загального права. Частина норм матеріального права може бути реалізована в будь-якому порядку, без будь-яких додаткових передумов і не потребуючи свого забезпечення з боку норм процесуального права. Такі норми переважають у галузях приватного права, де учасники відповідних відносин наділені свободою самостійно визначати порядок реалізації гарантованих прав або покладених обов'язків. Проте в деяких випадках порядок дій має важливе значення: права та обов'язки суб'єктів, передбачені нормами матеріального права, можуть бути реалізовані лише з дотриманням певних процедур. Загальною закономірністю правового регулювання є те, що потреба в супроводженні норм матеріального права відповідними процедурами є тим більшою, чим вищою є наявність публічного інтересу у відповідних відносинах (а отже, і участь у них представників органів публічної влади). *До матеріального права належать такі галузі права:* конституційне право, цивільне право, адміністративне право, кримінальне право, фінансове право та інші[1];

– *процесуальне право* – це сукупність норм (підсистема) права, що впорядковують процедуру (послідовність дій) встановлення та реалізації норм матеріального права. Ознаками процесуального права є: визначає процедуру встановлення і реалізації норм матеріального права; втілюється в життя у формі юридичного процесу; має похідний характер від норм матеріального права, оскільки визначає процедуру їх встановлення та реалізації; переважно використовує імперативний метод правового регулювання. У складі процесуального права виокремлюють норми, що регламентують процедуру правотворчості, правозастосування, здійснення інших правових форм діяльності, безпосередньої реалізації права. Якщо матеріальне право відповідає на питання «Що можна або що необхідно робити?», то процесуальне – «В якому порядку реалізується або забезпечується відповідне правило поведінки? В якій послідовності вчиняти дії, щоб досягти належного результату?». Вважається, що вперше поділ права на матеріальне і процесуальне був запропонований

[1] Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров та ін. / За заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. С. 127.

В. Блекстоуном, який у своїй відомій праці «Коментарі до законів Англії» (1765 р.) провів розмежування між матеріальним правом і процедурними механізмами припинення неправомірної поведінки. На першість у введенні поділу системи права на дві підсистеми – матеріального та процесуального – претендував також Дж. Бентам. У своїй роботі «Про закони взагалі» (1782 р.) він позначав процесуальне право як несамостійне, залежне, підпорядковане право (анг. adjective law). Процесуальне право відіграє важливу роль у становленні громадянського суспільства і правової держави, оскільки за його допомогою здійснюється охорона суспільних відносин, захист порушених, невизнаних або оскаржуваних прав, свобод та інтересів фізичних, юридичних осіб і держави. *До процесуального права відносяться такі галузі права:* конституційне процесуальне право, цивільне процесуальне право, кримінальне процесуальне право, адміністративне процесуальне право та ін. Критерієм розмежування природи процесуальних норм права не може бути сформованість чи несформованість процесуальних галузей права. Кожна галузь права є системою норм як матеріального, так і процесуального характеру. Той факт, що виокремлюються процесуальні галузі, не заперечує можливості існування процесуальних норм поза ними. Певна система норм може тривалий час функціонувати в межах тієї чи іншої галузі права або мати міжгалузевий характер. І лише на певному етапі свого розвитку, з накопиченням нормативного матеріалу і визріванням у суспільстві усвідомлення особливого значення вказаної системи для врегулювання тієї чи іншої групи відносин, що з огляду на свою специфіку вже виокремилися серед інших відносин і здобули самостійне значення, може виникати галузь процесуального права.

Таким чином, у ході проведення правової реформи необхідно підвищити ефективність функціонування права та вдосконалити його структуру. При цьому правова реформа, що запланована як прогресивна зміна у змісті норм права, здійснюється за схемою, заданою об'єктивною, непідвладною суб'єкту реформування будовою права. Більше того, життєздатність нового багато в чому залежить від сумісності з уже визначеними функціями та структурою права, їх здатністю озброїти наміри реформаторів необхідним правовим інструментарієм.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення праворозуміння та проаналізуйте його ознаки.
2. Наведіть і охарактеризуйте сучасні підходи до розуміння права.
3. Розкрийте зміст позитивного і природного права, а також об'єктивного та суб'єктивного права.
4. Сформулюйте визначення права та проаналізуйте його ознаки.
5. Охарактеризуйте сутність права.
6. Розкрийте основні аспекти та виміри цінності права.

7. Дайте визначення принципів права та проаналізуйте їх ознаки.
8. Наведіть і охарактеризуйте види принципів права.
9. Сформулюйте визначення функцій права та охарактеризуйте їх ознаки і різновиди.
10. Наведіть і проаналізуйте елементи структури права.

Корисні джерела для підготовки до занять:

1. Гарасимів Т. З., Матринюк Н. В. Цінність права: антропологічний вимір. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки.* 2016. № 845. С. 350–354. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_845_56
2. Зварич Р. В., Гривнак Б. Л. Регулятивна функція права у системі функцій права. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія : Право.* 2017. № 4. С. 20–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2017_4_5
3. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України.* 2010. № 4. С. 10–21.
4. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України.* 2017. № 11. С. 142–164.
5. Колодій А., Колодій О. Праворозуміння: теорія, політика, практика. *Вісник Академії правових наук України.* 2010. № 3 (62). С. 12–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2010_3_2
6. Кривицький Ю. Верховенство права як принцип діяльності міліції: перспективи закріплення та реалізації в умовах реформування МВС України. *Юридична Україна.* 2013. № 8. С. 8–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2013_8_4
7. Кривицький Ю. В. Праворозуміння як світоглядний і методологічний фундамент правової реформи. *Право і суспільство.* 2017. № 5. Ч. 2. С. 25–30. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/5_2017/part_2/8.pdf
8. Погребняк С. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи. *Філософія права і загальна теорія права.* 2013. № 1. С. 29–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/filpr_2013_1_6
9. Уварова О. О., Сидоренко О. О. Матеріальне і процесуальне право: питання функціонального співвідношення. *Юрист України.* 2012. № 4. С. 19–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uy_2012_4_5
10. Шилінгов В. С. Поділ права на приватне та публічне як фундаментальна засада правової системи демократичного суспільства. *Часопис Київського університету права.* 2012. № 1. С. 48–51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2012_1_13

ТЕМА 6
ПРАВОУТВОРЕННЯ ТА ФОРМИ ПРАВА

Засвоєння теоретичних положень теми дозволить дати відповідь на такі питання: що означає правоутворення, яким чином правоутворення співвідноситься з правотворчістю, які форми права існують у світі, що таке нормативно-правовий акт та як він діє

§ 6.1. ПОНЯТТЯ ПРАВОУТВОРЕННЯ ТА ЙОГО СКЛАДОВІ

Правоутворення є найбільш широкою категорією, що охоплює виникнення і організацію буття права, його упорядкування і розвиток в різних аспектах і напрямах.

Сучасне теоретичне розуміння сутності правоутворення базується на:

– *концепції єдності та відмінності права і закону*, яка відбиває точку зору, що право може існувати й поза такою своєю інституційною формою як законодавство (у вигляді рівного і справедливого масштабу, норми, міри свободи, які знаходять своє відображення у правових принципах, суб'єктивних правах, конкретних правовідносинах і т. і.);

– *теоріях правової держави і громадянського суспільства*, згідно з якими домінуюче значення має громадянське суспільство – спільність рівних, вільних і незалежних осіб, які по відношенню до держави виступають як громадяни;

– *принципі розподілу влади*, який є за своєю сутністю розподілом правових форм діяльності держави чи форм здійснення державної влади по формуванню і забезпеченню реалізації права як органами держави, так і громадянським суспільством;

– *неуніверсальності права* в контексті існування різних цивілізацій у процесі розвитку людства, наявності у світі різних національних правових систем, які об'єднуються у правові сім'ї (романо-германську, англо-американську, релігійного права та традиційного права) існують свої норми.

Правоутворення – *це сукупність форм, методів та засобів виникнення, розвитку та зміни права як системи норм права*.

Зі змістової сторони правоутворення включає:

– суб'єкти, форми, методи та засоби виникнення, розвитку права чи правової системи (*структурно-інституціональний аспект*);

– процеси виникнення, розвитку права чи правової системи (*функціональний аспект*).

Виходячи з того, що **право існує не тільки у вигляді норм**, але й правосвідомості, правовідносин, правомірної поведінки, доцільно виділити такі **рівні правоутворення**:

– *гносеологічний,* який відбиває процес виникнення і становлення права у формі правосвідомості;

– *онтологічний,* згідно якого право формується у формі конкретних правовідносин – правового зв'язку суб'єктів права у вигляді зв'язку їх суб'єктивних прав і обов'язків, що переводяться із сфери можливого в дійсність за допомогою правомірної поведінки;

– *інституціональний,* який розглядає право як систему норм.

Узагальнюючи викладені положення, слід зазначити, що правоутворення як процес виникнення і становлення права складається з таких ***етапів****:*

– *формування конкретних відносин* безпосередньо в суспільному житті на основі матеріальних умов існування суспільства та правосвідомості його членів;

– *узагальнення і формулювання* державою природних, таких що виникли еволюційним шляхом, конкретних правовідносин, в формі нормативно-правових актів чи інших державних юридичних рішень (документів);

– *втілення* формалізованих загальних норм права, знову таки, в конкретні правові відносини, але вже більш впорядковані, стабільні, захищені.

Таким чином, можна говорити про те, що сучасне розуміння правоутворення відрізняється від такого, що домінував у нормативному підході, основу якого складав процес правотворчості. Правотворчість в межах вищевикладеного тлумачення правоутворення є одним із його етапів, рівнів або його державною формою.

§ 6.2. ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ: СУБ'ЄКТИ, ВИДИ ТА СТАДІЇ

Правотворча діяльність – *це діяльність з планування, розробки проекту нормативно-правового акта (його концепції) та прийняття (видання) нормативно-правового акта, метою якої є правове врегулювання та/або охорона суспільних відносин.*

Правотворча діяльність як державна форма правоутворення характеризується такими ***ознаками:***

– *є переважно діяльністю державних органів, їх прерогативою;*

– *має організаційну спрямованість;*

– *полягає в утворенні нормативно-правових актів, що містять норми права чи скасовують, змінюють їх;*

– *чітко регламентується нормами права.*

Правотворча діяльність здійснюється на основі ***принципів****:*

– *принцип верховенства Конституції України* – правотворча діяльність здійснюється виключно відповідно до положень Конституції України;

– *принцип дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини* – правотворча діяльність здійснюється, зокрема, з урахуванням

положень Загальної декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї і практики Європейського суду з прав людини;

– *принцип демократичності* – правотворча діяльність має здійснюватися виходячи із засад демократичного ладу в Україні з дотриманням визначених процедур за умови взаємодії представників різних гілок влади відповідно до наданих їм Конституцією та законами України повноважень;

– *принцип відкритості та гласності* – правотворча діяльність має здійснюватися із забезпеченням належної обізнаності суспільства щодо її мети та результатів за умови надання всім учасникам правотворчої діяльності можливості подати свої пропозиції щодо предмета та змісту правового регулювання на відповідних стадіях правотворчої діяльності;

– *принцип правової визначеності* – норми права, викладені у нормативно-правових актах, мають бути чіткими та достатньо зрозумілими, не припускати різного тлумачення, бути забезпечені механізмами їх реалізації, а також забезпечувати суб'єктам правовідносин можливість передбачати правові наслідки реалізації норм права;

– *принцип пропорційності* – обмеження, передбачені нормативно-правовими актами для суб'єктів правовідносин, повинні бути необхідними та достатніми для досягнення легітимної мети правового регулювання;

– *принцип доцільності та обґрунтованості* – правотворча діяльність має здійснюватися лише у разі існування об'єктивної необхідності в правовому регулюванні та/або охороні відповідних суспільних відносин, якщо така необхідність може бути обґрунтована;

– *принцип системності та комплексності* – правотворча діяльність має гарантувати узгодженість правових норм між собою та відповідність нормативно-правових актів нижчої юридичної сили актам вищої юридичної сили, пріоритетність правових норм спеціального законодавства над правовими нормами загального законодавства, забезпечувати своєчасне прийняття (видання) підзаконних нормативно-правових актів на виконання норм законів України;

– *принцип наукового забезпечення* – результати правотворчої діяльності мають враховувати досягнення науки у сфері, в якій здійснюється правове регулювання, у тому числі за рахунок залучення до правотворчої діяльності представників наукових установ та визнаних фахівців у відповідних галузях науки;

– *принцип ресурсної забезпеченості* – правотворча діяльність має бути забезпечена відповідним фінансово-економічним, матеріально-технічним, адміністративно-організаційним, людським, часовим та іншим необхідним ресурсом.

Складність категорії правотворчості обумовлює різноманіття критеріїв її класифікації:

1. За ***способами правотворчості*** розрізняють:

– *затвердження* нормативно-правових актів і договорів референдумом;

– *прийняття* або *видання* нормативно-правових актів компетентними державними органами. *У сучасних державах цей вид правотворчості є основним;*

– *створення* юридичних прецедентів судовими та адміністративними органами держави. *В Україні розповсюджено мало, а є одним з основних у країнах англо-американської правової сім'ї;*

– *укладення* нормативно-правових договорів компетентними державними органами (або, з дозволу держави – іншими суб'єктами, зокрема, трудовими колективами);

– *офіційне визнання* державою правового звичаю або релігійної норми як форми права.

2. Залежно від ***форм створюваного права*** розрізняють:

– *законотворчість*;

– *підзаконну* правотворчість;

– *прецедентну* правотворчість;

– *договірну* правотворчість.

3. Залежно від ***суб'єкта правотворчості*** розрізняють:

– **безпосередню правотворчість *народу* (суспільства)**. Цей вид правотворчості здійснюється в процесі референдуму;

– **делегована правотворчість –** *це нормотворча діяльність уповноважених органів держави, яка здійснюється за дорученням вищого представницького органу державної влади*:

– *правотворчість* ***найвищого представницького органу*** *(парламенту)* держави або суб'єкта федерації. У більшості країн світу парламент має «монополію» на законотворчу діяльність;

– *правотворчість органів і посадовців* ***виконавчої гілки влади*** (уряду, міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, місцевої адміністрації тощо).

– правотворчість ***глави держави;***

– ***судову*** правотворчість (характерно для країн англо-американської правової сім'ї);

– правотворчість *громадських організацій* (наприклад, профспілок);

– *локальна* правотворчість (на підприємстві, в установі, організації).

4. ***Залежно від юридичної сили актів:***

– *законотворчість* – правотворчість вищого представницького органу, наприклад, парламентом видаються нормативно-правові акти найвищої юридичної сили – закони;

– *підзаконна правотворчість* – її змістом є видання норм права Президентом, урядом, міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, главами адміністрацій, керівниками підприємств.

Розглядаючи процес правотворчості з більш широких, загальносоціальних позицій, можна говорити про існування більшої кількості його ***стадій***, а саме:

– аналіз певних суспільних відносин і встановлення потреби в їх правовій регламентації;

– визначення суб'єкта правотворчості, юридичної сили і виду нормативно-правового акта;

– прийняття рішення про підготовку проекту нормативно-правового акта у разі необхідності;

– розробка концепції та основних ідей норм права, що будуть утворювати зміст нормативно-правового акта;

– підготовка змісту проекту нормативно-правового акта (розробником, робочою групою, правотворчим органом);

– попередній розгляд проекту нормативно-правового акта;

– громадське обговорення проекту нормативно-правового акта (провадиться в разі потреби);

– офіційний розгляд проекту нормативно-правового акта відповідним суб'єктом правотворчості з додержанням встановлених процедур;

– прийняття нормативно-правового акта;

– опублікування й оприлюднення нормативно-правового акта;

– набуття нормативно-правовим актом чинності.

§ 6.3. ПОНЯТТЯ ТА ОСНОВНІ ВИДИ ФОРМ (ДЖЕРЕЛ) ПРАВА

Проблема співвідношення форми права та джерела права є одним з дискусійних питань теорії права.

Так, представники концепції *юридичного позитивізму* джерелом права вважають нормативно-правовий акт. Представники *соціологічної* школи права стверджують, що сукупність норм права в суспільстві завжди відображає лише якусь частину права, як певного порядку суспільних відносин який склався, а отже, коріння права слід шукати в самому суспільстві. Представники *природно-правової* доктрини переконують, що природа вписує в свідомість людей їх основні права і свободи (такі права і свободи одержали назву невідчужуваних від людини, природних). Прихильники *психологічної* школи права розглядали право як явище людської психіки і дійшли висновку, що так звані «джерела права» є не чим іншим, як «самим правом, видом позитивного права».

Матеріальні джерела права являють собою сукупність природних, історичних, культурних, релігійних, політичних, економічних та інших правотворчих факторів об'єктивного характеру, які

обумовлюють виникнення, розвиток та зміст права. *Ідейним джерелом права* виступає правосвідомість як правотворчий фактор суб'єктивного характеру, через який об'єктивні правотворчі чинники впливають на майбутній зміст норм права. *Інституційним джерелом права* у найбільш *широкому*, загальному розумінні визнається держава, державна влада, у силу того, що саме держава опосередковує зв'язок права з об'єктивно існуючими суспільними відносинами та надає правовим установленням загальнообов'язкового характеру. У більш *вузькому* значенні *інституційним джерелом* права є правотворча діяльність держави (через уповноважені органи), що спрямована на встановлення або санкціонування норм права. Нарешті, *формальним джерелом права* виступає результат правотворчої діяльності держави – форми вираження і закріплення норм права[1].

В юриспруденції склалися такі *підходи до розуміння терміну* «джерела права»:

– джерела виникнення права як соціального явища, сила, що творить право (правоутворююча сила);

– пам'ятки історії, літератури, судові справи та звичаї, що існували історично та мали значення для чинного на той час права;

– певний вид діяльності державної влади з утворення норм права;

– матеріали, взяті за основу того чи іншого законодавства;

– способи зовнішнього виразу, існування та перетворення права.

Джерелами права *визнаються як фактори, що створюють зміст права, так і фактори, які надають праву загальнообов'язкового значення.*

Поняття «форми права» і «джерела права» тісно взаємопов'язані, але не співпадають. Якщо «форма права» показує, яким чином організовано та виражено зовні зміст права, то «джерела права» – це витоки формування права, система факторів, якими зумовлюється його зміст.

Тому при аналізі понять «джерела» і «форми» права виникає потреба зазначати їх нетотожність. Дійсно, всі форми права є джерелами, але не кожне джерело права набуває якостей офіційної форми права. Для того, щоб джерело права набуло якостей державної обов'язковості та загальності, необхідне його офіційне визнання, тобто санкціонування органами правотворчої влади. Іншими словами, джерела права прагнуть набути статус офіційної форми права, але через об'єктивні та суб'єктивні причини (особливості правової системи) вони не завжди трансформуються у формально закріплені носії правової матерії. Що ж до форм права, то вони, будучи офіційними способами і засобами зведення в закон державної волі, завжди «виділяють» з себе правову енергію і, отже, спочатку формуються як джерела норм права.

[1] Джерела права Європейського Союзу (теоретичні аспекти): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 [Електронний ресурс] / О. В. Стрєльцова; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2008. – С.15-16.

Форма права – *це сукупність визнаних конкретною державою офіційно-документальних способів зовнішнього виразу та закріплення норм права.*

Потрібно розуміти, що для суб'єктів, які встановлюють норми права, і для суб'єктів, які їх застосовують, джерела права різні. Так, у випадку правотворчості джерелами є юридичний мотив, суспільні відносини, що мають правову природу, типові види правомірної поведінки, конкретні фактичні правовідносини, правові принципи, конституція, міжнародно-правові угоди, загальнолюдські цінності, правова культура та правосвідомість[1]. В іншому випадку, для суб'єктів, які здійснюють правозастосовну діяльність джерелами права можуть бути юридична практика, юридична наука тощо.

Залежно від рівня регульованих суспільних відносин (держава, союз держав, держави усього світу) ***форми права можна поділити на***: *внутрішньодержавні, регіонально-континентальні* і *міжнародні.*

До внутрішньодержавних форм права слід віднести:

Правовий звичай – *акт-документ, що містить правило поведінки, яке склалось стихійно протягом тривалого часу і ввійшло в звичку людей, санкціонований, гарантується і охороняється державою.*

Правовий прецедент – *акт-документ, що містить рішення конкретної юридичної справи, що виносить судовий чи інший компетентний орган держави (посадова особа) і яке стає обов'язковим для вирішення подібних справ у майбутньому.*

Нормативний правовий акт – *це виданий в особливому порядку офіційний акт-документ компетентного правотворчого органу, що містить норми права.*

Нормативний правовий договір – *це сумісний юридичний акт, що виражає взаємне виявлення волі правотворчих органів, яким утворюється правовий акт.*

Правову доктрину – *акт-документ, що містить концептуально оформлені правові ідеї, поняття, юридичні категорії розроблені вченими з ціллю удосконалення законодавства.*

Релігійний текст – *акт-документ, що містить релігійну норму, санкціоновану державою і забезпечену нею* (прикладом релігійного тексту можуть бути Веди, Біблія, Коран).

Принципи права – *об'єктивно властиві праву нормативні основи, незаперечні вимоги, що пред'являються до учасників суспільних відносин з метою встановлення соціального компромісу.*

До регіонально-континентальних форм права ймовірно слід віднести форми права Євросоюзу (форми первинного і вторинного права; форми прецедентного права; загальні принципи права та ін.).

[1] Теорія держави і права [Текст] : підручник / [С.Л. Лисенков, А.М. Колодій, О.Д. Тихомиров, В.С. Ковальський] ; за ред. С.Л. Лисенкова. – К. :ЮрінкомІнтер, 2005. – С. 192

До міжнародних форм права потрібно віднести міжнародно-правовий акт. **Міжнародно-правовий акт –** *спільний акт-документ двох або більше держав, що містить норми права про встановлення, зміну чи припинення прав і обов'язків у різноманітних відносинах між ними.*

§ 6.4. НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ

Правовою основою правоохоронної діяльності компетентних державних органів є нормативно-правовий акт. Це проявляється в двох аспектах. По-перше, основна діяльність правоохоронних органів виявляється в забезпеченні реалізації норм права, що встановлені нормативно-правовими актами. По-друге, діяльність правоохоронних органів безпосередньо регулюється нормами права за принципом заборонено все, що прямо не дозволено законом. У зв'язку з цим щодо діяльності правоохоронних органів було створено спеціальні закони, які безпосередньо і виключно регулюють їх діяльність. Основу нормативно-правової бази діяльності правоохоронних органів складає Конституція, як Основний Закон держави, Закони України «Про Національну поліцію», «Про прокуратуру», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Службу безпеки України», а також КК, КПК та інші нормативно-правові акти.

Нормативно-правовий акт – *це офіційний письмовий документ виданий компетентним, спеціально уповноваженим на те органом або посадовою особою, в якому закріплюються загальнообов'язкові правила поведінки.*

Основними ознаками нормативно-правового акту є:

– *приймається уповноваженими суб'єктами правотворчості* (державними правотворчими органами або народом);

– *виражає волю домінуючої частини населення або всього народу;*

– *містить нові норми права чи змінює (скасовує) чинні, чітко формулює зміст юридичних прав і обов'язків;*

– *приймається відповідно до певної процедури;*

– *має форму письмового акта – документа, певні реквізити та структуру* (преамбула, глави, розділи, статті, частини, пункти);

– *публікується в офіційних спеціальних виданнях, в яких текст акта має бути автентичним офіційному зразку цього акта*[1].

Нормативно-правові акти можна класифікувати за різними критеріями.

1. *За територію на яку вони поширюються*:

– *загальнодержавні* (Конституція України, Кримінальний кодекс України), поширюються на всю територію держави;

[1] Волинка К. Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.

– *місцеві або локальні* (Постанова Київської міської державної адміністрації) поширюються на певну область, район, місто[1].

2. *За часом дії*:

– *постійні*, ті які не мають конкретної дати закінчення їх дії (Конституція України, Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність»);

– *тимчасові*, ті, які приймаються на конкретний чітко встановлений термін («Про затвердження Тимчасового положення про порядок державної реєстрації права власності та інших речових прав на нерухоме майно»).

3. *За галуззю права*:

– *цивільні* (Цивільний кодекс України);

– *кримінальні* (Кримінальний кодекс України);

– *адміністративні* (Кодекс України про адміністративні правопорушення);

– *кримінальні процесуальні* (Кримінальний процесуальний кодекс України) та ін.

4. *За юридичною силою*:

– *закони* (Закон України «Про дорожній рух»);

– *підзаконні нормативно-правові* (Постанова Кабінету Міністрів України «Про Правила дорожнього руху»).

5. *За суб'єктами ухвалення*:

– *акти органів держави* (Кримінальний процесуальний кодекс України);

– *акти, прийняті народом у процесі референдуму* (внесення змін до Конституції України).

Закон має найвищу юридичну силу серед інших нормативно-правових актів і закріплює найбільш важливі суспільні відносини.

Закон – *це вид нормативно-правового акта органу законодавчої влади або народу, що регулює найбільш важливі суспільні відносини, приймається в особливому порядку та має вищу юридичну силу.*

Ознаки закону:

– *приймається органом законодавчої влади або народом шляхом референдуму* (найчастіше в якості органу законодавчої влади виступає Парламент. В Україні – Верховна рада, у Великобританії Палата Лордів і Палата Общин, у Польщі – Сейм, в Ізраїлі – Ксесет тощо);

– *закріплює норми, що регулюють найбільш важливі суспільні відносини* (на рівні законодавства не можна закріпити норми, що врегульовують абсолютно всі суспільні відносини, тому законами регулюються виключно найбільш важливі для суспільства, особи, держави відносини, оскільки поряд з правовими діють моральні, етичні,

[1] Земельне право України: Підручник / М. В. Шульга, Г. В. Анісімова, Н. О. Багай, А. П. Гетьман та *ін.*; – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с

релігійні та інші соціальні норми, що закріплюють, інші, менш важливі правила поведінки в суспільстві);

– *має особливу процедуру прийняття* (всі закони в Україні приймаються Верховною Радою, по особливій, закріпленій в регламенті Верховної Ради України процедурі, так в Україні закон проходить стадії законопроекту, обговорення, голосування, підписання Президентом, опублікування в офіційних засобах масової інформації тощо);

– *має вищу юридичну силу* поміж нормативно-правових актів[1].

***Види законів**:*

– *Конституція* – Основний Закон держави;

– *конституційні закони* – це органічно поєднані з Основним Законом нормативні акти, які приймаються в порядку, передбаченому розділом XIII Конституції України, або якими вносяться зміни до Конституції;

– *поточні або звичайні закони* – закони, які приймаються Верховною радою для вирішення поточних питань (Закон України «Про Дорожній рух»);

– *надзвичайні закони* – закони, які своєю дією можуть призупиняти і відміняти інші закони (Закон України «Про надзвичайний стан»)[2].

Підзаконні нормативно-правові акти – *це нормативні акти компетентних органів, що видаються на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання*.

***Ознаки підзаконних нормативно-правових актів**:*

– *містять норми права;*

– *видаються лише уповноваженими органами державної влади у визначеній формі;*

– *видаються з метою конкретизації та на виконання законів.*

Незважаючи на те, що в нормативному правовому регулюванні суспільних відносин головне й визначальне місце займає закон, підзаконні акти теж мають дуже важливе значення у житті будь-якого суспільства, відіграючи допоміжну і деталізуючу роль.

Відповідно до Конституції України повноваження з прийняття підзаконних нормативно-правових актів закріплені за Президентом України (ст. 106), Кабінетом Міністрів України, міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади (ст. 127). У обмеженому обсязі та у випадках, передбачених конституцією і законами України, право підзаконної правотворчості має Верховна Рада України та Рада міністрів Автономної Республіки Крим (ст. 135), голови місцевих державних

1 Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

2 Кириченко О. М. Органічні закони: поняття та ознаки, їх місце в системі джерел права України / О. М. Кириченко // *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. – 2007. – № 4. – С. 24 – 33.

адміністрацій (ст. 118), органи місцевого самоврядування та їх посадові особи (статті 143, 144)[1].

Виділяють наступні ***види підзаконних нормативно-правових актів***:

1) *укази* та *розпорядження* є результатом правотворчої діяльності *Президента України*, обов'язкові для виконання на всій території України, приймаються у межах президентських повноважень, передбачених конституцією та конституційними законами і при цьому не повинні суперечити Конституції України та законам України. Акти Президента скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання, і тільки тоді набувають юридичної сили. Це — принцип контрасигнатури, відповідно до якого Прем'єр-міністр чи міністр беруть на себе юридичну відповідальність за виконання даного акта.

Розпорядження – це другі за значенням підзаконні акти глави держави. Зазвичай, вони приймаються з поточних чи процедурних питань. Акти Президента публікуються в офіційних виданнях.

2) *постанови* і *розпорядження Кабінету Міністрів України*. Акти, що мають особливо важливе значення, видаються у формі постанов. Акти з оперативних та інших поточних питань видаються у формі розпоряджень. Усі акти Кабінету Міністрів України обов'язкові до виконання в Україні. Особливістю актів Кабінету Міністрів України є те, що вони можуть бути прийняті лише на підставі і на виконання законів України, а також указів Президента України. Постанови Кабінету Міністрів України містять норми права, що встановлюють основи управлінської діяльності в галузі фінансів, освіти, культури, охорони здоров'я тощо, як основні напрями його діяльності. Розпорядження Кабінету Міністрів України, як правило, мають характер індивідуального правового регулювання. Акти Уряду України підписуються Прем'єр-Міністром України і підлягають офіційному опублікуванню не пізніше 15 днів із дня їх прийняття.

3) *накази*, *інструкції*, *положення* та ін. нормативно-правові акти *міністерств*, *відомств*, *державних комітетів* – це підзаконні нормативно-правові акти відомчого характеру, зміст яких не повинен суперечити законам України та нормативним актам Президента України та Кабінету Міністрів України.

Накази – *розпорядчі документи оперативного характеру, якими, як правило, затверджуються або скасовуються інші підзаконні нормативно-правові акти або продовжується строк їх дії.*

Інструкції – *встановлюють порядок застосування чинного законодавства або порядок здійснення будь-якої діяльності.*

Положення, статути – *закріплюють правове становище, структуру, функції і компетенцію певної державної організації.*

[1] Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

Ці акти приймаються на основі і відповідно до законів України, указів і розпоряджень Президента України, постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України, регулюють суспільні відносини, що перебувають, як правило, у межах компетенції даного виконавчого органу. Однак є серед них і такі, котрі мають загальне значення, виходять за межі конкретного міністерства й відомства, поширюються на широке коло суб'єктів. Наприклад, наказ МВС України «Про затвердження Порядку видачі довідки про дорожньо-транспортну пригоду та її форми.

4) *рішення* і *постанови органів місцевого самоврядування* – приймаються у межах компетенції і діють на території відповідних міст, районів, сіл, селищ, мікрорайонів тощо. Як правило, ці акти регулюють відносини у сфері громадського порядку, охорони здоров'я, торгівлі у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

5) *локальні нормативно-правові акти* – це розпорядження керівників державних і громадських організацій (у вигляді наказів та інструкцій), прийняті у межах їх повноважень, що регулюють їх службову і трудову діяльність. Наприклад, наказ ректора НАВС Про затвердження Інструкції із забезпечення режиму секретності в навчальному процесі НАВС.

Правовою основою діяльності Національної поліції є: Конституція України, Закон України «Про Національну поліцію», інші законодавчі акти України, постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативні акти Міністерства внутрішніх справ України, Загальна декларація прав людини, міжнародні правові норми, ратифіковані у встановленому порядку.

Найважливішим за значенням і місцем у системі законодавства є Конституція України, норми якої регулюють систему економічних, політичних, соціальних, духовних і організаційних відносин у державі. Тому відповідні її норми є юридичною основою і для діяльності національної поліції України, чинного законодавства та правотворчості щодо питань забезпечення охорони правопорядку.

§ 6.5. ДІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ У ЧАСІ, ПРОСТОРІ ТА ЗА КОЛОМ ОСІБ

Будь-який нормативно-правовий акт (закон, указ, декрет, постанова, розпорядження, тощо) повинен мати певні критерії дії, такими критеріями виступають дія нормативно-правового акту у часі, у просторі та за колом осіб.

Дія нормативно-правового акту у часі передбачає:

- момент вступу нормативно-правового акта в дію;
- момент припинення дії нормативно-правового акта;
- зворотна дія нормативно-правового акта.

У теорії права розглядаються такі варіанти ***вступу нормативно-правового акта в дію*:**

– термін установлюється в самому нормативному акті чи спеціально прийнятому акті (разом з опублікуванням Закону України від 10 березня 1994 р. «Про державну таємницю» була опублікована Постанова Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про державну таємницю», де зазначено, що він вступає в дію з дня опублікування);

– якщо нормативний акт не публікується, то з моменту його одержання виконавцем;

– з моменту ухвалення (Конституція України);

– з моменту опублікування;

– нормативно-правові акти, у яких не вказано час набрання чинності і щодо якого не було постанови про порядок введення в дію, вступають у силу по всій території України одночасно після закінчення 10-денного строку з дня офіційного опублікування;

– нормативно-правовий акт (рішення), ухвалені в результаті референдуму, вводяться в дію з моменту їх опублікування, якщо в них самих не визначений інший строк[1].

Момент ***припинення дії нормативно-правового акта*** настає внаслідок:

– закінчення терміну дії, на який видавався акт (за умови, що він був зазначений в нормативно-правовому акті);

– прямої відміни конкретного акта;

– фактичної відміни акта іншим актом, прийнятим з того самого питання;

– із зміною обставин, для врегулювання яких було прийнято нормативно-правовий акт[2].

Закони та інші нормативно-правові акти не мають ***зворотної дії в часі***, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують кримінальну, адміністративну відповідальність особи;

Загальне правило таке: «Норма права зворотної сили не має». Але існують винятки, наприклад у кримінальному, адміністративному законодавстві передбачено, що у випадку коли нормативний акт, що був прийнятий після скоєння правопорушення, пом'якшує чи звільняє від юридичної відповідальності, то він має зворотну силу, а якщо установлює чи обтяжує відповідальність особи – то норми даного акту зворотної сили не мають.

Дія нормативних актів у просторі характеризується розповсюдженням їх впливу на певну територію:

– державу в цілому;

[1] Волинка К. Г. Теорія держави і права: Навч. посіб./ К. Г. Волинка – К.: МАУП, 2003. – 240 с.

[2] Коталейчук С. П. Теорія держави та права: навч. посібник для підготовки до держ. іспитів / С. П. Коталейчук. – К. : КНТ, 2009. – 320 с

– відповідний регіон;
– адміністративно-територіальну одиницю;
– відповідне підприємство, установу, організацію.

Нормативно-правові акти України поширюються на територію всієї країни. Нормативно-правові акти Автономної республіки Крим – на територію Автономної республіки Крим, в межах повноважень, визначених Конституцією України і Конституцією АРК[1].

Під **територіальною дією** нормативно-правових актів розуміється поширення законодавство в межах території держави, до якої відноситься:

– суходільний простір – земна територія;
– водний простір – внутрішні води всередині державних кордонів і територіальні води в межах 12 морських миль;
– повітряний простір над державними межами – на висоті до 110 кілометрів (верхня висотна межа повітряного простору міжнародним правом остаточно не встановлена, проте зазвичай вважається, що висотна межа повітряного простору складає близько 100-110 км від поверхні Землі, тобто найменшу стійку висоту орбіти штучних супутників Землі);
– надра та континентальний шельф.

Екстериторіальна дія нормативно-правового акта завжди регулюється міжнародними договорами і передбачає поширення законодавства певної держави за межами її території. Вона відома як право екстериторіальності держав – порядок, відповідно до якого установи або фізичні особи, що розташовані або перебувають на території іншої держави, розглядаються як такі, що розташовані або перебувають на власній території і підвладні законам і юрисдикції власної держави, та поширюється на:

– космічні об'єкти під прапором і гербом держави;
– трубопроводи;
– підводні кабелі та нафтові морські вишки;
– повітряні, військові та торговельні судна у відкритому морі, які ходять під державним прапором;
– території дипломатичних представництв і консульств за кордоном.

Правом екстериторіальності користуються військові кораблі та літаки, що з дозволу певної держави знаходяться на її території, але розглядаються як частина території іншої держави[2].

На ***порядок дії нормативно-правового акта за колом осіб*** поширюється загальне правило: нормативно-правовий акт діє стосовно всіх осіб, які перебувають на території його дії і є суб'єктами відносин, на які він розрахований.

[1] Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/350-14#Text

[2] Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Нариси з теорії права: навч. посіб. / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. – К. : Істина, 2004. – 304 с.

Щодо кола осіб нормативно-правові акти діють на громадян України, осіб без громадянства, іноземних громадян, осіб з подвійним громадянством, на всі внутрішньодержавні, спільні, іноземні, міжнародні організації, які не користуються правом екстериторіальності. Винятком вважаються окремі іноземні громадяни, які мають імунітет від юрисдикції держави перебування. Це окремі дипломатичні та консульські працівники (питання про притягнення їх до юридичної відповідальності вирішується на підставі юридичних угод), а також вищі посадові особи інших держав, які перебувають в Україні з офіційним візитом.

Контрольні питання до теми:

1. В якому аспекті розкриваються процеси виникнення, розвитку права чи правової системи.
2. Гносеологічний, онтологічний, інституціональний – це рівні чого.
3. В чому полягає принцип відкритості та гласності правотворчої діяльності.
4. Делегована правотворчість полягає.
5. Матеріальні джерела права являють собою сукупність чого.
6. Назвіть види законів.
7. Які ознаки характеризують підзаконні нормативно-правові акти.
8. Про який вид підзаконних актів їде мова: закріплюють правове становище, структуру, функції і компетенцію певної державної організації.
9. Під територіальною дією нормативно-правових актів розуміється.
10. Право екстериторіальності держав визначає.

Корисні джерела для підготовки до занять:

1. Державотворення і правотворення в Україні : досвід, проблеми, перспективи : монографія ; за ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. – 656 с.
2. Загуменна Ю. О., Лазарєв В. В., Сидоренко А. Ю. Відомча нормотворчість в Україні: досвід комплексного аналізу : монографія. Харків : Планета-Прінт, 2021. 228 с.
3. Коцан-Олинець Ю. Я., Мина В. В. Теоретико-правова характеристика правотворчості. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 2. С. 24–27.
4. Лепех Ю. С. Про функції правотворчості органів публічного управління. *Університетські наукові записки*. 2018. № 66. С. 36–43.

5. Мельничук С. М. Правотворча діяльність – провідна правова форма здійснення функцій держави: теоретико-прикладний аспект. *Інформація і право*. 2016. № 1 (16). С. 5–11.

6. Плавич С. Теоретико-методологічні засади правотворчості : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 16 с.

7. Риндюк В. І. Упорядкування законодавства України: теоретико-методологічний та техніко-юридичний аспекти : монографія. Київ : КНЕУ, 2021. 407 с.

8. Сидоренко А. Ю. Відомча нормотворчість в Україні (теоретикоправовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Харків, 2018. 23 с. 215. Слинько С. С. Теоретико-правові аспекти правотворчої політики в сучасному суспільстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2014. 20 с.

9. Формування і розвиток правотворчості в умовах трансформації суспільства : монографія / за ред. д. філос. н., к. ю. н., професора, Заслуженого діяча науки і техніки України В. П. Плавича. Одеса : Фенікс, 2018. 348 с.

10. Харченко Н. П. Стратегічна правотворчість: окремі аспекти. Молодий вчений. 2021. № 3 (91). С. 322–325.

11. Шпак Ю. А. Нормотворчість органів місцевого самоврядування в Україні: теоретико-правовий вимір: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Івано-Франківськ, 2016. 16 с.

12. Ященко Р. Ю. Правотворчість в умовах перехідного суспільства: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2013. 18 с.

ТЕМА 7
НОРМАТИВНА ОСНОВА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Викладені у цій темі наукові положення допоможуть впевнено орієнтуватися в розгалуженій системі права й достатньо складній системі законодавства. У загальнотеоретичному аспекті розглянуто поняття та види правових норм як основи реалізації законодавства України. Визначено роль правової норми під час встановлення та застосування її в діяльності уповноваженими суб'єктами з метою регулювання суспільних відносин, що позначаються на становленні суспільної правосвідомості й підтриманні правопорядку. Аргументовано, що для якісної реалізації норм законодавства юридична конструкція не повинна становити виняток із загальних юридичних положень, а має бути узгодженою з ними, а реалізація покладених на неї завдань є необхідним і логічним висновком. Формуванню або вдосконаленню вмінь та навичок безпосередньо сприяють знання системи права та системи законодавства.

§ 7.1. СОЦІАЛЬНІ НОРМИ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ. ЇХ ВПЛИВ НА ПРАВООХОРОННУ ДІЯЛЬНІСТЬ

З метою забезпечення верховенства права, законності, безпеки держави та її громадян одним з пріорітетних завдань залишається вдосконалення правової системи й підвищення ефективності правового впорядкування суспільних відносин. Важливим кроком на шляху до його реалізації є ґрунтовне науково-теоретичне вивчення сутності й особливостей нормативного регулювання правоохоронної діяльності.

У цьому контексті розвиток сучасної цивілізації зумовив становлення та функціонування системи соціальних норм, що є необхідною умовою життєдіяльності суспільства, засобом суспільного управління та організації діяльності держави, об'єднань громадян й окремих індивідів шляхом узгодженої взаємодії людей. Регулювання, що здійснюється за допомогою соціальних норм, відображає досягнутий рівень економічного, соціально-політичного та духовного розвитку суспільства. Норми, що регулюють суспільні відносини, відображають і конкретизують дію об'єктивних законів, тенденцій суспільного прогресу, історично обумовлених закономірностей[1].

У юридичній енциклопедичній літературі поняття «норма» потлумачено як міжгалузеву категорію, яку використовують для узагальнення певної сукупності людських знань про природу й суспільство. У природознавстві норму визначають як встановлену міру, середню величину або стан матеріального об'єкта. У суспільствознавстві норма означає порядок, правило, що встановлює певний спосіб поведінки

[1] Мохонько А. В. Місце норм права у системі соціальних норм. *Держава і право*. 2010. Вип. 48. С. 44.

людей і є продуктом творчості соціальних суб'єктів, зацікавлених у певній спрямованості людських дій[1].

Упорядковуючи різні сфери життєдіяльності суспільства, норми, які набули чинності, здійснюють регулятивний вплив на нього. Їх поділяють на дві основі групи – **соціальні** й **технічні**[2]. Соціальні норми регулюють відносини між людьми та їх об'єднаннями з метою узгодження інтересів, установлення компромісу, тобто соціальне життя, а технічні норми – відносини людей із зовнішнім світом, тобто взаємодію з технічними та природними об'єктами. Це правила доцільного поводження з предметами природи, різними технічними засобами, знаряддями типу «людина і комп'ютер», «людина і виробництво».

Працюючи задля задоволення власних потреб й інтересів, людина вступає у відносини з іншими людьми. У процесі різносторонньої діяльності вона встановлює та осмислює необхідні зв'язки, відбуваються обмін інформацією, накопичується досвід, що передається від покоління до покоління. Через суспільні відносини відбувається взаємовплив і взаємодія індивідів, виявляється та формується спільність їх поглядів, думок, настроїв, досягають взаєморозуміння, формують звички, досягають згуртованості і солідарність. Без цих відносин людина не може існувати: для неї важливо не тільки задовольняти життєві потреби, а й перебувати у відносинах з іншими індивідами. Відтворення цих відносин згодом стає особливою потребою людей і перетворюється на порівняно самостійну сферу їх життєдіяльності. Цей процес має безперервний та систематичний характер, його підтримують спеціальними засобами – ***соціальними нормами***. Саме вони регламентують діяльність учасників суспільних відносин, надаючи їм ознак логічності та впорядкованості[3].

Соціальні норми виконують регулятивну роль, визначають еталони (зразки) поведінки особи. Тобто, обов'язковості нормам надає не стільки держава, скільки психолого-ментальна установка адресатів (носіїв) норми. Останні є засобом узгодження інтересів людей, їх груп і суспільства загалом. Норма може накладати конкретні обмеження на діяльність особи. Однак це стосується лише норм, що забороняють (так званих табу). Є також інші норми, що дозволяють певні види діяльності. Проте слово «певні» частково засвідчують про обмеження. Загалом одні соціальні норми

[1] Юридична енциклопедія : 6 т. / [редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.] Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 4 : Н–П. 2002. С. 186.

[2] Теорія держави та права : підручник. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ : Ліпкан О. С. , 2011. С. 201.

[3] Андріїв В. Правові норми в системі соціальних норм держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 9. С. 46.; Теорія держави та права : підручник. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ : Ліпкан О. С. , 2011. С. 201.

спрямовані на обмеження конкретних дій, інші – на створення умов діяльності особи, бажаної для суспільства[1].

До виникнення держави в суспільстві переважали норми-звичаї та *норми-традиції*, що регулювали суспільні відносини, відображали й конкретизували дію об'єктивних законів, тенденцій суспільного розвитку, тобто таких норм, які діють з природно-історичною необхідністю. Етапи розвитку суспільства позначаються на значущості певного різновиду соціальних норм. У державно-організованому суспільстві виникають нові правила соціальної регуляції, серед яких важливе місце посідають *норми моралі* та *норми права*.

Усвідомлення та сприйняття людиною соціальних норм можуть варіюватися залежно від рівня її освіти, виховання, особистісного розвитку тощо. Норми, які нав'язують чи впроваджують суспільство, держава, група людей, можуть відповідати або не відповідати інтересам, «внутрішнім» нормам індивіда, його світогляду, ціннісним орієнтирам, переконанням. Ці фактори позначаються на виконанні особою таких норм. Історія розвитку людства засвідчує, що панівні соціальні спільноти свої групові норми можуть видавати за загальнолюдські, обов'язкові для всіх членів суспільства. Інші ж верстви населення, обстоюючи специфічні інтереси, розробляють групові норми, якими вони керуються в житті. Однак, вони здебільшого не мають можливості перетворити їх на загальнообов'язкові правила.

Сучасна демократична система регулювання суспільно-соціальних відносин має визначати зміст соціальних норм, встановлених громадянським суспільством, відповідати за практичне їх виконання. Члени цього суспільства зобов'язані пізнати, оцінити, опанувати й виконувати соціальні норми, а за невиконання їх мають нести взаємну відповідальність, зокрема моральну.

Отже, **соціальні норми** – *це зумовлені об'єктивними закономірностями загальні правила, що впорядковують поведінку людей у суспільстві, виражаючи волю певної частини або суспільства загалом, та забезпечувані різними засобами соціального впливу*. Це не просто правила, оскільки правила діють і в несоціальних утвореннях, таких як граматика, математика, техніка тощо (технічні норми), а правила чітко вираженого соціального спрямування, що є свідомим, вольовим і нормативним регулятором.

Ознаки соціальних норм:

– є об'єктивно зумовленими правилами, що регулюють можливу й необхідну поведінку суб'єктів суспільних відносин;

– відображають об'єктивні закономірності суспільного розвитку;

– мають надзвичайно важливе значення для суспільства, яке своєю чергою визначає ступінь їх обов'язковості;

[1] Андріїв В. М. Правові норми в системі соціальних норм держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 9. С. 46; Теорія держави та права : підручник. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ : Ліпкан О. С. , 2011. С. 201.

– є результатом свідомо-вольової діяльності людей;

– мають загальне спрямування (нормативність), тобто поширюються на невизначене коло осіб і невизначену кількість випадків;

– гарантовані та забезпечувані певними засобами соціального впливу на поведінку людей (наприклад, звичкою, внутрішнім переконанням, суспільним впливом, державним примусом тощо).

У юридичній літературі виокремлюють такі основні ***функції соціальних норм:***

– *регулятивну* – соціальні норми містять правила, що впорядковують поведінку людей у суспільстві, підтримуючи тим самим умови існування суспільства як єдиного цілісного організму;

– *оцінну* – соціальні норми в суспільній практиці є критеріями ставлення до певних дій, підставою для оцінювання поведінки конкретних суб'єктів (моральне – аморальне, правомірне – протиправне);

– *трансляційну* – у змісті соціальних норм сконцентровані досягнення людства в організації суспільного життя, а також сформована поколіннями культура відносин. Соціальні норми є засобом передання соціального досвіду, «спадщини» від одного покоління іншому[1].

Складність суспільних відносин зумовлює різноманітність соціальних норм, які в наукових джерелах **класифікують** за такими основними критеріями:

1. За способом утворення (виникнення): *стихійні норми* – виникають несвідомо з природної потреби суспільства в упорядкуванні суспільних відносин; *свідомі норми* – формуються свідомо у зв'язку з необхідністю не лише впорядкування відносин, а й закріплення прав та обов'язків їх учасників.

2. За способом закріплення (об'єктивації): *усні* – наявні у свідомості суб'єктів, їх передають з покоління в покоління; *письмові* – мають документальну форму закріплення та визначений ступінь обов'язковості.

3. За суб'єктом прийняття та охорони: норми, які приймає та гарантує держава *(правові, політичні);* норми, які розробляють, приймають і гарантують громадські об'єднання *(корпоративні, релігійні)*; норми, які розробляє, приймає та гарантує суспільство *(норми-звичаї, норми-традиції).*

4. За регулятивними особливостями або способом встановлення: *норми-традиції*, зумовлені звичкою, природністю формування та утвердження у свідомості людей певного типу поведінки; *норми моралі* – регулюють поведінку людей шляхом її оцінювання за категоріями добра і зла, справедливості та честі (мораль оцінює поведінку людини за допомогою понять «добрий» і «поганий». Норми моралі, переважно не зафіксовані документально, вони діють як ціннісні орієнтири у свідомості людей); *норми-звичаї* – це правила, що склалися

[1] Коталейчук С. П., Пісной П. Я. Теорія держави та права в запитаннях і відповідях : навч. посіб. Київ : КНТ, 2011. С. 186.

історично й унаслідок тривалого, багаторазового повторювання стали звичкою людей, внутрішньою потребою їхньої психічної діяльності; *норми права* – обов'язкові, формально визначені правила загального спрямування, встановлені чи санкціоновані державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості й ними гарантовані, що передбачають можливість застосування примусу, з метою ефективного регулювання суспільних відносин; *корпоративні норми* – встановлювані та забезпечувані об'єднаннями громадян, трудовими колективами, комерційними корпораціями; *соціально-технічні* – правила необхідного, доцільного поводження людей з предметами природи, знаряддями праці й іншими технічними засобами.

5. За сферою дії: *економічні* – регулюють відносини, що виникають у процесі суспільного виробництва, розподілу, обміну та споживання вироблених благ; *політичні* – упорядковують відносини між класами, націями, народностями, пов'язані з участю їх у боротьбі за державну владу та її здійсненні, з відносинами держави з іншими елементами політичної системи; *релігійні* – регулюють релігійні відносини, що виникають під час відправлення релігійних культів, задоволення релігійних потреб, визначають устрій церкви, відносини останньої з іншими організаціями та державою[1]; *естетичні* – містять правила, що регулюють поведінку людей у сфері прекрасного (моди, мистецтва) відповідно до загальних законів творчого пізнання дійсності; *екологічні* – упорядковують відносини у сфері охорони довкілля; *культурні* – соціальні норми, що визначають правила культурної поведінки людей, відображають рівень розвитку цивілізації певного суспільства.

Усі соціальні норми тісно пов'язані та комплексно взаємодіють, тому що в суспільстві не може бути ізольованих сфер життя. Останні є лише аспектами цілісного процесу – соціальної діяльності людей[2].

Соціальні норми впорядковують різні сфери діяльності людей, зокрема правоохоронну. Це вид соціальної діяльності, що має складну структуру, залежить від ступеня розвитку суспільства, рівня свідомості та правосвідомості людини, правових переконань. Соціальна необхідність правоохоронної діяльності зумовлена чинниками соціалізації та індивідуалізації людини, а також способом спільної життєдіяльності. Соціальна сутність правоохоронної діяльності надає можливість визначити її, з одного боку, як особливий вид соціальної діяльності, а з іншого – як специфічний державно-правовий різновид соціального управління[3].

---

[1] Міма І. В. Визначення поняття та змісту релігійних норм в релігійній системі. *Право України*. 2005. № 10. С. 110.

[2] Гусарєв С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і держави : навч. посіб. Київ : Правова єдність, 2008. С. 122.

[3] Фатхутдінов В. Г. Правоохоронна діяльність: природа, сутність, гуманізм (теоретико-правові та методологічні аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2006. С. 7.

Протягом різних етапів історії становлення правоохоронних органів соціальні норми мали вплив на становлення нормативно-правових актів різної юридичної сили, зокрема регулювали діяльність працівників відомства виконання службових обов'язків та в повсякденному житті, встановлювали вимоги уважно й неупереджено ставитися до громадян незалежно від їхнього соціального стану, освітнього рівня, расової чи релігійної приналежності, громадянства, політичних та інших переконань, віку, статі; застосовуючи силу, керуватися гуманістичними принципами, передусім щодо найвищої цінності людського життя; в відносинах з колегами виявляти взаємоповагу, щирість, доброзичливість, товариську допомогу й вимогливість; своїми вчинками та поведінкою, способом життя утверджувати високі принципи чесності та скромності у громадському й особистому житті, нетерпимо ставитися до будь-яких аморальних виявів, активно боротися з цими явищами в колективах правоохоронної системи.

Реформа органів внутрішніх справ 2015 року, була, напевно, головною ланкою в комплексі заходів з реформування правоохоронних органів України, унаслідок чого було утворено Національну поліцію – центральний орган виконавчої влади в системі Міністерства внутрішніх справ України, що реалізує державну політику у сфері протидії злочинності та забезпечення публічного порядку. Вагому роль наразі відіграють норми Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року[1], Закону України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» від 15 березня 2018 року[2], Про затвердження Порядку складання Присяги працівниками Національної поліції, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 9 листопада 2015 року №1453[3], Правил етичної поведінки поліцейських, затверджених наказом Міністерства внутрішніх справ України від 9 листопада 2016 року №1179[4] тощо, які також зобов'язують керуватися в службовій діяльності й повсякденному житті та поведінці важливими ***етичними нормами***.

Зокрема, Закон України «Про Національну поліцію» закріплює основоположні правові засади діяльності Національної поліції України як центрального органу виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку[5]. У зазначеному нормативно-

[1] Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text 10.

[2] Про Дисциплінарний статут Національної поліції України : Закон України від 5 верес. 2018 р. № 2337-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337-19#Text.

[3] Про затвердження Порядку складання Присяги працівниками Національної поліції : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 9 листоп. 2016 р. № 1453. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1487-15#n14.

[4] Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 9 листоп. 2015 р. № 1179. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#Text.

[5] Про Національну поліцію : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text 10.

правовому акті увагу приділено принципам діяльності поліції, серед яких: верховенство права, дотримання прав та свобод людини, законність, відкритість і прозорість, політична нейтральність тощо.

У ст. 64 Закону України «Про Національну поліцію» закріплено, що, особа, яка вступає на службу в поліцію, складає Присягу на вірність Українському народові, а саме: «…усвідомлюючи свою високу відповідальність, урочисто присягаю вірно служити Українському народові, дотримуватися Конституції та законів України, втілювати їх у життя, поважати та охороняти права і свободи людини, честь держави, з гідністю нести високе звання поліцейського та сумлінно виконувати свої службові обов'язки»[1].

Важливість Присяги працівника поліції, пов'язана з тим, що «…це передусім документ, який формально підтверджує перехід особи, пересічного громадянина, у статус повноправного працівника відповідного органу, тобто, вступаючи на службу до Національної поліції України, людина урочисто клянеться виконувати покладені на неї обов'язки …»[2].

Порядок складання Присяги працівниками Національної поліції нормативно визначений наказом Міністерства внутрішніх справ України від 9 листопада 2015 року[3]. З метою усунення колізій у чинному законодавстві й підвищення авторитету публічної служби загалом, а також однозначного розуміння щодо виконання обов'язків, передбачених у змісті Присяги, доцільно на законодавчому рівні визначити єдиний підхід до порядку її складання та юридичну відповідальність за її порушення.

Обов'язковість дотримання працівником Національної поліції етичних норм є врегульованою на нормативно-правовому рівні. Правила етичної поведінки поліцейських, затверджених наказом Міністерства внутрішніх справ України від 9 листопада 2016 року, № 1179 є «…узагальненим зібранням професійно-етичних вимог щодо правил поведінки поліцейських та спрямовані на забезпечення служіння поліції суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної

[1] Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text 10.

[2] Кравчук О. Л. Інститут присяги в різних галузях права: порівняльний аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 68.

[3] Про затвердження Порядку складання Присяги працівниками Національної поліції : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 9 листоп. 2016 р. № 1453. URL: https:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1487-15#n14.

безпеки і порядку на засадах етики та загальнолюдських цінностей»[1]; «...поширюються на всіх поліцейських, які проходять службу в Національній поліції України»[2] та їх дотримання «...є обов'язком для кожного поліцейського незалежно від займаної посади, спеціального звання та місцеперебування»[3].

§ 7.2 НОРМА ПРАВА ТА ЇЇ СТРУКТУРА

Норма права є однією з найважливіших правових категорій юридичної науки. Правові норми регулюють основні суспільні відносини, і від того, як і в якій формі їх викладено, безпосередньо залежить можливість реалізації соціально значущих завдань, для чого створено відповідні норми. У правовій державі впорядкування суспільних відносин здійснюють насамперед за допомогою норм права, адже позаправові регулятори соціальної поведінки людини ніколи не були достатніми для врегулювання та примирення людських інтересів, утримання людини в межах вимог, встановлених суспільством. Саме тому в системі соціальних норм норми права відіграють надзвичайно важливу роль. Поняття, структура та види норм права, співвідношення категорій «правова норма», «юридична норма» й «норма права» донині залишаються дискусійними у вітчизняній та іноземній юридичній доктрині. З'ясування чіткої структури норми права необхідне як для теорії права, так і для юридичної практики, передусім для практики нормотворчості та правореалізації[4].

Здебільшого **норму права** тлумачать як *формально визначене правило загального характеру, що встановлене чи санкціоноване державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості з метою регулювання чи охорони суспільних відносин, яке забезпечують можливістю застосування примусу*.

Ознаки норми права:

– є *вольовим правилом* (встановлює необхідний або допустимий шаблон поведінки), адже відображає волю суб'єктів правотворчості, серед яких суспільство, народ, держава в особі органів державної влади, що гармонійно акумулює суспільну, групову й індивідуальну волю громадян;

– *встановлюється чи санкціонується державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості в чітко визначеному порядку,* тобто ухвалюється уповноваженим на те суб'єктом правотворчості в межах його компетенції відповідно до встановленої процедури;

[1] Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 9.11.2015 р. № 1179. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#Text.
[2] Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 9.11.2015 р. № 1179. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#Text.
[3] Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 9.11.2015 р. № 1179. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#Text.
[4] Мураховська Т. Є. Проблематика структури норм права у зв'язку з системою права. *Форум права*. 2012. № 4. С. 670–674.

– *є формально визначеною,* оскільки: а) фіксована в писаних джерелах права (конкретної юридичної сили та сфери дії в часі, просторі та за колом осіб); б) полягає в однозначності сприйняття суб'єктами права її змісту, чого досягають завдяки точності та ясності певної мовної форми;

– *має загальний характер*, що зводиться до неконкретності (неперсоніфікованості) адресата й поширеності на невизначену кількість випадків чи осіб;

– *забезпечується державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості, що охоплює можливість застосування примусу;*

– *має регулятивний характер – врегульовує (впорядковує) та охороняє суспільні відносини.*

Важливе значення для з'ясування змісту, функцій, ролі норм права як правового феномену, окреслення місця в системі права та їх взаємозв'язку в механізмі правового регулювання має висвітлення їх плюралізму за допомогою класифікації за певним критерієм (ознакою).

Класифікація норм права:

1. За суб'єктами правотворчості: норми права як результат прямого волевиявлення народу; норми законодавчої влади; норми глави держави; норми органів виконавчої влади; норми органів місцевого самоврядування, територіальних громад тощо.

2. За предметом правового регулювання: норми конституційного, цивільного, трудового, сімейного, адміністративного, кримінального, екологічного права; норми права соціального забезпечення; норми міжнародного права тощо.

3. За методом правового регулювання (за способом встановлення диспозиції):

– *імперативні норми права (зобов'язувальні та заборонні)* – категоричні (абсолютно визначені) правила, що чітко й однозначно визначають поведінку суб'єктів суспільних відносин;

– *диспозитивні норми права («заповнювальні»)* – надають можливість суб'єктам права самостійно встановлювати для себе певні взаємні права й обов'язки (надають свободу вибору поведінки);

– *рекомендаційні норми права* – встановлюють варіанти бажаної поведінки з позиції суб'єкта правотворчості з метою врегулювання суспільних відносин (конкретизовані в локальних правових актах для подальшої реалізації);

– *заохочувальні норми права* – визначають форму та міру заохочення за схвалюваний державою і суспільством варіант поведінки (навіть у кримінальному законодавстві міститься чимало заохочувальних норм). Особливість цих норм полягає в тому, що вони не встановлюють правило поведінки, а шляхом надання суб'єктам певної свободи вибору закликають до активної правомірної поведінки[1].

[1] Бондаренко М. С. Заохочувальні норми, передбачені розділом XIII КК України. *Наука і правоохорона*. 2018. № 1 (39). С. 227.

4. За способом правового регулювання або характером диспозиції регулятивних (правовстановлювальних) норм права:

– *уповноважувальні (дозвільні) норми права* – наділяють суб'єктів певними правами (містять у тексті слова «має право», «може») і вказують на наявність певних можливостей у суб'єктів вчиняти позитивні дії у власних інтересах (подати позов до суду, розпоряджатися майном, одержувати пенсію);

– *зобов'язувальні норми права* – засвідчують необхідність здійснювати певні дії (містять у тексті слова «зобов'язаний», «повинен»), покладають на суб'єктів конкретні обов'язки (заповнити і вчасно подати декларацію про доходи; подати митниці необхідні для митного контролю документи тощо);

– *заборонні норми права* – вказують на необхідність утриматися (містять у тексті слова «забороняється», «не допускається», «не може», «не вправі») від вчинення дій, встановлюють заборони (не створювати організаційні структури політичних партій у військових формуваннях; не повідомляти стороннім особам про факт усиновлення).

5. За функціональним призначенням (спеціалізацією) в механізмі правового регулювання:

– *регулятивні (правовстановлювальні)* – спрямовані на впорядкування суспільних відносин шляхом встановлення прав та обов'язків учасників правовідносин (становлять більшість юридичних норм);

– *охоронні (правоохоронні) норми права* – регламентують засоби державнопримусової форми реалізації юридичної відповідальності за недотримання встановлених у регулятивних (правовстановлювальних) нормах права прав й обов'язків учасників правовідносин. Спрямовані на конфліктні ситуації, що загрожують реалізації регулятивних норм, мають обвинувальний характер, передбачають примус (є вторинними стосовно регулятивних норм);

– *спеціалізовані (нетипові) норми права* – це обов'язкові, формально визначені, цілісні, логічно завершені правила підвищеного рівня загальності, що відповідають визнаній у суспільстві мірі свободи, рівності та справедливості, встановлені чи санкціоновані та гарантовані державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості з метою субсидіарного (допоміжного) впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності й одноманітності дії механізму правового регулювання[1]. Наприклад, спеціалізовані норми кримінального права

[1] Кривицький Ю. В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. С. 103.

охоплюють такі види норм: узагальнювальні; декларативні; дефінітивні; оперативні[1] та виконують специфічні функції[2].

Види спеціалізованих норм права:

норми-засади (загальнозакріпні) – це різновид спеціалізованих норм права, що закріплюють первинні основи суспільного й державного ладу, відображаючи в узагальненому вигляді певні елементи регульованих відносин, що конкретизовані в інших нормах. Наприклад, у ст. 2 Конституції України встановлено, що «Україна є унітарною державою. Територія України в межах наявного кордону є цілісною і недоторканною»[3]. Загальнозакріплювальні норми іноді збігаються з установчими;

норми-декларації (декларації) – це різновид спеціалізованих норм права найвищого рівня загальності, що висвітлюють завдання, предмет і напрям правового регулювання певної сукупності норм права (галузі чи інституту), а також інші інформаційно-ціннісні положення, спрямовані на субсидіарне впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності й одноманітності дії механізму правового регулювання. Наприклад, ч. 1 ст. 1 КК визначає, що «Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням»[4];

норми-принципи (установчі) – це різновид спеціалізованих норм, що виражають засадничі, фундаментальні положення сутнісного характеру, вирізняються універсальністю, раціональністю, імперативністю, підвищеним рівнем загальності, спрямовані на субсидіарне впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії механізму правового регулювання. Наприклад, ч. 3 ст. 2 КК визначає, що «ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за те саме кримінальне правопорушення більше одного разу», а також конституційний принцип прямої дії[5]. Слід зауважити, що

[1] Сень І. З. Поняття спеціальної норми в кримінальному праві України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2018. № 32. С. 108. (Серія «Юриспруденція»).

[2] Сень І. З. Функції спеціальних норм у кримінальному праві України. Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2019. 68 с.

[3] Конституція України : Основний Закон від 28 черв. 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

[4] Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

[5] Летнянчин Л. І. Пряма дія норм Конституції України: від принципу до практичного застосування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 4(91). С 115–127; Нікольська О. В. Пряма дія Конституції України як її юридична властивість. *Юридична Україна.* 2009. № 7. С. 40–44.

«...саме нормами-принципами здебільшого наповнений зміст Основного Закону. Суд після встановлення фактичних обставин справи досліджує правові наслідки таких фактів, виокремлює юридично значущі обставини, унаслідок чого формує правову основу справи на підставі чинних норм галузевого законодавства, «підтягуючи» їх певним чином до конституційного розуміння змісту норми. Таке відбувається саме завдяки системному зв'язку між нормою галузевого закону та конституційним принципом, у чому полягає опосередковане застосування норм Конституції»[1];

норми-дефініції (дефінітивні) – це різновид спеціалізованих норм права, що містять визначення правових категорій і понять, тобто відображають зміст і (або) встановлюють обсяг правових понять шляхом висвітлення їх основних юридично важливих ознак та (або) сукупності предметів, мислимих у цих поняттях права, спрямовані на субсидіарне

впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії механізму правового регулювання. Наприклад, у ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію» визначено, що Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку»[2]. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання є об'єктом уваги представників як загальної теорії права, так і різногалузевих юридичних наук[3];

норми-цілі (прогностичні) – це різновид спеціалізованих норм права, що містять прогнози розвитку правової системи, завдання галузей та інститутів права. Наприклад, у ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» встановлено, що завданням Суду є забезпечення верховенства Конституції України, вирішення питання про відповідність Конституції України законів України та в передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснювати офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України[4];

норми-інструменти (оперативні) – це різновид спеціалізованих норм права, що виконують допоміжну роль, установлюють час набрання

[1] Рибачук А. І. Застосування норм Конституції України як норм прямої дії у процесуальній процедурі розгляду судової справи. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 5. С. 141.

[2] Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text 10.

[3] Чернега В. М. Поняття, система та структура норм-дефініцій сімейного права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 149–152; Чернега В. М. Спеціалізовані норми сімейного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 41–45.

[4] Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 лип. 2017 р. № 2136-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text.

(зміни, припинення) чинності нормативно-правового акта, його поширення на відповідне коло суспільних відносин, продовження дії на певний строк (регулює рух нормативно-правового акта);

норми-арбітри (колізійні) – це різновид спеціалізованих норм права, що регулюють вибір нормативно-правового припису за наявності колізій суперечностей або розбіжностей між приписами нормативно-правових актів, що регулюють однакові правовідносини й виявляються в процесі їх застосування компетентними органами та вповноваженими посадовими особами (здебільшого є типовими рішеннями щодо застосування юридичних норм).

Серед спеціалізованих норм права слід також виокремити й *стратегічні норми*[1], *преюдиції, презумпції, фікції*.

6. За рівнем правового регулювання:

– *матеріальні* – норми, які закріплюють (визначають зміст) права й обов'язки суб'єктів права, безпосередньо спрямовані на регулювання суспільних відносин (на підставі яких можна вирішувати справу по суті);

– *процесуальні* – норми, які регламентують порядок, форми та методи реалізації прав й обов'язків, передбачених у нормах матеріального права (порядок розслідування кримінального правопорушення, порядок виклику свідків у суд).

7. За терміном дії в часі:

– *постійні* – норми невизначеної в часі дії (діють до їх скасування);

– *тимчасові* – норми визначеної в часі дії (з певним строком дії);

– *зворотні* – норми зі зворотною силою дії.

8. За сферою територіальної дії (дією в просторі):

– *загальні* – поширюються на територію всієї країни;

– *місцеві* – поширюються на територію певної адміністративно-територіальної одиниці.

9. За колом суб'єктів, на яких норма поширює свою дію:

– *загальні* – поширюються на все населення або на всі органи й організації держави;

– *спеціальні* – поширюються на певне коло осіб;

– *виняткові* – регламентують винятки (вилучають) або усувають дію норми права щодо певних суб'єктів.

Розглянута вище класифікація норм права не є вичерпною, оскільки поділ норм права на види можна здійснювати й за іншими критеріями.

Особливу роль у з'ясуванні складної сутності норми права відіграє окреслення її структури.

Структура норми права – *це сукупність чітко визначених елементів, що в процесі взаємодії, у межах єдності наявних між ними зв'язків забезпечують функціональну самостійність норми права*. Тобто структура норми права – це внутрішня будова норми, поділ її на певні складові (елементи). Традиційно виокремлюють три елементи

[1] Харченко Н. П. Стратегічні правові акти України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 242–246; Харченко Н. П. Стратегічні акти України: поняття та особливості. *Legea Se Viata.* 2020. № 3 (339). С. 70–73.

норми права: гіпотезу, диспозицію та санкцію. Без диспозиції норма є неймовірною, без гіпотези – безглуздою, без санкції – неспроможною[1].

Гіпотеза (припущення) – *це елемент норми права (частина норми), що вказує на конкретні життєві обставини (умови), наявність або відсутність яких надає можливість суб'єктам права реалізувати закріплені в диспозиції права й обов'язки.*

Гіпотези норм права класифікують за такими критеріями:

1) кількість обставин (умов), передбачених гіпотезою норми права:

– *проста гіпотеза* – передбачає наявність (відсутність) лише однієї обставини (умови), за наявності (відсутності) якої реалізується норма права;

– *складна гіпотеза* – охоплює дві або більше обставин (умов), одночасна наявність (відсутність) яких є обов'язковою умовою для початку дії норми права;

– *альтернативна гіпотеза* – охоплює кілька обставин (умов), за наявності (відсутності) принаймні однієї з яких норма права починає діяти;

2) форма вираження:

– *абстрактна гіпотеза* – визначає умови реалізації норми права загальними родовими ознаками, без глибокої деталізації, що надає можливість охопити, а також урегулювати значну кількість однорідних випадків;

– *казуїстична гіпотеза* – регламентує умови дії норми права, використовуючи вужчі, спеціальні, видові ознаки;

3) ступінь визначеності:

– *абсолютно визначена гіпотеза* – вичерпно охоплює обставини (умови), з наявністю або відсутністю яких пов'язують чинність (дію) норми права;

– *не цілком визначена гіпотеза* – містить формулювання в загальній формі типу «в необхідному випадку», а наявність або відсутність цієї потреби визначається відповідними суб'єктами;

– *порівняно визначена гіпотеза* – не містить достатньо повних відомостей про обставини дії норми права, обмежуючи умови застосування останньої колом формальних вимог.

Диспозиції норм права класифікують за такими критеріями:

1) кількість варіантів поведінки:

– *безальтернативна диспозиція* – суб'єкту права пропонують лише один варіант поведінки;

– *альтернативна диспозиція* – суб'єкту права надано декілька можливих варіантів поведінки;

2) склад (характер) варіантів поведінки:

[1] Дєхтярьов О. В., Олійник О. Б. Юридична природа та значення норми права. *Право та державне управління*. 2018. № 4 (33). С. 11–15.

– *проста диспозиція* – встановлює один конкретний варіант поведінки, що настає за наявності конкретних фактичних обставин, проте не розкриває його;

– *складна диспозиція* – передбачає декілька варіантів поведінки за одночасної наявності відповідних наслідків, що настають за певних фактичних обставин;

3) спосіб викладення правила поведінки (прав та обов'язків):

– *описова диспозиція* – окреслює всі істотні ознаки поведінки (права й обов'язки) суб'єкта права;

– *відсильна диспозиція* – містить усі правила поведінки (права й обов'язки), а відсилає для повного ознайомлення до інших норм права, які знаходяться в цьому самому нормативно-правовому акті;

– *бланкетна диспозиція* – це різновид відсильної диспозиції, що для висвітлення змісту прав та обов'язків суб'єкта спрямовує до іншого чинного нормативно-правового акта;

– *змішана диспозиція* – поєднує способи викладення прав та обов'язків, що притаманні іншим видам диспозиції, зокрема описовій, відсильній та бланкетній;

4) спосіб описання правила поведінки (прав та обов'язків):

– *абстрактна диспозиція* – права й (або) обов'язки суб'єкта викладено в загальному вигляді;

– *конкретна диспозиція* – права й (або) обов'язки суб'єкта сформульовано за допомогою спеціальних, індивідуалізованих ознак;

5) ступінь визначеності:

– *абсолютно визначена диспозиція* – окреслює з вичерпною конкретністю та повнотою права й обов'язки суб'єкта права;

– *не цілком визначена диспозиція* – вказує лише на загальні ознаки поведінки, у межах яких суб'єкти уточнюють свої права й обов'язки самостійно;

– *відносно визначена диспозиція* – встановлює права й обов'язки суб'єктів, водночас дає можливість для їх уточнення залежно від конкретних обставин;

6) форма вираження (характер охоплених прав та обов'язків):

– *уповноважувальна диспозиція* – надає суб'єктам право на здійснення передбачених у них (правилах) позитивних дій, визначає певний варіант їх можливої, дозволеної поведінки;

– *зобов'язувальна диспозиція* – покладає на суб'єктів обов'язок здійснення певних позитивних дій, окреслює можливість певного варіанту зобов'язувальної поведінки;

– *заборонна диспозиція* – містить заборону здійснення відповідної протиправної дії або бездіяльності.

Санкція (стягнення) – *це елемент норми права, що встановлює невигідні (негативні) наслідки на випадок порушення прав та обов'язків, визначених у диспозиції.*

Призначення необхідного й достатнього покарання для виправлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, є запорукою реалізації поставлених перед покаранням завдань[1].

Санкції норм права класифікують за такими критеріями:

1) галузева ознака (сфера застосування): конституційна, цивільна, адміністративна, дисциплінарна, кримінальна санкції;

2) ступінь визначеності:

– *абсолютно визначена санкція* – визначає вид і міру впливу, що повинна бути застосована до особи в разі порушення нею прав та обов'язків;

– *відносно визначена санкція* – регламентує межі негативної юридичної відповідальності від мінімальної до максимальної;

– *альтернативна санкція* – передбачає кілька несприятливих наслідків, кожен з яких може бути застосовано окремо;

3) характер негативних наслідків:

– *правовідновлювальна (компенсаційна) санкція* – вказівка на міру державного примусу, який застосовують для:

✓ примусового виконання невиконаного обов'язку й поновлення порушеного права;

✓ ліквідації «уявних правовідносин», тобто тих, які виникли внаслідок незаконних дій;

✓ скасування нормативно-правових актів, які суперечать закону;

– *штрафна (каральна) санкція* – заходи державного примусу, за допомогою яких здійснюють превенцію правопорушень, їх застосування не сприяє усуненню збитків, що завдані правопорушенням;

4) склад негативних наслідків:

– *проста санкція* – передбачає застосування лише одного негативного наслідку;

– *складна санкція* – передбачає застосування одночасно кількох негативних наслідків.

Отже, ***норма права*** – це вид соціальної норми, що має складну будову й передбачає чимало різновидів залежно від критеріїв класифікації.

§ 7.3. СИСТЕМА ПРАВА ЯК ВНУТРІШНІЙ ВИЯВ НОРМАТИВНОЇ ОСНОВИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Однією з основних характеристик права, що є не хаотичним набором санкціонованих правил поведінки, а належно впорядкованою, внутрішньо узгодженою, структурованою сукупністю взаємопов'язаних

[1] Корабель М. Г. Правовий аналіз формування санкцій кримінально-правової норми. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 287.

елементів, що взаємодіють, є його система. Увагу слід спрямувати на різноманіття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес (процедуру) об'єднання основних понять у єдину теоретичну картину, що дає змогу виявити сутність цілісності системи. Застосування цього підходу сприяло появі та розвитку таких юридичних категорій, як правова система, система права, система законодавства тощо.

Дослідження системи права в сучасній юридичній літературі здійснюють традиційно і навіть «шаблонно»[1]. Науковці зауважують, що «...в англомовній літературі термін «system of law» фактично не використовують, натомість застосовують лексему «Legal System». Тож постає питання: наскільки наявна в межах українського правознавства теорія системи права відповідає сучасним уявленням про право та чи узгоджується із західними концептами, що імплементуються в національне право[2].

Такі терміни юридичної науки, як «праворозуміння», «нормативно-правовий акт», «права і свободи людини і громадянина», «пересічний громадянин», «підгалузь права», «інститут права», «правотворчість як діяльність держави», «тлумачення права», «тлумачення норм права», «акт застосування норм права», «правова система», «правова свідомість», «правова культура» тощо, нині є складовою понятійного ряду правових систем держав пострадянського простору (у яких превалювало нормативістське розуміння права) і не є властивими західній правовій традиції, що розвивалася на положеннях природно-правової школи[3].

Здебільшого **систему права** *визначають як об'єктивно зумовлену внутрішню організацію права певного суспільства, що полягає в єдності й узгодженості всіх норм права, їх розподілі (диференціації) за галузями, підгалузями й інститутами.*

Отже, системою права вважають певну форму організації норм права, що діють у державі, такий порядок їх побудови, за якого норми об'єктивного права знаходяться в єдності, узгодженості та взаємозв'язку та диференціюються на інститути, підгалузі та галузі.

Поняття «система права» відображає не стільки структуру об'єктивного права (хоча й її теж), скільки саме об'єктивне право як певну систему.

Ознаки системи права:

– *об'єктивна зумовленість* – реально зумовлена історичними особливостями політичного, соціально-економічного, культурного розвитку суспільства; відображає реальний стан суспільних відносин;

– *органічна єдність й узгодженість* – структурна цілісність і взаємозв'язок норм права; їх взаємна узгодженість і цілеспрямованість;

[1] Миронюк О. І. Реформування системи права України: теоретичний вимір : автореф. … дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 Львів, 2015. 20 с.

[2] Кучук А. М., Пекарчук А. В. Система права: необхідність зміни парадигми. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С. 87.

[3] Мінченко О. В. Загальнотеоретичні та методологічні засади системи юридиколінгвістичних знань. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2019. 382 с.

відсутність суперечностей усередині системи; система права ґрунтується на єдиних загальнолюдських принципах свободи, рівності та справедливості;

– *структурна різноманітність (внутрішній розподіл)* – охоплює неоднакові за змістом та обсягом структурні елементи, що логічно поєднують і розподіляють нормативний матеріал відповідно до його функціональної спрямованості;

– *стабільність і динамізм* – зумовлені постійним складом базових галузей права, інститутів;

– *поділ (диференціація) і структурна ієрархічність* – поділ системи права на порівняно самостійні структурні елементи, наявність між ними певних рівнів ієрархії – згори донизу: галузі, підгалузі, інститути, норми права.

Основою побудови системи права вважають два критерії, що використовують в їх єдності та взаємодії та є системоутворювальним фактором – це предмет і метод правового регулювання суспільних відносин. Причому предмет і метод правового регулювання не протистоять один одному – особливості характеристик предмета правового регулювання визначають конкретний зміст і спрямованість методу правового регулювання. Успіх вивчення системних явищ правової дійсності, одним з яких і є система права, залежить від знання його частин, складових. У юридичній літературі поняття «структура права» і «система права» стали розрізняти лише в 1980-х роках. Структура системи права – це спосіб зв'язку та взаємодії елементів у системі, внутрішня будова системи права.

Визначальними структурними елементами системи права є галузь, підгалузь, інститут і норма права. З огляду на те, що в попередньому підрозділі ми детально розглянули такий елемент системи права, як норма права, вважаємо за доцільне проаналізувати й інші її елементи.

Галузь права – *це порівняно самостійна сукупність норм права в межах підгалузей та інститутів права, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин особливим методом правового регулювання.*

Галузь права виникає внаслідок об'єктивних факторів, що зумовлені соціальними та практичними потребами, а не шляхом волевиявлення.

Ознаки галузі права:

– охоплює конкретну якісно однорідну сферу суспільних відносин;

– вирізняється своєрідністю обсягу, кількістю інститутів, що її формують; наявністю або відсутністю підгалузей права;

– об'єднує самостійну сукупність норм права;

– передбачає властивий лише їй режим правового регулювання, що забезпечує ефективність дії як галузі загалом, так і підгалузей та інститутів права, утворених у її складі;

– є стійкою та автономною у своєму функціонуванні.

Традиційно виокремлюють достатньо широкий перелік галузей права: державне (конституційне) право, цивільне право, адміністративне право, кримінальне право, цивільно-процесуальне право, кримінально-процесуальне право, земельне право, трудове право, сімейне право, фінансове право, кримінально-виконавче право тощо. Більшість із цих галузей нині зазнають уточнення, зміни предмета регулювання, меж із суміжними нормативними масивами.

Галузі права класифікують за такими критеріями:

1. За фундаментальністю норм права, сконцентрованих у галузях права:

– *базові (фундаментальні)* – об'єднують базові (вихідні) норми права, що регулюють первинні суспільні відносини, мають вихідні юридичні режими правового регулювання, які мають особливу значущість для інших галузей права й використовувані ними (наприклад, конституційне (державне), цивільне, адміністративне, кримінальне право);

– *профільні (спеціальні, конкретизаційні)* – об'єднують норми права, що регулюють сфери суспільних відносин і пов'язані з первинними суспільними відносинами та спрямовані на конкретизацію, посилення дії певних норм базових галузей права. Сфери та режими регулювання профільних галузей права «відокремлюються» від сфер і режимів регулювання базових галузей права, але без зв'язку з ними існувати не можуть (наприклад, трудове, сімейне, земельне, кримінально-виконавче право тощо);

– *комплексні* – об'єднують норми права, що регулюють сфери державного та господарського життя (господарське, аграрне, екологічне, морське право тощо), виникають на основі подальшого розвитку комплексних інститутів права, що утворюються на межі суміжних галузей права та користуються режимами, які належать цим галузям (господарське, аграрне, екологічне, житлове, транспортне право).

2. За субординацією в правовому регулюванні:

– *матеріальні* – об'єднують норми права, що безпосередньо впорядковують суспільні відносини (наприклад, конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне право);

– *процесуальні* – об'єднують норми права, що визначають процедуру, порядок здійснення норм матеріального права (адміністративно-процесуальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне, господарсько-процесуальне право).

Галузі норм права діалектично взаємопов'язані та вирізняються органічною єдністю, водночас різняться за значенням, нормативним обсягом, роллю в процесі впорядкування суспільних відносин.

У межах галузей права виокремлюють підгалузі права (нормативно-правові підгалузі). Однак якщо галузі права діють на всі відносини певного роду, то підгалузі – лише на їх конкретну частину. Однак питання доречності виокремлення зазначеної юридичної категорії є доволі

дискусійним. Деякі дослідники пропонують «...замість пустого (з нульовим обсягом) поняття «підгалузь права» використовувати загальне поняття «комплексний інститут»[1].

Підгалузь права – *це система однорідних предметно пов'язаних інститутів певної галузі права, що впорядковують спеціальні види суспільних відносин.*

Підгалузі є в більшості галузей права, проте не в кожній. Здебільшого вони утворюються в найширших за обсягом нормативного матеріалу галузях права. Галузі права, яким не властиві значні обсяги нормативного матеріалу, не мають у своєму складі підгалузей права. Однак за об'єктивної потреби в регулюванні суспільних відносин і розвитку нормативного матеріалу підгалузь права може ставати самостійною галуззю права. Наприклад, сімейне право виокремилося з галузі цивільного права.

Зовнішнім втіленням підгалузі права є наявність у ній такої групи норм права, що охоплюють загальні принципові положення, притаманні декільком (але не всім) інститутам цієї галузі. Підгалузі цивільного права – зобов'язальне право, спадкове право, авторське право тощо; підгалузі фінансового права – банківське право, податкове право[2].

На певному історичному етапі розвитку держави поліцейське право існувало легально в системі права, потім галузь поліцейського права було замінено галуззю адміністративного права. Проте на сучасному етапі побудови держави та розвитку національної системи права адміністративне право не відповідає вимогам, які ставлять до регулювання поліцейських суспільних відносин. Реалії сьогодення актуалізують необхідність створення підгалузі адміністративного права – поліцейського права[3]. Деякі вчені вважають, що такої галузі немає в сучасній юриспруденції, зокрема, таку позицію обстоює О. С. Проневич[4]. Принципово іншим є підхід до поліцейського права в європейських країнах, яке тут вважають однією з найважливіших галузей публічного права, яку, відповідно, вивчають і досліджують на одному рівні з конституційним, цивільним або адміністративним правом[5].

Інститут права – *це система порівняно самостійних норм права в межах певної галузі (підгалузі) права, що регулюють окрему якісно однорідну групу взаємозалежних суспільних відносин.*

Ознаки інституту права:

– упорядковує не всю сукупність якісно однорідних суспільних відносин, а окремі видові особливості (сторони, ознаки) одного роду

[1] Добробог Л. М. Підгалузь права і комплексна галузь права як елементи системи права: проблемні аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 11. С. 27–29.

[2] Коталейчук С. П., Пісной П. Я. Теорія держави та права в запитаннях і відповідях : навч. посіб. Київ : КНТ, 2011. С. 235.

[3] Лошицький М. В. Поліцейське право в системі права України. *Публічне право.* 2012. № 3 (7). С. 71.

[4] Проневич О. С. Генеза та еволюція поліцейського права у контексті формування буржуазної парадигми діяльності поліції (друга пол. XVIII – поч. XX ст.). *Право і безпека.* 2010. № 1(33). С. 23.

[5] Берендєєва А. І. Історичні аспекти генези поліцейського права. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 4. С. 176.

суспільних відносин, або здійснює особливі завдання, функції в цьому регулюванні, тобто має видову однорідність соціального змісту;

– вирізняється відносною нормативною самостійністю, стійкістю та автономністю функціонування, проте на іншому рівні, ніж галузь права, є її підсистемою;

– формується об'єктивно, а не створюється штучно; відособлений від інших інститутів права – його норми не можуть з волі суб'єкта правотворчості переміщуватися в межі іншого інституту права;

– має специфічні засоби правового регулювання;

– втілює у своєму змісті особливу юридичну конструкцію, деякі загальні положення, єдині принципи;

– має можливість формувати загальні поняття у власних межах, що допомагають усувати прогалини в регульованих ним (інститутом права) відносинах.

Предмет регулювання галузі співвідноситься з предметом регулювання інституту як рід і вид[1], адже галузі права регулюють суспільні відносини певного роду, а інститути – конкретного виду. Головне призначення інституту права полягає в тому, щоб у межах своєї групи однорідних суспільних відносин забезпечити цілісне, порівняно завершене їх упорядкування.

Види інститутів права:

– за галузевою приналежністю:

✓ *інститути конституційного права* – інститут громадянства, інститут виборчого права, інститут президентства тощо;

✓ *інститути цивільного права* – інститут купівлі-продажу, інститут представництва, інститут спадкування, інститут відшкодування шкоди, інститут дарування тощо;

✓ *інститути кримінального права* – інститут необхідної оборони, інститут крайньої необхідності, інститут співучасті, інститут судимості тощо;

✓ *інститути екологічного права* – інститут права власності на природні ресурси й об'єкти, інститут природокористування тощо.

– за функціональним призначенням у механізмі правового регулювання:

✓ *регулятивні (правовстановлювальні) інститути* – інститут застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї працівниками поліції;

✓ *охоронні (правоохоронні) інститути* – інститут адміністративних правопорушень, що посягають на власність.

– залежно від елементного складу:

✓ *прості (галузеві)* – поєднують споріднені норми права в певній галузі права (наприклад, інститут застави в цивільному праві);

[1] Лук'янець Д. М. Методологічні аспекти визначення структури системи права. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 3. С. 8–9.

✓ *складні (комплексні, міжгалузеві)* – охоплюють сукупність порівняно відособлених норм права різних галузей і спрямовані на регулювання певної групи (виду) взаємозалежних суспільних відносин (наприклад, інститут власності формують норми конституційної, цивільної, кримінальної та інших галузей права).

– за характером або субординацією у правовому регулюванні:

✓ *інститути матеріального права* – інститут множинності кримінальних правопорушень;

✓ *інститути процесуального права* – інститут закриття кримінального провадження.

Отже, система права – це не проста сукупність або сума елементів, а цілісне утворення, наділене конкретними властивостями, зв'язками, внутрішньою структурою, що зумовлена суспільними відносинами, які склалися в суспільстві, і національними, історичними, культурними або іншими соціальними факторами. З огляду на те, що система права вирізняється динамічністю, здатністю змінювати свою внутрішню організацію під впливом зовнішнього середовища, порушена проблематика потребує подальшого поглибленого вивчення на тлі широкомасштабної правової реформи.

§ 7.4. СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА СТРУКТУРА

Інтерпретація поняття «система законодавства» відображає плюралізм поглядів науковців. Здебільшого **поняття «система законодавства» розглядають у таких основних значеннях:**

– у вузькому – як цілісну сукупність чинних законів певної держави, прийнятих уповноваженими суб'єктами законотворчості;

– у широкому – як цілісну сукупність усіх упорядкованих нормативно-правових актів (законів і підзаконних нормативно-правових актів) держави.

Однак деякі вчені зауважують, що застосування поняття «законодавство» у широкому значенні, тобто не тільки як сукупності законів України, порушує питання визначення кола тих нормативно-правових актів, які будуть охоплені цим поняттям. Адже непоодинокими є випадки, коли поняття «система нормативно-правових актів» і «законодавство» ототожнюють. Це не видається обґрунтованим (наприклад, навряд чи доцільно однакову увагу спрямовувати на закони й підзаконні акти)[1]. Водночас ст. 9 Конституції України визначає, що частиною національного

[1] Головко К. В. Теоретичні основи систематизації адміністративного законодавства України. *Право та державне управління* . 2021. № 2. С. 38.

законодавства України є чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України[1].

Ознаки системи законодавства:

– є цілісною (системною, внутрішньоузгодженою), адже кожен нормативно-правовий акт хоча й діє самостійно, проте відповідно до тих завдань, що закріплені в інших нормативно-правових актах;

– є способом надання юридичного (формального) значення нормам права, сформованим у суспільстві;

– має два рівні будови – вертикальну (ієрархічну, субпідрядну, що виявляється в субпідрядних зв'язках одного нормативно-правового акта з іншими) і горизонтальну (рівнозначну);

– є інтегративною, тобто одночасно є і джерелом права, і формою його існування.

Структура системи законодавства – *це зумовлена системою права внутрішня організація впорядкованих нормативно-правових актів, що відображається в їх єдності, об'єктивності, визначеності, а також у розподілі законів і підзаконних нормативно-правових актів за галузями й інститутами законодавства*[2].

Основні види структурної організації законодавства:

1) субординаційна, або ієрархічна (вертикальна) – відображає юридичну силу нормативно-правових актів, що залежить передусім від їх різновиду (закон чи підзаконний нормативно-правовий акт) і від місця правотворчого органу, який приймає відповідні акти, в апараті держави. Конституція має найвищу юридичну силу й становить першооснову законодавства, далі – конституційні, звичайні закони, зокрема кодекси, підзаконні нормативно-правові акти, що видаються на виконання законів і не повинні їм суперечити;

2) галузева (горизонтальна) – відображає поділ, розташування нормативно-правових актів відповідно до предмета правового регулювання суспільних відносин;

3) державно-організаційна (територіальна) – відтворює особливості форми державного устрою, за яким здійснюють поділ законодавчих актів за територіальним значенням: наприклад, федеративного (загальнодержавного) і законодавства суб'єктів федерації (структура системи законодавства ФРН)[3].

За обсягом нормативного матеріалу в межах галузевого структурного «зрізу» системи законодавства виокремлюють галузь законодавства й інститут законодавства. Вищим рівнем галузевої структури системи законодавства, найбільшим об'єднанням нормативно-правових актів та їх частин з певних сфер правового регулювання є галузь законодавства.

---

[1] Конституція України : Основний Закон від 28 черв. 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.

[2] Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 397.

[3] Гусарєв С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і держави : навч. посіб. Київ : Правова єдність, 2008. С. 116–117.

Галузь законодавства – *це внутрішньо узгоджена сукупність нормативно-правових актів, об'єднаних за певними сферами правового регулювання суспільних відносин.* Галузь законодавства вирізняється єдністю змісту, форми й системних зв'язків нормативних приписів, логічно поділених на інститути законодавства. Здебільшого цілісності й узгодженості галузі законодавства надає кодифікований нормативно-правовий акт – кодекс.

Внутрішню будову галузі законодавства формують **інститути законодавства**, що регулюють певну сторону однорідних суспільних відносин. Інститут законодавства може бути галузевим або міжгалузевим. В одних випадках галузі права цілком збігаються з галузями законодавства: цивільному праву відповідає цивільне законодавство, кримінальному – кримінальне; в іншому випадку є галузь права, а галузі законодавства немає (наприклад, морське право є, а відповідної галузі законодавства немає), оскільки немає кодифікованого нормативно-правового акта. На основі однієї галузі права можуть існувати декілька галузей законодавства. Наприклад, у конституційному праві виокремлюють виборче законодавство, а також протягом тривалого часу вчені обґрунтовували наявність виключно інформаційного законодавства, однак нині це є сформованою галуззю права. Деякі галузі законодавства можуть не мати відповідної галузі права, наприклад, митне та пенсійне законодавство.

Отже, категорії «система права» та «система законодавства» є однопорядковими, але не тотожними: вони відображають структуру змісту й структуру форми об'єктивного права відповідно.

Синтезуючи думки дослідників щодо питання співвідношення системи права й системи законодавства, необхідно зауважити, що вони характеризують сутність одного явища – права, співвідносяться між собою як зміст і форма. *Водночас між ними є і суттєві відмінності:*

1. Система права є невидимою, оскільки відображає внутрішню будову права, а система законодавства є видимою, зовнішньою формою системи права.

2. Система права є сукупністю правових норм, а система законодавства – сукупністю нормативно-правових актів.

3. У системі права норми права логічно розподілені за галузями, підгалузями й інститутами. У системі законодавства нормативно-правові акти об'єднані за галузями законодавства, які поділені на інститути законодавства.

4. Система права охоплює галузі права, сформовані на основі єдності предмета й метода правового регулювання, а система законодавства утворена з галузей законодавства, що не мають методу регулювання, а предмет регулювання є неоднорідним (галузь законодавства може містити норми різних галузей права (комплексні галузі) або формуватися на підґрунті інституту або підгалузі права. Можливим є варіант, коли

галузь законодавства існує без галузі права (наприклад, митне законодавство).

5. Система права має лише горизонтальну (галузеву) будову, а система законодавства може мати будову і горизонтальну (галузеву), і вертикальну (ієрархічну).

6. Первинним елементом системи права є норма права зі своєю структурою: гіпотеза, диспозиція, санкція, а первинний елемент системи законодавства – стаття закону, яка містить нормативне розпорядження, що переважно не містить всі три структурні елементи логічної правової норми. Нормативне розпорядження нерідко має лише гіпотезу й санкцію; диспозиція може міститися або в іншій статті цього закону (відсильний спосіб викладу), або в іншому правовому акті (бланкетний спосіб викладу). Закони, що охоплюють норми різних галузей права, забезпечуються санкціями, які викладені в інших нормативно-правових актах (наприклад, закони про власність, підприємницьку діяльність тощо).

7. Система права формується об'єктивно, відповідно до розвитку суспільних відносин, а система законодавства – це результат цілеспрямованої діяльності уповноважених суб'єктів, тобто вона має суб'єктивний аспект.

8. Структурні елементи системи права не мають зовнішніх реквізитів: назв розділів, статей, глав та інших частин, властивих закону. Структурні елементи системи законодавства (нормативно-правові акти) мають назви розділів, глав, статей. Вони можуть містити преамбули, формулювання завдань і принципів, загальні нормативні визначення, що становлять загальну частину, тощо.

Отже, *система законодавства є головною, але не єдиною формою існування системи права,* оскільки:

1) право може існувати до законодавства, коли воно формувалося завдяки звичаям, які підтримувала держава, що нещодавно виникла («дозаконодавче право»);

2) право існує поза законодавством: природні права людини мають правовий характер незалежно від закріплення їх у законі («позазаконодавче право»)[1].

З огляду на зазначене, галузь права та галузь законодавства не завжди збігаються. *Причини розбіжності деяких галузей права та галузей законодавства* зводяться до такого:

– об'єктивно неможливо відтворити зміст кожної окремої галузі права в одному нормативно-правовому акті (збіг галузі права та галузі законодавства можливий тоді, коли остання представлена актами однієї юридичної сили – законами, кількість актів незначна, однак здебільшого зміст галузі права виражений у численних нормативно-правових актах);

– залежність системи законодавства та формування її галузей від цілеспрямованої діяльності суб'єктів з їх систематизації, інтересів

[1] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2006. С. 253–254.

держави, потреб юридичної практики, рівня розвитку юридичної науки, законодавчої техніки;

– переосмислення, оновлення, удосконалення законодавства внаслідок його переорієнтації на демократичні цінності:

✓ *послідовна демократизація порядку формування та функціонування законодавчих органів, їх професіоналізація, забезпечення високої якості законів;*

✓ *формування громадянського суспільства, правової системи в напрямі розвитку соціальної, правової держави, охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина, результатом якого є втілення у правову матерію раніше не відомих теоретичних конструкцій, формування нових галузей та інститутів законодавства;*

– орієнтування системи законодавства не лише на галузь права, а й на галузь державної діяльності та державний устрій (призводить до появи комплексних галузей законодавства, які не відображають галузі права);

– обумовленість системи законодавства формою державного устрою країни (федерації), що передбачає наявність у кожній галузі нормативно-правових актів як на рівні федерації, так і на рівні суб'єктів федерації[1].

Правова глобалізація та інтеграція детермінують трансформації вітчизняної системи права й законодавства, які іманентно пов'язані з формуванням світового правопорядку і транснаціональної правової системи; відбуваються на основі утвердження ліберальної правової ідеології та є закономірним процесом правового розвитку, пов'язаним із пошуком універсальних, загальних, істинних ідеалів, цінностей, принципів справедливості, свободи, рівності, а також є складниками процесу трансформації національної правової системи[2].

§ 7.5. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА

За роки незалежності органи державної влади України розробили та ухвалили низку нормативно-правових актів. Однак вітчизняне законодавство лишається вкрай складним і суперечливим. Зазначене зумовлено тим, що реформи, здійснені в Україні, потребують інтенсивної законотворчості в контексті формування принципово нових правових інститутів, що відповідають реальним умовам ринкової економіки, критеріям правової держави, міжнародним стандартам захисту прав і свобод людини.

Удосконалення законодавства України є однією з нагальних потреб сьогодення[3]. Серед ***форм удосконалення законодавства*** виокремлюють обговорення проєктів нормативно-правових актів,

[1] Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / [редкол. : Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін.]. Одеса : Гельветика, 2020. 216 с.

[2] Удовика Л. Г. Формування теорії правової системи у юридичній науці. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 1. Ч. 2. С. 29.

[3] Оніщенко Н. М. Систематизація законодавства та генеза корпоративних норм в Україні. *Правова держава.* 1999. Вип. 9. С. 127.

узгодження проєктів нормативно-правових актів, експертизу проєктів нормативно-правових актів, підписання законів Президентом України, державну реєстрацію підзаконних нормативно-правових актів відповідними органами юстиції, новелізацію та ревізію чинних нормативно-правових актів, скасування незаконних чинних нормативно-правових актів, офіційне нормативне тлумачення чинних нормативно-правових актів, припинення чинності неконституційних і незаконних нормативно-правових актів судовими рішеннями та систематизацію нормативно-правових актів[1].

Систематизація має на меті стабілізацію правопорядку, перетворення нормативно-правового регулювання на інструмент для забезпечення нормального життя суспільства та якомога ефективнішого управління державними справами в інтересах особи.

Основними функціями систематизації є:

1) уможливлення огляду всього масиву чинного законодавства;

2) виявлення та усунення неузгодженостей, суперечностей, прогалин правового регулювання;

3) підвищення ефективності законодавства;

4) надання законодавству інформаційної доступності, зручності для використання;

5) сприяння вивченню та дослідженню законодавства;

6) підвищення рівня правового виховання громадян, формування їх правосвідомості.

Систематизація законодавства сприяє ефективному здійсненню правотворчої діяльності, зокрема виявленню причин суперечностей, невідповідностей у нормативному регулюванні та їх усуненню, а також застосуванню і реалізації нормативно-правових актів та умов, спрямованих на поліпшення інформаційного впливу права на правосвідомість його суб'єктів[2].

Найпоширенішими в наукових колах є такі ***основні підходи до тлумачення поняття «систематизація законодавства»***:

1. Діяльність, спрямована на впорядкування, приведення до системи чинного законодавства цілком або його частини.

2. Особливий вид удосконалення нормативно-правових актів.

3. Діяльність з упорядкування й удосконалення нормативного матеріалу шляхом його опрацювання та розміщення за класифікаційними критеріями, які обирають відповідно до тих завдань, які виконують завдяки цій діяльності.

4. Діяльність органів держави й інших суб'єктів з упорядкування та вдосконалення законодавства, приведення його до певної системи шляхом упорядкування збірників або створення єдиних нормативних актів.

---

[1] Погорєлов Є. В. Кодифікаційна діяльність в правовій системі України (загальнотеоретичний аспект) : автореф. … дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2000. С. 14.

[2] Ліпкан В. А., Залізняк В. А. Систематизація інформаційного законодавства України : монографія / за заг. ред. В. А. Ліпкана. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2012. С. 253.

5. Діяльність зі зведення нормативно-правових актів (або їх елементів) у цілісний комплекс.

6. Цілеспрямована діяльність компетентних суб'єктів з упорядкування нормативно-правових актів для зручності користування ними на практиці, усунення можливих суперечностей, неточностей, прогалин і в такий спосіб удосконалення системи законодавства загалом.

7. Діяльність з упорядкування та вдосконалення нормативного матеріалу шляхом його зовнішнього та внутрішнього опрацювання з метою підтримання системності законодавства та забезпечення суб'єктів права необхідною нормативно-правовою інформацією.

Отже, **систематизація законодавства** – *це діяльність з упорядкування та вдосконалення нормативного матеріалу шляхом приведення чинних нормативно-правових актів певної держави в цілісну, узгоджену та несуперечливу систему.*

Предметом систематизації законодавства є юридичні нормативні акти, тобто акти, які містять норми права.

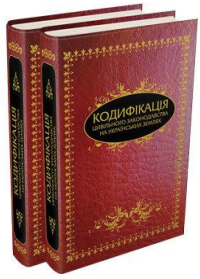
Мета систематизації – забезпечення високої якості законодавства, усунення юридичних помилок, суперечностей, забезпечення доступності нормативно-правового матеріалу для громадян.

У юридичній літературі виокремлюють переважно *два основні підходи* до видів (форм) систематизації. У межах *першого підходу* визначають чотири її види: кодифікацію, консолідацію, інкорпорацію та облік. Відповідно до *другого,* виокремлюють лише кодифікацію, інкорпорацію та консолідацію, визначаючи ***облік*** як необхідний етап здійснення кодифікаційної діяльності, технічний засіб, спрямований на полегшення систематизації.

Класифікація систематизації законодавства на відповідні види є умовною, оскільки під час проведення певних систематизаційних робіт комплексно використовують прийоми та правила всіх видів систематизації. Саме домінування прийомів та правил й обумовлює можливість виокремлення конкретного виду систематизації.

Облік нормативно-правових актів *полягає у створенні пошукових систем для знаходження нормативно-правових актів*. Прикладом такого виду систематизації є електронна пошукова система Верховної Ради України[1].

[1] Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посіб. Київ : Атіка, 2007. 412 с.

Кодифікація – *це діяльність уповноваженого законодавчого органу, що полягає в змістовому переробленні норм права, пов'язаних спільним предметом регулювання, їх об'єднання в одному акті.*

Кодифікація має низку *особливостей:*

а) предметом кодифікаційного опрацювання є конкретні норми й інститути права незалежно від того, у яких актах вони містилися раніше;

б) систематичний виклад норм та інститутів права саме й становить завдання кодифікації;

в) унаслідок кодифікації укладають не збірник нормативних актів, а новий єдиний зведений правовий акт, який обов'язково затверджує компетентний правотворчий орган[1].

За обсягом розрізняють такі види кодифікації:

– *загальну* – припускає створення зведених кодифікованих актів для основних галузей законодавства. Загальним єдиним кодифікаційним актом конституційного права є Конституція України;

– *галузеву* – припускає об'єднання норм права певної галузі права в суворо встановленому порядку (Цивільний кодекс України, Кримінальний кодекс України тощо). Галузева кодифікація посідає провідне місце серед інших видів кодифікації тому, що розподіляє нормативний матеріал відповідно до предмета й методу правового регулювання;

– *міжгалузеву (комплексну)* – припускає об'єднання норм права за принципом регулювання значної сукупності суспільних відносин у сфері державної діяльності, галузі господарства або соціально-культурного будівництва (Повітряний кодекс України, Кодекс торгового мореплавства України тощо). Міжгалузева (комплексна) кодифікація є додатковим напрямом кодифікаційних робіт, що мають істотне значення;

– *спеціальну (внутрішньогалузеву)* – припускає об'єднання норм права конкретного інституту або підгалузі права певної галузі (Водний кодекс України, Лісовий кодекс України тощо). Як і комплексна кодифікація, спеціальна (внутрішньогалузева) кодифікація є напрямом кодифікаційних робіт, що доповнюють галузеву кодифікацію.

За результатами розрізняють такі види кодифікації:

– *кодекс* – єдиний, зведений, юридично і логічно цілісний, внутрішньо узгоджений нормативний акт. Він має складну структуру та значний за обсягом, поділяється на частини: загальну й особливу, розділи та глави (Кримінальний кодекс України, Цивільний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення тощо);

[1] Граціанов А. І. Процес систематизації та уніфікації законодавства і розвиток правової системи України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2004. С. 30–31.

– *статут* – кодифікаційний акт, що регулює діяльність певних міністерств, організацій, певну сферу управління (Статут Національної академії внутрішніх справ, Дисциплінарний статут Національної поліції України, Стройовий статут Збройних Сил України тощо);

– *положення* – кодифікаційний акт, що визначає правовий статус, завдання та компетенцію державних органів й установ (Положення про Міністерство внутрішніх справ України, Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ, Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України);

– *правила* – кодифікаційний акт, що визначає не правовий статус, а правовий порядок певного виду діяльності (Правила дорожнього руху, Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України, Правила носіння однострою поліцейських, Правила етичної поведінки працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій, територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери її управління).

Роль правоохоронних органів у такому різновиді систематизації полягає в тому, що вони є консультативними, дорадчими інституціями, які можуть надавати пропозиції щодо створення кодифікованих актів чи беруть участь у підготовці їх проєктів.

Інкорпорація є виключно зовнішньою обробкою законодавчого матеріалу, обліком й об'єднанням його без зміни тексту актів за заздалегідь визначеними ознаками, зокрема: юридична чинність нормативно-правових актів, хронологічна чи алфавітна послідовність, системно-предметний порядок тощо.

Об'єднання цих текстів у збірники (зібрання) передбачає тільки зовнішнє опрацювання нормативних актів, що не порушує їх нормативного змісту: збереження незмінним нормативного змісту акта є головною відмінністю інкорпорації від кодифікації.

Отже, **інкорпорація** – *це спосіб систематизації нормативно-правових актів, що полягає в об'єднанні їх за певним критерієм без зміни змісту норм права.*

Види інкорпорації:

✓ *офіційна* – здійснюють від імені компетентних державних органів (наприклад, «Відомості Верховної Ради України»);

✓ *неофіційна* – здійснюють видавництва, наукові й освітні заклади, практичні органи, окремі спеціалісти.

Цей вид систематизації поширений у діяльності правоохоронних органів, прикладом є Довідник слідчого, Довідник експерта-криміналіста, у яких зведено витяги з нормативно-правових актів, що регулюють діяльність окремого підрозділу правоохоронних органів, причому жодних змін до норм права не вносять.

Також доволі часто науковці визначають тактику, порядок проведення окремих юридично значущих дій правоохоронців[1]. Однак, з огляду на ресурсомісткість інкорпорацій у паперовому вигляді, рекомендовано обмежитися електронними інкорпораціями нормативно-правових актів[2].

Консолідація – *це спосіб (форма) систематизації, що полягає в об'єднанні кількох нормативно-правових актів, що діють в одній і тій самій сфері суспільних відносин, у єдиний нормативно-правовий акт, переважно без зміни змісту.*

Новий збільшений акт цілком замінює нормативні акти, що ввійшли до нього, оскільки його заново приймає компетентний правотворчий орган, він має власні офіційні реквізити. Специфіка консолідації полягає в тому, що основною її метою є усунення множинності нормативно-правових актів, дублювання чи колізій норм права тощо.

Консолідація має як схожі з кодифікацією та інкорпорацією риси, так і специфічні ознаки, що відрізняють її від інших видів систематизації законодавства. На відміну від інкорпорації, консолідація спрямована на підготовку одного або кількох нормативно-правових актів з вузького кола питань шляхом об'єднання в них правових норм, які містяться в раніше виданих нормативних актах. Крім того, консолідація законодавства має лише офіційний характер, оскільки новостворений акт затверджує уповноважений орган, а решту актів, норми яких увійшли до нього, визнають такими, що втратили чинність. На відміну від кодифікації, консолідація законодавства обмежується лише зовнішнім опрацюванням, а не внесенням змін до змісту нормативно-правового акта[3].

Отже, систематизація відіграє надзвичайно важливу роль в обліку чинних нормативно-правових актів, під час видання нових норм права, забезпечення їх узгодженості, ліквідації повторів і застарілих норм,

[1] Тактика проведення слідчого експерименту під час досудового розслідування : метод. рек. / [П. Є. Антонюк, А. О. Антощук, В. В. Пясковський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. 70 с.

[2] Пилипів В. І. Адміністративно-правове регулювання службових правовідносин в органах місцевого самоврядування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2021. С. 3.

[3] Дімчогло М. І. Консолідація як вид систематизації інформаційного законодавства. *Правова інформатика*. 2012. № 1 (33). С. 15 – 24; Дімчогло М. І. Онови теорії консолідації інформаційного законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 5. С. 41–46; Дімчогло М. І. Консолідація конституційних положень щодо інформаційних правовідносин у законодавстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 6. С. 39–42.

належного вибору найефективніших засобів регулювання суспільних відносин у правоохоронній діяльності. Водночас систематизація законодавства служить засобом з'ясування змісту норм права і правильного їх застосування правоохоронними органами, сприяє розумінню загальних принципів і зв'язків окремих частин права.

§ 7.6 ЮРИДИЧНА ТЕХНІКА: ПОНЯТТЯ, ВИДИ

Процес створення юридичної норми має бути узгоджений з іншими правовими нормами, грамотно викладений, зрозумілий, без прогалин, повторів, тому, такий процес ставить перед суб'єктами нормотворення вимогу щодо достатнього рівня професійно-правової культури та майстерності в питаннях володіння юридичною технікою[1]. Юридичну техніку традиційно розглядають у контексті правотворчості як один з її елементів.

Нині в наукових колах застосовують як синонімічні категорії поняття «юридична техніка», «правотворча техніка», «нормотворча техніка» тощо.

Навіть поверхневий аналіз дефініцій цих категорій дає підстави для висновку, що вони є синонімічними, а саме: **«юридична техніка»** – *це сукупність розроблених у юриспруденції засобів і правил зовнішнього відображення в текстах різних правових актів (нормоустановчого, нормозастосовного або інтерпретаційного спрямування, актів систематизації законодавства) загальнообов'язкових правил поведінки; система правил і засобів вираження змісту нормативно-правового акта, використання яких забезпечує повноту, стисліcть, точність, чіткість, ясність і несуперечність нормативно-правових актів та системні зв'язки між ними.*

У законопроєктах різних часів, спрямованих на визначення засад і порядку здійснення правотворчої діяльності в Україні, зокрема принципів правотворчої діяльності та регулювання відносин, пов'язаних із її плануванням, розробленням, прийняттям (виданням) і реалізацією нормативно-правових актів[2], неодноразово змінювалася термінологія. Останній законопроєкт «Про правотворчу діяльність», взятий за основу 16 листопада 2021 року, містить статтю 25, що має назву «Техніка нормопроєктування», визначає її як «сукупність техніко-правових засобів, способів, прийомів і методів, за допомогою яких створюється нормативно-правовий акт[3].

Безпосереднім предметом юридичної техніки є юридичні акти-документи й акти їх систематизації.

Юридична техніка має певну структуру, яку доцільно виокремлювати на підставі різних аспектів нормативно-правового акта як елементу

[1] Попова О. В. Нормотворчий процес та правозастосування : навч. посіб. Київ : НУБіП України, 2022. С. 28.
[2] Про правотворчу діяльність : проєкт Закону. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/ webproc4_1?pf3511=72355.
[3] Про правотворчу діяльність : проєкт Закону. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/ webproc4_1?pf3511=72355.

системи законодавства, тобто самостійного письмового юридичного документа, що містить норми права.

З цієї позиції можна виокремити такі ***елементи юридичної техніки***: а) логічні; б) лексичні й стилістичні; в) графічні та математичні; г) структурні (структурно-тематична основа і структура нормативно-правового акта); д) засоби та правила утворення спеціально-юридичного змісту нормативно-правового акта; е) засоби і правила забезпечення та позначення системних зв'язків нормативно-правових актів.

Логічні правила й засоби юридичної техніки забезпечують утворення логічної основи нормативно-правового акта.

Лексичні й стилістичні правила та засоби юридичної техніки забезпечують стислість, зрозумілість, точність мовної форми нормативно-правового акта.

У деяких випадках для вираження змісту нормативно-правових актів використовують *графічні* (таблиці, графіки, карти, малюнки, які закріплюють символи, зразки документів) і *математичні засоби* (числа, формули розрахунків, знаки, що позначають операції з числами).

Структурно-тематична основа нормативно-правового акта формується через послідовну диференційованість його змісту на основі відповідних принципів. Такими основними *принципами* є:

– тематична однорідність, цілісність і послідовність викладення як окремих структурних елементів нормативно-правового акта, так і композиції останнього загалом;

– забезпечення зручності в користуванні нормативним документом (у процесі його пошуку в системі нормативно-правових актів, пошуку і тлумачення необхідних положень у межах окремого нормативно-правового акта).

Структура нормативно-правового акта може охоплювати такі елементи:

1. вказівка на форму акта, якою він наділяється;
2. назва органу державної влади, який видав (крім законів) нормативно-правовий акт;
3. реєстраційний номер;
4. найменування (заголовок) нормативно-правового акта;
5. преамбула (у разі необхідності);
6. частина, що постановляє;
7. прикінцеві положення (у разі необхідності);
8. перехідні положення (у разі необхідності);
9. підписи відповідних посадових осіб, дата прийняття;
10. додатки (якщо вони є).

Нормативно-правові акти залежно від виду й обсягу можуть поділяти на частини, розділи, глави, параграфи; статті та частини, пункти, підпункти, абзаци статей, абзаци пунктів; примітки тощо.

Спеціально-юридичний зміст нормативно-правового акта утворюється через використання таких ***основних засобів,*** *як юридичні поняття (терміни), юридичні конструкції, презумпції, фікції, галузева типізація, через забезпечення в необхідних випадках матеріальних норм права відповідними процесуальними (процедурними) нормами тощо.*

Термін (від лат. terminus – межа, кордон) – *це слово або словосполучення, яке точно й однозначно визначає чітко окреслене спеціальне поняття будь-якої галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо і його співвідношення з іншими поняттями в межах спеціальної сфери.*

На відміну від слів загальної лексики, які часто є багатозначними та мають емоційний відтінок, терміни в межах сфери застосування є однозначними й позбавлені експресії.

Сукупність термінів, якими оперують учені в галузі певної науки, називають науковою термінологією (математична термінологія, юридична термінологія).

Терміни – один з найважливіших засобів законодавчої техніки.

Терміни, використовувані в законодавстві, поділяють на три основні ***види***:

– *загальновживані* – слова та словосполучення літературної мови, які мають загальнопоширене використання (сім'я, територія, ділянка, документ тощо);

– *спеціально-технічні* – слова та словосполучення неюридичного використання, які належать іншим (неюридичним) наукам і певним сферам людської діяльності та використовуються в законі (рентген, провізор, радіоактивні відходи, аудіовізуальний твір, провайдер тощо);

– *спеціально-юридичні* – слова та словосполучення, що належать юридичній науці та практиці, відображають специфіку державно-правових явищ (шлюб, позов, дієздатність, правоздатність, законність, юридична відповідальність, нормативно-правовий акт, державний орган, повноваження тощо).

Юридична конструкція – це засіб юридичної техніки, який забезпечує побудову нормативно-правового матеріалу. Юридичні конструкції надають змісту нормативно-правового акта логічної стрункості, зумовлюють послідовність його викладу, визначають зв'язок між нормами права, сприяють повному, чіткому врегулюванню певних суспільних відносин (або їх елементів). Крім цього, конструкції сприяють концентрованому, стислому викладенню правового матеріалу. Вихідною, універсальною загальноправовою юридичною конструкцією є конструкція норми права, яка має три елементи: гіпотезу, диспозицію, санкцію. Прикладом галузевої конструкції є конструкція складу кримінального правопорушення.

Галузева типізація полягає в тому, що за допомогою інших прийомів юридичної техніки (поміщення норми в галузевий кодифікаційний акт, підпорядкування його визначеній системі загальних норм, застосування галузевої термінології) нормативні приписи викладають так, аби вони не тільки утворювали логічні норми і юридичні конструкції, а й входили у відповідну галузь права.

Під час формулювання норми права може бути обрано різний ступінь їх узагальнення. Залежно від ступеня узагальнення фактичних обставин чи дій, про які йдеться в нормі права, вирізняють два *способи формулювання норм права:* їх викладення у вигляді загальних правил (абстрактний спосіб) і у вигляді конкретних правил, які передбачають регулювання окремих, точно визначених суспільних відносин (казуїстичний спосіб).

Системні зв'язки нормативно-правових актів, окремих норм позначають за допомогою таких ***засобів:***

– *відсилання* (позначення зв'язків між нормами в межах одного нормативно-правового акта, між нормативно-правовими актами рівної юридичної сили) і *посилання* (позначення зв'язку між загальнішими нормативно-правовими актами й тими, що конкретизують, доповнюють, розвивають їх положення);

– *норми-доручення* (пряме формулювання доручення конкретному органу (декільком органам): підготувати та прийняти певний нормативно-правовий акт (декілька актів); привести у відповідність з прийнятим нормативно-правовим актом наявні нормативно-правові акти; підготувати перелік актів, окремі норми яких потребують зміни або скасування у зв'язку з прийняттям нового нормативно-правового акта;

– *оперативні норми* (норми, за допомогою яких вносять зміни, доповнення до чинних нормативно-правових актів або скасовують нормативно-правові акти, їх окремі положення);

– *відтворення* (буквальне текстуальне відтворення окремих положень Конституції України, законів, що мають особливе значення, норм міжнародного права);

– *правове застереження і застереження-відсилання* (засіб узгодження та позначення зв'язків систем внутрішньодержавного й міжнародного права).

До основних правил юридичної техніки, що забезпечують системні зв'язки між нормативно-правовими актами, належать:

– забезпечення логічної несуперечності між нормами права чинних нормативно-правових актів;

– скорочення до мінімуму кількості нормативно-правових актів з одного й того самого кола питання;

– уникнення необґрунтованого дублювання норм права;

– поєднання актів, які видають, з тими, що були видані раніше (своєчасне скасування нормативно-правових актів та їх частин, що

суперечать новому нормативно-правовому акту, внесення необхідних змін до чинних нормативно-правових актів тощо);

– недопущення відсилання до актів, яких ще немає;

– послідовне й однакове використання термінів у системі законодавства чи принаймні в межах його окремих галузей.

У деяких випадках у правотворчості виокремлюють особливий її вид – відомчу правотворчість. ***Відомча правотворчість*** *– це діяльність органів виконавчої влади (міністерств, державних служб, агентств, інспекцій тощо) зі створення на підставі первинних підзаконних нормативно-правових актів (наприклад, указів Президента України) відомчих нормативно-правових актів.* Цю діяльність здійснюють у межах компетенції певного органу, вона спрямована на висвітлення чи конкретизацію тих положень, що містяться в первинних підзаконних нормативно-правових актах.

Застосування правил юридичної техніки відомчої нормотворчості дає змогу забезпечити та врахувати в процесі проєктування документів такі загальні властивості відомчих нормативно-правових актів, як нормативність, формальність, відомчий характер[1].

Уперше дефініцію терміна ***«юридична техніка відомчої правотворчості»*** як сукупність правил використання засобів, прийомів і способів для створення, скасування та впорядкування відомчих підзаконних актів з метою забезпечення високого рівня ефективності в досягненні мети правового регулювання певної сфери суспільних відносин запропонувала О. Л. Дзюбенко[2].

Відомчий нормативно-правовий акт *– підзаконний нормативний акт (указ, інструкція, нормативний наказ тощо), який видають у межах компетенції певного органу виконавчої влади (міністерства, комітету, відомства), який містить вторинні (похідні) норми, що висвітлюють і конкретизують первинні норми, приймаються на їх підставі, спрямовані на їх виконання.*

Ознаки відомчого нормативно-правового акта:

– його приймає уповноважений орган держави;

– містить нові норми, змінює чи скасовує чинні;

– його приймають з дотриманням певної процедури;

– має письмову форму акта-документа й чітко визначені реквізити: вид акта (наприклад, статут, нормативний наказ, циркуляр, зразкове положення тощо); найменування органу, що прийняв нормативно-правовий акт; заголовок; дата видачі; місце видачі; номер нормативно-правового акта; інформація про посадових осіб, які підписали нормативно-правовий акт.

[1] Дзюбенко О. Л. Ознаки та види відомчих підзаконних актів як результат застосування юридичної техніки. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2018. № 1. С. 21.

[2] Дзюбенко О. Л. Юридична техніка відомчої нормотворчості : дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 Київ. 2010. 268 с.

Перелічені вище реквізити надають відомчому нормативно-правовому акту юридичну чинність. Аналіз будь-якого відомчого нормативно-правового акта необхідно починати з перевірки реквізитів.

За загальним правилом відомчі нормативно-правові акти набирають чинності через десять днів після їх державної реєстрації (внесення до державного реєстру), яку здійснює Міністерство юстиції України. Якщо ж у них передбачено час набрання чинності – то з моменту, зазначеного в акті, але не раніше від дня опублікування.

Серед відомчих нормативно-правових актів є акти з грифом «таємно». Останні набирають чинності з моменту одержання виконавцем.

Відомчі нормативно-правові акти видають, коли в межах сфери відання центрального органу виконавчої влади не чітко визначені права й обов'язки суб'єктів, наявні прогалини в певних аспектах відносин суб'єктів, безпосередньо зазначено в законі (указі, постанові, розпорядженні), що необхідно видати акт для конкретизації норми закону чи первинного підзаконного нормативно-правового акта.

Відомчі нормативно-правові акти видають з питань, віднесених винятково до їх повноважень, і поширюються на осіб, що входять у сферу їх компетенції. Водночас деякі акти міністерств (зокрема Міністерства внутрішніх справ України) можуть мати загальне міжвідомче значення.

Для усунення суперечностей між відомчими нормативно-правовими актами, підвищення їх ефективності, а також забезпечення доступності користування ними застосовують ті самі види систематизації, що й для нормативно-правових актів.

До різновидів відомчих нормативно-правових актів належать: накази, інструкції, розпорядження, положення, статути.

Сутність цих відомчих нормативно-правових актів полягає не тільки в інформації, що в них міститься, а й в особливому *зовнішньому оформленні*, чого досягають шляхом «прив'язок» цих документів до суб'єктів, які їх видали. Кожен відомчий нормативно-правовий акт повинен мати підпис відповідних посадових осіб, а також печатку (якщо він виходить за межі) цього органу.

Відомчий нормативно-правовий акт повинен мати такі прив'язки:

– до суб'єктів-авторів документа;

– до суб'єктів, яким він адресований. Доволі часто відомчі нормативно-правові акти адресують певній групі (виду) осіб (наприклад, працівникам Національної поліції, слідчим тощо);

– до місця та часу видачі.

Найважливіші частини відомчого нормативно-правового акта: назва відомчого нормативно-правового акта; назва органу, що видав акт; найменування акта; вступна частина (преамбула); ухвалювальна частина, яка поділяється на глави, розділи, статті, частини статей, пункти тощо; вказівки на наслідки недотримання розпоряджень і

порядок відповідальності; вказівка про скасування інших актів; час і місце видання акта та набрання ним чинності; підписи відповідних посадових осіб.

Удосконалення процесу правоохоронної діяльності сприяє підвищенню ролі права та зміцненню законності в усіх сферах суспільного життя, що цілком стосується і поліції.

Основними ***завданнями нормотворчої*** діяльності МВС України є:

– зменшення кількості нормативно-правових актів, які повторюються та переплітаються з чинними актами, унаслідок чого може виникати плутанина в службовій діяльності підрозділів МВС України;

– обов'язковість створення єдиної експертної комісії, яка вивчала б та вдосконалювала проєкт акта, а також аргументувала доцільність його прийняття;

– формування єдиної нормативно-правової бази, доступної лише для наявних підрозділів МВС України[1].

Важливим напрямом упорядкування цих процесів є правотворча діяльність правоохоронних органів. Причому чітко простежується така закономірність: що детальніше буде регламентовано діяльність кожного державного органу, зокрема поліції, то надійніше буде захищена особа від незаконного втручання держави в її життя та від порушень елементарних прав.

Основоположні правові засади нормотворчої діяльності МВС України регламентує Інструкція з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 27 липня 2012 року № 1179[2]. Цей документ визначає єдину систему організації та порядку підготовки проєктів нормативно-правових актів у Міністерстві внутрішніх справ України. Не менш важливим є вивчення відповідних спецкурсів щодо набуття курсантами (слухачами) поглиблених знань, умінь і навичок з укладання нормативно-правових й індивідуальних актів з огляду на їх призначення та види, а також розуміння сутності нормотворчого процесу й особливостей нормотворчої діяльності[3].

Отже, відомчі нормативно-правові акти регулюють внутрішньоорганізаційну діяльність служб і підрозділів поліції, але можуть мати й надвідомчий характер, регулювати відносини між поліцією та громадянами. Дія норм права, що містяться у відомчих нормативно-правових актах, спрямована переважно на організацію роботи апарату служб і підрозділів поліції, забезпечення прав та свобод

[2] Про затвердження Інструкції з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України : наказ МВС України від 27 лип. 2012 р. № 1179. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0649320-12#Text.

[3] Робоча програма навчальної дисципліни «Техніка нормотворчості». URL: https://www.naiau.kiev.ua/files/kafedru/ud/4.pdf.

громадян, охорону об'єктів, що мають важливе значення для життєдіяльності суспільства й держави, протидію правопорушенням (злочинності) тощо.

Контрольні питання:

1. Схарактеризуйте зміст поняття, ознаки, види, структуру норми права.
2. Висвітліть співвідношення норми права й норми моралі.
3. Визначте критерії розподілу системи права на галузі, підгалузі, інститути.
4. Встановіть співвідношення системи права і системи законодавства.
5. Сформулюйте позиції щодо оптимізації побудови сучасної системи права України.
6. Окресліть особливості структури системи українського законодавства.
7. Схарактеризуйте основні форми систематизації нормативно-правових актів.
8. Визначте найпоширеніші форми систематизації нормативно-правових актів у правоохоронній діяльності.
9. Окресліть визначальні риси відомчих нормативно-правових актів.
10. З'ясуйте зміст юридичної техніки як засобу створення законодавства України.

Корисні джерела для підготовки до занять:

1. Дєхтярьов О. В., Олійник О. Б. Юридична природа та значення норми права. *Право та державне управління*. 2018. № 4 (33). С. 11–15.
2. Дзюбенко О. Л. Ознаки та види відомчих підзаконних актів як результат застосування юридичної техніки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 1. С. 18–21.
3. Дзюбенко О. Л. Юридична техніка відомчої нормотворчості : дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 Київ. 2010. 268 с.
4. Дімчогло М. І. Консолідація як вид систематизації інформаційного законодавства. *Правова інформатика*. 2012. № 1 (33). С. 15–24.
5. Дімчогло М. І. Онови теорії консолідації інформаційного законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 5. С. 41–46.
6. Добробог Л. М. Підгалузь права і комплексна галузь права як елементи системи права: проблемні аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 11. С. 27–29.

7. Корабель М. Г. Правовий аналіз формування санкцій кримінально-правової норми. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 287–291.

8. Кривицький Ю. В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 260 с.

9. Кучук А. М., Пекарчук А. В. Система права: необхідність зміни парадигми. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С. 84–89.

10. Летнянчин Л. І. Пряма дія норм Конституції України: від принципу до практичного застосування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 4(91). С 115–127.

11. Мінченко О. В. Загальнотеоретичні та методологічні засади системи юридиколінгвістичних знань. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2019. 382 с.

12. Мохонько А. В. Місце норм права у системі соціальних норм. *Держава і право*. 2010. Вип. 48. С. 44–49.

13. Мураховська Т. Є. Проблематика структури норм права у зв'язку з системою права. *Форум права*. 2012. № 4. С. 670–674.

14. Оніщенко Н. М. Систематизація законодавства та генеза корпоративних норм в Україні. *Правова держава*. 1999. Вип. 9. С. 127–130.

15. Погорєлов Є. В. Кодифікаційна діяльність в правовій системі України (загальнотеоретичний аспект) : автореф. … дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2000. 18 с.

16. Попова О. В. Нормотворчий процес та правозастосування : навч. посіб. Київ : НУБіП України, 2022. 168 с.

17. Рибачук А. І. Застосування норм Конституції України як норм прямої дії у процесуальній процедурі розгляду судової справи. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 5. С. 137–144.

18. Робоча програма навчальної дисципліни «Техніка нормотворчості». URL: https://www.naiau.kiev.ua/files/kafedru/ud/4.pdf.

19. Харченко Н. П. Стратегічні акти України: поняття та особливості. *Legea Se Viata*. 2020. № 3 (339). С. 70–73.

20. Харченко Н. П. Стратегічні правові акти України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 242–246.

ТЕМА 8
ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СУБ'ЄКТІВ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ

Без всіляких заперечень можна зазначити той факт, що тлумачення норм права є найважливішим елементом не тільки реалізації норм права взагалі, але й окремо застосування норм права. Оскільки, в результаті тлумачення з'ясовується та розкривається зміст правила поведінки, що міститься в закріпленій нормі права, а також здійснюється безпосередня її індивідуалізація, щодо конкретної справи та конкретно визначених осіб. Тлумачення норма права представляє собою рушійну силу всього процесу правового регулювання

§ 8.1. ПОНЯТТЯ І МЕТА ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Правильне розуміння всіма членами суспільства змісту норм права є необхідною умовою функціонування, розвитку та вдосконалення законодавства. Для того, щоб зрозуміти норму права її потрібно належним чином розтлумачити. Як зазначалось вище, тлумачення норм права посідає важливе місце в процесі правозастосування, яким займається переважна більшість працівників національної поліції. Таким чином, тлумачення норм права – запорука їх правильного застосування.

Дослідження практики правоохоронної діяльності в сучасній Україні показує, що різні органи, посадові особи, нажаль, дуже часто тлумачать чинні норми права по-різному, що призводить до створення в суспільстві певного хаосу та соціальної напруги.

Тлумачення норми права – *це діяльність щодо з'ясування та роз'яснення змісту норми права з метою її правильної реалізації.*

Мета тлумачення норм права:

– правильне та одноманітне розуміння змісту норм права;

– правильна та одноманітна реалізація приписів норм права.

Таким чином, соціальне призначення тлумачення норм права полягає в забезпеченні правильного, точного і одноманітного розуміння та реалізації норм права всіма суб'єктами права.

Тлумачення норм права складається з двох процесів:

1. З'ясування значення та змісту правових норм «для себе» особою, яка здійснює тлумачення. Це, так би мовити, процес тлумачення «всередину».

З'ясовуючи зміст норми, особа, яка здійснює тлумачення досліджує:

– текст зовнішнього вираження норми права;

– юридичні зв'язки норми права з іншими нормами права і принципами;

– позаюридичні зв'язки норми з суспільними явищами.

2. Роз'яснення значення та змісту норм права для інших (процес тлумачення «назовні»). Роз'яснення – це підсумок, виражений

суб'єктами тлумачення норм права у відповідних формах, які ми розглянемо нижче.

Суб'єктами тлумачення норм права є *фізичні* та *юридичні*, але наслідки їх діяльності дещо різні. У той час, як тлумачення норм права, що здійснюється окремим індивідом, має приватний характер, відокремлюється сферою конкретного відношення і не вимагає спеціального аналізу, тлумачення норм права, яке надається уповноваженим на те органом, має особливий авторитет і потребує спеціального аналізу.

Ефективність тлумачення норм права значною мірою залежить від рівня правової свідомості особи, яка здійснює тлумачення. Якщо цей рівень високий, то кількість правопорушень зменшується, більш чітко діють правоохоронні органи, більш повно задовольняються права особи, зміцнюються законність і правопорядок.

Необхідність тлумачення норм права обумовлена:

– швидкою зміною умов життя в суспільстві. Наприклад, можливе виникнення відносин, які не існували на момент оформлення певної норми права. У такому випадку за допомого тлумачення з'ясовується та роз'яснюється: чи підпадають ці відносини під дію існуючої норми чи ні?;

– абстрактним характером норм права, які формулюють правило поведінки лаконічно у загальному вигляді та без конкретизації. Особа, яка здійснює тлумачення норм права повинна з'ясувати та за необхідності роз'яснити: чи підпадає конкретний випадок під дію існуючої норми права чи ні?;

– недоліками в роботі правотворчих органів. У таких випадках волю законодавця можна встановити за допомогою тлумачення норм права;

– наявністю спеціальних правових понять, що мають багатозначний характер. Так, людині, що не має відповідної освіти, досить важко зрозуміти сутність таких понять як «необхідна оборона», «крайня необхідність», «джерело підвищеної небезпеки», «тяжкі наслідки», «особливо великий розмір» тощо. Таким людям потрібно роз'яснити, що означають ці поняття;

– наявністю таких виразів як «і т. д.», «інші», «тощо». За допомогою тлумачення норм права встановлюється відповідність між цими виразами та конкретною ситуацією.

Питання тлумачення норм права відносяться до тих проблем, які мають безпосереднє практичне значення. Однією з умов високоякісної роботи працівника правоохоронного органу є належний рівень професійної майстерності, що дозволяє йому повно, точно та швидко тлумачити ту чи іншу норму права.

§ 8.2. ВИДИ ТА СПОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

На сьогодні в науковій літературі використовується різні критерії для поділу тлумачення норм права на види.

Водночас найбільш розповсюдженою є класифікація тлумачення норм права за наступними критеріями: *за суб'єктами* та *за обсягом*.

Поділ тлумачення норм права за суб'єктами стосується роз'яснення змісту правових норм для інших. Таким чином, ***за суб'єктами*** виділяють такі види тлумачення норм права:

І. Офіційне тлумачення норм права – *це роз'яснення змісту норм права, що здійснюється уповноваженим органом, має юридично обов'язкову силу для всіх, хто застосовує норми, що роз'ясняються і сформульоване у спеціальному акті.*

Офіційне тлумачення норм права характеризується такими ознаками:

– *здійснюється компетентними органами;*

– *має юридичну силу, тобто обов'язкове для суб'єктів, які реалізують цю норму права;*

– *забезпечує, за підтримки держави, одностайне розуміння і застосування норм права;*

– *його результати мають бути закріплені в спеціальному акті тлумачення норм права.*

Для офіційного тлумачення норм права характерним є особливий порядок здійснення, що полягає у правороз'яснювальному процесі. Цей процес складається з ***п'яти стадій***:

– правороз'яснювальна ініціатива суб'єктів суспільних відносин;

– узагальнення практики і перевірка необхідності роз'яснення норм права;

– розробка та обговорення тексту (проекту) роз'яснення норми права;

– прийняття або затвердження проекту роз'яснення норми права;

– публікація акту роз'яснення норм права.

Офіційне тлумачення норм права поділяється на:

1. Нормативне тлумачення норм права – *це офіційне роз'яснення, що поширюється на необмежену кількість випадків, передбачених нормою права, що тлумачиться*. Наприклад, результати нормативного тлумачення норм права містяться в Постанові Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». Нормативне тлумачення норм права, в свою чергу, поділяється на:

– *авторське тлумачення норм права* – це нормативне тлумачення норм права, що здійснюється органом, який видав відповідну норму права. Наприклад, указ Президента про роз'яснення деяких положень його попереднього указу є авторським тлумаченням норм права;

– *делеговане тлумачення норм права* – це нормативне тлумачення норм права, що здійснюється органом, який цю норму не видавав, але уповноважений її тлумачити. Наприклад, у ч. 1 ст. 147 Конституції України

зазначено, що Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених цією Конституцією випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України. Конституційний Суд Конституцію не приймає, але має право здійснювати її делеговане тлумачення.

2. Казуальне тлумачення норм права – *це офіційне роз'яснення норм права, обов'язкове лише для конкретного випадку та для осіб, стосовно яких воно здійснюється.*

Зазначений вид тлумачення норм права обумовлений конкретним випадком (казусом) і його мета – правильне вирішення конкретної справи, яка вже має місце. Наприклад, вирок суду, в якому обґрунтовується вид і міра покарання за вчинений злочин (кримінальне правопорушення).

Але в деяких випадках офіційне казуальне роз'яснення, яке є обов'язковим при розгляді справи, може бути взірцем при вирішенні інших подібних справ. Так, наприклад, офіційне казуальне тлумачення норм права Вищими спеціалізованими судами значною мірою впливає на судову практику. Завдяки діяльності цієї судової інстанції координується практика роботи нижчестоящих судів у напряму одноманітного вирішення справ щодо подібних випадків. При цьому неможливо механічно розповсюджувати казуальне роз'яснення на інші однорідні справи, оскільки кожна з них має індивідуальні особливості.

Таким чином, казуальне тлумачення норм права розповсюджує свою дію тільки на конкретну ситуацію, хоча і може враховуватись при вирішенні інших аналогічних справ. Казуальне тлумачення норм права поділяється на різновиди:

– *судове тлумачення норм права* здійснюють судові органи під час розгляду конкретних справ, воно знаходить свій вираз у вироках чи рішеннях по цих справах. Тобто прикладом судового тлумачення є будь-яке судове рішення чи вирок в якому встановлюються права та обов'язки сторін;

– *адміністративне тлумачення норм права* здійснюють міністерства, служби, місцева державна адміністрація. Наприклад, наказ міністра у зв'язку з розглядом конкретної скарги[1].

Найчастіше акт казуального тлумачення є складовою частиною правозастосовного акта, яким вирішується конкретна юридична справа.

ІІ. Неофіційне тлумачення норм права – *це роз'яснення змісту норм права, що дають особи, які не мають на те офіційних повноважень, а тому, воно не має юридично обов'язкової сили.*

Таке тлумачення дається недержавними органами та організаціями, різними науковими та навчальними закладами, групами спеціалістів, а також окремими громадянами. Неофіційне тлумачення здійснюється у формі усних чи письмових порад, пояснень, рекомендацій. Такі акти не мають обов'язкового характеру і не тягнуть за собою юридичних наслідків.

[1] Теорія держави і права: [навч. посіб] / упоряд. Л. М. Шестопалова. – К.: Прецедент, 2004. – С. 125.

Їх моральна сила та вплив базується на професійному авторитеті громадян, установ, організацій, що роз'яснюють зміст тих чи інших норм права. ***Неофіційне тлумачення поділяється*** *на:*

1. Компетентне тлумачення норм права – *здійснюється особами, які мають спеціальні знання у сфері права*. Воно поділяється на *наукове, професійне* та *службове.*

– *наукове тлумачення норм права* передбачає науково обґрунтоване тлумачення норм права вченими і науково-дослідними закладами, що було зроблено у статтях, монографіях, наукових коментарях, усних чи письмових обговореннях проектів нормативних актів. Наукове тлумачення норм права хоч і не має обов'язкової сили, але суттєво впливає на правотворчу та правозастосовну діяльність;

– *професійне тлумачення норм права* здійснюється юристами-практиками під час здійснення практичної діяльності (в тому числі і правоохоронної). Прикладом як наукового так і професійного тлумачення норм права може бути науково-практичний коментар до Кримінального-виконавчого кодексу України. Це пояснюється тим, що в його підготовці брали участь як науковці (фахівці з кримінально-виконавчого права), так і особи, які мають практичний досвід роботи в установах виконання покарань;

– *службове тлумачення норм права* здійснюється представниками інших професій, досвідченими в питаннях права (начальники навчальних центрів, відділів та інші)[1].

2. Буденне тлумачення норм права *здійснюється суб'єктами, які не мають спеціальних знань у сфері права*. Таке тлумачення здійснюється переважно на підставі життєвого досвіду. Наприклад, з'ясування для себе та роз'яснення своїм подругам основних положень указу Президента домогосподаркою.

Закладений у нормі права *зміст* не завжди співпадає з її *текстуальним вираженням* у статтях нормативно-правових актів. Це зумовлює необхідність класифікації тлумачення норм права ще й обсягом. Поділ тлумачення норм права за цим критерієм може стосуватися як з'ясування змісту правових норм для себе, так і роз'яснення їх для інших.

За обсягом тлумачення норм права поділяється на:

1. Буквальне тлумачення норм права *має місце тоді, коли зміст норми права збігається з її текстуальним відображенням*. Наприклад, ст. 67 КК чітко визначає обставини, які обтяжують покарання. При призначенні покарання суд не може визнати такими, що його обтяжують, обставини не зазначені в цій статті.

2. Обмежувальне тлумачення норм права *здійснюється у випадках, коли текстуальне вираження норми є більш широким за її*

[1] Завальний А. М. Особливості неофіційного тлумачення юридичних норм в сфері правового регулювання вищої освіти України / А. М. Завальний, О. Б. Горова, В. С. Малента // *Наука і правоохорона* № 4 (6), 2009 – С. 163 – 164.

зміст. Наприклад, у ч. 1 ст. 42 Конституції України зазначено, що кожен має право на підприємницьку діяльність. Разом з тим, у ст. 66 Закону України «Про національну поліцію» працівникам поліції забороняється займатись будь-якими видами підприємницької діяльності. Тому термін «кожен» необхідно тлумачити звужено і розуміти, що існують й певні винятки. Зрозумілим є й те, що не можуть займатись підприємницькою діяльністю також й діти та психічно хворі дорослі особи. У цих випадках текстуальний вираз норми права є значно ширшим її змісту, що і зумовлює необхідність обмежувального тлумачення норм права.

3. Розширювальне тлумачення норм права *має місце тоді, коли зміст норми є більш широким, ніж її текстуальне вираження*. Це означає, що норма права викладена дуже лаконічно та необхідні додаткові засоби, щоб правильно зрозуміти її зміст. Розширювальне тлумачення норм права потрібно здійснювати тоді, коли дається незавершений перелік обставин та умов реалізації норм права. Такий перелік досить часто супроводжується виразами «тощо», «в аналогічних випадках», «інші». Наприклад, у ст. 66 КК передбачені обставини, які пом'якшують покарання. Водночас при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені у вищезгаданій статті.

У процесі з'ясування змісту норм права особи, які здійснюють тлумачення використовують різні **способи тлумачення норм права,** *тобто сукупність прийомів і засобів, що використовуються для встановлення змісту норм права*.

Види способів тлумачення норм права:

– *граматичний спосіб тлумачення норм права* полягає в граматичному, лексичному, морфологічному та синтаксичному аналізі тексту норми права і з'ясуванні на цій основі її змісту. У літературі визначається два етапи використання такого способу тлумачення норм права:

– дослідження кожного конкретного слова і висловлювання, які містяться в нормі права, що тлумачиться;

– дослідження загальної структури речень, з яких складається текст норм права, а також вивчення взаємозалежності всіх речень[1].

Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 27 КК, підбурювачем є особа, яка схилила іншого співучасника до вчинення злочину. Відповідно особа, яка схиляла кого-небудь до вчинення злочину, але не досягла результату, підбурювачем не буде.

В якості різновиду граматичного способу тлумачення норм права можна розглядати *спеціально-юридичний спосіб тлумачення норм права*. Цей спосіб ґрунтується на спеціальних юридичних знаннях, що ґрунтуються на поглибленому вивченні юридичних наук. Він

[1] Чулінда Л. І. Юридико-лінгвістичне тлумачення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. І. Чулінда. – К., 2003. – С. 11.

використовується при аналізі норми, що містить спеціальну термінологію, поняття, конструкції. Це вимагає від особи, яка здійснює тлумачення поглиблених знань не тільки правил граматики, але і юридичної науки, техніки і практики. Єдине розуміння юридичних термінів, їх пояснення може давати закон. Таке пояснення суттєво спрощує, але не виключає необхідність тлумачення норм права. Адже законодавець може вживати один і той самий термін у різних значеннях. У деяких випадках тільки завдяки спеціальним юридичним знанням, що використовує особа, яка здійснює тлумачення норм права, стає можливим розкриття змісту норми права в необхідному обсязі;

– *логічний спосіб тлумачення норм права* полягає у з'ясуванні змісту норми права на основі правил логіки. Такий спосіб тлумачення норм права використовується в тих випадках, коли зміст правової норми неможливо визначити шляхом використання граматичного способу тлумачення норм права. Логічне тлумачення норм права здійснюється за допомогою таких прийомів як логічне перетворення, висновки по аналогії тощо.

Логічні перетворення виникають із особливостей формулювання норм права. Наприклад, у ч. 1 ст. 186 КК закріплено, що відкрите викрадення чужого майна (грабіж) карається позбавленням волі на строк до чотирьох років. Цю норму потрібно тлумачити таким чином, що покаранню підлягає не сам грабіж, а осудна особа, яка його вчинила. Таким чином, шляхом логічного перетворення результат тлумачення виглядатиме наступним чином: «Будь-яка осудна особа, яка вчинить відкрите викрадення чужого майна зобов'язана буде понести покарання відповідно до ч. 1 ст. 186 КК».

У випадку використання прийому «висновки по аналогії» у особи, яка здійснює тлумачення норми права виникає можливість розширити певні можливості та факти. Наприклад, у законі дається перелік подій стихійного лиха: паводки, пожежі тощо. За допомогою аналогії перелік стихійних лих можна доповнити, якщо вони виникли в житті і не перераховані у даній нормі права;

– *системний спосіб тлумачення норм права* полягає у з'ясуванні змісту конкретної норми права шляхом дослідження її зв'язків з іншими нормами. Наприклад, ст. 11 КК визначає: «кримінальне правопорушення є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення». Для з'ясування змісту цієї статті стосовно суб'єкта кримінального правопорушення, необхідно звернутись до іншої статті (ст. 18 КК), яка визначає хто є суб'єктом кримінального правопорушення [1];

– *історичний спосіб тлумачення норм права* полягає в з'ясуванні змісту норм права на підставі історичних умов та обставин її прийняття. Досліджуються альтернативні проекти, публікації у пресі під час

[1] Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права: [навч. посіб.] / О. І. Осауленко – К.: Істина, 2007. – С. 198.

обговорення законопроекту, дебати в парламенті, внесені поправки, підстави їх прийняття або відхилення.

Найбільш практичне значення під час використання історичного способу тлумачення норм права має порівняльний прийом, який дозволяє порівняти норму, яка тлумачиться з подібною нормою, яка містилась нормативно-правовому акті, що втратив чинність чи в проекті нового нормативно-правового акт. Це дає змогу з'ясувати напрямок руху думки законодавця.

Наприклад, КК 1960 року розподіляв «таємне викрадення державного або колективного майна» (ст. 81) та «таємне викрадення індивідуального майна громадян» (ст. 140). У чинному КК такого розподілу немає і присутня лише одна стаття 185, яка формулює відповідне положення як «таємне викрадення чужого майна». Таким чином, можна зробити висновок, що в Радянському Союзі особливого значення надавали державній і колективній власності оскільки існувала окрема стаття, яка передбачала відповідальність за розкрадання саме таких видів майна.

У сучасній же Україні різні форми власності (приватна, комунальна, державна) однаково охороняються від розкрадань статтею 185 КК та охоплюється словом «чужого»;

– *функціональний спосіб тлумачення норм права* ґрунтується на знаннях факторів та умов, в яких функціонує, діє та застосовується норма права, що тлумачиться. Важливого значення при цьому набувають оціночні терміни: «значна шкода», «великий розмір», «тяжкі наслідки» тощо. Згадані оціночні терміни тлумачаться шляхом співставлення їх з конкретними ситуаціями. Необхідно мати на увазі, що стандарти, які характеризують явища, предмети, ситуації, складаються в певний час і з плином часу можуть змінюватись. Відповідно, може змінюватись і зміст оціночних термінів. Наприклад, у примітці до ст. 185 КК визначаться як слід тлумачити поняття «повторний злочин», «значна шкода», «великий розмір», «особливо великий розмір» для певних статей і на даний момент;

– *цільовий спосіб тлумачення норм права* полягає в з'ясуванні змісту норми права на основі виявлення її цілей. Особа, яка здійснює тлумачення звертається не тільки до мети норми, що підлягає аналізу, але і враховує цілі нормативного акта в якому розташована норма права. Цілі можуть бути викладені в преамбулах, загальних частинах нормативно-правового акта тощо. Наприклад, ст. 1 КВК визначає мету та завдання кримінально-виконавчого законодавства України.

Необхідно зазначити, що вищезазначені способи не можна використовувати ізольовано один від одного. Для досягнення цілей тлумачення потрібно комплексно використовувати всі способи тлумачення норм права.

§ 8.3. АКТИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА У ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

В результаті тлумачення норм права новий нормативно-правовий акт не з'являється, а тому діяльність щодо тлумачення норм права не слід ототожнювати з правотворчою діяльністю. Внаслідок діяльності по тлумаченню норм права може з'явитися офіційний акт тлумачення норми права(інтерпретаційний акт), який відіграє значну роль у процесі правоохоронної діяльності. Цей акт має особливу правову природу, діє в єдності з нормами права і тому не має самостійного значення.

Акт тлумачення норми права (інтерпретаційний акт) – *це акт-документ, що містить офіційне, формально-обов'язкове роз'яснення змісту норм права*.

Акти тлумачення норм права є характерними виключно для офіційного тлумачення норм права, оскільки в процесі неофіційного тлумачення такі акти, як правило, не видаються. У випадку, коли офіційне тлумачення норм права є нормативним, воно завжди знаходить свій зовнішній вираз в самостійному спеціальному документі – акті тлумачення норм права. Коли ж таке тлумачення норми права є казуальним, воно може бути включеним у відповідний правозастосовний акт (наприклад, ухвала апеляційного суду включає роз'яснення змісту норми права)[1] або ж фіксується в окремому документі.

Ознаки акта тлумачення норм права:

– *діє разом з тим нормативно-правовим актом, у якому містяться норми права, що тлумачаться і залежить від них;*

– *є формально-обов'язковим для всіх, хто застосовує норми, що роз'ясняються;*

– *приймається лише правотворчими або спеціально уповноваженими суб'єктами;*

– *як правило має спеціальну письмову форму вираження;*

– *не змінює норми права, а лише допомагає зрозуміти їх зміст.*

Класифікація актів тлумачення норм права:

1. ***За зовнішньою формою*** вони можуть бути *письмовими* чи *усними*. Письмові акти тлумачення норм права мають спеціальну письмову форму виразу, яка може частково співпадати з формами певних нормативно-правових (постанови, інструкції) або правозастосовних актів (наприклад, ухвали), а частково не співпадає з такими формами (роз'яснення, інструктивні листи та ін.)[2].

2. ***За суб'єктами їх прийняття*** можуть бути акти *авторського* та *делегованого* тлумачення норм права.

---

[1] Загальна теорія держави і права: [підручник] / за ред.. проф. М. В. Цвіка, доц. В. Д. Ткаченка, проф.. О.В. Петришина. – Харків: «Право», 2002. – С. 382.

[2] Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: [навч. посіб.] / П. М. Рабінович. – Л.: Край., 2008. – С. 185.

3. *За місцем суб'єктів тлумачення норм права в апараті держави*: акти тлумачення норм права *правотворчих органів* та акти тлумачення норм права *правозастосовних органів* (в тому числі і правоохоронних).

4. *За галузевою належністю норми, яка тлумачиться*: акти тлумачення норм конституційного, адміністративного, кримінального, кримінального процесуального тощо.

5. *За структурними елементами норми, що тлумачиться*: акти тлумачення гіпотези, диспозиції, санкції.

6. *Залежно від обсягу тлумачення*: акти буквального, обмежувального та розширювального тлумачення.

У процесі здійснення правоохоронної діяльності використовуються різноманітні акти тлумачення норм права. Для них притаманні такі ж ознаки що і до актів тлумачення норм права в інших сферах діяльності. Разом з тим, вони також мають й особливі ознаки. Зокрема акти тлумачення норм права, що використовуються національною поліцією для виконання покладених на неї завдань характеризуються тим, що вони можуть бути результатом тлумачення норм права тих відомчих нормативно-правових актів, що видаються Міністерством внутрішніх справ України: наказів, правил, положень, настанов тощо. Зазвичай, Міністерство внутрішніх справ України не роз'яснює положення нормативно-правових актів вищої юридичної сили.

§ 8.4. ЮРИДИЧНІ КОЛІЗІЇ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ ТА СПОСОБИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Правова реформа в Україні покликана закріпити принципові політичні, соціальні і економічні зміни в нашому суспільстві і спрямована на побудову правової держави, формування повноцінного цивільного суспільства і зближення зі світовою спільнотою. Це спричинило значні перетворення у вітчизняній системі законодавства. Зміни в законодавстві спричинили збільшення, і виникнення невідомих раніше колізій правових актів. У зв'язку з цим актуалізується теоретичне осмислення питань, пов'язаних з причинами виникнення, з усуненням і подоланням цих колізій. Звичайно, досконалої системи законодавства, позбавленої колізій загалом і колізій нормативно-правових актів зокрема, бути не може. Виникнення у сфері правового регулювання суперечностей неминуче через природний розвиток суспільних відносин. Але в Україні причини виникнення правових колізій характеризується рядом обставин. По-перше, це незавершеністю правової реформи. По-друге, не високою якістю нормативних актів, що приймаються. По-третє, особливостями територіального устрою (наявністю автономного утворення).

В процесі тлумачення норм права особа може зустрітись з таки явищем як **юридичні колізії**. Останні є *розходженням чи*

суперечністю між окремими нормативно-правовими актами, що регулюють одні й ті ж чи сумісні суспільні відносини.

Класифікація колізій:

1. ***За характером причин, що породжують колізії, розрізняють:***

– правові колізії, що виникають внаслідок розвитку самих суспільних відносин (рівень економічного розвитку, розвинутість інститутів громадянського суспільства, наявність інститутів демократії);

– правові колізії, що є наслідком дії суб'єктивних факторів (можливість знаходження соціального компромісу, боротьба за політичну владу, рівень правової культури населення, наукова обґрунтованість законодавства).

3. *За юридичною силою нормативних актів, що містять колізії (вертикальні колізії):*

– колізії норм національного законодавства та норм міжнародного права.

– колізії норм національного законодавства. Цей вид колізій має місце у процесі застосування різних за юридичною силою норм, тому можливими є наступні колізії:

– між нормами конституції та звичайних законів;

– між нормами кодифікованих та некодифікованих актів;

– між нормами законодавства федеративної держави та нормами законодавства її суб'єктів;

– між нормами законодавства суб'єктів федерації;

– між нормами законів і підзаконних актів;

– між нормами загальних, відомчих, місцевих і локальних підзаконних актів та ін.

4. *Колізії між структурними елементами норм права* виявляються у формі колізій між гіпотезами, диспозиціями та санкціями правової норми, підкреслюючи складну структуру правового припису. Такі колізії усуваються лише шляхом внесення змін до статті нормативного акта.

5. *За субстанціональним характером* колізії, що виникають внаслідок протиріччя між нормами, що закріплені у нормативно-правових актах, та нормами, що містяться в акті тлумачення норм права. Як правило, ці колізії виникають внаслідок неправомірного звужувального чи розширювального тлумачення норм права та усуваються лише шляхом скасування актів тлумачення норм права.

6. *За суб'єктами правового регулювання поділяють:*

– колізії юридичного статусу осіб;

– колізії компетенції юридичних органів;

– колізії статусу громадських об'єднань;

– колізії в нормативно-правових актах, що визначають повноваження посадових осіб[1].

Саме ці колізії призводять до невиправданого втручання суб'єктів, наділених владними повноваженнями, в діяльність інших органів, що призводить до узурпації влади.

Таким чином, правові колізії є різновидом соціальних протиріч, які виявляються у правовій сфері.

Загальними способами подолання колізій є:

– *тлумачення норм права;*

– *прийняття нового нормативно-правового акта;*

– *відміна старого нормативно-правового акта;*

– *внесення змін чи доповнень до діючих нормативно-правових актів;*

– *судовий розгляд;*

– *систематизація законодавства;*

– *гармонізація норм права тощо.*

Необхідно відзначити, що у випадку, коли у суб'єкта правозастосування виникає проблема з обранням норми права, якою потрібно керуватися, він має керуватись наступними правилами:

– якщо суперечать одна одній норми актів одного і того ж органу, але видані в різний час, то застосовуються норми з останнього за принципом, запропонованим ще римськими юристами: пізніше виданий закон відміняє попередній у всьому тому, в чому він з ним розходиться;

– якщо акти видані одночасно, але різними органами, то застосовуються норми акту, що має більшу юридичну силу (наприклад, закон та указ, указ та постанова уряду, постанова уряду та акт міністерства тощо), тобто за основу береться принцип ієрархії нормативних актів;

– якщо суперечність між нормами загального та спеціального актів одного рівня (колізії по горизонталі), то застосовується останній; якщо різного рівня (колізії по вертикалі), то загальний.

Універсальними правовими засобами є правове виховання і тісно пов'язане з ним правове навчання. Вони у механізмі розв'язання правових колізій забезпечують передачу правової культури, досвіду, поглядів з розв'язання правових колізій від одного покоління людей до іншого. Завдяки політиці правового виховання, спрямованій на підвищення загальної правової культури суб'єктів правозастосування, згладжується полярність рівнів правосвідомості, що зумовлює виникнення правових колізій, підвищується рівень правової культури і освіти суб'єктів права, що сприяє своєчасному розв'язанню нових правових колізій, і подоланню існуючих.

Тому для запобігання появи, подолання і усунення колізій важливе значення має формування, за допомогою правового виховання, у

[1] Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : ЮрінкомІнтер, 2006. – С. 463 – 464.

суб'єктів права правової аксіології, орієнтованої лише на правові засоби розв'язання правових колізій, формування активної цивільної позиції у громадян з приводу необхідності проведення всебічної, обґрунтованої політики по попередженню виникнення колізій, своєчасному вживанню заходів по їх усуненню і ефективному подоланню.

Контрольні питання:

1. Сформулюйте поняття тлумачення норм права.
2. Що розуміється під з'ясуванням норми права як складової процесу тлумачення.
3. В чому полягає цільовий спосіб тлумачення норм права.
4. За яких обставин здійснюється розширювальне тлумачення норм права.
5. Охарактеризуйте стадії тлумачення норм права.
6. Сформулюйте поняття юридичної колізії.
7. Розкрийте види тлумачення за обсягом.
8. Назвіть способи подолання юридичних колізій.
9. Дайте характеристику гармонізації норм права як загального способу подолання колізій.
10. Універсальними правовими засобами у механізмі розв'язання правових колізій є.

Корисні джерела для підготовки до занять:

1. Альманах права. Тлумачення права: від теорії до практики. – Випуск 12. – Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2021. – 344 с. URL: http://almanahprava.org.ua/files/almanah-prava.-vipusk-12-_2021_.pdf
2. Антошкіна В. Способи тлумачення права та їхня роль у правозастосовній практиці. *Підприємництво господарство і право*. № 5. 2020. С. 181-186
3. Горбатюк В. Л. Багатоаспектна процедура тлумачення правових норм. *Інформація і право*. № 1. 2016. С.79-84
4. Косцова І. П. Системне тлумачення норм права : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. ІваноФранківськ, 2016. 218 с.
5. Пендюра М. М., Старицька О. О., Тихомиров Д. О. Офіційне тлумачення та конкретизація права: проблеми співвідношення. Забезпечення цивільної безпеки в Україні: сучасний стан і перспективи: монографія / за заг. ред. О. М. Тищенка, Т. М. Кришталь; Черкаси: ЧІПБ ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2018. С. 117-124
6. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова та ін.] ; за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.

ТЕМА 9
РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА

Сформульовані в законах та інших нормативно-правових актах норми права лише тоді виконують своє соціальне призначення, коли вони втілюються в дійсність, реалізуються у свідомо-вольових діях суб'єктів.

Значна кількість норм права для своєї реалізації вимагають правозастосовної діяльності державних органів і посадових осіб. Практичне значення застосування норм права зумовлюється його безпосередньо прикладним характером

§ 9.1. РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА: ПОНЯТТЯ ТА ФОРМИ

Сформульовані в законах та інших нормативно-правових актах норми права тільки тоді виконують своє соціальне призначення, коли вони втілюються в дійсність, реалізуються у свідомо-вольових діях суб'єктів. Реалізація норм права їх адресатами завершує процес правового регулювання.

Реалізація норм права – *це втілення розпоряджень правових норм у правомірній поведінці суб'єктів права тобто в їх практичній діяльності*[1].

Реалізувати нормативні правила поведінки, що містяться в законах та інших нормативно-правових актах, означає втілити в життя волю законодавця, спрямовану на встановлення правопорядку. Без такої реалізації право втрачає свою соціальну цінність.

Форми реалізації норм права:

1. *Залежно від кількості суб'єктів, які реалізують право:*

– *індивідуальна форма правореалізації* – полягає в можливості особи самостійно (в індивідуальному порядку) використовувати свої суб'єктивні права і виконувати покладені на неї юридичні обов'язки. Наприклад, ст. 45 Конституції України, що закріплює право громадян на відпочинок, може бути реалізована громадянином самостійно;

– *колективна форма правореалізації* потребує поєднання зусиль кількох суб'єктів. Наприклад, у ст. 36 Конституції України передбачає право громадян України на об'єднання в політичні партії та громадські організації. Ця норма може бути реалізована лише в колективній формі.

2. *В залежності від своєрідності форм реалізації норм права*:

– *особливості реалізації норм права обумовлюються способом та методом правового регулювання* – акцент робиться на дозволі, забороні та зобов'язанні як основних способах правового регулювання, що визначають форми реалізації норм права. І, відповідно, способи правового регулювання (заборона, зобов'язання і дозвіл) характеризують

[1] Скакун О. Ф. Теорія держави і права: [підручник] / О. Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2001. – С. 386.

не стільки зовнішню форму реалізації норм права, скільки конкретні юридичні прийоми забезпечення правомірної поведінки. Тому реалізація норм права забезпечується такими ***методами***, як:

- ✓ переконання;
- ✓ заохочення;
- ✓ примус тощо.

– *реалізація визначається зовнішньою формою виразу норм права*.

3. У відповідності до поділу норм на забороняючі, зобов'язуючі та уповноважуючі виділяють такі форми безпосередньої реалізації права:

– *дотримання* – це така форма реалізації забороняючих норм права, яка полягає в утриманні від дій, заборонених цими нормами, суворому додержанні встановлених заборон (наприклад, дотримання громадянином правил громадського порядку).

– *виконання* – це форма реалізації зобов'язуючих норм права, що полягає в обов'язковому вчиненні активних дій, що передбачаються цими нормами. Ця форма реалізації полягає у виконанні обов'язків, встановлених нормами права та передбачає активну поведінку суб'єкта незалежно від його власного бажання.

– *використання* – це форма реалізації суб'єктивного права, за якої втілюються в життя уповноважуючі норми права. Особі надається право самій вирішувати користуватися наданим їй правом чи ні. Але в будь-якому випадку за наявності бажання особи ця норма може бути реалізована.

Існує відмінність між реалізацією норм права фізичними особами і представниками влади[1] (в тому числі й працівниками правоохоронних органів).

Особливістю реалізації права у формі **дотримання** працівниками поліції є те, що для них порушення деяких забороняючих норм є правопорушенням у сфері службової діяльності та карається згідно санкції відповідної норми права. На працівників національної поліції поширюється загальнозабороняючий тип правового регулювання, що виражається формулою «заборонено все, що прямо не дозволено», тобто дотримання – це невиконання дій, які прямо не дозволені.

Особливостями реалізації норм права працівниками поліції у формі **виконання** є:

– розширення кількості зобов'язуючих норм права, яка ними реалізується (що зумовлено спеціальним правовим статусом);

– за належне виконання ними своїх юридичних обов'язків держава виплачує заробітну плату;

– невиконання обов'язків тягне за собою застосування дисциплінарних стягнень, аж до звільнення з посади.

[1] Коталейчук С. П. Теорія держави та права: [навч. посіб.] / С.П. Коталейчук. – К.: КНТ, 2009. – С. 180

Особливістю реалізації норм права у формі **використання** працівниками поліції є те, що для них така форма реалізації досить часто є не тільки правом, але й обов'язком. Наприклад, слідчий не тільки має право проводити огляд місця події, але й зобов'язаний це робити.

§ 9.2. ЗАСТОСУВАННЯ ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА У ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Дотримання, виконання та використання є основними формами реалізації норм права. Разом з тим, існує також і особлива форма реалізації норм права – правозастосування. Останнє за своїм обсягом є найбільш об'ємною ланкою в юридичному процесі. Воно спрямоване на індивідуальне регулювання суспільних відносин. Застосування являє собою опосередковану форму реалізації норм права, що суттєво та формально відрізняється від безпосередніх форм: виконання, дотримання і використання.

Головним призначенням застосування є забезпечення реалізації норм права у формах дотримання, виконання та використання.

Застосування норм права – *це форма реалізації норм права компетентними суб'єктами щодо вирішення конкретної справи, що має державно-владний, творчо-організуючий характер, здійснюється у встановленому процедурному порядку і завершується виданням правозастосовного акта.*

Якщо дотримання, виконання і використання пов'язані з діями громадян, громадських організацій, комерційних об'єднань (корпорацій), то застосування норм права здійснюється державними органами і посадовими особами. Громадяни не можуть застосовувати норми права. У випадку, коли державний орган передає частину своїх повноважень окремим фізичним особам, то в процесі реалізації норм права вони виступають не як фізичні особи, а як представники цього державного органу. Застосування норм права має місце там, де адресати норм права не можуть реалізувати свої, передбачені законом права і обов'язки без посередництва компетентних органів чи посадових осіб.

Випадки, коли виникає необхідність у застосуванні норм права:

– *коли передбачені нормами права суб'єктивні права і юридичні обов'язки не можуть виникнути і реалізуватися без владного рішення компетентного органу чи посадової особи.* Наприклад, для реалізації права на освіту необхідно видати наказ ректора про зарахування конкретної особи на навчання;

– *коли правові відносини, що виникають на підставі норми, є настільки важливими, що в кожному конкретному випадку державні органи засвідчують і контролюють законність дій суб'єктів цих відносин.* Наприклад, приватизація житла громадянином;

– *якщо виникає спір, що має юридичне значення, а сторони не можуть самостійно виробити узгоджене рішення про наявність або обсяг суб'єктивних прав і юридичних обов'язків*. Наприклад, поділ майна між подружжям у випадку розлучення, вирішення спорів між учасниками цивільного договору;

– *коли для виникнення правових відносин слід офіційно засвідчити наявність, або навпаки – відсутність юридичних фактів або конкретних документів*. Наприклад, установлення факту батьківства, смерті;

– *коли вчинено правопорушення і особа притягується до юридичної відповідальності, в процесі якої необхідно визначити відповідну міру покарання правопорушника*. У цьому випадку вступає в дію санкція забороняючої норми, що сама по собі автоматично не може призвести до негативних юридичних наслідків відносно правопорушника, а тому для цього потрібна додаткова дія державного органу, або посадової особи. Наприклад, обвинувальний вирок суду відносно особи, яка вчинила злочин;

– *при вирішенні питань про статуси об'єднань*. Наприклад, реєстрація уповноваженим органом громадської організації.

Застосування норм права має ***особливі ознаки:***

– *державно-владний характер* означає, що правозастосування є одним з видів діяльності держави, яку здійснюють державні органи та посадові особи. Владний характер проявляється в тому, що застосування норм права здійснюється за одностороннім волевиявленням уповноважених суб'єктів, а не за згодою сторін. Правозастосовні акти, що видаються в процесі застосування, є обов'язковими для виконання та забезпечуються державою;

– *визначеність суб'єктів цієї діяльності*. Якщо реалізацію норм права у формі дотримання, виконання і використання здійснюють як державні органи та посадові особи, так і громадяни, то застосуванням громадяни займатися не мають права. Вони лише можуть або ініціювати застосування права, або надавати допомогу компетентним особам у цій діяльності;

– *здійснюється в межах повноважень компетентного суб'єкта, а також у встановленому процедурному порядку, що регламентує цей процес;*

– *здійснюється на підставі норм права, носить творчий, інтелектуальний характер;*

– *завершується виданням правозастосовного акта, що має державно-владний характер і породжує, змінює або припиняє конкретні правові відносини.*

Форми застосування норм права:

– *оперативно-виконавча* – не пов'язана з правопорушеннями. Наприклад, наказ ректора Національної академії внутрішніх справ про зарахування конкретної особи на навчання;

– *правоохоронна* – спрямована на попередження, припинення правопорушень, відновлення порушених прав, покарання винуватих осіб. Цю форму реалізують органи держави. Наприклад, постанова патрульного поліцейського щодо притягнення до адміністративної відповідальності.

Загальновідомо, що однією з провідних функцій держави є забезпечення охорони прав і свобод громадян, фізичних та юридичних осіб від протиправних посягань, забезпечення принципу законності, а також охорони встановленого в державі правопорядку. Кожне з цих завдань виконується за допомогою правоохоронної діяльності, що реалізується відповідними державними органами.

Правозастосовна правоохоронна діяльність – *це сукупність дій правоохоронних органів держави, посадових осіб по створенню індивідуально-правових приписів, що є засобом застосування норм права відповідно до конкретних життєвих ситуацій, пов'язаних з охороною і захистом прав і свобод фізичних та юридичних осіб.*

Ознаки правозастосовної правоохоронної діяльності:

– *виявляється на практиці як владна, творча правоохоронна діяльність державних органів щодо реалізації функцій держави;*

– *пов'язана з реалізацією охоронної функції права;*

– *у процесі її реалізації відбувається втілення в життя охоронних норм права;*

– *здійснюється в процесі охоронних правовідносин.* Носій суб'єктивного права в охоронних правовідносинах виступає як потерпілий, а носій юридичних обов'язків – як правопорушник. Окрім того, в охоронних правовідносинах є ще один суб'єкт (третя сторона) – орган держави, що наділений повноваженням застосовувати санкцію відносно правопорушника;

– *здійснюється шляхом видання охоронних правозастосовних актів з приводу реалізації конкретних охоронних норм права.* Одержаний під час юридичної кваліфікації висновок знаходить свій вираз у вигляді правозастосовного акта та виступає кінцевим результатом правоохоронної форми правозастосовної діяльності;

– *пов'язана з повсякденним вирішенням різнопланових питань охорони правопорядку;*

– *проявляється і у попереджувальній охороні встановлених законом прав і свобод членів суспільства;*

– *у процесі її здійснення уповноважений орган позбавлений права діяти інакше ніж на основі закону або виходити за межі наданих йому повноважень.* У процесі правоохоронної правозастосовної діяльності можуть бути використані лише офіційні та правомірні засоби впливу на юридичну або фізичну особу;

– *в переважній більшості випадків невід'ємною складовою правоохоронної правозастосовної діяльності є правовий примус;*

– *у деяких випадках може здійснюватись і за допомогою добровільних заходів*. Зокрема в трудовому праві можливе добровільне відшкодування працівником збитку, що був завданий ним підприємству, установі чи організації;

– *чіткі вимоги щодо процесуального оформлення правоохоронної правозастосовної діяльності;*

– *виступає одним із засобів надійності та ефективності функціонування правоохоронного механізму в цілому*.

§ 9.3. ОСНОВНІ СТАДІЇ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА

Застосування норм права складається з трьох стадій:

1. *Встановлення фактичних обставин справи.* Наприклад, слідчий прибуває на місце вчинення злочину та організовує роботу слідчо-оперативної групи з метою встановлення таких фактичних обставин:

– чи відома особа, яка вчинила злочин і якщо так, то дані про неї (вік, стать, місце проживання чи можливого перебування, місце роботи чи навчання, коло спілкування, особисті якості, прикмети тощо);

– місце та час вчинення злочину;

– спосіб вчинення злочину;

– можливі мотиви злочину тощо.

Вищезазначені фактичні обставини можуть бути виражені в речових доказах, документах, свідченнях і т. і.

2. *Вибір і аналіз норми права.* Наприклад, після збору фактичних обставин справи слідчий повинен здійснити юридичну кваліфікацію. Остання представляє собою оцінку обставин справи шляхом співвіднесення конкретного випадку з нормами права[1]. Слідчому необхідно встановити:

– в якій статті (чи її частині), якого закону міститься норма права, що визначає вчинене діяння як заборонене;

– чи діє ця норма права на конкретній території, в даний момент та чи поширюється її дія на осіб, пов'язаних з цією справою. При цьому слід керуватися останньою редакцією офіційного видання закону з усіма змінами і доповненнями на день застосування норми права та дотримуватись положення ст. 58 Конституції України за яким «закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи»;

– як необхідно розуміти норму права, виражену в конкретній статті.

3. *Вирішення справи, що закінчується прийняттям правозастосовного акта.* Прикладом цієї стадії може бути

[1] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – С. 394.

прийняття слідчим рішення про необхідність реєстрації події в ЄРДР за конкретною статтею Кримінального кодексу.

Вимоги до застосування норм права:

– *законність* – означає, що при вирішенні конкретної справи суб'єкт правозастосування повинен діяти точно у відповідності зі змістом норми права, яку він застосовує, в межах своєї компетенції, суворо дотримуватися процедури розгляду справи. При цьому суб'єкт правозастосування повинен діяти за принципом – дозволено робити лише те, що прямо передбачено в законі.

Наприклад, слідчий при вирішенні кримінальних проваджень вивчає обставини в такому вигляді, в якому вони існували фактично, не допускаючи помилкових уявлень і дотримується тим самим вимоги законності;

– *обґрунтованість* – означає, що правозастосовні акти повинні бути мотивованими. Наприклад, необґрунтоване порушення кримінального провадження є недотриманням цієї вимоги. Для прийняття обґрунтованих рішень суб'єкт правозастосування повинен глибоко вивчити конкретні факти та обставини справи та здійснювати правозастосування лише за наявності достатніх підстав;

– *доцільність* – це співвідношення між метою, що міститься в нормі права і діяльністю суб'єкта щодо реалізації цієї норми. Правозастосування повинно здійснюватись оптимальним шляхом;

– *справедливість* передбачає застосування рівної міри за юридично однакові діяння. Необхідно також враховувати індивідуальні особливості особи та конкретні обставини справи. Наприклад, справедливий вирок суду сприяє як виправленню злочинця, так і попередженню злочинів[1].

Особливості правозастосовної діяльності працівників поліції:

– формування позитивної суспільної думки про стан правопорядку та роботу поліції – пріоритетний напрям правозастосовної діяльності поліції. Остання повинна здійснюватись за принципом: «поліція і народ – надійні партнери» і зводитись до надання послуг населенню;

– для успішного виконання вищезазначених завдань здійснюється ретельний відбір людей, які готові після одержання відповідної освіти ефективно здійснювати застосування норм права;

– здійснюється на підставі наступних нормативно-правових актів: Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Закону України «Про Національну поліцію», Закону України «Про дорожній рух» та інших. Зміст вищезазначених нормативно-правових актів відомий далеко не всім пересічним громадянам;

[1] Ведєрніков Ю. А. Теорія держави та права : [навч. посіб.] / Ю. А. Ведєрніков, В. С. Грекул, А. В. Папірна. – Д. : Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2005. – С. 130.

– працівники поліції як суб'єкти правозастосування спрямовують та організовують поведінку інших учасників правовідносин. Суб'єктом правозастосування в поліції є компетентні та уповноважені на те посадові особи. Не всі працівники поліції здійснюють правозастосовну діяльність.

– у взаємовідносинах з особами більшість правозастосовних актів приймаються у зв'язку правопорушеннями (адміністративно-правова та кримінально-правова діяльність) або у зв'язку з проханням осіб сприяти реалізації їх суб'єктивних прав (наприклад, одержання особою паспорта, надання дозволу на користування мисливською чи газовою зброєю тощо);

– якщо при застосуванні норм адміністративного права працівники поліції переважно самі приймають правозастосовні рішення, то під час застосування кримінального та кримінального процесуального права вони виступають лише як один із суб'єктів правозастосовної діяльності. В останньому випадку працівники поліції готують необхідні матеріали для правозастосовної діяльності інших органів, зокрема суду;

– правозастосування часто здійснюється в екстремальних ситуаціях. Наприклад, під час повеней, масових безпорядків, епідемій тощо;

– правозастосування часто здійснюється при досить інтенсивній протидії зацікавлених осіб[1]. Наприклад, підозрюваний під час допиту відмовляється давати показання або свідомо перекручує факти;

– застосування права спрямоване на суспільні відносини, які складають частину правопорядку у сфері діяльності правоохоронних органів;

– правозастосування здійснюється відповідно до певної процедури;

– здійснюється з використанням специфічних форм і засобів (наприклад, арешт, затримання, застосування зброї тощо);

– правозастосовна діяльність часто супроводжується роз'ясненням змісту норм права.

§ 9.4. ПРАВОЗАСТОСОВНІ АКТИ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ВИДИ

Юридичним підсумком застосування норм права є прийняття правозастосовного акта. В такому акті знаходять зовнішній прояв рішення, що були прийняті в процесі застосування норм права.

Таким чином, **правозастосовний акт** – *це зовнішній прояв владного рішення, що приймається компетентним суб'єктом у результаті розгляду конкретної справи.*

Ознаки правозастосовних актів:

[1] Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию : методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. – К.,1997. – С. 239 – 240.

– *владний характер,* тобто правозастосовні акти мають обов'язкове значення (юридичну силу) для всіх, кому вони адресується. У випадках, коли приписи актів не виконуються, застосовується примусова сила держави;

– *відповідність нормам права*. Якщо правозастосовні акти не відповідають вимогам цих норм, вони повинні бути скасовані;

– *персоніфікований характер правозастосовних актів* означає, що вони адресуються чітко визначеним суб'єктам і стосуються конкретних випадків;

– *видаються у певній формі та у передбаченому законом порядку;*

– *зумовлюють виникнення, зміну або припинення правових відносин;*

– *можуть бути оскаржені чи опротестовані зацікавленими особами.*

Правозастосовним актам у сфері правоохоронної діяльності крім загальних вищеперерахованих ознак є притаманні й ***особливі ознаки***:

– суб'єкт правозастосовної діяльності не знаходиться в службових чи організаційних відносинах з особами, яким адресується цей правозастосовний акт;

– базуються на нормах права, що містяться в законах, а також на приписах відомчих інструкцій;

– як правило прийняття таких правозастосовних актів обумовлене вчиненням правопорушень, конфліктами, скаргами, заявами тощо;

– виступають засобом здійснення правоохоронної функції держави.

Види правозастосовних актів:

1. *За значенням у юридичному процесі:*

– *основні акти*, в них міститься розв'язання юридичної справи в цілому (наприклад, вирок суду);

– *допоміжні акти* оформлюються при встановленні фактичних обставин справи, під час судового процесу тощо (наприклад, постанова про обрання запобіжного заходу певного виду тощо). Допоміжні правозастосовні акти забезпечують законне та обґрунтоване прийняття основного рішення та завжди передують прийняттю основного рішення.

2. *Залежно від суб'єктів, які здійснюють застосування:*

– *акти, що видані державними* (в тому числі й правоохоронними) *органами* (наприклад, обвинувальний акт слідчого);

– *акти, які видані уповноваженими недержавними організаціями* (наприклад, наказ директора приватного підприємства про прийняття на роботу нового працівника).

3. *Залежно від юридичної форми:*

– вирок;

– наказ;

– постанова;

– розпорядження тощо.

4. *Залежно від способу прийняття:*

– *одноособові* (таких більшість);

– *колегіальні* (наприклад, рішення Вченої Ради Національної академії внутрішніх справ);

5. *За юридичними наслідками:*

– *правовстановлюючі* (про присвоєння звання);

– *правоконстатуючі* (свідоцтво про шлюб; свідоцтво про смерть);

– *правоприпиняючі* (протест прокурора з приводу незаконного виселення громадянина);

– *правозмінюючі* (заміна арешту підслідного на підписку про невиїзд);

– *правоскасовуючі* (винесення судом рішення про ліквідацію акта, про втрату ним юридичної сили).

6. *За характером індивідуальних велінь (розпоряджень):*

– *дозвільні* (ліцензія про право займатись певним видом діяльності);

– *зобов'язуючі* (рішення органу місцевого самоврядування про додаткове прибирання території);

– *заборонні* (рішення суду про заборону займатись певним видом діяльності).

7. *За галузевою належністю:*

– кримінальні;

– адміністративні;

– цивільні та ін.

8. *За часом дії:*

– *одноразової дії* (наприклад, накладення адміністративного стягнення у вигляді штрафу);

– *продовжуваної дії* (наприклад, вирок суду, який встановлює кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк).

9. *Залежно від видів правових відносин:*

– *регулятивні* здійснюються з метою встановлення юридичних прав і обов'язків у зв'язку з правомірною поведінкою (наприклад, ректора Національної академії внутрішніх справ про призначення на посаду);

– *охоронні* призначені для охорони існуючих норм від можливих порушень. Вони здійснюються, як правило, або у зв'язку з попередженням правопорушень, або у зв'язку зі вчиненням правопорушень. Наприклад, правозастосовні акти слідчих, прокурорів тощо.

10. *Залежно від форми зовнішнього вираження:*

– *письмовий акт* (таких більшість):

✓ окремий документ (вирок суду);

✓ резолюція за матеріалами справи (затвердження прокурором обвинувального висновку);

– *усний акт* (запрошення понятих для прийняття участі у здійсненні слідчої дії);

– *жестовий акт* (конклюдентний) – акт дії (наприклад, застосування жестів патрульним поліцейським при регулюванні дорожнього руху).

Як зазначалось вище, за формою зовнішнього вираження найбільш розповсюдженими є письмові правозастосовні акти.

Водночас, ***інформація, що міститься в правозастосовному акті повинна відповідати таким загальним властивостям***:

– під час оцінки інформації правозастосовного акта важливе значення надається його *вірогідності* та *об'єктивності*. Це означає, що зміст документа повинен відображати фактичний стан справи, не містити перекручувань у порівнянні з реальною ситуацією, давати неупереджену оцінку подіям бути позбавленим суб'єктивних емоційних оцінок.

– *доказовість (обґрунтованість)*, виконання правозастосовного рішення, а також відсутність претензій до його законності багато в чому залежить від того, наскільки переконливо, аргументовано, доказово буде викладено основний зміст документа. Сюди ж відноситься і обґрунтованість створення акта;

– *переконливість* правозастосовного акта багато в чому залежить не тільки від обґрунтованості інформації, але і від аргументованості та логічної узгодженості основного змісту рішення, що реалізується в структурі та змісті основного тексту документа;

– *повнота та достатність* інформації, що міститься в актах застосування. Тобто, вона повинна бути достатньою для прийняття та реалізації відповідного рішення, щоб надалі не виникало ситуацій, які вимагають додаткових роз'яснень чи доопрацювань.

Вимоги до оформлення письмового правозастосовного акта:

1. Наявність «прив'язок» до місця, часу, суб'єктів тощо. Ці «прив'язки» знаходять свій вираз у реквізитах правозастосовного акта:

– назва документа;
– орган, що його видав;
– час і дата видання;
– до кого звернений правозастосовний акт;
– підписи відповідних посадових осіб;
– у необхідних випадках – печатка.

2. Наявність конкретного юридичного змісту (наприклад, рішення органу, фіксація певного юридичного факту тощо). Веління суб'єкта правозастосування повинно точно вказувати на межі належної поведінки.

3. Мова правозастосовних актів за своєю термінологією та стилем не повинна відрізнятись від мови нормативно-правових актів. До числа мовних явищ, що повинні бути піддані регламентації на цьому рівні, варто відносити форму викладу тексту. Форма викладу тексту – це спосіб

вираження відношення автора правозастосовного акта до того, що повідомляється, вона неоднакова в різних типах правозастосовних актів[1].

4. Відносно значної кількості правозастосовних актів встановлена вимога їх обов'язкової реєстрації. Це є не тільки необхідною умовою їх юридичної сили, але й дозволяє перевірити під час реєстрації їх законність. Наприклад, реєстрація транспортних засобів, зброї супроводжується перевіркою і реєстрацією відповідних правозастосовних актів.

Розглядаючи вимоги до правозастосовних актів, необхідно також звернути особливу увагу на їх ***уніфікацію***, тобто приведення до єдиної форми, системи.

Уніфікація дозволяє раціоналізувати та спростити складання правозастосовних актів і досягається шляхом:

– встановлення вимог до правозастосовних актів у законах;

– затвердження відповідними органами бланків правозастосовних актів.

Основою уніфікації є ***повторюваність,*** яку необхідно розглядати за такою схемою:

1. Ситуації, що повторюються.

2. Інформація, що повторюється.

3. Документи:

– фрагменти змісту, що повторюються;

– елементи зовнішньої форми, що повторюються;

– елементи внутрішньої форми, що повторюються.

У схемі уніфікації документів виділяють два самостійних ***аспекти***:

1) удосконалення вимог до змісту документа

2) удосконалення форми документів.

Розглядаючи вимоги до правозастосовних актів, що закріплені в законах, потрібно зазначити, що вони встановлюються шляхом перерахування реквізитів і визначення їх структури.

Значно спрощує діяльність з видання письмових правозастосовних актів друк їх бланків. Поряд з реквізитами в них фіксуються окремі фрагменти тексту, що містять *постійну інформацію*, яка повторюється у всіх правозастосовних актах однієї назви, і місце (необхідна кількість місця) для внесення *перемінної інформації*, що відображає суть конкретної справи[2].

Основні правозастосовні акти, що видаються працівниками поліції у сфері правоохоронної діяльності:

– *постанови* (у ст. 284 КУпАП зазначено, що видами постанов по справі про адміністративне правопорушення є постанови: про

[1] Красницька А.В. Юридична техніка процесуальних актів кримінального судочинства / А.В. Красницька // *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. – 2003. – №2. – С. 123 – 127.

[2] Биля О.І. Теоретичні основи використання нормотворчої техніки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.І. Биля. – Харків, 2004. – С. 13.

накладення адміністративного стягнення, про застосування заходів впливу, про закриття справи);

– *протоколи затримання* (у ст. 261 КУпАП зазначено, що про адміністративне затримання складається протокол);

– *протоколи особистого огляду та огляду речей* (у ст. 264 КУпАП зазначено, що про особистий огляд, огляд речей складається протокол);

– *обвинувальні акти* (наприклад, у ст. 291 КПК зазначено, що обвинувальний акт складається слідчим, після чого затверджується прокурором.)[1].

§ 9.5. ПРОГАЛИНИ В ЗАКОНОДАВСТВІ, СПОСОБИ ЇХ УСУНЕННЯ ТА ПОДОЛАННЯ

На другій стадії правозастосування під час вибору норми права, яка має бути застосована до конкретного випадку іноді виявляється відсутність такої норми, тобто прогалина в законодавстві. Встановлення прогалин не означає їх «вишукування». На практиці воно починається об'єктивно, коли орган або посадова особа не можуть вирішити певну справу через відсутність нормативно-правової бази. Таким чином, саме юридична практична діяльність дає інформацію про наявність прогалин в законодавстві.

В юридичній літературі відсутня єдність у поглядах на термін, яким потрібно позначати вищезгадане правове явище та на його змістовне наповнення.

Виходячи з позитивістського підходу до права, необхідно зазначити, що нормативно-правовий акт є основною формою права в країнах романо-германської правової сім'ї, до якої відноситься Україна. Таким чином, логічніше було б говорити саме про прогалини в законодавстві. Під останнім слід розуміти всі нормативно-правові акти, що були прийняті компетентними органами в певній державі. І тільки з урахуванням інших форм права можемо говорити про прогалини в праві.

Виходячи ж з природного підходу до права, останнє є абсолютною мірою справедливості та свободи і апріорі в якому не може бути прогалин.

Таким чином, на нашу думку, найбільш вдалим є використання терміна «**прогалина в законодавстві»** тобто *повна або часткова відсутність нормативно-правового регулювання суспільних відносин, що зумовлює прийняття нового нормативно-правового акта або внесення змін до вже існуючого.*

При визначенні поняття «прогалина в законодавстві» слід мати на увазі, що йдеться, лише про ті відносини, які можливо врегулювати за допомогою норм права. Скажімо, не є предметом правового регулювання інтимні стосунки подружжя, внаслідок чого відсутність

[1] Олійник А.Ю. Теорія держави і права: [навч. посіб.] / А.Ю. Олійник, С.Д. Гусарєв, О.Л. Слюсаренко. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 96.

відповідних норм у сімейному законодавстві не можна розглядати як недолік правового регулювання.

Неврегульованість окремих суспільних відносин має як об'єктивний так і суб'єктивний характер та обумовлюється розвитком суспільства, іншими причинами. В часи, коли правова система розвивається послідовно, повільно, вона має сталий характер, суспільні відносини максимально врегульовані. В періоди революційних змін в суспільстві правова система не встигає своєчасно врегульовуватися, заповнити відсутні елементи, що і призводить до появи прогалин в законодавстві. Водночас, зближення держав веде до трансформації національних правових систем, виникнення нових суспільних відносин, які потребують юридичного врегулювання. Крім перерахованих об'єктивних причин, можна також виділити окремі ***суб'єктивні причини прогалин в законодавстві***:

– невміння законодавця відобразити в нормативних актах усе різноманіття життєвих ситуацій, які вимагають правового регулювання;

– невміння законодавця передбачити появу нових життєвих ситуацій у результаті постійного розвитку суспільних відносин, здійснити щодо них певні законодавчі дії;

– технічні помилки законодавця, допущені при розробці нормативно-правових актів і у використанні прийомів юридичної техніки[1].

Прогалини потрібно відрізняти від:

– незрозумілості змісту норм права, що усувають компетентні органи шляхом офіційного тлумачення;

– «кваліфікованої мовчанки» законодавця, коли він навмисно залишає питання по врегулюванню певних відносин відкритим, утримується від прийняття норми, виносячи вирішення справи за межі законотворчої сфери;

– випадків, коли законодавець віддає вирішення питання на розгляд суб'єктів права, розраховуючи на те, що його законотворча воля буде конкретизована іншими правовими актами. Наприклад, деякі цивільні відносини можуть бути урегульовані договором;

– «помилок в законодавстві». У кожній справі, особливо такій складній, як створення нормативно-правових актів, важко уникнути помилок. «Помилка в законодавстві» – це не вірна оцінка об'єктивно існуючих умов і прояв не тієї законодавчої волі, яку потрібно було б об'єктивувати в нормативно-правових актах.

Види прогалин у законодавстві:

Залежно від об'єму регулювання:

– *пов'язані з повною відсутністю нормативно-правових актів*. Про це можна говорити тоді, коли законодавець не врегулював суспільні відносини, що вимагають закріплення в законодавстві. Частіше за все, це

[1] Скакун О.Ф. Теорія держави і права: [підручник] / О.Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2001. – С. 401

трапляється тому, що законодавець не передбачив появи нових суспільних відносин. Інколи сама потреба їх врегулювання з'являється вже після того, як законодавець встановив межі нормативного регулювання виданням відповідних актів.

Залежно від походження:

– *законодавчі прогалини* (відносини, з якихось причин не врегульовані законодавцем);

– *технічні прогалини* (що виникають у зв'язку з тим, що суб'єкт правозастосування не отримав усіх необхідних вказівок для вирішення конкретного питання).

Залежно від змісту форми права і правосвідомості суб'єкта правозастосування

– *дійсні* (відсутність норми права або її частини, яка регулює конкретні суспільні відносини, що знаходяться у сфері правового регулювання);

– *уявні* (ситуація, коли певне питання знаходиться поза межами правового регулювання, але, на думку особи, що застосовує норми права, потребує цього). Отже, уявною прогалина називається саме тому, що її фактично немає. Інакше кажучи, уявні прогалини пов'язані з професіоналізмом особи, яка застосовує норми права.

Прогалина в законодавстві має бути усунута та подолана. Виходячи з цього, в юридичні літературі виділяють способи подолання та усунення прогалин в законодавстві.

Основним способом усунення прогалини в законодавстві є *видання компетентним правотворчим органом відсутнього нормативно-правового акта чи його складової частини*, необхідність яких обумовлена життям. Інакше кажучи, *прогалина в законодавстві може бути усунута шляхом правотворчості.*

Аспекти співвідношення прогалин у законодавстві та правотворчості:

– встановлення та усунення прогалин та правотворча діяльність співвідносяться як частина та ціле. Остання охоплює також необхідність реорганізації правового регулювання та його заміни іншими видами соціального регулювання;

– внесення в компетентний державний орган ініціативи про видання нормативно-правового акта, метою якого є закріплення, ще не врегульованих суспільних відносин, одночасно означає наявність прогалин;

– розробка компетентними органами держави проекту нормативно-правового акта є фактично офіційним визнанням існування прогалин і етапом їх усунення;

– прийняття нормативно-правового акту означає, що прогалина усунута, тобто прогалина є причиною, а нормативно-правовий акт є наслідком.

Для працівників правоохоронних органів є особливо важливим, щоб прогалини усувались насамперед в кримінальній та адміністративній галузях законодавства. Це зумовлено тим, що в них містяться норми, що забороняють певну поведінку та встановлюють відповідальність за її вчинення. Для того, щоб особа була притягнута до відповідальності потрібно, щоб вчинене нею діяння було визначене як злочин чи адміністративний проступок. Суб'єкт правозастосування повинен діяти за принципом, який існує ще з часів римського права: немає злочину, проступку і покарання без вказівки на те в законі. У ч. 4 ст. 3 КК зазначено, що застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено. Тобто у кримінальному законі прогалину можна лише усувати і заборонено долати.

У цивільному ж праві діє принцип, за яким забороняється відмовляти в правосудді на підставі неврегульованості суспільних відносин законом. Якщо випадок, який розглядається, знаходиться в сфері правового регулювання та є пряма вказівка про те, що він повинен бути вирішений юридичними засобами, відсутність його регламентації не дає підстав правозастосовному органу відмовити у вирішенні справи.

Способами подолання прогалин у сфері цивільних правовідносин:

1. ***Аналогія закону*** означає вирішення справи (за наявності прогалини у законодавстві) на підставі закону, який регулює схожі з неурегульованими суспільні відносини. Таким чином, перш за все, треба знайти нормативний припис, який регулює аналогічне, найбільш близьке правове відношення. Схожість фактів, які аналізуються, і фактів, що закріплені в нормі, яка застосовується за аналогією, повинна бути відображена у суттєвих, аналогічних в правовому відношенні ознаках.

Аналогія закону передбачає пошук норми, в першу чергу, за предметом правового регулювання, тобто розглядаються відповідна галузь законодавства. Частина 1 ст. 8 ЦК передбачає, що аналогія закону може мати місце, якщо цивільні відносини не врегульовані актами цивільного законодавства.

У процесі застосування ***аналогії закону*** має бути дотримано ряд ***умов***:

– наявність загальної правової урегульованості даного випадку;

– відсутність відповідної норми;

– існування аналогічної, тобто норми, в гіпотезі якої вказані обставини, аналогічні тим, з якими зіткнулась особа, яка застосовує норму права[1].

Застосування ***аналогії закону*** повинно здійснюватись з дотриманням певних ***принципів***:

[1] Коталейчук С.П. Теорія держави та права : [навч. посіб.] / С.П. Коталейчук. – К. : КНТ, 2009. – С. 208.

– *законності*, тобто прийняття рішення повинно здійснюватись у межах повноважень органу правозастосування, за процедурою, встановленою законом, та у передбаченій законом формі.

– *обґрунтованості* – даний принцип вимагає застосування аналогії закону лише на основі знань про об'єктивно істинні юридичні факти, які передбачені гіпотезою норми права.

– *доцільності* – потрібно вибирати саме ту норму, яка найефективнішим та найоптимальнішим способом дасть можливість досягти мети правового регулювання[1].

У деяких випадках на необхідність застосування аналогії закону прямо вказується в статті нормативно-правового акту. Наприклад у ст. 716 ЦК зазначено, що до договору міни застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, положення про договір поставки, договір контрактації або інші договори, елементи яких містяться в договорі міни, якщо це не суперечить суті зобов'язання. Таке положення, коли у нормах права міститься вказівка на застосування норм, що регулюють одні відносини, до інших відносин отримало назву «легальна аналогія» і може розглядатись як прийом правового регулювання.

2. *Міжгалузева аналогія* (субсидіарне застосування законодавства) тобто вирішення ситуації (за наявності прогалини) на підставі норм, які містяться у спорідненій галузі законодавства. Наприклад, у статті 8 СК зазначено: «якщо особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами не врегульовані цим Кодексом, вони регулюються відповідними нормами Цивільного кодексу України, якщо це не суперечить суті сімейних відносин». А у ст. 9 ЦК зазначено: «положення цього Кодексу застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових та сімейних відносин, якщо вони не урегульовані іншими актами законодавства.

Умовами міжгалузевої аналогії є:

– відсутність норм, які спеціально регулюють дані відносини;

– наявність таких норм у суміжних галузях законодавства, однорідних з тими, в яких відбувається субсидіарне застосування;

– однорідність методу правого регулювання.

3. *Аналогія права* означає вирішення справи (за наявності прогалини у законодавстві та відсутності аналогічної правової норми) на підставі принципів інституту чи галузі права або загальних принципів права.

При застосуванні аналогії права повинен діяти режим законності. Орган, який застосовує аналогію права, повинен обґрунтовувати своє рішення загальними положеннями нормативно-правових актів, що

[1] Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 458.

визначають цілі і призначення всього комплексу норм, принципами правового регулювання, які закріплені в законодавстві.

Аналогія права передбачає дотримання наступних умов:

– наявність загальної правової урегульованості даного випадку;

– відсутність подібної норми у цій, а також у спорідненій галузі законодавства.

Режим законності вимагає від процесу застосування аналогії права дотримання таких правил:

– рішення за аналогією не припустимо, якщо воно заборонено законом;

– використання аналогії можливе лише у випадках дійсної відсутності норм права, дійсної прогалини в законодавстві;

– обставини випадку, що підлягає вирішенню, і обставини, які закріплені в нормі права, повинні мати суттєву правову схожість;

– вироблене в ході використання аналогії правове рішення має бути мотивованим;

– рішення за аналогією не повинно суперечити чинному законодавству;

– пошук аналогічної норми повинен починатися з аналізу відповідної галузі законодавства, потім розповсюджуватись на інші галузі і лише після цього – на принципи;

– суспільні відносини, до яких застосовується аналогія, повинні знаходитись в сфері правового регулювання і хоча б принципово бути врегульовані правом.

При застосуванні аналогії права істотне значення мають принципи права, які закріплюються в Конституції. Оскільки норми Конституції України є нормами прямої дії, то суб'єкт правозастосування може мотивувати рішення в справі, посилаючись на конституційні норми.

Отже, застосування аналогії є лише подоланням прогалин в законодавстві оскільки прогалини не ліквідуються. Усунення прогалин в законодавстві є обов'язком правотворчих органів.

Контрольні питання:

1. Сформулюйте поняття реалізації норм права.
2. Наведіть форми реалізації норм права.
3. Сформулюйте поняття застосування норм права.
4. Розкрийте вимоги до застосування норм права.
5. Назвіть стадії застосування норм права.
6. Сформулюйте поняття правозастосовного акту.
7. Сформулюйте поняття прогалини в праві.
8. Основним способом усунення прогалини в законодавстві є видання.
9. При застосуванні аналогії права істотне значення мають принципи права, які закріплені.

10. Назвіть способи подолання та усунення прогалин в праві.

Корисні джерела для підготовки до занять:

1. Атаманова Н. Проблемні питання застосування норм права. *Підприємництво господарство і право*. №2. 2021. С. 164-169
2. Бобровник С. В. Правозастосовні акти: природа, сутність та місце в системі законодавства. *Правова держава*. Київ, 2019. Вип. 30. С. 35–43
3. Капцова Т. Прогалина в праві як передумова застосування юридичної аналогії. *Підприємництво господарство і право*. №3. 2021. С. 90-98
4. Макушев П. В., Хрідочкін А. В. Теорія правозастосування : навчальний посібник / П. В. Макушев, А. В. Хрідочкін. Дніпро : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 360 с.
5. Мартинишин Г. Й. Логіко-філософські основи правозастосування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2017. 18 с.
6. Назарук Ю. Теоретичні характеристики правозастосовного акта. Підприємництво, господарство і право. Київ, 2017. № 3. С. 217–220
7. Орловський О. Застосування норм права соціального захисту: теоретико-правовий аспект. *Право і суспільство*. №2. 2020. С. 64-70
8. Перепелюк А. М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект) : дис. ... канд. юрид : 12.00.01. Київ, 2016. 224 с.
9. Правозастосування : навч. посіб. / О. А. Назаренко та ін. / За заг. ред. С. Д. Гусарєва. Київ : НАВС, ФОП Маслаков, 2020. 160 с.
10. Сердюк А. Доктринальні підходи до видової диференціації категорії акт застосування норм права. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. Вип. 3 (87). 2019. С. 177-190
11. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова та ін.] ; за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.
12. Циппеліус Р. Методика правозастосування / Упоряд. Б. Шлоер ; пер. з нім. Р. Корнута. Київ : Юстініан, 2016. 191 с.

ТЕМА 10
ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У суспільному житті люди постійно вступають між собою в різні відносини з приводу трудової діяльності, побутового обслуговування, торговлі, дозвілля, освіти, охорони здоров'я, державної служби тощо, тобто вони постійно підтримують між собою соціальні зв'язки. Такі зв'язки обумовлюються певними правилами, які встановлено правовими нормами. Правові відносини є різновидом соціальних зв'язків, які виникають між людьми на основі юридичних норм. Засвоєння основних положень цієї теми дасть змогу здобувачеві вищої освіти чітко розмежовувати класичні суспільні відносини від специфічних відносин, які виникають (чи будуть виникати), змінюються, припиняються в їх професійній діяльності

§ 10.1. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Між людьми, їх об'єднаннями та спільнотами постійно виникає безліч відносин, які потребують урегулювання шляхом встановлення певних правил поведінки їх учасників. Суспільство виробило значну кількість таких правил поведінки (соціальних норм). Це норми моралі, звичаї, корпоративні норми, норми права та ін. Кожен вид соціальних норм спрямований на регламентацію певного кола суспільних відносин, які й одержують своє найменування відповідно до назви норм, що їх регулюють. Відповідно до цього *відносини в суспільстві, що врегульовані нормами права, називаються правовими відносинами (далі – правовідносини)* [1].

В юридичній літературі виокремлюють два основних підходи до інтерпретації правовідносин: перший пов'язаний з інтерпретацією правовідносин через їх зв'язок з юридичним нормативом (нормою права); другий – це діяльнісний підхід до визначення правовідносин.

Перший класичний підхід може бути представлений дефініцією, що **правовідносини** *– це свідомі вольові суспільні відносини, що виникають і здійснюються на основі норм права, учасники яких пов'язані закріпленими в нормах права взаємними правами та обов'язками, реалізація яких забезпечується можливістю застосування державного примусу.*

Другий, діяльнісний підхід визначає правовідносини як правову форму соціальної взаємодії суб'єктів права з метою реалізації інтересів і досягнення результатів, що передбачені законом, або не суперечать закону чи іншим джерелам права.

Правовідносинам притаманні такі суттєві ***ознаки,*** а саме:

[1] Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – С. 194

– *є різновидом суспільних відносин*. Правовідносини виникають між людьми, їх об'єднаннями та спільнотами як суб'єктами права з приводу соціального блага або забезпечення будь-яких законних інтересів;

– *є свідомо-вольовими відносинами*, оскільки до свого виникнення вони проходять крізь свідомість людей та для їх виникнення необхідна воля як мінімум одного з учасників. Щоправда, правовідносини можуть виникати та припинятися поза волею (інтересом) їх учасників (наприклад, особа стосовно якої було вчинено протиправне діяння, вимушено, не з власної волі набуває статусу суб'єкта кримінально-правових відносин);

– *виникають із приводу соціального блага або забезпечення будь-яких інтересів,* які виступають як передумова правовідносин;

– *виникають, тривають, змінюються, призупиняються, припиняються або відновлюються на основі норм права*;

– *учасники правовідносин пов'язані між собою суб'єктивними правами та юридичними обов'язками*. Сторони в правовідносинах виступають як уповноважені та зобов'язані особи, де права й інтереси одних осіб можуть бути реалізовані через виконання обов'язків іншими;

– *охороняються державою і в разі потреби забезпечуються силою державного примусу*.

Правовідносини можуть виникнути лише за наявності необхідних передумов. Під **передумовами виникнення, зміни і припинення правовідносин** *розуміють певний комплекс різних за змістом взаємопов'язаних юридичних явищ, взаємодія яких тягне за собою рух правовідносин*. Виокремлюють загальні (матеріальні) та спеціальні (юридичні) передумови виникнення правовідносин.

Загальні (матеріальні) передумови виникнення, зміни і припинення правовідносин:

– *наявність не менше двох суб'єктів права як учасників правовідносин*;

– *об'єкт правовідносин* – певні інтереси або блага як матеріальні, так і не матеріальні, з приводу яких, або з приводу захисту яких, суб'єкти правовідносин вступили у відносини між собою.

Спеціальні (юридичні) передумови виникнення правовідносин:

– *нормативно-правова основа*, характерною ознакою якої виступають відповідні норми права, що регулюють певний вид суспільних відносин;

– *правосуб'єктна основа*, що визначає здатність особи до участі в тому чи іншому виді правових відносин;

– *юридико-фактична основа,* тобто певні юридичні факти (фактичні склади) реальної дійсності, з наявністю яких норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення відповідних прав і обов'язків правосуб'єктної особи (може розглядатись і як передумова правовідносин, і як структурний елемент).

Сучасне суспільство характеризується значною кількістю і складністю зв'язків, що виникають між людьми та їх об'єднаннями. Ці відносини мають різну спрямованість, вони різні за кількістю учасників, що обумовлює ті або інші особливості правових норм, які регулюють конкретні соціальні відносини. Різноманіття суспільних відносин і особливості норм права, що їх регламентують, обумовлюють виникнення правовідносин, які багато в чому відрізняються між собою.

Правовідносини, залежно від певних ознак та критеріїв поділяють на ***види***[1]***:***

За спеціально-юридичними функціями права:

– *регулятивні,* які виникають у результаті правомірної поведінки суб'єктів і в яких поведінка їх учасників повністю відповідає нормам права, тобто є правомірною;

– *охоронні,* які виникають з факту неправомірної поведінки суб'єктів як негативна реакція держави на таку поведінку. До цього виду відносяться правовідносини, в ході яких відбувається притягнення суб'єкта за вчинене правопорушення до юридичної відповідальності.

За рівнем індивідуалізації суб'єктів:

– *відносні,* в яких точно визначені права й обов'язки всіх учасників (відносно кожного) – як уповноважених, так і зобов'язаних. Наприклад, відносними правовідносинами є договори купівлі-продажу – домовленості, в межах яких права й обов'язки сторін (продавця і покупця) визначені вичерпно й однозначно;

– *абсолютні,* в яких визначена лише одна уповноважена сторона, що є носієм певного суб'єктивного права, а всі інші суб'єкти (абсолютно кожний) визнаються зобов'язаними не заважати здійсненню уповноваженим своїх прав. Прикладом можуть бути відносини власності, в яких завжди точно визначений власник певних об'єктів, а абсолютно всі інші суб'єкти визнаються зобов'язаними поважати і не перешкоджати здійсненню прав власника.

За предметом правового регулювання:

– *конституційно-правові.* Своєрідність конституційних правовідносин, учасниками яких є правоохоронні органи, зумовлена: особливим юридичним змістом цих відносин; права і обов'язки суб'єктів конституційних правовідносин за участю правоохоронних органів бувають двох видів: перші безпосередньо здійснюються в певних відносинах, інші реалізуються на підставі норм інших галузей права, що конкретизують вказані права та обов'язки; мають особливий склад суб'єктів – учасників цих відносин;

– *адміністративно-правові.* Специфічними рисами адміністративно-правових відносин у діяльності правоохоронних органів є: ці відносини виникають у особливій сфері державного управління; аналіз адміністративно-правових відносини в діяльності правоохоронних

[1] Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – С. 196

органів дозволяє зробити висновок, що їх об'єкт відрізняється від об'єкта інших правових відносин. Його специфіка зумовлена компетенцією правоохоронних органів, а також формами і методами їх діяльності; саме в адміністративно-правових відносинах правоохоронні органи виступають безпосередньо як органи примусу, в той же час тісно пов'язані з населенням, тим самим слугують у ролі інструменту формування ставлення населення до суб'єктів правоохоронної системи; цей вид правовідносин є основним змістом діяльності Національної поліції;

– *кримінально-процесуальні*. Правовідносини пронизують усі стадії кримінального процесу. У кримінальному процесі немає дій, що вчиняються поза правовідносинами, як і немає учасників кримінального процесу, які могли б реалізувати свої права або виконати обов'язки поза правовідносинами. Класифікацію правовідносин за предметом правового регулювання можна продовжувати перераховуючи існуючі галузі права.

За кількістю суб'єктів:

– *прості,* що відбуваються лише між двома суб'єктами (сторонами), наприклад купівля-продаж, де сторонами є продавець і покупець;

– *складні,* учасниками яких є три і більше суб'єктів (сторін), наприклад судове засідання, сторонами якого можуть бути суд, обвинувачений, захисник, обвинувач, свідки, експерти тощо.

За розподілом прав і обов'язків між суб'єктами:

– *односторонні,* в яких кожна сторона відносно іншої має або лише права, або лише обов'язки. До таких відноситься, наприклад, видача довіреності;

– *двосторонні,* в яких кожна із сторін має як права, так і обов'язки. Наприклад, навчання студента у вищому навчальному закладі є правовідношенням, у якому кожна із сторін (студент і вищий навчальний заклад) мають по відношенню один до одного як права, так і обов'язки.

За характером обов'язків:

– *активні,* в яких зобов'язаний суб'єкт повинен вчинити певні дії, наприклад студент своєчасно повинен підготувати дипломну роботу;

– *пасивні,* в яких зобов'язаний суб'єкт повинен утриматись від вчинення певних дій, наприклад студент повинен не вчиняти дій, що порушують дисципліну під час проведення навчальних занять.

За характером волевиявлення сторін:

– *договірні,* для виникнення яких необхідне волевиявлення (згода) як уповноваженої, так і зобов'язаної сторони (наприклад, договір охорони);

– *управлінські,* для виникнення яких досить волевиявлення лише уповноваженої сторони (наприклад, накладення адміністративного стягнення).

За часом тривалості:

– *короткочасні,* що завершуються одноактною реалізацією учасниками правовідносин своїх прав і обов'язків (наприклад, поліцейський поінформував водія про тимчасову заборону проїзду у

зв'язку дорожньо-транспортною пригодою);

– *триваючі,* що не завершуються одноактною реалізацією прав і обов'язків (наприклад, пенсійні правовідносини).

За субординацією в правовому регулюванні:

– *матеріально-правові відносини,* що виникають на основі норм матеріального права та є юридично первинними (наприклад, адміністративно-правові, цивільно-правові та інші);

– *процесуально-правові відносини,* що виникають на основі норм процесуального права та є похідними від матеріальних правовідносин (наприклад кримінально-процесуальні, цивільно-процесуальні тощо).

§ 10.2. СТРУКТУРА ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

В юридичній літературі при розкритті будови правовідносин використовують терміни «структура», або «склад». Вживаючи термін «склад», зосереджують увагу на елементах правовідносин, а використання терміна «структура» дозволяє окрім окреслення елементів правовідносин підкресли також логічний взаємозв'язок між ними. *Система (організованість) правовідносин розкривається через їх структуру*. **Структура правовідносин** – *основні елементи правовідносин і спосіб юридичного зв'язку між ними з приводу соціального блага або забезпечення будь-яких інтересів*[1].

Правовідносини є конструкцією, що складається з таких **елементів**:

– *суб'єкти правовідносин;*

– *об'єкти правовідносин;*

– *зміст правовідносин;*

– *юридичні факти.*

Суб'єкти правовідносин – *це учасники правових відносин, які виступають носіями взаємних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.*

Види суб'єктів правових відносин:

– *люди (фізичні особи)* – громадяни певної держави, іноземці (громадяни інших держав), біпатриди (громадяни двох чи більшої кількості держав), апатриди (особи без громадянства жодної держави);

– *спільноти* – народ (нація), територіальні громади, трудові й навчальні колективи, інші соціальні групи (демографічні, соціально-економічні, професійні тощо);

– *об'єднання* – державні (держава в цілому, її організації – органи держави, державні установи, державні підприємства) і громадські (громадські організації, громадські рухи, органи громадської самодіяльності, недержавні підприємства й установи).

Люди, спільноти та їх об'єднання відповідно до норм права володіють *правосуб'єктністю*, тобто передбаченою нормами права здатністю бути

[1] Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – С. 198

учасниками правовідносин.

Правосуб'єктність – *здатність виступати суб'єктом правовідносин, що складається з правоздатності та дієздатності*. Правосуб'єктність є соціально-юридичною властивістю особи: вона має дві сторони – *соціальну* та *юридичну*. *Соціальна сторона* правосуб'єктності виражається в тому, що ознаки суб'єктів права законодавець не може обирати довільно – вони визначаються як самим життям, так і інтересами, потребами та закономірностями суспільного розвитку. *Юридична сторона* – полягає в тому, що ознаки суб'єктів права обов'язково повинні бути закріплені в нормах права. У теорії права є достатньо обґрунтована точка зору, яка полягає в тому, що правосуб'єктність може розглядатися як свого роду суб'єктивне юридичне право – «право на право».

Правосуб'єктність – це самостійна правова категорія, що існує поряд із правами і обов'язками. Вона свідчить про правову здатність особи бути носієм цих прав і обов'язків, тобто правосуб'єктність – не кількісне вираження прав суб'єкта, а постійний громадянський стан особи; не саме володіння правами, а передумова, здатність здобувати і здійснювати суб'єктивні права.

До *соціально-юридичних властивостей правосуб'єктності* відносять такі характеристики особи:

Правоздатність – *здатність особи мати суб'єктивні юридичні права та юридичні обов'язки.*

Розрізняють такі види правоздатності:

– *загальна правоздатність* – загальна здатність суб'єкта мати права й обов'язки, закріплені в нормах права. У людини загальна правоздатність виникає з моменту її народження і припиняється з її смертю;

– *галузева правоздатність* – здатність суб'єкта мати права та обов'язки, закріплені певною галуззю права. Існування такої правоздатності обумовлено тим, що в різних галузях права строки виникнення правоздатності визначаються по-різному. Слід зауважити, що цивільне право відходить від розуміння правоздатності як статичного явища. Так, ч. 3 ст. 25 ЦК передбачає, що у встановлених законом випадках, здатність фізичної особи мати окремі права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням нею відповідного віку. Таким чином, правоздатність – це така правова категорія, яка розвивається динамічно. Наприклад, фізична особа, якій виповнилось 14 років, має право вільно обирати місце проживання (ч. 2 ст. 29 ЦК);

– *спеціальна правоздатність* – здатність суб'єкта мати права та обов'язки, що пов'язана з особливими знаннями, уміннями, навиками, якими повинен володіти суб'єкт права (президента, судді, водія громадського транспорту тощо) [1].

Головним змістом правоздатності фізичних осіб є не реальні права

[1] Правознавство : навч. посіб. / М. М. Пендюра, О. Я. Лапка, А. Л. Калінюк та ін. – К. : 7БЦ, 2022. – С. 67

учасників правовідносин, а принципова можливість їх мати. Правоздатність людини невід'ємна від особистості, її неможливо відібрати, вона не може нікому передаватися, але вона у визначених законом випадках може бути обмежена. Юридична особа здатна мати такі права і обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Правоздатність юридичних осіб є завжди спеціальною.

Дієздатність – *здатність особи своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки*. Включає в себе *правочиноздатність* і *деліктоздатність*.

Таким чином, на відміну від правоздатності, дієздатність характеризує можливості індивіда шляхом виконання певних дій оволодівати тими чи іншими правами й обов'язками, а також здатність індивіда своїми діями реалізовувати їх на практиці. Саме наявність дієздатності обумовлює можливість особи, яка досягла певного віку і має закінчену середню освіту, здійснювати певні дії, в результаті яких вона стає студентом вищого навчального закладу.

Рівень дієздатності індивідів залежить від певних факторів:

– *віку*. Повною мірою дієздатність виникає з досягненням повноліття (18 років). До цього часу неповнолітні мають часткову або неповну дієздатність, яка доповнюється дієздатністю їх батьків або осіб, які їх замінюють;

– *стану психічного та фізичного здоров'я*. Особи, визнані в установленому законом порядку душевнохворими, вважаються такими, що не усвідомлюють своїх дій та їхніх наслідків, а тому не можуть бути суб'єктами багатьох правовідносин і не притягаються до юридичної відповідальності, хоча б їх дії мали ознаки правопорушення;

– *рівня і ступеня освіти та низки інших обставин*. Так, слідчим Національної поліції може бути лише особа яка здобула вищу юридичну освіту.

Враховуючи відповідні фактори дієздатності, в ЦК визначено такі ***рівні***: *часткова, неповна, повна, обмежена, недієздатність особи.*

Часткова дієздатність встановлюється для малолітніх осіб (що не досягли 14 років).

Неповна дієздатність встановлюється для фізичних осіб віком від 14 до 18 років (неповнолітніх осіб).

Повна дієздатність настає при досягненні фізичними особами 18 річного віку (повноліття), а також можливе *набуття* повної цивільної дієздатності в разі реєстрації за рішенням суду шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття. Повна цивільна дієздатність може бути *надана* фізичній особі яка: а) досягла 16 років і працює за трудовим договором; б) є неповнолітньою і яка записана матір'ю або батьком дитини; в) досягла 16 років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю (за наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника та (або) органу опіки та піклування).

Обмежена дієздатність фізичної особи встановлюється судом, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Також суд може обмежити цивільну дієздатність особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Недієздатною фізична особа може бути визнана судом, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Правочиноздатність – *здатність суб'єкта правовідносин особисто своїми діями вчиняти правочини.*

Деліктоздатність – *здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене нею правопорушення*. Рівень деліктоздатності залежить від тих самих факторів, що й рівень дієздатності. Деліктоздатність фізичної особи залежить від осудності (здатності віддавати собі звіт у своїх діях і керувати ними) і досягнення певного віку. Вік настання адміністративної відповідальності складає в Україні 16 років, загальний вік настання кримінальної відповідальності встановлений на такому ж рівні, а знижений – на рівні 14 років.

Слід зазначити, що серед суб'єктів правових відносин особливе місце посідають *юридичні особи*, якими відповідно до ст. 80 ЦК є організації, створені і зареєстровані в установленому законом порядку, наділені цивільною правоздатністю і можливістю бути позивачем та відповідачем у суді. Правоздатність, дієздатність і деліктоздатність юридичної особи виникають одночасно, з моменту її державної реєстрації і припиняються з її ліквідацією, яка фіксується виключенням юридичної особи з державного реєстру. Правосуб'єктність юридичної особи носить *спеціальний* характер. Вона має здійснювати тільки ті дії, які зафіксовані в її установчих документах. Наприклад, підприємство може виробляти певні матеріальні блага і не має здійснювати функції фінансової установи.

Правосуб'єктність мають як суб'єкти права, так і суб'єкти (учасники) правовідносин, що дає певну підставу для їх ототожнення. Але коректніше розмежовувати ці поняття. По-перше, суб'єкти права є тільки потенційними учасниками правовідносин. По-друге, володіння правами та їх втілення в життя (реалізація) є можливими і поза правовідносинами (наприклад, це втілення в життя загальних норм, що встановлюють правовий статус і компетенцію суб'єкта права, тобто безперешкодне використання суб'єктом юридичних прав та виконання суб'єктивних юридичних обов'язків – без конкретних зв'язків або відносин між суб'єктами права). По-третє, суб'єкт права може володіти лише однією з перелічених характеристик, що складають правосуб'єктність, а саме правоздатністю (дитина, недієздатна особа), що є достатнім для володіння правами. Набуття прав та виконання юридичних обов'язків від імені таких осіб здійснюють їх законні представники (батьки,

усиновлювачі, опікуни). Таким чином, поняття «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин» співвідносяться як загальне та окреме явище. Суб'єкт правовідносин – це суб'єкт права, що є учасником правовідносин. Так само поняття «суб'єкт правовідносин» та «учасник правовідносин» співвідносяться як загальне та окреме явище. Усі суб'єкти правовідносин – це особи потенційно здатні бути учасниками правовідносин, а учасники правовідносин – це люди, спільноти, об'єднання, які беруть реальну участь у конкретних правовідносинах.

Оскільки суб'єкт правовідносин – це завжди і суб'єкт права, то його загальну характеристику потрібно пов'язувати з правосуб'єктністю і правовим статусом. Різноманітні зв'язки права і людини можуть бути охарактеризовані через призму правового статусу. **Правовий статус** – *це закріплене правове положення фізичних та юридичних осіб у певній системі суспільних відносин*. **Структура правового статусу** *включає:*

– *правові норми та принципи, що встановлюють даний статус;*
– *правосуб'єктність;*
– *основні права, свободи та обов'язки;*
– *правові принципи і правові гарантії;*
– *законні інтереси;*
– *громадянство (або інший зв'язок чи відношення до держави);*
– *юридичну відповідальність*[1].

Законний інтерес – *це усвідомлена суб'єктом права необхідність задоволення своїх потреб способом, що допускається, але прямо не передбачений чинним законодавством*. Суб'єктивне право, юридичний обов'язок і законний інтерес є об'єктами правової охорони.

Ознаки законного інтересу:

– законний інтерес виражається в *простому юридичному дозволі,* який можна сформулювати таким чином: «дозволено все, що прямо не заборонено»;

– законним визнається тільки інтерес, *що не суперечить суспільним інтересам*. Так, не можна назвати законним інтерес монополіста-виробника в встановленні надвисокої ціни на вироблений товар;

– забезпечує *прагнення суб'єкта користуватися конкретним соціальним благом*. Наприклад, працівник має право зажадати підвищення заробітної платні, оскільки його благополуччя є його законним інтересом;

– визнається приводом звернення до компетентного органу (але тільки в певних випадках) якщо законний інтерес носить приватний характер, наприклад, інтерес громадянина у встановленні його невинуватості. Загальні ж законні інтереси (наприклад, інтерес у благополуччі громадян похилого віку), як правило, не можуть слугувати підставою для звернення до державних органів;

– на відміну від суб'єктивного права законному інтересу не *відповідає*

[1] Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – С. 202

чий-небудь обов'язок задовольняти останній або сприяти його реалізації, проте ніхто не має права заборонити особі діяти заради здійснення своїх законних інтересів.

У правовій доктрині аналізується значна кількість правових статусів, але їх узагальнення дозволяє виокремити основні три ***види,*** що співвідносяться між собою як загальне, особливе й одиничне:

– загальний правовий статус – це статус особистості як громадянина держави, члена суспільства. Він визначається перш за все конституцією і не залежить від різних поточних обставин (переміщення по службі, сімейного стану, посади, виконуваних функцій), є єдиним і однаковим для всіх, характеризується відносною статичністю, узагальненістю. Зміна змісту цього статусу залежить від волі законодавця, а не від кожної окремої особи. Загальний правовий статус є базовим, вихідним для всіх інших;

– спеціальний (родовий) правовий статус – відображає особливості положення певних категорій громадян (наприклад, іноземців, студентів, інвалідів, працівників правоохоронних органів тощо). Вказані соціальні групи, базуючись на загальному конституційному статусі громадянина, можуть мати додаткові права, обов'язки, пільги, передбачені чинним законодавством. Вдосконалення цих статусів – одне із завдань юридичної науки;

– індивідуальний правовий статус – фіксує особливості правового положення конкретної людини у суспільстві. Він є «проекцією» загального і спеціального статусів на конкретного індивіда, інакше кажучи, це сукупність персоніфікованих прав та обов'язків людини. Індивідуальний правовий статус є рухомим, динамічним, він змінюється разом з тими змінами, які відбуваються в житті людини.

Відмінність у правовому статусі осіб полягає в розбіжностях, пов'язаних з природними чинниками (статус дитини, статус пенсіонера, статус жінки) та у розбіжностях, пов'язаних із юридичними чинниками (статус депутата, статус в'язня, статус посадової особи).

Суб'єкти права вступають у правові відносини з метою задоволення своїх інтересів і потреб. Інакше кажучи, для суб'єкта права правовідносини є юридично регламентованим способом досягнення певних соціальних благ. Ці *матеріальні, духовні й інші соціальні блага, які слугують задоволенню інтересів і потреб суб'єктів, з приводу яких і заради досягнення яких вони вступають у правовідносини та наділяються взаємними суб'єктивними правами та юридичними обов'язками, називаються* **об'єктами правовідносин.**

У правовій доктрині можна виокремити дві основні теорії відносно «об'єкта правовідносин». Так, *моністична теорія* (О.С. Іоффе) визнає об'єктом правовідносин лише поведінку людей. *Плюралістична теорія* (М.С. Шаргородський) визнає багатоманітність об'єктів правовідносин.

Коло можливих об'єктів правовідносин визначається чинними нормативно-правовими актами. Усі можливі об'єкти правовідносин

поділяють на такі ***види***:

– *засоби виробництва* – об'єкти, за допомогою яких створюється новий продукт. Це можуть бути заводи, окремі верстати, машини, механізми тощо. Для суб'єкта, який займається інтелектуальною діяльністю, засобом виробництва може бути комп'ютер, для художника – пензлі, для письменника – авторучка тощо;

– *предмети споживання* – предмети, призначення яких полягає в задоволенні життєвих потреб людей (продукти харчування, одяг, житло тощо);

– *продукти духовної (інтелектуальної) творчості людини* – твори літератури, образотворчого мистецтва, наукові твори;

– *особисті немайнові блага людини* – здоров'я, ім'я, життя, честь, гідність;

– *поведінка певних суб'єктів* – можливість відвідувати заняття в навчальному закладі, вистави в театрі, визначення в поведінці суб'єкта складу правопорушення;

– *результати поведінки суб'єктів* – ремонт побутової техніки, будівництво будинку;

– *гроші та цінні папери* – облігації, заставні розписки;

– *стан природних об'єктів* – заповідники, екологічна чистота водосховищ тощо.

У сучасній юриспруденції не визнається об'єктом правовідносин людина (яка може бути лише суб'єктом правовідносин). Разом з тим, історія людської цивілізації знає рабовласницькі відносини, при яких раб був об'єктом купівлі-продажу («річчю, що говорить»).

Об'єкт правовідносин необхідно відрізняти від об'єкта права, під яким розуміють предмет правового регулювання, тобто соціальна сфера, що піддається правовому впливу.

Правові відносини поєднують у собі фактичні відносини між людьми та юридичні норми, що регулюють ці відносини. Таким чином, зміст правовідносин складають права й обов'язки учасників правовідносин, закріплені у правових нормах, а також реальна поведінка учасників з реалізації цих прав і обов'язків та її результати. У зв'язку з цим розрізняють *юридичний* і *фактичний* зміст правовідносин.

Юридичний зміст правовідносин утворюють зафіксовані в нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників (сторін).

Суб'єктивне право *розуміється як встановлена нормами права міра можливої поведінки уповноваженої особи для задоволення її інтересів і потреб, яка забезпечується відповідними юридичними обов'язками інших (зобов'язаних) осіб.*

Структура суб'єктивного права:

– *праводія*, тобто право поводити себе відповідним чином (право на свої дії);

– *правовикористання,* тобто можливість користуватись відомим

соціальним благом;

– *правовимога,* тобто право вимагати відповідної поведінки від інших суб'єктів, як мають юридичні обов'язки (право на чужі дії);

– *праводомагання,* тобто право звертатися до держави за захистом свого юридичного права, в тому числі, і використання міжнародного захисту конвенційних прав і свобод людини.

Види суб'єктивних прав:

– *громадянські (особисті)* (до них належать права: на життя, свободу і особисту недоторканність; недоторканість житла; охорону приватного життя; таємність листування й телефонних розмов, поштових, телеграфних та інших повідомлень; захист приватного життя особи; визначення національності; користування рідною мовою, а також свобода пересування й вибору місця проживання, свобода совісті (ст. ст. 27, 29 – 35 Конституції України));

– *політичні* (політичні права, пов'язані з наявністю громадянства України та на відміну від особистих прав, адресованих Конституцією України «кожному», належать тільки громадянам. Реалізація цих прав дає змогу громадянам брати участь у політичному житті суспільства, управлінні державою (ст. ст. 36, 38 – 40 Конституції України));

– *соціально-економічні* (належать до таких важливих сфер життя як власність, трудові відносини, здоров'я, відпочинок, і слугують забезпеченню матеріальних, духовних, фізичних та інших соціально-значущих потреб й інтересів особи (ст. ст. 13, 14, 41, 42 Конституції України – економічні; ст. ст. 43 – 49 Конституції України – соціальні), їх реальність робить державу соціальною, тобто такою, що забезпечує належний рівень життя людини, її вільний розвиток);

– *культурні* (до культурних прав і свобод належать право на освіту, свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. ст. 53, 54 Конституції України));

– *права-гарантії* (гарантії конституційних прав і свобод людини закріплені Конституцією України (ст. ст. 55 – 57, 59, 64). До них належать права на судовий захист, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, знання кожним своїх прав і обов'язків, правову допомогу, а також неприпустимість обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина).

Юридичний обов'язок – *це покладена нормами права на зобов'язану особу й забезпечена можливістю застосування засобів державного примусу міра необхідної поведінки, яку вона повинна здійснювати в інтересах уповноваженої особи.*

Структура юридичного обов'язку включає:

– *зобов'язання дією*, тобто здійснювати певні дії;

– *зобов'язання необхідною поведінкою,* тобто не перешкоджати контрагенту користуватись тим благом, по відношенню до якого він наділений правом;

– *зобов'язання виконанням*, тобто реагувати на законні вимоги правомочної сторони;

– *зобов'язання претерпінням (позбавленням)*, тобто нести юридичну відповідальність у разі відмови від виконання юридичних обов'язків або несумлінного їх виконання, в тому числі, і необхідність держави-порушниці конвенційних зобов'язань понести встановлену відповідальність.

Аналіз положень Конституції України дозволяє виокремити наступні *обов'язки* громадян:

– *неухильно додержуватись Конституції та законів України;*

– *не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей;*

– *сплачувати податки і збори у порядку і розмірах, встановлених законом;*

– *подавати щорічно декларації про майновий стан та доходи за минулий рік;*

– *не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині та відшкодовувати завдані збитки;*

– *захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України;*

– *шанувати державні символи України;*

– *відбувати військову службу відповідно до закону.*

Невиконання юридичного обов'язку є юридичним фактом для виникнення правоохоронних відносин, в межах яких реалізується юридична відповідальність.

Таким чином, юридичний зміст правовідносин закріплений у нормах права своєрідним юридичним сценарієм правовідносин і визначає те, як вони повинні забезпечуватись у реальній дійсності.

Фактичний зміст правовідносин – *це рівень реального здійснення юридичних прав і обов'язків учасниками правовідносин*[1].

Фактичний зміст правовідносин показує, в якій мірі фактична поведінка їх учасників відповідає юридичному змісту правовідносин, тобто те, як вони відбуваються або відбулися у реальній дійсності. Виходячи з цього, можна стверджувати, що будь-яке правопорушення є результатом невідповідності фактичного змісту певних правовідносин його юридичному змісту.

Розглянемо такі правовідносини, як навчальні заняття у вищому закладі освіти з точок зору деяких складових його юридичного та фактичного змісту.

Елементом юридичного змісту цих правовідносин є обов'язок студентів своєчасно, без запізнень з'явитись в аудиторії для проведення заняття, якісно підготуватись до семінарських і практичних занять, не користуватись шпаргалками при написанні контрольних робіт та при підготовці до відповіді на екзаменах тощо.

[1] Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – С. 206

Те, наскільки своєчасно студенти з'являються в аудиторії, реальний рівень підготовки до занять та іспитів, реальна кількість студентів, які не користуються шпаргалками, утворюватимуть фактичний зміст даних правовідносин.

Юридичний зміст є завжди типовим для певного виду правовідносин, а фактичний зміст – завжди унікальний, неповторний. Наприклад, всі покупці супермаркету здійснюють юридично однакові дії (оплачують ціну купленого товару), але фактична поведінка у кожного різна (різні товари, суми грошей, наявність або відсутність дисконтних карток тощо).

§ 10.3. ЮРИДИЧНІ ФАКТИ ЯК ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ, ЗМІНИ ТА ПРИПИНЕННЯ ПРАВОВІДНОСИН У ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Юридичний факт – *це фрагмент соціальної ситуації (або не існуюча соціальна ситуація або припущення стосовно неї), що має значення для суб'єктів права в зв'язку з реалізацією їх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, властивості якої описані у тексті нормативно-правового акта як знання про умови, за наявності яких здійснюється реалізація норми (норм) права.*

Наведене визначення дає можливість виділити матеріальну та нормативну складові юридичного факту.

***Ознаки матеріальної складової юридичних фактів** є:*

1) конкретні, індивідуальні;

2) несуть у собі інформацію про стан суспільних відносин, що входять до предмета правового регулювання;

3) певним чином виражений зовні;

4) складаються з наявних або відсутніх визначених явищ матеріального світу.

До ознак, що характеризують нормативну складову юридичного факту відносять обставини:

1) безпосередньо або опосередковано передбачені нормою права;

2) зафіксовані у встановленій законодавством процедурно-процесуальній формі. Більшість юридичних фактів мають правове значення, як правило, лише у тому випадку, коли вони належним чином оформлені і посвідчені (у вигляді документів, довідок, журнального запису тощо);

3) викликають передбачені нормами права юридичні наслідки.

Класифікація юридичних фактів також має як теоретичне, так і практичне значення. В теоретичному плані за допомогою класифікації юридичних фактів здійснюється вивчення правовідносин. З практичної сторони їх класифікація відіграє важливу роль для законодавців та практичних працівників органів, що застосовують норми права. У першому випадку вона сприяє точному і неухильному відбору та

закріпленню юридичних фактів в нормах права, у другому - допомагає зрозуміти специфіку юридичних фактів, що є необхідною умовою для здійснення правозастосовної діяльності.

Критерії класифікації юридичних фактів:

За вольовим критерієм юридичні факти поділяються на:

– діяння – юридичні факти, настання яких залежить від волі суб'єктів правовідносин (вчинки людини, акти державних органів і таке інше). Під діянням в юридичній науці розуміють не тільки активні, позитивні дії (угоди, адміністративні акти), але і бездіяльність людей у тих випадках, коли норма права зобов'язує їх до активних дій;

– події визначаються як обставини, настання яких не залежить від волі та свідомості людини, наприклад, смерть та народження людини, спливання часу, явища стихійного характеру і таке інше. Ми ж підтримуємо точку зору, згідно якої більшість подій в своєму зародження можуть залежати від волі людини (народження людини, повінь, пожежа і т. ін.), але в своєму подальшому розвитку вони виходять з-під контролю. Такого роду обставини називаються «*відносними подіями*».

За відношенням до права:

– правомірні – це вольова поведінка суб'єктів правовідносин, яка відповідає приписам правових норм, і не суперечить їх суб'єктивним правам і обов'язкам учасників правовідносин.

Наукою вироблена низка критеріїв ***поділу правомірних юридичних фактів діянь***:

– *за суб'єктом*: діяння громадян, держави, організацій;

– *за спрямуванням волі на юридичні наслідки*: юридичні акти, юридичні вчинки, результативні правові дії;

– *за галузевою належністю*: профілюючі, процесуальні та спеціальні;

– *за способом здійснення*: здійснювані особисто, здійснювані через представника;

– *за способом документального закріплення*: оформленні, неоформлені;

– *за способом вираження*: мовчання, жест, дії, бездіяльність.

Підставою для виникнення, зміни та припинення правовідносин є не тільки правомірні, але й протиправні діяння.

Питання про протиправні діяння завжди викликало великий науковий та практичний інтерес. В. Ісаков пропонує класифікувати ***неправомірні діяння за такими ознаками***:

за ступенем суспільної небезпеки: кримінальні правопорушення та проступки;

за суб'єктом: діяння індивідів, організацій;

за об'єктом: проти особи, суспільного і державного ладу, в сфері економіки і та ін.;

за галузями права: кримінальні, адміністративні, цивільні, трудові та інші;

за формою вини: навмисні, необережні;

за мотивом: хуліганські, корисливі та інші.

За характером наслідків вчені-цивілісти поділяють юридичні факти на такі що:

– *встановлюють право* (з їх існуванням пов'язане виникнення правовідносин);

– *змінюють право* (наявність цих фактів спричиняє зміну правовідносин, що вже існують);

– *припиняють право* (це такі обставини, наявність яких призводить до припинення правовідносин, що вже існують);

– *перешкоджають виникненню або трансформації права* (це обставини, наявність яких зумовлює правову неможливість виникнення, зміни, припинення тощо правовідносин. Наприклад, недієздатність фізичної особи є перешкодою для виникнення у неї цивільних прав і обов'язків внаслідок її власних дій);

– *поновлюють право* (до них належать обставини, наявність яких спричиняє поновлення прав, що існували раніше (у випадку появи особи, яка визнана померлою, суд скасовує відповідне рішення, і фізична особа має право жадати від інших осіб повернення майна, що їй належить (ст. 48 ЦК)).

За характером дії юридичні факти поділяються на:

факти однократної дії – *це обставини, що мають юридичне значення лише в одному конкретному випадку*. Вони існують дуже короткий відрізок часу і зникають, але за своє коротке «життя» встигають породити правові наслідки (народження, смерть, каліцтво, подання заяви, прийняття рішення та інше);

факти-стани (фактів безперервної дії) – до станів відносяться громадянство, шлюб, родинні відносини, свояцтво, трудовий стаж, непрацездатність тощо. Факти-стани можуть відноситись як до фактів подій, так і фактів-дій.

У правовій літературі класифікацію фактів-станів за системою ознак особистості наводить А. Костюков, виділяючи ***наступні стани***, що характеризують:

загальні фізіологічні ознаки особистості (стать, вік, здоров'я);

найбільш загальні соціальні ознаки особистості (національність, громадянство, місце проживання);

сімейно-побутові відносини (шлюб, наявність дітей);

трудову діяльність і спосіб отримання доходів (робітник, службовець, студент, учень, знаходиться на утриманні);

суспільно-політичну діяльність (обрання в органи влади і місцевого самоврядування, присвоєння почесних звань);

відношення до правопорядку (судимість).

За складом:

прості юридичні факти – *це конкретна фактична передумова, що складається з одного елементу - юридичного факту*;

складні юридичні факти *являють собою певну сукупність елементів одного юридичного факту, необхідну для настання правових наслідків*. Прикладом складного юридичного факту може бути факт, що породжує правовідносини, які передують факту реєстрації юридичної особи. **Елементами його є:** рішення засновника про створення юридичної особи, статутні документи, заява, сплата мита. ***Для складних юридичних фактів характерні наступні ознаки:*** по-перше, вони повинні формуватися не менш чим двома елементами; по-друге, для них характерний як вільний порядок накопичення елементів, так і послідовний порядок; по-третє, складним юридичним фактам, за загальним положенням, не передують конкретні юридичні умови, так як вони тут набувають статусу елементів правотворюючої основи.

Вбачається за доцільне детальніше зупинитися на такому виді складних юридичних фактів як фактичний склад.

В юридичній літературі існує значна кількість визначень фактичного складу. Разом з тим, слід прийняти за основу визначення фактичного складу В. Ісакова як системи юридичних фактів, передбачених нормами права, як підстави для настання правових наслідків (виникнення, зміни, припинення правовідносин). А також урахувати висновки зроблені С. Зінченко - юридичні (фактичні) склади як такі не утворюються в якості окремих ланок механізму правового регулювання. Зведені в механічну сукупність, вони неминуче розпадаються на цілком самостійні правові засоби, що відіграють певну роль в процесі руху права.

На нашу думку, викладене свідчить про те, що науковці вживають поняття юридичний склад та фактичний склад як синоніми. Тому в подальшому ми будемо використовувати поняття юридичний (фактичний) склад.

Інша важлива риса юридичного (фактичного) складу полягає у тому, що соціальні ситуації, які входять до нього, утворюють цілісну систему.

за характером зв'язку елементів юридичні (фактичні) склади поділяють:

вільні («прості») - це комплекси фактів, між якими існує вільний, не стійкий зв'язок: факти в складі можуть накопичуватися в будь-якому порядку, важливо лише, щоб в деякий момент вони опинилися разом;

пов'язані («складні») - це система фактів, між якими існує послідовна обумовленість, стійка залежність: факти в складі повинні накопичуватися в жорсткому, суворо визначеному порядку;

змішані - це система фактів, зв'язок між якими є частково «вільною», а частково жорсткою. Так, при пенсійному забезпечені до певного моменту факти можуть накопичуватись в будь-якому порядку, а потім факти повинні накопичуватись в суворо визначеній послідовності: односторонні акт громадянина з заявою про призначення пенсії плюс владний акт компетентного органу державного забезпечення.

за своїм об'ємом юридичні (фактичні) склади поділяються:

завершені – це склади, в яких закінчений процес накопичення юридичних фактів. Вони породжують кінцеві юридичні наслідки – відбувається виникнення, зміна або припинення правовідносин;

незавершені – це склади, в яких процес накопичення юридичних фактів не завершений. Вони можуть породжувати лише проміжні правові наслідки.

За формою прояву:

позитивні – це обставини, з наявністю яких норми права пов'язують певні наслідки;

негативні – це обставини, з відсутністю яких норми права пов'язують певні правові наслідки. Наприклад, наявність у особи хвороби, що перешкоджає вступу до навчального закладу системи МВС – негативний юридичний факт, так як правові наслідки пов'язані саме з відсутністю деякого явища.

Класифікація юридичних фактів на позитивні і негативні має значення для вирішення деяких питань в процесуальних галузях права, що пов'язані з процесом доказування.

Так, наявність вини особи, що завдала шкоди, як і наявність вини особи, що вчинила злочин, є однією з підстав відповідних правовідносин по відшкодуванню шкоди і кримінальних правовідносин з призначення покарання. Наявність вини – позитивний юридичний факт.

Тільки в кримінальному праві необхідно довести наявність цього юридичного факту (до його встановлення судом особа в силу ст. 62 Конституції України вважається невинуватою), а в цивільному процесі, навпаки, особа, що завдала шкоди повинна довести відсутність вини (так як наявність вини особи, що завдала шкоди презумується ч. 2 ст. 1166 ЦК).

За властивістю до збереження об'єктивної форми вираження:

юридичні факти, що зберігають об'єктивну форму протягом відносно тривалого часу (договір про надання охоронних послуг і т. ін.);

юридичні факти, що не зберігають об'єктивну форму (усні висловлювання в яких принижується людська гідність особи, що призвели до її самогубства і т. ін.);

юридичні факти-сліди (сліди від удару блискавки, протокол голосування, слід волочіння тіла, сліди побиття), що дозволяють зробити висновок про наявність відображених юридичних фактів.

У правовій літературі існує точка зору, яку ми підтримуємо, що юридичні факти як підстави виникнення, зміни та припинення конкретних правовідносин можуть бути поділені і за суб'єктами здійснення правоохоронної діяльності. Так, ***типовими юридичними фактами виникнення зміни і припинення конкретних правовідносин суб'єктів правоохоронної системи***, зокрема поліції, є:

✓ заяви, повідомлення, скарги громадян, організацій у зв'язку з правопорушеннями (злочинами, проступками), що готуються або вже вчинені, які працівники поліції зобов'язані розглянути і за наявності законних підстав задовольнити інтереси заявників;

✓ звернення громадян до працівників поліції при реалізації ними своїх прав або виконанні обов'язків, наприклад, при одержані паспорта, дозволу на реєстрацію, на в'їзд у прикордонну зону, на придбання зброї;

✓ виявлення або встановлення фактів правопорушень (кримінальних правопорушень, проступків) і осіб, що їх вчинили;

✓ договори, які укладають служби і підрозділи поліції.

Узагальнюючі юридичні факти як підстави виникнення правоохоронних відносин слід зробити висновок, що основними підставами є:

– спір між суб'єктами права;

– факти соціальних відхилень (тобто невиконання відповідних обов'язків);

– правопорушення.

Що ж стосується неправомірних дій (правопорушень, деліктів) як юридичних фактів, то вони характерні тим, що можуть бути тільки такими, що створюють правовідносини, у деяких випадках – такими, що змінюють їх, або такими, що перешкоджають виникненню правовідносин, але ніколи не бувають такими, що припиняють правовідносини, або такими, що поновлюють права і обов'язки.

§ 10.4. ПРЕЗУМПЦІЇ, ПРЕЮДИЦІЇ, ФІКЦІЇ ТА АКСІОМИ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Правовою презумпцією *називають закріплене в законодавстві припущення про наявність або відсутність певних юридичних фактів, яке може призвести до певних юридичних наслідків.*

Види презумпцій:

За вірогідністю припущення:

– *презумпції, що не можуть бути спростовані* (неспростовні) – це такі припущення щодо існування повного факту, які не потребують доведення і не підлягають сумнівам, спростуванню (наприклад, презумпція недієздатності неповнолітньої особи);

– *презумпції, що можуть бути спростовані* (спростовні) – це такі припущення щодо існування певного факту, які мають юридичне значення доти, доки щодо цього факту не буде встановлено інше (наприклад, презумпція невинуватості особи, презумпція батьківства).

За сферою обігу:

– *загально-правові презумпції* – визнаються такими, що мають значення юридичних фактів у всіх галузях права (наприклад, презумпція знання опублікованих законів);

– *галузеві презумпції* – діють у межах однієї галузі права (наприклад,

цивільно-правова відповідальність власника джерела підвищеної небезпеки, який завдав шкоди особі або її майну; його вина передбачається, якщо шкода не була викликана грубою необережністю або умислом потерпілого).

За ступенем обов'язковості:

– *юридичні* – презумпції, які прямо закріплені в юридичних нормах і тому безумовно обов'язкові для усіх (наприклад, якщо дитина народилася в зареєстрованому шлюбі, презумується, що його батьком є законний чоловік його матері;

– *фактичні* – презумпції, що не отримали закріплення в праві. Так, презумпція наявності права власності у власника речі прямо в законодавстві не закріплена, тому, якщо хтось виявить бажання відібрати цю річ у власника, йому доведеться довести в суді, що в нього є титул права власності на предмет спору.

За субординацією в правовому регулюванні:

– *матеріально-правові* – правові положення про наявність (відсутність) певного юридичного факту при існуванні інших фактів, які можуть мати відношення до іншого суб'єкта цих правовідносин або невизначеного кола осіб; слугують передумовою для існування процесуальної презумпції; вступають в дію тільки при доведені умов їх застосування; завжди можуть бути спростовані шляхом доведення про відсутність фактів, при наявності яких вони застосовуються;

– *процесуально-правові* – виключають необхідність доказування для винесення рішення або вказують суб'єкта, на якого покладається тягар доказування під час розгляду юридичної справи, чим встановлюється порядок застосування норм процесуального права; мають передумовою матеріально-правову презумпцію; завжди витікають з норми права та розподіляють тягар доказування суворо визначено, а не приблизно; не можуть бути спростовані, якщо матеріально-правова презумпція є неспростовною.

Окремо слід наголосити на «наборі» презумпцій, що існують у сфері правоохоронної діяльності (презумпція знання закону; презумпція невинуватості; презумпція добропорядності громадянина; презумпція нерозуміння суспільної небезпеки свого діяння особою, що не досягла на момент вчинення злочину віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність; презумпція цивільно-правової дієздатності дорослої фізичної особи; презумпція об'єктивності суб'єкта правозастосування тощо).

Своєрідним юридичними фактами є і **юридичні фікції.** Юридична фікція була відома ще римському праву (fictio – вигадка). Р. Ієрінг характеризував її як юридичну неправду, освячену необхідністю; вона дозволяє уникати труднощів, замість того, щоб переборювати їх, і являє собою свого роду «технічний обман».

Юридична фікція – *це засіб юридичної техніки, за допомогою якого конструюється явно не існуюче положення (відношення або*

стан), що визнається існуючим та володіє імперативністю, який відіграє роль відсутнього юридичного факту в ситуації незаповнюваної невідомості, що закріплене нормою права. Приклад юридичної фікції наведений в ч. 3 ст. 46 ЦК, яка встановлює: «Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це». Визнання громадянина безвісно відсутнім, померлим, неосудним та інші схожі обставини – це юридичні факти, з якими пов'язані виникнення, зміна або припинення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. І будь-яка невизначеність в їх наявності або відсутності недопустима.

Фікції виконують двояку функцію в правовому регулюванні. З одного боку, вони – юридичні факти, а з іншого – регулятори суспільних відносин. Тому фіктивне законодавче встановлення та закріплення таких положень є не тільки виправданим, але і необхідним.

Види юридичних фікцій:

За метою використання, застосування:

– ***легальні:*** *у залежності від їх обумовленості тими чи іншими реаліями:*

1. породжені реаліями юридичної науки:

– статичні (поняття юридичної особи, екстериторіальність і т. ін.);

– динамічні (наприклад, «якщо повідомлення про відкликання оферти надійшло раніше або одночасно з самою офертою, оферта вважається не отриманою»).

2. породжені антропогенними факторами (наприклад, особа, яка подала заяву про усиновлення, може виявити бажання бути записаною у Книзі реєстрації народжень матір'ю, батьком дитини або повнолітньої особи).

за галузевою ознакою:

1. матеріальні:

– цивільно-правові (фіктивне банкрутство, фіктивний правочин);

– сімейно-правові (фіктивний шлюб, фіктивне усиновлення) та ін.

2. процесуальні:

– цивільно-процесуальні (зміна адреси під час провадження по справі);

– кримінально-процесуальні (фікція істини в кримінальному процесі) та ін.

– ***негативні*** (або фікції «тіньових» технологій – різні фіктивні конструкції, що використовуються в протиправних цілях):

✓ фіктивні події;

✓ фіктивні стани.

За джерелом виникнення:

– конституційні;

– що містяться в законах;

– що містяться в підзаконних актах (у тому числі відомчих і локальних).

Разом з тим, юридичні фікції виникають не тільки на рівні

національного законодавства, тому, на нашу думку, доречно виокремити також фікції, що містяться в міжнародно-правових актах (наприклад, фікція загальної волі держави або фікції державоподібних утворень).

Правові презумпції та фікції явища схожі в окремих моментах, навіть за певних обставин можуть сполучатися одна з одною, але в той же час досить різнопорядкові, щоб ототожнювати їх. Так, З.М. Черніловський у своїй статті приводить досить цікавий приклад подібного сполучення з французького права, в якому передбачається, що у випадку одночасної загибелі чоловіка та дружини в авіаційній або автомобільній катастрофі, чоловік вважається померлим першим, його майно переходить до дружини, а від неї – до її родичів. Таким чином, заснована на медичній статистиці презумпція більшої тривалості життя жінок перетворюється в цьому випадку в юридичну фікцію.

Правові аксіоми *представляють собою самоочевидні інститути, що не потребують доказів*. За своєю соціальною природою вони відображають достовірні знання, що вироблені людством і зафіксовані в нормах права, або такі, що витікають з їх змісту. *Це найпростіші юридичні судження емпіричного рівня, що склалися в результаті багатовікового досвіду соціальних відносин і взаємодії людини з навколишнім середовищем*. Аксіома в сфері юриспруденції, на наш погляд, це припущення про фрагменти дійсності (об'єктивно-реального буття світу) в часі, просторі, русі, їх адекватності гіпотезам норм права (юридичним фактам).

Соціальна цінність аксіом полягає у тому, що вони використовуються не тільки як докази, але і впливають на долю інших юридичних фактів в їх складних складах.

Теорія та правозастосовна практика опираються на аксіоми як на докази, вихідні засади. Окремо взяті або в сукупності вони виступають юридичними фактами, породжуючи відповідні наслідки (будь-які сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого або платника податків; закон зворотної сили не має; що не заборонено, те дозволено; один свідок – не свідок тощо).

Правові аксіоми повинні містити знання про:

– *правові стимули* – правові спонукання до законослухняної поведінки, які створюють умови для задоволення власних інтересів суб'єкта (наприклад, пільга, право на власність тощо);

– *правові обмеження* – правові стримування протиправної поведінки, які створюють умови для задоволення інтересів контр-суб'єкта, охорони і захисту суспільства (наприклад, обмеження дієздатності дітей; встановлені законом виборчі обмеження тощо).

Завдання юридичної науки – здійснити добір таких правових аксіом, додержання яких виключало б розбіжність поведінки людини з законом. Завдання юридичної практики – впровадити їх у правосвідомість громадян через ефективну професійну діяльність юриста-фахівця.

Правові аксіоми відрізняються від правових презумпцій тим, що, по-

перше, аксіоми неспростовні, а презумпції навпаки, можуть бути спростовані, по-друге, аксіома містить стверджувальні або заперечувальні судження, являючи собою очевидні та достовірні знання, а презумпція таких властивостей не має – це лише приблизне узагальнення, що підтверджує (спростовує) знання про клас фактів, про нові знання, наукове передбачення.

Також, розглядаючи специфічні юридичні факти слід згадати про преюдиції. **Преюдиція** – *виключення заперечуваності юридичної вірогідності одного разу доведеного факту*. Якщо суд або інший юрисдикційний орган уже встановив певні факти (після їх перевірки і оцінки) й закріпив це у відповідному документі, то вони визнаються преюдиціальними – такими, що при новому розгляді справи вважаються встановленими, істинними, такими, що не потребують нового доказування. Як справедливо зазначає В.С. Ковальський, у правоохоронній діяльності досить поширеним є правило преюдиційності, за яким встановлені уповноваженою особою юридичні факти або правовідносини апріорі є істинними. Ці юридичні факти можуть бути переглянуті лише при додержані певних процедурних правил (слідчі документи – за вмотивованим поданням прокурора або обґрунтованим оскарженням адвоката тощо).

Таким чином, правові презумпції, юридичні фікції, преюдиційні факти та правові аксіоми, будучи юридичними фактами, не лише створюють сприятливу обстановку в правотворчості та правозастосовній практиці, але і є підставами складних правовідносин із захисту та охорони прав та законних інтересів особи, суспільства і держави, в чому і полягає їх соціальна цінність.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення правовідносин. Якими ознаками вони характеризуються.
2. Які Ви знаєте наукові підходи до розуміння поняття «правові відносини».
3. За якими критеріями здійснюється класифікація правовідносин.
4. Розкрийте юридичний і фактичний зміст правовідносин.
5. Покажіть співвідношення змісту і складу правовідносин.
6. З яких елементів складається правосуб'єктність фізичних осіб.
7. Як співвідносяться поняття «суб'єкт права», «суб'єкт правовідносин» та «учасник правовідносин».
8. Що визнається об'єктом правовідносин за моністичною та плюралістичною теоріями.
9. Які елементи складають зміст суб'єктивного юридичного права та суб'єктивного юридичного обов'язку.
10. Дайте визначення юридичного факту, за якими критеріями вони класифікуються.

Корисні джерела для підготовки до занять:

1. Бочаров Д. О. Правові відносини / Д. О. Бочаров // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права України ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; редкол. вид.: В. Я. Тацій (голова) та ін. ; редкол. тому: О. В. Петришин (голова) та ін. – Харків : Право, 2017. – С. 545–552

2. Ваньчук І. Д. Система правового регулювання суспільних відносин: теоретико-методологічний аспект [Текст] : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ваньчук Ігор Дмитрович ; Приват. ВНЗ Ун-т Короля Данила. Івано-Франківськ, 2018. 16 с.

3. Дотримання прав людини в правоохоронній діяльності : навч. посіб. / І. П. Андрусяк, Д. Є. Забзалюк, П. М. Лепісевич, В. Я. Марковський, Н. В. Мельник ; Львів. держ. ун-т внутрішніх справ ; за заг. ред. Д. Є. Забзалюк. – Львів : ЛьвДУВС, 2019. – 319 с.

4. Завальний А. М. Методологічні та теоретичні основи пізнання юридичних фактів : [монографія] / А. М. Завальний.– К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2011. – 96 с.

5. Загальна теорія права : підручник / [О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін.] ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.

6. Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студ.-юристів за ред. д-ра юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021, 576 с.

7. Легуша С. М. Правові відносини і правовий зв'язок: проблеми співвідношення / С. М. Легуша // *Правова держава*. – 2008. – Вип. 19. – С. 90 – 99.

8. Легуша С. М. Правові відносини як форма і результат правової діяльності / С. М. Легуша // *Часопис Київського університету права*. – 2006. – № 1. – С. 25 – 30.

9. Правознавство : навч. посіб. / М. М. Пендюра, О. Я. Лапка, А. Л. Калінюк та ін. – К. : 7БЦ, 2022. – 548 с. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/21736/1/%d0%9f%d1%80%d0%b0%d0%b2%d0%be%d0%b7%d0%bd%d0%b0%d0%b2%d1%81%d1%82%d0%b2%d0%be%202022%20%283%29.pdf

10. Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.

11. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.

ТЕМА 11
ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ

Вивчення питань цієї теми надасть можливість здобувачам ступеня вищої освіти отримати знання про поняття, ознаки структуру правової культури, її види та функції, правові цінності, правову культуру і правову свідомість працівників поліції, їх ознаки та функції, правове виховання та його механізм, загальні та спеціальні формами правового виховання працівників поліції

§ 11.1. ПРАВОВА КУЛЬТУРА СУСПІЛЬСТВА ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ: ВЗАЄМОВПЛИВ І ВЗАЄМОДІЯ

Культура – *це історично розвинута багатогранна система створених людиною матеріальних і духовних цінностей, соціокультурних норм, а також способи їх поширення та використання, процес самореалізації і розкриття творчого потенціалу особистості та суспільства в різних сферах життя*.

Однією з найактуальніших проблем у розвитку сучасних демократичних процесів є формування правової культури, бо саме вона є основною економічного, політичного та ідеологічного піднесення нації.

Правова культура акумулює досягнення суспільства в сфері права, роль правових ідеалів та цінностей суспільства, досягнення держави у сфері прав і свобод людини, їх гарантій та ін. Зв'язок правової культури з правом, правосвідомістю, правомірною поведінкою, юридичною діяльністю відрізняють її від інших форм культури (моральної, політичної, етичної тощо)[1].

У науковій юридичній літературі *правову культуру, в залежності від її носія (суб'єкта), поділяють на*:

– правову культуру суспільства;

– правову культуру соціальної групи;

– правову культуру особи.

Кожному з цих суб'єктів притаманні свої цінності, досягнення, склад, характерні риси, функції та інше.

Існують також й інші види правової культури. Зокрема, за рівнями та глибиною пізнання правових явищ виділяють побутову (характеризується невисоким рівнем узагальнення правових знань, які використовуються особами у повсякденному житті в міру реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків), професійну (притаманна особам які спеціально займаються правовою діяльністю, мають глибоке знання законодавства, правильне розуміння принципів права і механізму правового регулювання, професійне ставлення до права

[1] Власенко В. П. Конструктивна роль правової культури у формуванні громадянського суспільства. *Митна справа*. 2012. №1 (79), ч. 2, кн. 1. С. 7-14.

і практики його застосування) та наукову правову культуру (відображає наукові знання щодо сутності, характеру і взаємодії правових явищ); за характером існування правової культури розрізняють відкриту (таку, що взаємодіє з іншими правовими культурами, сприймаючи її надбання) та закриту (таку, що не взаємодіє з іншими правовими культурами, обмежуючись власними надбаннями як єдино правильними); за характером прояву – зовнішня правова культура (охоплює юридичну діяльність та її наслідки) і внутрішня правова культура (особисті переконання, почуття та уявлення про правові категорії тощо)[1].

Правова культура суспільства *визначається як система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відбивають в правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності*[2].

Ознаки правової культури суспільства:

– є системою правових цінностей;

– правові цінності відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу;

– правові цінності відбивають в правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності.

Поняття «цінність» у наукових джерелах визначається як позитивна значимість дій, процесів, явищ для людини і суспільства. Цінність носить об'єктивний характер і не залежить від її відображення у свідомості людини, вона є явищем, що становить благо для певного суспільства.

Цінність можна визначити як об'єктивну властивість процесів, подій, явищ, які мають позитивне значення у задоволенні потреб та інтересів особи і суспільства, спонукаючи цим самим до суспільного прогресу, керуючись принципами природного права.

Сучасне завдання правових цінностей полягає в тому, щоб бути орієнтирами у всебічній гуманізації суспільства, у підпорядкуванні соціальних процесів потребам та інтересам людини.

Правові цінності *розуміються як конкретні соціально-правові явища, правові засоби і механізми. До них відносять*: свобода, справедливість, безпека людини, визначеність та гарантованість загальних прав і свобод людини, забезпечення істини при вирішенні юридичних справ, принципи права, демократичні основи формування державних органів, гарантії справедливого судочинства тощо[3].

Відповідно до соціологічного опитування у 2020 році, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька

[1] Теорія держави і права. Академічний курс : [підручник] / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ. 2006. 688 с.

[2] Теорія держави і права : [навчальний посібник] / А. Колодій, С Лисенков, В. Пастухов, В. Сумін, О. Тихомиров. За ред. В.В. Копєйчикова. Київ. 1995. 190 с.

[3] Власенко В. П. Правові та моральні цінності у нормативному регулюванні діяльності поліції. *Наше право*. 2012. №2, ч.1. С. 30-35.

Кучеріва у співпраці з Центром про права людини ZMINA за підтримки Програми розвитку ООН (ПРООН) в Україні, найбільш цінним для українців є: свобода (на першому місці), далі справедливість, безпека, гідність, відповідальність, рівність, вільний розвиток особистості, законослухняність, порядок, матеріальна забезпеченість[1].

Процес засвоєння правових цінностей в юридичній літературі, називають **правовою соціалізацією**, в процесі якої особа, упродовж усього свого життя, засвоює правові знання, норми і цінності суспільства до якого вона належить. Правова соціалізація відіграє важливу роль у складному процесі – відтворення і подальшого розвитку правових інститутів та загальноприйнятих цінностей у суспільстві. Тому, за допомогою правових цінностей, в процесі правової соціалізації особи відбувається перетворення засвоєних знань, переконань, умінь тощо в особисті правові орієнтири, внаслідок чого формується правосвідомість, правова позиція, правовий досвід, тобто певний рівень правової культури в цілому.

Правова культура відображає такі зрізи правової реальності (правової системи):

– структурно-функціональний;

– аксіологічний (оцінний).

Структурно-функціональний зріз уможливлює розкриття статики (структурного аспекту) і динаміки (функціонального аспекту) правової культури. Структурний аспект (статика) правової культури характеризує її склад, внутрішню будову; функціональний (динаміка) – виникнення, розвиток і взаємодію елементів правової культури між собою і з іншими соціальними явищами, насамперед моральною, політичною та іншими культурами.

Аксіологічний (ціннісний) зріз розкриває систему цінностей, створених у ході розвитку суспільства і накопичених людством в галузі права, тобто все те, що належить до правового прогресу.

Кожне суспільство виробляє свою модель правової культури. Рівень сформованості правової культури залежить від людського фактора та культури особистості, рівня вихованих морально-правових цінностей, правової свідомості, вміння застосовувати правові знання, рівня освіченості, відповідальності під час виконання професійних обов'язків, правових переконань тощо[2].

Структурними елементами правової культури суспільства є:

– правосвідомість;

– правомірна поведінка;

---

[1] Українці активніше захищають свої права: результати опитування. Соціологічне опитування у 2020 році. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у співпраці з Центром про права людини ZMINA за підтримки Програми розвитку ООН (ПРООН) в Україні. URL: https://pon.org.ua/novyny/8390-ukrayinc-aktivnshe-zahischayut-svoyi-prava-rezultati-opituvannya.html

[2] Лєбєдєва Ю. О. Особливості формування правової культури в українському суспільстві. *Politology bulletin*. 2020. Iss. 84. С. 128-146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pv_2020_84_12

– юридична практика;

– стан законності та правопорядку.

Функції правової культури – *це основні напрями впливу правових цінностей на свідомість і поведінку особи, а також на стан законності та правопорядку в державі.*

Функціями правової культури є:

– *пізнавально-правоосвітня* покликана сприяти узгодженню суспільних, групових і особистих інтересів шляхом усвідомлення особою необхідності створення гідних умов життя та праці, забезпечення соціальної справедливості, можливості всебічного розвитку людини. Ця функція пов'язана зі створенням правових і моральних гарантій для забезпечення загальнолюдських цінностей, таких як чесність і порядність, доброта й милосердя, моральний самоконтроль і совісність, людська гідність і свобода вибору;

– *регулятивна* – забезпечує ефективне функціонування всіх елементів правової системи з метою досягнення якісного стану законності та правопорядку в державі;

– *ціннісно-нормативна* – забезпечує співставлення особистої поведінки та поведінки інших осіб або соціальних груп, рівня розвитку законодавства, стану законності і правопорядку тощо із існуючими в суспільстві правовими цінностями та проектування правомірної поведінки відповідно до цих цінностей;

– *прогностична* функція дає особі можливість реально оцінювати перспективи розвитку правової системи відповідної країни і прогнозувати орієнтири власної поведінки у правовому полі;

– *комунікативна* функція правової культури забезпечує ідейно-правові зв'язки громадян, спадкоємність правового досвіду і вдосконалення суспільства, формування й підвищення правової культури індивідів;

– *інтегративна* функція забезпечує об'єднання всіх правових інститутів з правовою поведінкою та правовою діяльністю в єдине ціле, досягнення політичного і юридичного консенсусу як адекватного розуміння змісту й цінностей правових приписів усіма членами суспільства.

Правова культура особи – *це обумовлені правовою культурою суспільства ступінь і характер прогресивно-правового розвитку особистості, що забезпечують її правомірну поведінку.*

Правова культура особи включає:

– переконаність у необхідності та соціальній корисності правомірної поведінки;

– знання та повагу до права;

– уміння користуватися законами й іншими правовими актами під час реалізації норм права.

Правова культура особи сприяє виробленню стилю правомірної поведінки, що формується в залежності від:

– ступеня засвоєння і прояву цінностей правової культури суспільства;

– специфіки професійної діяльності;

– деонтологічних вимог професійної діяльності;

– індивідуальної творчості кожної особистості.

Показником правової культури особи є її соціально корисна, бажана та допустима з точки зору громадянського суспільства правомірна поведінка.

Однією із суттєвих передумов розбудови правової, соціальної держави є професійна правова культура як невід'ємна частина процесу формування правової культури та її результат. У такому разі проблема підвищення рівня професійної правової культури набуває надзвичайної актуальності у вирішенні суспільних завдань по зміцненню законності та правопорядку в суспільстві.

У структурі професійної правової культури виділяють елементи *суб'єктивного характеру* (професійні правові знання, вміння та навички, професійний досвід, професійна етика, професійно-значущі якості особистості тощо) та *об'єктивного характеру* (професійні завдання, професійні інтереси, професійно-юридичні ідеали, професійні правові цінності тощо)[1].

Професійна правова культура *є однією із форм правової культури суспільства, що характеризується ступенем правового розвитку суб'єктів професійної діяльності та специфікою її функцій та завдань.*

Одним із видів професійної правової культури є правова культура працівників поліції, що включає ідеологічні та поведінкові елементи, характеризує специфічний зріз соціального буття, пов'язаного з правоохоронною та правозастосовною діяльністю і складається в процесі виконання службових обов'язків.

Правову культуру працівників поліції доцільно також розглядати як компонент правової культури суспільства, бо саме остання, як єдине ціле, визначає світоглядну спрямованість професійної діяльності працівників поліції.

Правова культура працівників поліції – *це сукупність загальнолюдських та правових цінностей, що виступають основою при визначенні завдань поліції та спрямовані перш за все на охорону прав, свобод людини і громадянина, забезпечення безпеки, законності та правопорядку в суспільстві*[2].

Властивостями правової культури працівників поліції є:

– становить сукупність загальнолюдських та правових цінностей (людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, права та свободи;

[1] Сливка С. С. Філософсько-правові проблеми професійної культури юриста [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Львівський інститут внутрішніх справ. Львів. 2002. 405 с.

[2] Власенко В. П. Правова культура працівників міліції в сучасних умовах (аксіологічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ. 2013. 20 с.

справедливість, рівність, демократія, верховенство права, законність, безпека суспільства та інше);

– *правові цінності є основою під час формування правової позиції, основ правової свідомості та завдань працівників поліції, що відбувається через розуміння цінностей суспільства, змісту норм права*. Вплив правових цінностей та правових орієнтацій сприяє самоорганізації та взаємодії в колективі, гармонізації знань про бажані та допустимі моделі поведінки (ціннісно-правовими орієнтаціями є активна громадська позиція щодо необхідності правомірної поведінки, забезпечення верховенства права, прав та свобод людини і громадянина, прогресивності демократичного та безпечного розвитку суспільства тощо);

– *професійні правові знання виступають основою у забезпеченні загальнолюдських та правових цінностей і характеризуються особливим обсягом, глибиною та соціальним призначенням* (знання про: форми, засоби, способи та методи забезпечення прав і свобод людини та громадянина, інтересів суспільства і держави; тактику дій поліції щодо протидії злочинності; особливості залучення і мобілізації населення щодо спільного забезпечення безпеки та правопорядку тощо);

– *професійна компетентність, що характеризується кваліфікованим застосуванням спеціальних теоретичних та практичних знань, умінь і навичок для повної й ефективної реалізації прав та обов'язків працівників поліції*. Ідея компетентнісного підходу – одна з відповідей на питання: який результат професійної підготовки є необхідним? Йдеться про компетентність як про одиницю виміру фахово-професійної освіченості правоохоронця.

§ 11.2. ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА ПРАВОСВІДОМОСТІ

Правосвідомість є важливим елементом правової культури. Оскільки рівень засвоєння суспільством, соціальною групою чи окремою особою правових цінностей, їх правові орієнтири та переконання, ставлення до закону, суду, правоохоронних органів, юридичних засобів, механізмів та процедур впливає на стан правової культури.

Отже, правова культура тісно пов'язана з правосвідомістю. Правова культура є ширшою за змістом ніж правосвідомість, так як включає не тільки психологічні та ідеологічні елементи, але й стан правотворчості та реалізації права, юридичну діяльність та її результати.

Як і будь-яка діяльність, що здійснюється без порушень чинного законодавства, так і діяльність працівників поліції (правоохоронних органів) є ефективною за умови чіткого усвідомлення її мети, цілей, завдань, засобів, кінцевого результату тощо. *Правосвідомість працівників поліції характеризується* високим рівнем, обсягом та глибиною правових знань, розумінням корисності, необхідності і справедливості застосування норм права.

Правосвідомість – *це форма суспільної свідомості, що відображає ставлення особи (соціальної групи, суспільства) до права, похідних від нього правових явищ та майбутнього стану правопорядку.*

Ознаки правосвідомості:

– правосвідомість є специфічною формою суспільної свідомості;

– зміст правосвідомості складають правові ідеї, теорії, почуття, настрої, емоції, концепції тощо, на основі яких формується ставлення особи (соціальної групи, суспільства) до права, похідних від нього правових явищ та майбутнього стану правопорядку;

– правосвідомість є визначальним чинником правомірної поведінки під час реалізації норм права.

Основні функції правосвідомості:

– *когнітивна* – пізнання правової дійсності з подальшим її відображенням у теоріях, доктринах, концепціях, почуттях тощо;

– *правоутворююча (правоформуюча)* – утворення (формування) соціально-необхідних норм права;

– *оціночна* – критична оцінка наявної системи норм права, правового регулювання, шляхів оновлення законодавства та інше;

– *праворегулююча* – забезпечує належну правомірну поведінку особи під час реалізації норм прав.

Структурно правосвідомість складається з таких елементів:

– *правової психіки,* що є результатом емпіричного сприйняття правової дійсності, її відображення у правових знаннях, уявленнях, мотивах, переживаннях, почуттях, емоціях, оцінках тощо;

– *правової ідеології,* основою якої є система правових принципів, ідей, теорій, доктрин, концепцій, що є результатом наукового аналізу закономірностей виникнення, розвитку та функціонування права, його найсуттєвіших характеристик і соціального значення.

Види правосвідомості:

1. За суб'єктами (носіями) правосвідомості:

– *індивідуальна* – сукупність правових поглядів, почуттів, емоцій, переконань тощо конкретної особи;

– *групова* – виражає ставлення до права, та інших правових явищ, їх оцінку з боку формальних і неформальних соціальних груп, відображає їх загальні інтереси і потреби;

– *суспільна* – виражає ставлення всього суспільства до права, відображає його інтереси.

2. З точки зору глибини відображення правової дійсності:

– *буденна* – складається стихійно, під впливом конкретних умов життя, особистого життєвого досвіду, правової інформації тощо та відображає загальні знання про право;

– *наукова* формується шляхом наукових досліджень закономірностей виникнення, розвитку та функціонування права, його сутнісних властивостей. Сприяє вдосконаленню юридичної практичної діяльності;

– *професійна* – це система специфічних правових ідей, поглядів, орієнтацій, способів сприйняття правової дійсності тощо, що характеризується цілісністю, практично орієнтованістю й зумовленістю юридичними (професійними) обов'язками. Суб'єктами такої правосвідомості є особи, які мають відповідну вищу юридичну освіту та здійснюють нормотворчу, правоохоронну, правозастосовну діяльність на професійній основі.

§ 11.3. ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ

Питання виховання, освіти, соціалізації особи постійно перебувають у центрі уваги держав, які прагнуть імплементувати загальновизнані ціннісно-правові засади формування та реалізації державної політики у сфері освіти. До них можна віднести ціннісно-правові засади Європейського освітнього простору, що зафіксовані в нормативних документах міжнародного й регіонального значення. Такі засади слугують підґрунтям формування та реалізації державної політики у сфері освіти й виховання[1]. Правове виховання представляє собою комплекс заходів, що здійснюються різними державними і недержаними організаціями, спрямований на формування у громадян такої правової культури, яка охоплювала б усе передове в галузі знань про державу і право, поєднувала б ці знання з практикою, перетворювала б їх на правомірну поведінку всіх членів суспільства.

Отже, **правове виховання** – *це діяльність держави та/або інших суб'єктів з метою формування в особи (правоохороноця) правових орієнтацій, поваги до права, належного рівня правових знань, переконаності у необхідності та соціальній корисності правомірної поведінки тощо*.

До структурних елементів механізму правового виховання можна віднести:

– організаційну систему правового виховання, яка складається з суб'єктів, об'єктів правовиховної діяльності;

– форми правового виховання – зовнішній вираз правовиховної діяльності;

– методи правового виховання – сукупність певних способів, прийомів впливу на правосвідомість і поведінку об'єктів;

– засоби правового виховання – всі матеріальні та нематеріальні засоби, що використовуються у процесі правового виховання.

Суб'єктами правового виховання *можуть бути державні (трудові колективи, заклади освіти тощо) та недержавні організації,*

[1] Власенко В.П. «Ціннісно-правові засади Європейського простору вищої освіти. *Освіта на Луганщині*. № 4 (61). Сєвєродонецьк. 2020. С. 9-12. URL: https://drive.google.com/file/d/1kdCkvyBhH91kCMBWA59SlKdegnSkAW4D/view

що проводять правовиховну роботу (профспілки, представники консультативних місій тощо).

Об'єктом правового виховання є *особистість конкретного працівника поліції, окремі категорії працівників, колективи та їх* правова культура.

Засобами правового виховання є: *нормативно-правові акти, акти застосування норм права, медіа (радіо, телебачення, газети, журнали), культурно-освітні установи (кінотеатри, театри, будинки культури), наукова та навчальна література.*

Форми правового виховання – *це зовнішній вираз правовиховної діяльності та організації виховного процесу, в яких реалізується взаємодія вихователя і вихованців у різних умовах. Форми, в поєднанні з методами виховання, оптимізують роботу і дозволяють досягти поставленої мети*[1].

Формами правового виховання працівників поліції є **загальні** та **спеціальні.**

Загальні форми (правова обізнаність, правова пропаганда та агітація, правове самовиховання тощо):

– *правова обізнаність полягає* у здійсненні комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення умов для набуття громадянами належного обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації ними своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків[2].

Правова обізнаність може здійснюватись під час здобуття освіти (первинна професійна підготовка поліцейських, здобуття ступеня вищої освіті за спеціальністю право та правоохоронна діяльність тощо) із застосуванням сучасних інформаційних технологій, зокрема елементів дистанційного навчання.

Метою правової обізнаності є підвищення рівня юридичної грамотності населення щодо існуючих гарантій прав і свобод людини та механізмів їх реалізації і захисту, формування правової культури у суспільстві, подолання правового нігілізму, популяризації правових способів розв'язання проблем людей в Україні для поліпшення доступу кожного до правосуддя [3].

[1] Класична педагогіка: Навч. посібн. / Л. С. Нечипоренко, Я. В. Подоляк, В. Г. Паснюк. – Х.: Основа, 1998. – С. 214.

[2] Про Національну програму правової освіти населення. Указ Президента України від 18.10.2001 № 992/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001#Text

[3] Про реалізацію правопросвітницького проекту "Я маю право!" у 2020-2022 роках. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.07.2019 № 552-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-2019-%D1%80#Text

Реалізація концепції правової обізнаності здійснюється Міністерством юстиції разом з Координаційним центром з надання правової допомоги, іншими міністерствами та центральними органами виконавчої влади, обласними та Київською міською державними адміністраціями за участю органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань відповідно до плану заходів, затвердженого Міністерством юстиції (наприклад, Наказ Міністерства юстиції від 22.08.2019 № 2633/5 «Про затвердження Плану заходів Міністерства юстиції України з реалізації правопросвітницького проєкту «Я маю право!» у 2020-2022 роках»).

Реалізація концепції правової обізнаності може здійснюватись шляхом інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права у відповідних сферах, зокрема через засоби масової інформації, шляхом запровадження телефонних «гарячих ліній», організації зустрічей з громадянами за місцем проживання, виготовлення та розповсюдження відповідних інформаційних матеріалів тощо;

– *правова пропаганда* – це форма правового виховання, що полягає у формуванні високого рівня правової культури суспільства шляхом роз'яснення загальних засад державної політики у правовій сфері, поширення правових цінностей, знань, ідей, правової інформації тощо;

– *правова агітація* – це форма правового виховання, що полягає у здійсненні на свідомість особи правового впливу з метою схиляння її до вчинення конкретного правомірного діяння.

Правова пропаганда та агітація як форми правового виховання поліцейських можуть здійснюватись під час проведення лекцій, диспутів, наукових конференцій, симпозіумів, «круглих столів», зустрічей з відомими юристами-науковцями, працівниками правоохоронних органів, суду тощо.

В результаті правової пропаганди та агітації зміцнюється повага до права та переконання особи (правоохоронця) в необхідності правомірної поведінки, підвищується відповідальне ставлення до виконання службових обов'язків;

– *правове самовиховання* – це цілеспрямований та системний процес, під час якого особа самостійно ознайомлюється із правовою інформацією, правовими цінностями, здобуває правові знання, що є основою для формування її ціннісних орієнтирів, мотивів та мети правомірної поведінки.

Спеціальні форми (службова підготовка, підвищення кваліфікації, спеціалізація, перепідготовка, стажування тощо).

– *службова підготовка* – система заходів, спрямованих на закріплення та оновлення необхідних знань, умінь та навичок працівника поліції з урахуванням специфіки та профілю його службової діяльності.

Реалізація службової підготовки передбачає визначення порядку планування, проведення та обліку занять, здійснення контролю знань, умінь та навичок осіб молодшого, середнього та вищого складу Національної поліції України (наприклад, наказ МВС України від 26.01.2016 № 50 «Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України»);

– *підвищення кваліфікації* – підвищення рівня готовності працівника поліції до виконання її професійних завдань та обов'язків або набуття особою здатності виконувати додаткові завдання та обов'язки шляхом набуття нових знань і вмінь у межах професійної діяльності або галузі знань;

– *спеціалізація* – складова спеціальності, що передбачає профільну спеціалізовану освітньо-професійну чи освітньо-наукову програму підготовки працівників поліції;

– *перепідготовка* – професійне навчання, спрямоване на оволодіння працівниками поліції іншою професією;

– *стажування* – набуття працівником поліції досвіду виконання завдань і обов'язків певної професійної діяльності або галузі знань[1].

Методи правового виховання – *це сукупність способів і прийомів однорідного за своєю педагогічною функцією впливу на свідомість, волю, психіку і поведінку особи (правоохоронця), що здійснюються з врахуванням здібностей, їх загальних та індивідуальних властивостей і залежно від конкретної правовиховної ситуації та полягають у вирішенні завдань і досягненні мети виховання.*

Методами правового виховання є:

– *методи заохочення та примусу* передбачають собою сукупність моральних, матеріальних прийомів і засобів стимулювання кращих результатів різнопланової діяльності працівників поліції та примушування їх розвивати, вдосконалювати свої кращі якості і утриматися від порушення норм права й службової дисципліни. Основними прийомами примусу, що використовуються у правовиховній роботі з працівниками поліції, є: нагадування, попередження, вимога

[1] Про затвердження Положення про організацію післядипломної освіти працівників Національної поліції. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 24.12.2015 № 1625. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0076-16#Text

усунути недоліки, заборона, попередження про притягнення до юридичної відповідальності.

– *особистий приклад* – це цілеспрямований, планомірний і системний вплив на свідомість і поведінку працівників поліції шляхом особистої участі керівника, педагога у виконанні службових завдань;

– *метод тренування* сприяє доведенню необхідних в діяльності працівників поліції умінь до автоматизму з мінімальним ризиком помилитись;

– *метод змагання* надає можливість створити атмосферу здорового суперництва, рівняння на лідерів, стимулювання співпраці між усіма учасниками правовиховного процесу, а також забезпечує згуртованість, взаємоповагу та взаєморозуміння в колективі;

– *спостереження* передбачає цілеспрямовану, системну фіксацію тих явищ, феноменів, що цікавлять педагогів, керівників, інших учасників правовиховного процесу з метою їх обробки, дослідження, аналізу й подальшого використання у практичній правовиховній діяльності[1].

Виходячи з мети та змісту правового виховання виділяють такі принципи:

– *гуманізму* – полягає у поєднанні вимогливості та довіри, любові й поваги до людини, а також нетерпимості до всіх форм приниження її честі та гідності;

– *демократизму* – означає, з одного боку, співробітництво у правовиховній роботі між вихователем і вихованцем, що робить їх рівноправними суб'єктами правовиховного процесу, а з іншого – виключає вседозволеність та безконтрольність;

– *науковості* – передбачає наукове пізнання закономірностей суспільного розвитку, аналіз потреб суспільства та їх задоволення за допомогою права, правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності держави;

– *об'єктивності інформації* – полягає у висвітленні реальної правової дійсності незалежно від особистої думки чи оцінки. Тобто відбувається застосування об'єктивної інформації про явища, процеси та чинники реального стану забезпечення прав та свобод людини і громадянина, законності і правопорядку, а також можливі способи, шляхи його покращення;

– *відкритості та прозорості* – означає забезпечення доступу до публічної інформації у сфері правового виховання, розвиток партнерських зв'язків із громадськістю, державними організаціями тощо;

– *системності* – передбачає те, що правовиховна робота проводиться відповідно до розроблених планів, програм, наукових підходів у встановлені терміни;

[1] Гіда Є. О. Деонтологічні засади забезпечення прав і свобод людини та громадянина працівниками міліції у сфері правопорядку : монографія. Київ. 2011. 476 с.

– *цілеспрямованості* – забезпечує послідовну реалізацію всіх правовиховних заходів та належну підготовку до виконання професійних обов'язків.

Функції правового виховання – *це напрями впливу на світогляд особи (правоохоронця) загалом та на її правову свідомість і поведінку зокрема.*

Види основних функцій правового виховання:

– *пізнавальна* – забезпечує здобуття особою (правоохоронцем) знань про право та державу, особливості службової дисципліни, форми, способи та методи забезпечення належного стану законності та правопорядку тощо;

– *ідеологічно-виховна* – спрямована на розвиток та формування правової свідомості та правової і професійної культури, соціально-правової активності, правомірної поведінки та службової дисципліни;

– *регулятивна* – здійснює вплив на поведінку особи (правоохоронця) проектуючи її у відповідності до діючої в суспільстві системи норм права, правових цінностей та законних інтересів;

– *охоронна* – спрямована на вироблення необхідних знань, умінь, навичок щодо охорони суспільних відносин;

– *практико-прикладна* – передбачає здійснення правового виховання у відповідності до суспільних перетворень, допомагає реалізувати теоретичні правові моделі в юридичній практичній діяльності;

– *профілактична* – створює умови для запобігання деформації професійної правосвідомості та усунення причин, що сприяють її появі.

Контрольні питання:

1. Сформулюйте визначення правової культури як соціального явища та назвіть її ознаки.
2. Охарактеризуйте функції і види правової культури.
3. Визначте зміст поняття «правові цінності» та здійсніть їх класифікацію
4. Сформулюйте визначення правової свідомості та назвіть її ознаки.
5. Охарактеризуйте функції і види правової свідомості
6. Назвіть особливості правової культури працівників поліції.
7. З'ясуйте різновиди соціальних заходів щодо формування правової культури суспільства, окремих соціальних груп та індивідів.
8. Охарактеризуйте елементи механізму правового виховання.
9. Назвіть форми та методи правового виховання працівників поліції.
10. Охарактеризуйте принципи правового виховання.

Корисні джерела для підготовки до занять:

1. Власенко В. П. «Ціннісно-правові засади Європейського простору вищої освіти. *Освіта на Луганщині*. № 4 (61). Сєвєродонецьк. 2020. С. 9-12. URL: https://drive.google.com/file/d/1kdCkvyBhH91kCMBWA59SlKdegnSkAW4D/view

2. Власенко В. П. Правові та моральні цінності у нормативному регулюванні діяльності поліції. *Наше право*. 2012. №2, ч.1. С. 30-35.

3. Козяр Г. В. Імплементація світоглядних концептів соціальної відповідальності в правове виховання громадян. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2020. Вип. 62. С. 359-364.

4. Лєбєдєва Ю. О. Особливості формування правової культури в українському суспільстві. *Politology bulletin*. 2020. Iss. 84. С. 128-146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pv_2020_84_12

5. Пендюра М. М., Старицька О. О. Поліцейська деонтологія : навч. посіб. Київ. 2020. 276 с.

6. Про Національну програму правової освіти населення. Указ Президента України від 18.10.2001 № 992/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001#Text

7. Українці активніше захищають свої права: результати опитування. Соціологічне опитування у 2020 році. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у співпраці з Центром про права людини ZMINA за підтримки Програми розвитку ООН (ПРООН) в Україні. URL: https://pon.org.ua/novyny/8390-ukrayinc-aktivnshe-zahischayut-svoyi-prava-rezultati-opituvannya.html

8. Хайруліна Н. Ф. Дубова Г. В. Гендерно-правова культура майбутніх фахівців правоохоронних органів. *Education and pedagogical sciences*. 2021. № 2. С. 35-46.

9. Шай Р. Вплив правової культури на формування та розвиток правового суспільства в Україні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія : Юридичні науки. 2020. Т. 7, № 4. С. 142-147.

10. Шопіна І. М. Проблеми правового та організаційного забезпечення розвитку інформаційної культури військовослужбовців Збройних Сил України. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняховського*. 2021. № 2. С. 139-145. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpcvsd_2021_2_21

ТЕМА 12
ПРАВОВА ПОВЕДІНКА ОСОБИ

Практичне значення поняття «правової поведінки» є доволі комплексним, оскільки одночасно належить до філософії права, соціології і психології. Це особливий вид соціальної поведінки особистості або групи осіб відповідно до чинних у суспільстві норм права. Від рівня засвоєння поняття, ознак, видів правової поведінки залежить уміння особи правильно оцінювати практичну ситуацію та реалізовувати відповідну норму

§ 14.1. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ

У науковій літературі вважається обґрунтованим називати соціальною поведінкою вчинки людей, що виникають на основі різних видів соціальних норм – від звичаїв до норм права. Відповідно до різних видів соціальних норм нормативна поведінка може бути звичаєвою, моральною, корпоративною, релігійною та ін. Разом з тим поведінка суб'єктів може знаходитися і поза межами їх дії (відносини на побутовому рівні, індивідуальні звички)[1].

Різновидом соціальної поведінки є правова поведінка, особливості змісту якої передбачено нормами права, що є критерієм оцінки вчинків людей як таких, що відповідають чи не відповідають його правилам. Як зазначається в навчальній літературі, будь-яка юридично значуща поведінка суб'єктів права (індивідуальних чи колективних) є правовою. Вона передбачена нормами права, оцінюється суспільством з урахуванням його вимог і тягне за собою юридичні наслідки (позитивні або негативні) для суб'єктів права[2].

Також існують й інші наукові погляди щодо визначення поняття правової поведінки. Наприклад, Ю.М. Оборотов, Н.М. Крестовська, А.Ф. Крижанівський та Л.Г. Матвєєва наголошують на тому, що під даним терміном варто розуміти передбачену нормами об'єктивного права соціальну значущу свідомо-вольову поведінку індивідів або їх об'єднань, яка, як правило, спричиняє або здатна спричинити певні юридичні наслідки[3]. Натомість інший український науковець О.В. Петришин, розглядає правову поведінку як будь-яку юридично значущу поведінку

[1] Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – С. 216

[2] Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 351 – 352.; Теорія держави і права : Навч. посіб. / А. М.Колодій, В. В.Копєйчиков, С. Л. Лисенков та ін.; За заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копєйчикова. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — С. 233 – 234.

[3] Оборотов Ю. М., Крестовська Н. М., Крижанівський А. Ф., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права : Державний іспит. — Харків : Одіссей, 2007. — С.197.

суб'єктів права (індивідуальних чи колективних)[1].

Отже, **правова поведінка** – *це соціально значима поведінка суб'єктів, у формі дії або бездіяльності, яка контролюється їх свідомістю і волею, передбачена нормами права і тягне за собою певні юридичні наслідки гарантовані державою.*

Специфіка правової поведінки розкривається в її ***ознаках:***

1. Соціальна значимість є однією з основних ознак правової поведінки. Вона має дві форми – *соціальну корисність* (є бажаною або необхідною для функціонування суспільства; проявляється у правовій активності суб'єктів правовідносин, здатності підтримувати конструктивні зв'язки в усіх сферах життя суспільства шляхом укладання договорів, участі громадян у виборах до представницьких органів влади тощо) та *соціальну шкідливість* (проявляється в гальмуванні розвитку позитивного потенціалу правовідносин, викликає негативні економічні, соціально-політичні, морально-психологічні та інші наслідки у вигляді адміністративних проступків, злочинів, невиконання цивільно-правових зобов'язань). Соціальна значимість правової поведінки виявляється в її здатності впливати на суспільні відносини, тобто змінювати їх.

2. Виявляється зовні у формі дій чи бездіяльності. Правова поведінка може впливати на суспільні відносини лише тоді, коли вона виражається зовні, тобто має вплив на інших осіб та суспільні відносини в цілому. Наприклад, думки особо не можуть бути об'єктом інтелектуальної власності (авторського права), лише їх матеріальний вигляд (текст, вірш, малюнок тощо) можуть створювати подальші суспільні відносини.

3. Має свідомо-вольовий характер. Люди мають свідомість і волю та здатні контролювати свою поведінку. Суб'єкти права повинні адекватно усвідомлювати обставини, характер своєї поведінки, передбачати наслідки та мати можливість здійснювати свою волю, скеровувати свої вчинки, а також нести за них відповідальність.

4. Правова регламентація є важливою ознакою правової поведінки. Лише опосередкована нормами права поведінка є правовою. Умови та ознаки правової поведінки описуються в нормах права.

5. Спричиняє юридичні наслідки. Як один з видів юридичних фактів, правова поведінка призводить до виникнення, зміни або припинення певних правовідносин. Правовими наслідками на ту чи іншу форму правової поведінки є реакція з боку держави у вигляді заохочення, стимулювання, охорони соціально корисних вчинків чи застосування заходів державного примусу і юридичної відповідальності за шкідливі дії[2].

6. Гарантованість правової поведінки з боку держави. Ця ознака полягає в тому, що саме держава виступає гарантом правомірної

[1] Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 352.

[2] Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – С. 175 – 176.

поведінки і суб'єктом, здатним від імені суспільства привести в дію апарат примусу для притягнення до відповідальності за протиправну поведінку. Правомірна поведінка забезпечена гарантіями інституційними (державний апарат) і юридичними[1].

Класифікація правової поведінки:

1. У залежності від кількості суб'єктів:

– *індивідуальна* – поведінка однієї особи (виконання функціональних обов'язків працівником поліції);

– *колективна* – поведінка групи осіб (злочин вважається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовились про спільне його вчинення (ч. 2 ст. 28 КК України)).

2. У відповідності до вимог норм права:

– *правомірна* – застосування працівником поліції спеціальних засобів для припинення масових безпорядків;

– *неправомірна* – застосування працівником поліції вогнепальної зброї при значному скупченні людей.

3. У залежності від характеру діяльності:

– *дія* – крадіжка;

– *бездіяльність* – ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані[2].

4. За формою зовнішнього вияву:

– *фізичною (діяльність);*

– *усною (вербальною);*

– *письмовою (документальною)*[3].

5. З урахуванням соціального змісту та юридичної оцінки вчинку суб'єкта права:

– *правомірна поведінка* – відмова у вчиненні правопорушення;

– *правопорушення* – грабіж;

– *зловживання правом* – зловживання монопольним становищем на ринку товарів;

– *об'єктивно протиправне діяння* – застосування працівником поліції вогнепальної зброї для припинення протиправної дії.

Слід зазначити, що в нормах права здебільшого моделюється не правова поведінка в цілому, а її елементи – правові вчинки. **Правовий вчинок** – *це діяння, що складається з певних елементів, сукупність яких утворює його склад*. Складовими елементами правового вчинку є: суб'єкт, суб'єктивна сторона, об'єкт, об'єктивна сторона.

Суб'єктом правового вчинку може бути фізична чи юридична особа (орган держави, громадське об'єднання тощо), котрі визнані дієздатними

[1] Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 352.

[2] Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 352.

[3] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – С. 415.

та деліктоздатними, тобто здатними здійснювати свої права та обов'язки, нести юридичну відповідальність. Суб'єкти правового вчинку – це ті суб'єкти, за якими визнається здатність усвідомлювати і скеровувати свої діяння. Цю категорію суб'єктів складають тільки правоздатні особи.

Суб'єктивна сторона правового вчинку відображує внутрішнє ставлення суб'єкта до свого діяння та його наслідків. Інакше кажучи, суб'єктивна сторона є тією частиною правосвідомості суб'єкта, що безпосередньо пов'язана з фізичною формою діяння і включає мету, мотив, правову установку тощо.

Об'єкт правового вчинку – це явища навколишнього середовища, на які спрямовані діяння. Об'єктом правового вчинку виступають суспільні відносини, соціальні цінності.

Об'єктивну сторону правового вчинку утворюють ті складові, що характеризують форму його зовнішнього виразу: діяння (дія чи бездіяльність, засоби і т. ін.), суспільне значущі наслідки (корисні чи шкідливі), причинний зв'язок між діянням і його наслідком[1].

§ 14.2. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ. ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ

Правомірна поведінка є видом правової поведінки, яка, на відміну від протиправної поведінки, є соціальне корисною, відповідає закріпленим у нормах права моделям поведінки і має позитивні юридичні наслідки.

Основною юридичною ознакою правомірної поведінки є її відповідність нормам права, тобто її правомірність.

Термін «правомірність» має широкий зміст і означає:

– відповідність поведінки нормам права;

– одиницю виміру, за допомогою якої з погляду права дається оцінка поведінки як такої, що має правову природу;

– здатність права регулювати певну поведінку суб'єктів, а також властивість цієї поведінки бути врегульованою правовими засобами[2].

Однак і у визначенні цього поняття в науці існує плюралізм думок. Відтак, наприклад, О.В. Петришин зазначає, що правомірна поведінка – це вольова поведінка суб'єкта права (діяльність чи бездіяльність), яка відповідає приписам правових норм, не суперечить основним принципам права і гарантується державою[3]. Дещо інше визначення надає М.В. Кравчук, на переконання якого правомірна поведінка – це така поведінка, яка не суперечить юридичним нормам або основним

[1] Теорія держави і права : навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копєйчиков, С. Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копєйчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 234 – 235.

[2] Теорія держави і права : навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копєйчиков, С. Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копєйчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 236.

[3] Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 354.

принципам права певної держави, тобто це соціально-корисна діяльність в інтересах більшості суспільства[1]. У свою чергу П.М. Рабінович відмічає, що правомірна поведінка – це такі діяння, які відповідають приписам юридичних норм чи інших юридичних актів або конкретно-історичним загальним і галузевим принципам права певної держави або права міжнародного[2]. На противагу йому, О.Ф. Скакун розглядає це явище як суспільно корисну правову поведінку особи (дія або бездіяльність), яка відповідає розпорядженням юридичних норм і охороняється державою[3].

Таким чином, на наше переконання більш всеохоплюючим є таке визначення: **правомірна поведінка** – *це вид правової поведінки, що характеризується соціальною корисністю або допустимістю, відповідає інтересам суспільств і держави та моделям можливої поведінки, зафіксованим в нормах права, має позитивні юридичні наслідки, гарантується з боку держави*[4].

Основні ознаки правомірної поведінки:

– *відповідність поведінки нормам права* – тобто людина діє правомірно, якщо вона діє у відповідності до норм права. Інколи правомірну поведінку трактують як поведінку, яка не порушує норми права. Проте таке визначення не досить точно відображає зміст цього явища, оскільки поведінка, що не протирічить нормам права, може здійснюватися поза сферою правового регулювання, та не бути правомірною;

– *соціально корисна* – це дії, що відповідають образу життя, корисні (бажані), а інколи й необхідні для нормального функціонування суспільства. Позитивну роль вона відіграє і для особистості, оскільки завдяки їй забезпечується свобода, захищаються законні інтереси. Саме через правомірну поведінку здійснюється впорядкування суспільних відносин, вона необхідна для нормального функціонування та розвитку суспільства, забезпечує стан правопорядку. Вона є найважливішим фактором вирішення завдань, що стоять перед суспільством. Проте соціальна роль правомірної поведінки полягає в забезпеченні не лише суспільних потреб, а й задоволенні інтересів самих суб'єктів правових дій. Оскільки суспільство та держава зацікавлені в такій поведінці, вони підтримують її організаційними заходами, заохочують і стимулюють. Дії суб'єктів, які перешкоджають здійсненню правомірних дій, припиняються державою;

– має *свідомо вольовий характер*, виражається в усвідомленій мотивації правомірних вчинків для досягнення поставлених цілей;

– зовні *виражається у вигляді дії чи бездіяльності,* здійснюється у формах реалізації норм права – дотриманні, виконанні, використанні

[1] Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / М. В. Кравчук. – 3-тє вид., змін. й доп. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – С. 183.
[2] Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Л. : Край, 2008. – С. 163.
[3] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – С. 415.
[4] Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – С. 176.

(громадянами), правозастосуванні (посадовими особами);

– *спричиняє юридичні наслідки,* оскільки виявляється в юридичних фактах (правовстановлюючих, правозмінюючих, правоприпиняючих), що є передумовою правовідносин. Слід зазначити, що правова поведінка не завжди викликає правовідносини;

– *охороняється державою* за допомогою дозвільних, зобов'язуючих і охоронних норм, *стимулюється* за допомогою рекомендаційних і заохочувальних норм[1].

Правомірна поведінка містить завжди два моменти:

– *інформаційний,* тобто поінформованість громадянина про свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Важливою є не лише наявність правового механізму захисту права на доступ до правової інформації, а й активне використання його громадянами;

– *поведінковий*, тобто уявлення про законні способи здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків[2].

Правомірна поведінка складається з елементів – правомірних вчинків, що мають суспільно корисний характер. Перш ніж відбуваються вчинки, виникають їх мотиви – спонукальна причина до дії (бездіяльності), доказ на користь саме такої дії. Мотиви визначають правову установку – правомірну і неправомірну. У них виявляється соціальна зрілість і юридична грамотність, рівень правосвідомості особи.

Мотиви правомірної поведінки особи можуть бути різними:

– переконаність у справедливості та корисності норм права;

– відповідальність перед суспільством і державою за вчинки;

– усвідомлення громадянського обов'язку;

– егоїстичний особистий інтерес;

– вчинення звичних для особи дій;

– прагнення діяти як усі;

– острах перед відповідальністю та ін.

Провідне місце в мотивах поведінки людей посідають потреби та інтереси.

З формуванням громадянського суспільства змінюється зміст методів, що спрямовані на формування в населення соціально-активної, правомірної поведінки, що передбачає використання таких ***методів впливу*** – *переконання, правове виховання, профілактика правопорушень*.

В юридичній науковій літературі існує плюралізм поглядів щодо критеріїв поділу правомірної поведінки. Отже, розглянемо основні підстави розподілу цієї поведінки на такі **види:**

1. За сферою суспільних відносин:

– *економічні;*

– *політичні;*

[1] Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 353.

[2] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – С. 416.

– соціальні тощо.

2. За зовнішньою формою вираження (об'єктивною стороною):

– дія (діяльність);

– бездіяльність.

3. З точки зору фактичного змісту правовідносин:

– діяння, що спрямовані на використання суб'єктивних прав;

– діяння, що спрямовані на виконання юридичних обов'язків.

4. За причинами вияву:

– поведінка, зумовлена внутрішніми причинами і потребами;

– поведінка, зумовлена зовнішніми обставинами[1].

5. За ступенем активності процесу залучення особистості у правове регулювання:

– соціально-правова активність (активно правова поведінка, правова активність) особистості являє собою найвищий рівень правомірної поведінки. Це насамперед ініціативна поведінка. Соціально-правова активність визначається високим рівнем правосвідомості, глибокою правовою переконаністю, свідомо прийнятою на себе готовністю використовувати надані правом можливості, творчо керуватися ними у своєму повсякденному житті. Така людина не лише сама поводиться правомірно, але й іншим активно надає позитивний приклад;

– звична правомірна поведінка. Слідування засвоєним правовим ідеям і принципам є для людини в багатьох випадках таким, що само собою розуміється. Людина, як відомо, вибирає найбільш доцільний практично виправданий варіант поведінки. Звичка немов звільняє особистість від багаторазового звертання до своєї свідомості, від побудови нової моделі поведінки. Правові звички як поведінкові регулятори відіграють значну суспільну роль у процесі становлення правомірної поведінки;

– конформістська поведінка. Конформістську поведінку відрізняє пристосовництво, пасивне прийняття існуючого порядку, відсутність власних позицій, підпорядкування психологічному тиску. Індивід приймає позицію групи, щоб уникнути конфлікту з нею. Ним керує бажання уникнути осудження з боку колективу, страх утратити довіру близьких, бажання заслужити схвалення тих, з ким він пов'язаний особистісними відносинами та ін. І все-таки соціально-правовий конформізм у цілому визнається суспільно корисним явищем, оскільки індивід дотримується вимог правових норм.

– маргінальна поведінка. Вона відбиває стан індивіда, який знаходиться на межі антигромадського прояву, що призводить до правопорушення, однак таким не стає в силу певних причин і обставин

[1] Теорія держави і права : навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копєйчиков, С. Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копєйчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 237; Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / М. В. Кравчук. – 3-тє вид., змін. й доп. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – С. 183 – 184.

(загрози можливого покарання, власної вигоди від правомірності, страху осуду з боку колективу, групи, найближчого соціального оточення й інших стримуючих причин). Маргінальна поведінка є правомірною, оскільки особа, що відноситься до правових вимог осудливо, все-таки йде на їхнє дотримання. У правовому плані маргінальність характеризується проміжним, перехідним станом між правомірною і протиправною поведінкою[1].

6. За характером правових приписів:

– *соціально необхідна (належна)* (закріплюється в імперативних нормах як обов'язки та забезпечується державним примусом);

– *соціально допустима (можлива)* (закріплюється в диспозитивних нормах як права суб'єкта, а не як його зобов'язання, реалізується відповідно до його волі (інтересу) та забезпечується державою):

✓ *бажана* (вступ до шлюбу, оскарження неправомірних дій посадових осіб та ін.);

✓ *небажана* (розлучення, страйк, протест тощо)[2].

7. За формально-юридичними ознаками. Як форма реалізації права вона класифікується з точки зору її відповідності основним способам впливу права на суспільні відносини і поділяється на **активні форми** реалізації правомірної поведінки:

– *виконання* юридичних обов'язків;

– *використання* суб'єктивних прав;

– *застосування* норм права уповноваженими суб'єктами або її **пасивну форму** – *додержання* заборон, що містять забороняючі норми права[3].

8. За ставленням до юридичних наслідків, на які розраховує особа (бажає чи не бажає їх досягти, має чи не має такої мети взагалі) правомірна поведінка поділяється на:

– *юридичні вчинки* (суб'єкт має намір на реалізацію будь-якого суб'єктивного права);

– *індивідуальні юридичні акти,* коли воля суб'єкта не спрямована на настання позитивних юридичних наслідків для нього. Тобто це фактичне фізичне діяння (індивідуальний акт), здійснений без якоїсь конкретної правової мети, коли ці наслідки все ж для нього настають (наприклад, авторський твір породжує його авторські права, набути яких він не намагався, але держава гарантує визнання і захист цих прав)[4].

9. За ставленням держави до правомірної поведінки:

– *схвалювальна* (наприклад, наявність у особи повної середньої освіти);

---

[1] Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – С. 177 – 178.

[2] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – С. 418.

[3] Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 358.

[4] Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 359.

– *заохочувальна* (наприклад, сплата комунальних послуг до встановленою дати є підставою для подальшого заохочення у вигляді тарифної знижки на наступний місяць);

– *допустима* (наприклад, діяльність численних громадських організацій «за інтересами», відправлення релігійних культів)[1].

Особливості, що зумовлюють утвердження правомірної поведінки в якості норми життя для більшості населення:

– розвинена економіка, достатня для задоволення життєвих потреб громадян;

– системне правове забезпечення розвитку особи;

– подолання розриву між бідними і багатими прошарками населення;

– зведення до мінімуму безробіття;

– виконання соціальних програм;

– авторитет влади, за умови, що вона не буде маніпулювати законом;

– стабільний демократичний політичний режим;

– створення цілісної правової бази організації та діяльності судової системи, органів юстиції та правоохоронних органів;

– додержання законності всіма посадовими особами та громадянами;

– високий рівень правової культури[2].

Разом з цим слід вказати й на деякі особливості правомірної поведінки працівників поліції як особливих суб'єктів права, яким законом надано державно-владні повноваження.

Правомірна поведінка працівників поліції – *це сукупність вчинків, що відповідають нормам права, базуються на переконанні в необхідності їх захисту, відображає позитивне суб'єктивне ставлення працівників поліції до норм права, цінностей, що гарантовані державою та спрямовані на реалізацію потреб громадянського суспільства щодо охорони прав і основоположних свобод людини та громадянина.*

Для забезпечення якісного виконання працівниками поліції посадових обов'язків, реалізації наданих їм законом прав, дотримання правообмежень законодавець визначає основні гарантії їх правомірної поведінки.

Як вже було зазначено вище, працівники поліції є носіями професійної правосвідомості. В основі мотивації правомірної поведінки працівників поліції лежать в першу чергу різного роду службові потреби, закріплені у відповідних нормах права. У професійній діяльності працівників поліції помітними чинниками, що мотивують їх поведінку, виступають такі категорії як наказ, обов'язок, що опосередковуються і нормами права і нормами моралі, і елементами правової свідомості.

[1] Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / М. В. Кравчук. – 3-тє вид., змін. й доп. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – С. 184.

[2] Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 356.

Особливе значення для мотивації правомірної поведінки мають ***морально-правові властивості та якості працівника поліції***, його внутрішній психологічний стан. Вказані компоненти включають:

– відношення до службової діяльності та життя в цілому, що характеризується високим рівнем свідомості, порядністю, цивілізованістю і правомірністю;

– шанобливе відношення до права як до абсолютної цінності, блага, без якого неможливо ефективно і цивілізовано вирішувати найскладніші життєві проблеми, як до самого гарантованого способу, що покликаний забезпечити права та свободи особи, захистити її від протиправних посягань;

– цивілізоване і шанобливе відношення до прав і основоположних свобод людини та громадянина як до своїх власних має для працівників поліції принципове значення, оскільки тут найбільшою мірою розкривається істинний характер взаємовідносин між громадянами (особою) і правоохоронними органами як специфічними органами правової держави;

– відповідальне ставлення до свого службового обов'язку (посадових функцій), без чого неможливо реально забезпечити права та свободи людини і громадянина, законність і правопорядок у суспільстві. При цьому неприйнятна будь-яка корпоративна (групова) відповідальність, що має аморальний, протиправний характер;

– виключно правомірне відношення до вибору способів, прийомів, засобів, що лежать в основі досягнення, реалізації відповідних службових цілей і намірів;

– духовну і психологічну стійкість до будь-яких спокус, можливості швидкої наживи і збагачення, що припускає вчинення неправомірного діяння, відхилення від вимог норм права, моралі та правового ідеалу;

– достатньо розвинені почуття гідності, честі, совісті, самоповаги, що утримує особу від здійснення аморальних і протиправних вчинків та діянь, що завдають збитку особі, суспільству, державі;

– шанобливе ставлення до державних органів, правоохоронних органів та їх представників, розуміння того, що службовий підрозділ, в якому працівник виконує посадові функції – складова частина механізму держави, за ефективною (чи проблемною) діяльністю якої члени суспільства оцінюють державу в цілому, визначають ступінь її статусу.

Основні напрями стимулювання правомірної поведінки працівників поліції:

– вдосконалення правотворчості у сфері правоохоронної діяльності (усунення протиріч і прогалин у правових актах, дотримання їх ієрархії);

– створення і практичне впровадження системи необхідного матеріального та морального стимулювання діяльності працівників поліції з урахуванням характеру й особливостей виконуваних ними службових обов'язків;

– розробка державної програми протидії злочинам і корупції в

правоохоронних органах;

– вдосконалення системи надання соціально-правових пільг працівникам поліції та членам їх сімей;

– організація і проведення на належному рівні правовиховної роботи з особовим складом;

– підвищення освітнього, культурного і професійного рівня підготовки працівників поліції;

– зміна системи оцінки діяльності поліції та посилення контролю за дотриманням законності в діяльності працівників поліції.

Зміцненню законності, правопорядку та дисципліни, а відповідно і мотивації правомірної поведінки працівників поліції сприятимуть позитивні зміни в громадському житті.

§ 14.3. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Протиправна поведінка як вид правової поведінки є антиподом правомірної поведінки.

У теорії держави та права кожен автор дає своє визначення правопорушення, хоча в загальному вони співпадають: правопорушення – це суспільно небезпечне або суспільно-шкідливе протиправне винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, за яке передбачена юридична відповідальність згідно з чинним законодавством (О.Ф. Скакун); правопорушення – це суспільно небезпечне, винне діяння деліктоздатного суб'єкта, яке суперечить вимогам правових норм (М.С. Кельман, О.Г. Мурашин).

Можемо визначити **правопорушення** як *винне, протиправне, суспільно небезпечне чи суспільно шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, що тягне юридичну відповідальність.*

Визначення правопорушення вказує на такі його ***ознаки:***

– має *протиправний, неправомірний характер,* тобто суперечить нормам права, чиниться всупереч праву, є свавіллям суб'єкта; являє собою порушення заборон, зазначених у законах і підзаконних актах, невиконання обов'язків, що випливають із нормативно-правового акта, акта застосування норм права або договору, укладеного на основі закону;

– має *суспільно шкідливий* (наприклад, прогул,) або *суспільно небезпечний* (посягання на життя людини) *характер*. Суспільна шкідливість (проступок) і суспільна небезпечність (злочин) – основна об'єктивна ознака, що відрізняє правомірну поведінку від неправомірної. Юридичний аспект шкідливості виражається в порушенні суб'єктивних юридичних прав і обов'язків або перешкоді їх виконанню, матеріальний – у заподіянні учаснику правовідносин матеріальних або моральних збитків;

– *виражається в поведінці* – протиправній дії (крадіжка, розбій, наклеп, образа) або бездіяльності (недбалість, прогул, залишення особи в безпомічному стані). Думки, наміри, переконання, які зовні не

виявилися, не визнаються чинним законодавством об'єктом переслідування. Практика переслідування за інакомислення є виявом репресивної суті тоталітарного режиму в державі;

– має *свідомо вольовий характер*, тобто в момент вчинення правопорушення залежить від волі та свідомості учасників, перебуває під контролем їх волі та свідомості, здійснюється ними усвідомлено і добровільно. Відсутність свідомості та волі є юридичною умовою, за якою діяння не визнається правопорушенням, навіть якщо воно й мало шкідливі наслідки. Правопорушенням визнається лише неправомірне діяння деліктоздатної особи (малолітні та душевнохворі деліктоздатними не вважаються);

– є *винним*. Правопорушенням визнається лише винне діяння, тобто дія, яка виражає негативне внутрішнє ставлення правопорушника до інтересів людей, завдає своєю дією (чи бездіяльністю) збитки суспільству і державі, містить вину. Вина – це психічне ставлення особи до свого діяння і його наслідків. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачяться на її користь (ст. 62 Конституції України);

– є *караним,* тобто спричиняє застосування до правопорушника заходів державного примусу, заходів юридичної відповідальності у вигляді позбавлень особистого, організаційного і матеріального характеру. Застосування державного примусу до правопорушника має на меті захистити правопорядок, права і свободи громадян.

Відсутність зазначених ознак не дозволяє розглядати діяння як правопорушення.

У залежності від того, чи пов'язується закінчення правопорушення з настанням суспільно небезпечних (шкідливих) наслідків діяння або ні, розрізняють:

1) правопорушення *з формальним складом,* для якого обов'язковою ознакою об'єктивної сторони є лише суспільно небезпечне (шкідливе) діяння;

2) правопорушення *з матеріальним складом*, яке вважається закінченим з моменту настання зазначених у нормі суспільно небезпечних (шкідливих) наслідків.

Склад правопорушення, ознаки якого конкретно передбачені відповідною нормою права, є єдиною та головною підставою юридичної відповідальності.

За своєю юридичної природою правопорушення – це поняття однорідні, однак прояви їх у суспільному житті надзвичайно різноманітні, оскільки це складні юридичні факти, що мають кілька ознак (сторін). У зв'язку з цим особливого значення набуває ***класифікація правопорушень.***

1. За галузями права розрізняють:

– *кримінальні;*

– *адміністративні;*

– *цивільні;*

– трудові;
– фінансові;
– процесуальні та інші правопорушення.

2. За характером нормативно-правового припису розрізняють:
– матеріальні;
– процесуальні.

3. За сферою суспільних відносин розрізняють відносини в:
– економічній;
– політичній;
– екологічній;
– соціально-побутовій;
– освітньо-навчальній та інших сферах.

4. За суб'єктами правопорушення поділяються на:

– вчинені фізичними особами, які виступають суб'єктами практично всіх видів правопорушень. Окрім того, вони є виключними суб'єктами кримінальних злочинів;

– вчинені юридичними особами як приватними, так і публічними. Юридичні особи за чинним деліктним законодавством несуть конституційну, цивільну та адміністративну відповідальність;

– вчинені державою. Такий висновок випливає з огляду на аналіз норм права, закріплених у ст. 3 Конституції України. Оскільки утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина є головним обов'язком держави, то його невиконання чи неналежне виконання останнього може кваліфікуватись як конституційне правопорушення. Своєрідною юридичною гарантією належного виконання державою взятого на себе обов'язку є правило, згідно з яким «держава відповідає перед людиною за свою діяльність». Держава може виступати і суб'єктом міжнародної відповідальності в разі порушення своїх конвенційних зобов'язань у галузі прав людини. Так, згідно ст. 53 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожна держава, яка підписала цю Конвенцію, взяла на себе зобов'язання виконувати рішення Європейського Суду з прав людини, а по суті нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення[1].

5. За об'єктами посягання правопорушення поділяються на:
– злочини проти життя та здоров'я особи;
– злочини проти довкілля; злочини проти довкілля;
– злочини проти власності;
– адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;
– адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління та ін.

6. За ступенем суспільної небезпеки, що є зовнішнім

[1] Теорія держави і права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспиту / кол. авт., кер. авт. кол. канд. юрид. наук А. І. Сердюк. – 2-е вид., доп. і перероб. – Дніпропетровськ : ДДУВС, 2010. – С. 159 – 160.

вираженням неправомірної поведінки правопорушення, поділяються на:

– *проступки (шкідливі правопорушення);*

– *злочини (небезпечні правопорушення).*

Вчений П.М. Рабінович дає таке визначення злочину – це вчинене деліктоздатним суб'єктом винне суспільно небезпечне діяння, заборонене кримінальним законом під загрозою покарання за його вчинення[1].

Проступок (провина, делікт) – це правопорушення, яке завдає шкоду особі, суспільству, державі, здійснюється в різних сферах суспільного життя, має різні об'єкти впливу та юридичні наслідки. Проступок є суспільно шкідливим, але не є небезпечним для суспільства та його членів.

Розрізняють такі ***види проступків:***

– *конституційні* – суспільно шкідливі протиправні вчинки, які завдають шкоду порядку організації та діяльності органів влади та управління, конституційним правам та свободам громадян, але не мають ознак складу злочину;

– *адміністративні* – це правопорушення, які посягають на громадський або державний порядок, суспільні відносини у сфері державного управління, відносини у сфері виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави (порушення правил протипожежної безпеки, митних правил тощо);

– *цивільно-правові* – це правопорушення у сфері майнових і пов'язаних з ними особистих немайнових відносин, які виникають між суб'єктами та складають для них матеріальну чи духовну цінність (наприклад, невиконання зобов'язань за цивільно-правовим договором тощо);

– *дисциплінарні* – суспільно шкідливі вчинки, які завдають шкоду внутрішньому розпорядку діяльності підприємств, установ, організацій (наприклад, невиконання чи неналежне виконання трудових обов'язків працівником тощо).

– *кримінальні* – передбачене кримінальним кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі[2]. Такий вид проступку є відносно новим у вітчизняному законодавстві, оскільки зміни щодо його запровадження набули чинності лише у 2020 році.

Залежно від характеру цивільно-правового порушення розрізняють:

– *договірні правопорушення*, які пов'язані з порушенням обов'язків сторін цивільно-правового договору;

[1] Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Л. : Край, 2008. – С. 188.

[2] Ст. 12 Кримінального кодексу України № 2341-III від 5 квітня 2001 року. *Відомості Верховної Ради України*, 2001, № 25-26, ст.131

– *позадоговірні правопорушення*, які пов'язані з недотриманням чи невиконанням вимог цивільно-правових норм;

– *процесуальні* – це правопорушення, які посягають на встановлені законом процедури здійснення правосуддя тощо (нез'явлення свідка до суду)[1].

Варто згадати про **міжнародні правопорушення,** під якими ми розуміємо *дію або бездіяльність суб'єктів міжнародного права, що суперечать нормам і принципам міжнародного права або власним зобов'язанням і заподіюють шкоду іншому суб'єкту, групі суб'єктів міжнародного права або всьому міжнародному співтовариству*.

Види міжнародних правопорушень:

– *міжнародні злочини* – наприклад, работоргівля, піратство, міжнародний тероризм та інші;

– *міжнародні делікти (проступки)* – наприклад, порушення торгових зобов'язань.

У деяких країнах виділяють *статусні правопорушення* – правопорушення, карані лише в разі здійснення їх неповнолітніми (вживання спиртних напоїв, перебування поза домівкою в нічний час, прогули занять у школі).

§ 14.4. СКЛАД ПРАВОПОРУШЕНЬ. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ СКЛАДУ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Юридично-значущі ознаки правопорушення узагальнюються в конструкції «юридичний склад правопорушення».

Юридичний склад правопорушення – *це система ознак правопорушення, необхідних і достатніх для застосування заходів юридичної відповідальності*.

До юридичного складу правопорушення належать:

1. Суб'єкт правопорушення – *це деліктоспроможна особа, яка скоїла правопорушення*. Нею може бути:

– *індивідуальний суб'єкт* – фізична особа, яка є осудною та досягла певного віку. Фізичних осіб поділяють на громадян, осіб без громадянства, іноземних громадян. Розглядають також приватну особу, службову особу, спеціальний суб'єкт. Осудність фізичної особи характеризується тим, що вона розуміє характер своїх дій і може керувати ними;

– *колективний суб'єкт* правопорушення, ним може бути юридична особа, державний орган, громадська організація тощо, дії кожного з яких пов'язані з колективним винесенням рішень.

Юридичними властивостями суб'єкту правопорушення є: *правоздатність, дієздатність, деліктоздатність, яка визначається досягненням особою певного, прямо визначеного в нормах права віку*

[1] Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 491.

юридичної відповідальності, та станом осудності, що є здатністю особи усвідомлювати свої дії в момент скоєння правопорушення та керувати ними.

За різні правопорушення юридична відповідальність *настає з різного віку:*

– *за кримінальним законодавством:* з 16 років, за тяжкі злочини – з 14 років;

– *за адміністративним законодавством:* з 16 років;

– *за трудовим законодавством:* з 16 років, в окремих випадках – з 14 років;

– *за цивільним законодавством:* з 14 років.

Деякі дослідники виокремлюють спеціальні *ознаки суб'єкта (спеціальний суб'єкт):*

– громадянство;
– посадова особа;
– військовослужбовець;
– фах;
– особливо небезпечний рецидивіст;
– особа, яка відбуває покарання у вигляді позбавлення волі;
– особа, яка підлягає призову на строкову військову службу;
– працівник транспорту;
– член виборчої комісії;
– родинні відносини (батьки, діти)[1].

Суб'єктами кримінального, дисциплінарного та матеріального правопорушення виступають тільки фізичні особи, цивільного – фізичні та юридичні особи, адміністративного в більшості випадків – фізичні особи, але в деяких випадках і юридичні особи. Юридичні особи не можуть бути суб'єктами кримінальних правопорушень. Зазвичай суб'єктами є посадові особи підприємства, організації чи установи.

2. Об'єкт правопорушення *– це певні блага чи соціальні цінності, на які посягає правопорушення (наприклад, матеріальні та духовні цінності, честь, гідність, життя, здоров'я людини, власність, державна безпека, що захищаються нормами права, тощо).*

В юридичній літературі розглядають *загальний, родовий (видовий)* і *безпосередній об'єкт:*

– *загальний об'єкт* – це ті суспільні відносини, які охороняються правом і яким правопорушення завдає шкоди. *Наприклад, територіальна цілісність держави, суспільна безпека, політичний лад;*

– *родовий (видовий) об'єкт* правопорушення – це певне коло однорідних відносини, яким завдається шкода. *Наприклад, майно;*

– *безпосередніми об'єктами* є суспільні відносини з приводу конкретних матеріальних (майно, цінні папери тощо) та нематеріальних (життя, здоров'я, честь і гідність фізичної особи, ділова репутація

[1] Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 367.

юридичної особи) благ у різних сферах життя суспільства і відповідні їм права та законні інтереси суб'єктів права: майнові, трудові, політичні та ін.

У деяких правопорушеннях виділяють предмет правопорушення, тобто матеріальне благо, з приводу якого здійснюється правопорушення.

3. Суб'єктивна сторона правопорушення – *це сукупність ознак, які характеризують суб'єктивне (внутрішнє) ставлення особи до свого діяння та його наслідків.*

Ознаками (елементами) суб'єктивної сторони є *вина, мотив* і *мета.*

Головним критерієм є *вина*, під якою розуміють психічне ставлення особи до скоєного. Виділяють дві форми вини – намір (умисел) і необережність. Залежно від вольового критерію намір може бути прямим і непрямим.

Прямий намір (умисел) має місце, коли особа усвідомлює суспільну небезпеку свого діяння, передбачає та бажає настання наслідків свого діяння.

Непрямий намір (умисел) має місце, коли особа усвідомлює суспільну небезпеку свого діяння, передбачає та свідомо допускає настання наслідків свого діяння.

Необережність теж має дві форми – злочинна (протиправна) самовпевненість і злочинна (протиправна) недбалість.

Злочинна (протиправна) самовпевненість має місце, коли особа передбачає наслідки свого діяння, але легковажно розраховує на запобігання цих наслідків. Наприклад, водій перевищує швидкість, однак розраховує в будь-який момент загальмувати й уникнути небажаних наслідків, але не встигає цього зробити і завдає тілесних ушкоджень пішоходу, або ж завдає майнової шкоди іншим учасникам дорожнього руху.

Злочинна (протиправна) недбалість має місце, коли особа не передбачає негативних наслідків, але могла і повинна була передбачити.

Мета – це уява особи, котра скоїла правопорушення, щодо бажаного результату, до якого вона прагне.

Мотив – це внутрішні процеси, що відображаються у свідомості особи та спонукають її до скоєння правопорушення.

Мотив близько наближається до провини, але це не тотожні категорії. Він впливає на свідомість людини, зумовлює характер її дій, формує спрямованість волі, визначає зміст провини.

Мотив і мета близькі за значенням. Якщо мотив показує, якими факторами керується особа, скоюючи правопорушення, то мета визначає спрямованість діяння правопорушника, його найближчий результат, тобто те, до чого правопорушник прагне, чого хоче досягти.

4. Об'єктивна сторона правопорушення – *це сукупність зовнішніх ознак, що його характеризують.* До об'єктивної сторони правопорушення належить:

– діяння (у вигляді дії чи бездіяльності);
– протиправність (формальний аспект);
– наслідки діяння (змістовий аспект);
– причинний зв'язок між діянням і наслідками, які воно спричиняє;
– місце, час, спосіб, засоби, обставини та ситуація скоєння правопорушення[1].

Дія – активна поведінка людини, яка усвідомлює свої вчинки і здатна керувати ними, охоплює не тільки рухливі процеси тіла самої людини, але й процеси, що керуються людиною.

Бездіяльність – пасивна поведінка людини, тобто невиконання тих дій, які особа зобов'язана була і могла виконати в конкретних умовах.

Суспільно шкідливі наслідки – це ті негативні зміни, які настають, завдаються об'єкту посягання (суспільним відносинам, що охороняються)

Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу правопорушення має місце тоді, коли шкідливі наслідки об'єктивно походять від даної протиправної дії чи бездіяльності.

Кожне правопорушення вчиняється в певному місці чи кількох місцях, певний проміжок часу, певній обстановці, тим чи іншим способом, за допомогою тих чи інших засобів. Усі ці ознаки – складові частини об'єктивної сторони складу правопорушення. Одні з них мають досить важливе значення і прямо передбачаються законом, інші враховуються як додаткові в ході провадження справи.

§ 14.5. ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ

На наше переконання, окремо слід розглянути питання щодо особливостей такої правової поведінки як зловживання правом та об'єктивне протиправне діяння.

Зловживання правом – *це особливий вид правової поведінки, що полягає у використанні суб'єктом права своїх прав у недозволені способи, що суперечать соціальному призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки (шкоду) окремій особі, суспільству та державі*.

Протиправність поведінки при зловживанні правом полягає в суперечності не стільки закону, скільки правам та інтересам правопорушника.

Передумовою виникнення на практиці випадків зловживання правом є прогалина в законодавстві або недостатня чіткість правової регламентації тих чи інших суспільних відносин.

Зловживати можна лише суб'єктивним правом. Для зловживання правом не притаманна юридична відповідальність, що властиво правопорушенню. Наслідками зловживання права є: визнання наслідків недійсними, припинення здійснення суб'єктивного права без його

[1] Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навч. посіб. / [О. Л. Копиленко, О. В. Зайчук, А. П. Заєць та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 286 – 287.

позбавлення та ін.

Ознаки зловживання правом:

– наявність в особи суб'єктивного права;

– діяльність, спрямована на здійснення цього права;

– використання цього права не за його соціальним призначенням, а з заподіянням шкоди суспільним або особистим інтересам;

– відсутність порушення конкретних юридичних заборон (тобто їх додержання) або невиконання обов'язків (тобто їх виконання);

– встановлення факту зловживання правом компетентними правозастосовними органами;

– настання юридичних наслідків.

Класифікація видів зловживання правом:

1. За суб'єктами:

– фізичних осіб;

– державних службовців;

– юридичних осіб (включаючи державні органи, об'єднання громадян) тощо.

2. За характером суб'єктивного права:

– зловживання індивідуальним правом (наприклад, правом на написання індивідуальних скарг);

– зловживання колективним правом (наприклад, правом на мітинги, пікетування, страйки).

3. За суб'єктивною стороною:

– умисне:

✓ здійснюється з метою нанести шкоду іншій особі;

✓ здійснене з метою реалізувати своє право всупереч інтересам суспільства і держави;

✓ *необережне* (нанесена шкода не охоплюється умислом суб'єкта).

4. Деякі вчені пропонують розрізняти зловживання правом ***за правовою кваліфікацією*** на:

правомірне (легальне) зловживання правом – не тягне за собою юридичну відповідальність, воно може бути:

– аморальним (наприклад, шлюб за розрахунком (фіктивний));

– недоцільним (наприклад, застосування слідчим до всіх без винятку осіб, які вчинили вперше нетяжкі злочини, запобіжного заходу у вигляді взяття під варту);

– протиправне зловживання правом – це вид правопорушення, яке характеризується такими ознаками, які відрізняють його від інших видів правопорушень:

✓ при зловживанні правом його суб'єкт реалізує надані йому права, свободи, службові повноваження, тоді як інші правопорушення є забороненими протиправними діяннями;

✓ при зловживанні правом право використовується як засіб («інструмент») здійснення протиправного діяння, тоді як за інших правопорушень використовуються інші засоби;

✓ на початковій стадії зловживання правом знаходиться в межах закону, тоді як інші правопорушення на будь-якій стадії знаходяться поза рамками закону.

5. За галузевою ознакою:

– у сфері *конституційного права* («чорний піар», що використовується в ході передвиборної агітації);

– у сфері *цивільного права* (зловживання домінуючим становищем на ринку; підкуп службовців конкурентом; несумлінна реклама з метою створення умов для збуту товарів) або несвоєчасна виплата заробітної плати громадянам з боку держави як носія владних повноважень спричиняє зловживання правом громадянами в їх трудових, розрахунково-кредитних, податкових відносинах з державою;

– у сфері *сімейного права* (фіктивні шлюби; зловживання батьківськими правами – заподіяння фізичної, психічної, моральної шкоди дитині).

6. За субординацією у правовому регулюванні:

– зловживання матеріальними правами;

– зловживання процесуальними правами (можливе на будь-якій стадії судового провадження)[1].

Об'єктивно протиправне діяння – *це протиправне соціально шкідливе діяння (дія або бездіяльність) особи, що не становить складу правопорушення, але здобуває негативне реагування держави у вигляді примусових заходів.* Це, як правило, діяння неделіктоздатних осіб, а також невинні діяння деліктоздатних осіб (випадкові дії, що мають зовнішні ознаки правопорушення, але позбавлені елемента вини – «казус»). Наприклад, заподіяння шкоди малолітньою особою не можна розглядати як правопорушення (ст. 31 ЦК України), але юридичне значення така дія має і тягне застосування заходів цивільної юридичної відповідальності щодо батьків або опікунів (ст. ст. 41, 1178 ЦК України). Так само, стан крайньої необхідності або необхідної оборони (ст. ст. 36, 39 КК України).

Ознаки об'єктивно протиправного діяння:

1) суперечність нормам права;

2) шкода, що наноситься правоохоронюваним інтересам;

3) відсутність складу правопорушення (суб'єкта та/або суб'єктивної сторони);

4) негативна реакція з боку держави (примусове відшкодування шкоди, примусові заходи медичного характеру, примусові заходи виховного характеру).

Не будучи правопорушенням, воно не тягне за собою і заходів юридичної відповідальності. Основним видом державного примусу, що застосовуються за вчинення об'єктивно протиправного діяння, слугують заходи захисту, засоби правового впливу, що застосовуються в цілях

[1] Тихомиров Д. О., Харченко Н. П. Зловживання правом як відхилення від правомірної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2016. Вип. 38(1). С. 26-29.

відновлення порушених прав у відношенні зобов'язаних осіб. Головним призначенням таких заходів є припинення порушення правопорядку, відновлення нормальних зв'язків і відносин.

Злочинність – *відносно масове, історично мінливе, соціальне і кримінально-правове явище, що являє собою цілісну сукупність всіх злочинів, вчинених на певній території за відповідний період часу.*

Ознаки злочинності:

1) *відносна масовість* (з часом кількість вчинених злочинів може зростати або зменшуватись);

2) *соціальна обумовленість* (дане явище існує в суспільстві, наявні певні соціальні передумови для виникнення злочинності);

3) *історична мінливість* (в кожній історичній епосі існувала злочинність із специфічним набором сукупності злочинів, які могли вчинятися саме на даному історичному етапі розвитку суспільства);

4) *кримінально правове явище* (сукупність кримінально караних діянь).

Класифікація злочинності:

1. За територіальною поширеністю:

– місцева;
– регіональна;
– міжрегіональна;
– державна;
– міждержавна.

2 За мотивацією посягань:

– насильницька;
– насильницько-корислива;
– корислива.

3. За стадією фіксації:

– фактична;
– заявна;
– зареєстрована;
– встановлена судом.

Злочинності як соціальному явищу притаманні певні показники. Показники злочинності поділяються на кількісні (стан, об'єм, рівень, коефіцієнт, динаміка злочинності) та якісні (структура, характер, ціна, латентність)[1].

Контрольні питання:

1. Надайте визначення правової поведінки та перерахуйте її ознаки.
2. Назвіть види правової поведінки.
3. Поясніть значення поняття «правовий вчинок» та розкрийте

[1] Злочиність // Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. - К. ; Перун : Перун, 2005. 1728 с.

сутність його складу.

4. Сформулюйте визначення правомірної поведінки.

5. Вкажіть ознаки та мотиви правомірної поведінки.

6. Перерахуйте види правомірної поведінки за ступенем активності процесу залучення особистості у правовому регулюванні.

7. Назвіть і розкрийте зміст причин нестабільності правомірної поведінки в суспільстві.

8. Охарактеризуйте правомірну поведінку працівників поліції.

9. Поясніть значення поняття «правопорушення» та розкрийте зміст його ознак.

10. Як співвідносяться поняття «зловживання правом» та «об'єктивно-протиправне діяння».

Корисні джерела для підготовки до занять:

1. Воронова І. В. Правопорядок і правомірна поведінка (особливості взаємозв'язку у правовій державі) / І. В. Воронова // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.* Серія: «Право». – 2015. – Вип. 19. – С. 30 – 33

2. Голубовський В. Є. Правомірна поведінка: теоретико-методологічний аспект дослідження / Владислав Євгенович Голубовський // *Часопис Київського університету права.* – 2012. – № 1.– С. 68 – 72

3. Горбова Н. А. Правомірна поведінка: підходи до визначення дефініцій, соціальна значимість та типологія / Н. А. Горбова // *Право і суспільство*. – 2015. – № 5-2. – С. 35 – 39

4. Девіантна поведінка: історія, теорія, практика: матеріали конференції / за ред. Максимової Н.Ю., Грись А.М., Максим О.В. - Київ, 2021. - 106 с.

5. Козенко Ю. О. Правова поведінка особи: аксіологічно-нормативна детермінація: дисс. … канд. юрид. наук: 12.00.12 / Ю. О. Козенко. – Л., 2012. – 200 с.

6. Козенко Ю. О. Правова поведінка особи: спроба інтегративного осмислення: монографія / Юлія Олегівна Козенко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – с. 88

7. Пендюра М. М. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / Пендюра М. М. – К. : О. С. Ліпкан, 2013. – 304 с.

8. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: сучасний контекст : монографія. Київ : Юрид. думка, 2018. 212 с.

9. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: теоретико-прикладні засади [Текст]: автореферат дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Г.В. Свириденко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2017. – 20 с.

10. Теорія держави і права : підруч. / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведєрніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 468 с.

11. Теорія держави та права : [підручник] / [за вимогами кредитно-модульної системи навчання] / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 576 с.

12. Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.

ТЕМА 13
ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Вивчення запропонованих питань цієї теми сприяє формуванню у здобувачів ступеня вищої освіти відповідного рівня знань про поняття юридичної відповідальності, її ознаки, види, принципи, функції, підстави та стадії, юридичну відповідальність працівників правоохоронної сфери

§ 13.1. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Вивчення юридичної відповідальності вважаємо за доцільне розпочати із з'ясування значення слова «відповідальність». Так, в Оксфордському тлумачному словнику англійської мови відповідальність трактується, як «бути відповідальним, зробити щось без чужої підказки або наказу, те, за що відповідає особа»[1].

У французькій мові, цей термін означає «необхідність виконати обов'язок, договір, спокутувати провину»[2].

В українській мові «відповідальність» означає «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну роботу, дії, вчинки, слова»[3].

Підсумовуючи зазначене можемо стверджувати, що **відповідальність** – *це загальносоціологічна категорія, яка виражає свідоме ставлення особи до вимог суспільства, обов'язків, соціальних завдань, норм і цінностей, усвідомлення суті та значення своєї діяльності, її наслідків для суспільства, певної соціальної групи або конкретної особи.*

Антиподом поняття «відповідальність» є поняття «**безвідповідальність**», що визначається як несумісність свідомості і соціальної поведінки суб'єкта з об'єктивними законами суспільного розвитку, з нормами етики, моралі і права, із загальноприйнятими умовами людського існування.

На сьогодні у наукових юридичних джерелах можна побачити підходи до розуміння юридичної відповідальності, де юридична відповідальність характеризується тільки як позитивна (перспективна), тільки як негативна (ретроспективна) або є єдиною та включає в себе позитивну (перспективну, добровільну) і відповідальність за протиправну поведінку (негативну, ретроспективну).

Позитивну (перспективну) юридичну відповідальність можна визначити як *сумлінне, відповідальне ставлення особи до виконання своїх юридичних обов'язків, що проявляється у її правомірній*

1 Oxford Advanced learner's dictionary of current English. Oxford, 1982. T. 11. 217 p.
2 Petit Larousse. Dictionnaire encyclopédique pour tous. Paris, 1965. P. 910.
3 Великий тлумачний словник сучасної української мови [укладач і головний редактор В.Т. Бусел]. Київ. 2001. С. 136.

(законослухняній) поведінці та може бути підставою для застосування до неї заохочувальних норм права.

Ознаками позитивної (перспективної) юридичної відповідальності є:

– виникає з юридичного обов'язку, що обумовлюється правовим статусом відповідних суб'єктів права здійснювати позитивні, корисні для суспільства, держави, колективу людей та окремої особи діяння. Наприклад, відповідальність Кабінету Міністрів України перед Президентом України та Верховною Радою України, народних депутатів України перед виборцями, голів місцевих державних адміністрацій перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України тощо.

– сумлінне, відповідальне ставлення особи до виконання своїх юридичних обов'язків. Наприклад, особа, перебуваючи на державній службі, повинна сумлінно виконувати службові обов'язки, відповідально ставитися до служби, до виконання своїх посадових обов'язків тощо.

– виступає формою реалізації заохочувальної норми права, засобом державного переконання та правового стимулювання і може виражатися в певних позитивних наслідках майнового, організаційного та особистісного характеру. Наприклад, позитивна відповідальність в сфері трудового права виражається у вигляді сумлінного виконання трудових обов'язків або перевиконання трудової норми робітниками підприємства, за що роботодавцем, в особливій процесуальній формі (найчастіше на особливо урочистих церемоніях з дотриманням ряду процедур – встановлення самого факту заслуги, вручення нагороди), застосовуються до них заохочувальні норми (грошова премія, нагородження почесною грамотою тощо).

Позитивна юридична відповідальність є добровільною формою правової діяльності суб'єкта правовідносин, що реалізується через правомірну поведінку[1].

Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність – *це реакція уповноваженого суб'єкта права на вчинене правопорушення, в результаті чого, на підставі і в передбаченому законом порядку, до правопорушника застосовано примус, що полягає у встановленні обов'язку зазнати наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями відповідних норм права.*

До ознак негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності відносяться:

– полягає в реакції уповноваженого суб'єкта права на вчинене правопорушення, що проявляється в офіційній негативній оцінці (засудженні) поведінки суб'єкта правопорушення та знаходить свій вираз в офіційному правозастосовному акті;

1 Дашковська О. Р., Яворський В. О., Безсонова К. Д. Позитивна юридична відповідальність: загальнотеоретична характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія : Право. 2021. Вип. 64. С. 21-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2021_64_5

– *настає тільки за скоєне правопорушення*. Тобто за протиправне, винне, соціально шкідливе діяння деліктоздатної особи. Специфіка негативної юридичної відповідальності полягає в тому, що вона перш за все завжди оцінює минуле, дію, яка вже була вчинена [1];

– *спирається на державний примус.* Здійснюється шляхом примусового поновлення порушених прав та покарання винного у вчиненні правопорушення, шляхом застосування певних державно-примусових заходів особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями відповідних норм права;

– *притягнення до негативної юридичної відповідальності здійснюється уповноваженим суб'єктом*. Така діяльність здійснюється відповідно до приписів матеріальних і процесуальних норм права, в яких передбачено права та обов'язки суб'єктів під час досягнення мети юридичної відповідальності.

Отже, можемо зазначити, що *зміст* негативної юридичної відповідальності визначається наслідками за соціально-шкідливі діяння, позитивна ж юридична відповідальність виходить з правомірності діяння та є найбільш бажаною формою відповідальності в правовій державі.

Як єдина категорія, юридична відповідальність включає в себе позитивний (перспективний) та негативний (ретроспективний) аспекти юридичної відповідальності, що у своїй єдності доповнюють одна одну. На цій підставі **юридичну відповідальність** *можна визначити як нормативний, гарантований і забезпечений державним переконанням або примусом юридичний обов'язок щодо дотримання та виконання норм права, реалізований у правомірній поведінці суб'єктів права, що схвалюється або заохочується державою, а у випадку порушення норм права – обов'язок правопорушника перетерпіти осуд, обмеження прав особистого, матеріального чи організаційного характеру*.

Підсумовуючи усе вищезазначене, вважаємо за необхідне стверджувати, що юридична відповідальність і безпека суспільства нерозривно пов'язані між собою. Юридична відповідальність є однією із гарантій забезпечення безпеки суспільства загалом і особистої безпеки людини зокрема, засобом підтримання і зміцнення законності та правопорядку в суспільстві.

Класифікація юридичної відповідальності:

За галузевим критерієм юридична відповідальність поділяється на такі основні різновиди: *конституційно-правову, кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, трудову (дисциплінарну та матеріальну), міжнародно-правову*[2].

1 Юридична відповідальність: проблеми теорії та практики: Альманах права: Науково-практичнее видання. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010.- С. 9-10.

2 Теорія держави та права : підручник (за вимогами кредитно-модульної системи навчання) / Є.О. Гіда, Є.В. Білозьоров, А.М. Завальний, А.О. Осауленко та ін..; за заг. ред. Є.О. Гіди; Національна академія внутрішніх справ. Київ. 2011. 363 с

Конституційно-правова відповідальність – *це вид юридичної відповідальності, що характеризується належним та сумлінним виконанням суб'єктами конституційного права своїх обов'язків (позитивний аспект) або передбачає настання негативних наслідків чи небажаної зміни конституційно-правового статусу для таких суб'єктів за порушення норм чинного конституційного права (негативний аспект)*[1].

До ознак конституційно-правової відповідальності відносять:

– має конституційний (системоутворюючий) характер;

– передбачає конституційні санкції як міру юридичної відповідальності;

– специфічність підстав конституційно-правової відповідальності;

– спеціальне коло суб'єктів конституційно-правової відповідальності[2].

Кримінально-правова відповідальність – *це один з видів юридичної відповідальності, суть якого полягає в осуді від імені держави за вироком суду особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і застосуванні до неї державного примусу у формі покарання або інших заходів кримінальної відповідальності, передбачених КК*[3].

Ознаками кримінальної відповідальності є:

– настає за винне, суспільно небезпечне і протиправне діяння, вичерпний перелік яких міститься у КК;

– спирається на державний примус;

– супроводжується державним осудом і тягне негативні наслідки для особи, що вчинила кримінальне правопорушення (заходи негативної кримінальної відповідальності передбачені у ст. 51 КК);

– настає з моменту вступу в законну силу вироку суду;

– реалізується виключно в судовому порядку;

– існує і реалізується у межах кримінальних правовідносин.

Адміністративно-правова відповідальність – *це вид юридичної відповідальності, що полягає у реагуванні держави (в особі її компетентних органів) на вчинення суб'єктом права адміністративних правопорушень (проступків) шляхом притягнення винної особи до адміністративної відповідальності та застосування до неї адміністративного стягнення в установлених законом формах і порядку.*

---

[1] Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах / [Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ. 2009. С. 60.

2 Заяць Н. В. Особливості прояву позитивної конституційно-правової відповідальності в діяльності інститутів народного представництва. *Науковий вісник.* Серія юридична. 2010. № 2. С. 79–88.

3 Школа С. М. Кримінальна відповідальність: загальна характеристика та форми реалізації. *Право і суспільство.* 2012. № 6. С. 149-153

Адміністративній відповідальності, як різновиду юридичної відповідальності, притаманні такі ознаки:

– застосовується за вчинення адміністративного правопорушення (проступку);

– супроводжується державним осудом;

– здійснюється в певному процесуальному порядку;

– здійснюється уповноваженими державними органами та посадовими особами;

– пов'язана із застосуванням примусу та негативних наслідків для особи, що вчинила адміністративне правопорушення;

– застосування адміністративних стягнень здійснюється в установлених законом формах і порядку (заходи державно-примусової форми реалізації адміністративної відповідальності передбачені у ст. 24 КУпАП).

Адміністративна відповідальність існує в таких сферах суспільного життя як права та свободи людини і громадянина; охорона праці та здоров'я населення; власність; сільське господарство; транспорт; громадський порядок і громадська безпека; порядок управління та ін.

Адміністративне стягнення є мірою відповідальності і застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами (ст. 23 КУпАП).

Цивільно-правова відповідальність – *це вид юридичної відповідальності, що виражається у застосуванні до правопорушника, у випадку здійснення ним протиправних дій або бездіяльності, передбачених договором чи законом заходів державного примусу у вигляді додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру (санкцій)*[1].

Ознаками цивільно-правової відповідальності є:

– настає за спричинення шкоди фізичній, юридичній особі або державі будь-якою особою, визнаною цивільним законодавством суб'єктом цивільних правовідносин;

– притягнення до цивільно-правової відповідальності здійснюється судами[2].

Відповідальність у трудовому праві – *це вид юридичної відповідальності, що полягає у передбаченому нормами трудового права обов'язку працівника відповідати за вчинене ним правопорушення.*

Ознаками трудової відповідальності є:

– застосовується тільки за дисциплінарні проступки;

1 Майданик Р. А. Цивільно-правова відповідальність // Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / Колектив авторів, відп. ред. Ю.В. Баулін. Донецьк. 2013. С. 124.

2 Теорія держави та права : підручник (за вимогами кредитно-модульної системи навчання) / Є.О. Гіда, Є.В. Білозьоров, А.М. Завальний, А.О. Осауленко та ін..; за заг. ред. Є.О. Гіди; Національна академія внутрішніх справ. Київ. 2011. 363 с

– застосовується лише власником або уповноваженим органом, з яким працівник перебуває у трудових відносинах;

– дисциплінарні стягнення застосовуються з дотриманням строків давності та встановленого порядку накладення стягнень;

– виникає з моменту притягнення до дисциплінарної або матеріальної відповідальності.

Відповідальність у трудовому праві поділяється на *матеріальну* та *дисциплінарну*. Вони відрізняються за правовим змістом, юридичними наслідками, процедурою застосування заохочень і стягнень, але в обох випадках суб'єктом відповідальності виступає працівник.

Матеріальна відповідальність – *це вид негативної юридичної відповідальності працівника за матеріальну шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації, внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків*. Разом з тим, матеріальна відповідальність може бути повною та обмеженою1.

В основі матеріальної відповідальності лежить обов'язок працівника бережливо ставитися до майна підприємства, установи, організації і вживати заходів до запобігання шкоді (ч. 2. ст. 131 КЗпП).

Дисциплінарна відповідальність – це застосування до працівника в порядку та на умовах, передбачених законодавством про працю, дисциплінарних стягнень у вигляді обмежень особистого або організаційного характеру.

Розрізняють *загальну* та *спеціальну* дисциплінарну відповідальність. *Загальна дисциплінарна відповідальність* передбачена Кодексом законів про працю України і правилами внутрішнього трудового розпорядку. *Спеціальна дисциплінарна відповідальність* визначає особливості правового статусу окремих груп працівників і здійснюється в порядку підлеглості, відповідно до статутів про дисципліну, на підставі окремих нормативно-правових актів.

Міжнародно-правова відповідальність – *це обов'язок суб'єкта міжнародного права відшкодувати шкоду, заподіяну ним іншому суб'єктові цього права*. Міжнародно-правова відповідальність виникає у разі порушення норм міжнародного права, міжнародно-правових зобов'язань, закріплених у договорах, звичаях, актах міжнародних організацій, які мають обов'язковий характер, рішеннях міжнародних судів та арбітражів[2].

Ознаками міжнародно-правової відповідальності є:

– настає за вчинення міжнародного правопорушення;

– полягає у застосуванні до суб'єктів міжнародного прав, що вчинили правопорушення, санкцій міжнародно-правових норм;

– полягає в обов'язку суб'єкта міжнародного права відшкодувати шкоду, заподіяну ним іншому суб'єктові цього права;

1 Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах / [Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ. 2009. С. 66.

2 Юридична енциклопедія [Електронний ресурс]: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ. «Укр. енцикл.», 1998. URL : http://leksika.com.ua

– спрямована на забезпечення міжнародного правопорядку;

– реалізується в міжнародних правоохоронних правовідносинах.

Держава несе міжнародно-правову відповідальність за протиправні дії своїх органів, а також органів місцевого самоврядування незалежно від того, які функції вони виконують (внутрідержавні чи міжнародні).

Розрізняють міжнародно-правову відповідальність двох видів *матеріальну* та *політичну*.

Матеріальна відповідальність полягає в обов'язку відшкодувати матеріальні збитки. Вона здійснюється шляхом відшкодування правопорушником матеріальної шкоди в натурі (реституція), за заподіяну шкоду (компенсації) та повного або часткового відшкодування матеріальної шкоди, товарами, послугами (репарація).

Політична відповідальність реалізується шляхом: *задоволення нематеріальних вимог для відшкодування шкоди, завданої перш за все честі та гідності потерпілої держави, її політичним інтересам (сатисфакція); правомірного примусу, заходів політичного та економічного характеру, що застосовуються однією державою у відповідь на неправомірні дії іншої держави (репресалій); примусових заходів як збройного, так і неозброєного характеру у відповідь на правопорушення з метою його припинення, відновлення порушених прав і забезпечення відповідальності правопорушника (санкції); відновлення правопорушником попереднього стану та взяття ним відповідальності за всі несприятливі наслідки (ресторація*).

Поряд із наведеною класифікацією існують також інші варіанти видового розгляду юридичної відповідальності:

– за характером наслідків (особиста, майнова, організаційна);

– за кількістю суб'єктів правопорушення (індивідуальна, колективна);

– за суб'єктами застосування відповідальності (відповідальність, яку застосовують судові, інші юрисдикційні, правоохоронні, органи місцевого самоврядування тощо);

– за обсягом матеріального відшкодування (повна, обмежена, підвищена);

– залежно від розподілу цивільно-правової відповідальності (часткова, солідарна, субсидіарна тощо)[1].

§ 13.2. ПРИНЦИПИ ТА ФУНКЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Принципи юридичної відповідальності – *це засадничі, фундаментальні положення, що виражають сутність і призначення юридичної відповідальності, а також визначають закономірності її функціонування та порядок реалізації.*

1 Тихомиров О. О., Тугарова О. К. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері: навч. посіб. Київ. 2015. С. 38.

Юридична відповідальність є інститутом кількох галузей права: конституційного, кримінального, адміністративного, цивільного, трудового та деяких інших. А відтак, система принципів юридичної відповідальності повинна втілювати в собі надгалузевий підхід і складатися з таких основних ідей-принципів, які б розкривали її сутність у всіх галузях, де існує інститут юридичної відповідальності.

До загальних принципів юридичної відповідальності належать:

– *принцип справедливості* – полягає у формальній рівності, повазі та захисті прав і свобод людини, відповідності інституту юридичної відповідальності моральним нормам і цінностям, категоріям розумності та добропорядності, врахуванні ієрархії особистих, громадських і державних інтересів. У рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 Конституційний Суд України підкреслює, що справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності кримінального правопорушення і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення[1]. Відповідно до ст. 61 Конституції України: «Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення»;

– *принцип рівності* – означає, що права і свободи, закріплені в законах, мають бути однаковими для всіх громадян, виходячи з положень ст. 24 Конституції України. У рішенні Конституційного Суду України від 28 вересня 2000 р. № 10-рп/2000 зазначено, що проголошуючи рівність усіх громадян перед законом (ст. 24 Конституції України) таким чином, встановлює і рівну підлеглість усіх громадян законам України[2]. Зазначений принцип фіксує загальне правило неприпустимості встановлення за соціальними або особистими ознаками привілеїв чи обмежень. Водночас є цілком очевидним, що цей принцип, як і будь-який інший, не може бути абсолютним, він може мати винятки[3];

– *принцип гуманізму* – виражається в людяному, милосердному

1 Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04

2 Рішення Конституційного Суду України від 28 вересня 2000 року № 10-рп/2000. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-00

3 Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04

ставленні до суб'єктів юридичної відповідальності під час її встановлення та реалізації. Основними вимогами принципу гуманізму є: по-перше, заборона застосування насильства та катування, жорсткого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; по-друге, встановлення юридичної відповідальності з урахуванням прав людини та моральних норм; по-третє, функціональне здійснення юридичної відповідальності на основі ставлення до людини як до найвищої цінності; по-четверте, встановлення системи пільг (виключень із принципів невідворотності, рівності) в залежності від особливих характеристик суб'єкта (неповноліття, хвороба, інвалідність та інше) або незалежно від них, що проявляється в актах амністії та помилування[1];

– *принцип законності* – зводиться до того, що діяльність органів держави здійснюється виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені законами України. Юридична відповідальність настає тільки за діяння, передбачені законом (це правило відоме ще з часів Давнього Риму у вигляді формул «Nullum crimen sine lege» – ніякого покарання без закону та «Nulla poena sine lege» – ніякого злочину без закону), застосовується на засадах суворої відповідності до визначеного законом порядку, притягнення особи до юридичної відповідальності ініціюється лише передбаченими законом компетентними органами[2]. У рішенні Конституційного Суду України від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012 зазначено, що принцип законності передбачає застосування судами законів України, а також нормативно-правових актів відповідних органів державної влади, виданих на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України...[3].

– *принцип обґрунтованості* – проявляється в ухваленні компетентним органом держави або посадовою особою рішення про притягнення особи до юридичної відповідальності на підставі об'єктивно з'ясованих всіх юридично значущих обставин справи. Обґрунтованим рішенням у кримінальному судочинстві є рішення, в якому повно відображені обставини, що мають значення для кримінального провадження, висновки суду про встановлені обставини і правові наслідки є вичерпними, відповідають дійсності і підтверджуються достовірними доказами, дослідженими в судовому засіданні. Обґрунтованість судового рішення полягає у правильності встановлення фактичних обставин справи та правильній оцінці доказів;

– *принцип доцільності – виявляється у досягненні мети юридичної відповідальності шляхом встановлення відповідності обраної стосовно правопорушника міри впливу, індивідуалізації засобів покарання*

1 Теорія держави та права : підручник (за вимогами кредитно-модульної системи навчання) / Є.О. Гіда, Є.В. Білозьоров, А.М. Завальний, А.О. Осауленко та ін..; за заг. ред. Є.О. Гіди. Київ. 2011. 363 с

2 Абрамович Р.М. Еволюція та співвідношення принципів "Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege" та "Ex post facto law". Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2012. Т. 129. С. 59-62. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NaUKMAun_2012_129_13.pdf

3 Рішення Конституційного Суду України від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12

залежно від ступеня суспільної небезпеки скоєного діяння, особливостей особи правопорушника та обставин скоєння правопорушення;

– *принцип індивідуалізації* – виражається у диференціації правопорушень і санкцій залежно від суспільної небезпеки правопорушення та особистості правопорушника, встановленні міри та обсягу відповідальності з урахуванням суспільної небезпеки конкретного правопорушення. Ст. 61 Конституції України: «Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер»;

– *принцип невідворотності* – виражається в обов'язковому встановленні та настанні негативних наслідків для деліктоздатної особи, що вчинила протиправне, винне, соціально шкідливе діяння (дію чи бездіяльність). Як відомо, не жорстокість покарання стримує від правопорушень, а його невідворотність і миттєвість настання;

– *принцип регламентованості* – виявляється у: чіткому визначенні видів та форм юридичної відповідальності у санкціях матеріальних норм права; закріпленні ознак, складу та різновидів правопорушень нормами галузевого законодавства; нормативному визначення підстав юридичної відповідальності; визначенні процедури встановлення юридичної відповідальності та виконання прийнятого рішення[1].

Спеціальні принципи юридичної відповідальності: змагальність сторін, гласність судового процесу, незалежність суду, розумність строків, визначеність покарання у вироку суду, обґрунтованість і обов'язковість його мотивування у вироку, індивідуалізація покарання та інші.

Особлива роль юридичної відповідальності в житті суспільства виражається не тільки в її принципах, але й у меті (цілях) і функціях.

Метою юридичної відповідальності є, з одного боку, охорона прав і свобод людини та громадянина, забезпечення законності і правопорядку в державі, а з другого, – профілактика правопорушень, виховання суб'єктів права у дусі поваги до закону та права як найважливіших цінностей у суспільстві[2].

Цілі юридичної відповідальності можна поділити на цілі добровільної та державно-примусової форм реалізації юридичної відповідальності. Так, до *цілей добровільної форми реалізації юридичної відповідальності* відносять: закріплення, впорядкування та вдосконалення суспільних відносин; виховання громадян, підвищення рівня правової культури; формування та забезпечення правомірної поведінки; зниження кількості правопорушень.

1 Теорія держави і права. Академічний курс [Текст] : підручник / О.В. Зайчук [та ін.] ; ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. Київ. Юрінком Інтер, 2008. 688 с.

[2] Теорія держави та права: Посіб. Для підготов. до іспитів / С.М. Тимченко, Р.А. Калюжний, Н.М. Пархоменко, С.М. Легуша. 3-є вид. стереотип. Київ. 2007. С. 142.

Цілями державно-примусової реалізації юридичної відповідальності є: покарання правопорушника, відновлення порушених суспільних відносин, виправлення та виховання правопорушників, зниження та стабілізація рівня скоєння правопорушень.[1].

Соціальне та цільове призначення юридичної відповідальності розкривається в її функціях. Поняття «функція юридичної відповідальності» охоплює призначення юридичної відповідальності та напрями правового впливу на суспільні відносини.

Функції юридичної відповідальності – *це основні напрямки впливу юридичної відповідальності на суспільні відносини, поведінку суб'єктів права, правову культуру, в яких розкриваються її сутність, соціальне призначення і за допомоги яких досягаються цілі юридичної відповідальності.*

Види основних функцій юридичної відповідальності:

– *регулятивна* – напрям дії юридичної відповідальності на суб'єктів правовідносин, що полягає в спонуканні останніх не порушувати вимог норм права і виражається в їх правомірній поведінці. Способами здійснення регулятивної функції юридичної відповідальності є закріплення в нормах права зразків правомірної поведінки шляхом встановлення заборон, зобов'язань, дозволів, заохочень тощо;

– *превентивна* – застосування міри юридичної відповідальності до особи, яка вчинила правопорушення, попереджає її про неприпустимість здійснення в майбутньому протиправного діяння, формуючи також в інших суб'єктів права небажання вчиняти правопорушення. Способами здійснення превентивної функції є застосування осуду та покарання. Превентивна функція залежно від видів суспільних відносин і суб'єктів, на яких вона діє, поділяється на підфункції *загальної превенції* (стосовно всіх суб'єктів права) та *приватної (спеціальної) превенції* (щодо конкретного правопорушника);

– *каральна (штрафна)* – напрям дії юридичної відповідальності на суб'єкта правопорушення, що відповідає принципам юридичної відповідальності і полягає в осуді, позбавленні його (втраті) певних благ особистого, майнового та організаційного характеру. Каральна функція спрямована на припинення або зміну правовідносин і встановлення між суб'єктами права конкретного правового зв'язку необхідного для реалізації юридичної відповідальності (правовідносини юридичної відповідальності). Способами здійснення каральної функції юридичної відповідальності є осуд, обмеження майнової сфери, позбавлення суб'єктивних прав тощо;

– *відновлювальна* – напрям дії юридичної відповідальності на свідомість і поведінку людей, спрямований на приведення правового статусу суб'єктів правовідносин у попередній нормальний стан. Результат

1 Теорія держави та права : підручник (за вимогами кредитно-модульної системи навчання) / Є.О. Гіда, Є.В. Білозьоров, А.М. Завальний, А.О. Осауленко та ін..; за заг. ред. Є.О. Гіди. Київ. 2011. 362 с

впливу відновлювальної функції юридичної відповідальності містить два аспекти. Перший криє в собі відновлення правопорядку, законності, правовідносин, другий – відновлення суспільних відносин, соціальної справедливості, психологічного спокою суспільства. Способами здійснення відновлювальної функції є відшкодування завданої шкоди, осуд правопорушника та ін.;

– *виховна* – напрям дії юридичної відповідальності на індивідуальну та суспільну свідомість, внутрішній світ суб'єктів права з метою виховання, ознайомлення з відповідними цінностями, що закріплені в нормах права, формування правосвідомості, правової культури, мотивації правомірної поведінки, зменшення проявів правового нігілізму, антисоціальної поведінки. Способами здійснення цієї функції є встановлення обов'язків, покарання, осуд, заохочення, правове інформування громадян, відшкодування завданої шкоди[1].

Окрім того, в юридичній літературі поряд з розглянутими вище функціями юридичної відповідальності виділяють й інші, наприклад: *охоронну* – спрямована на захист позитивних суспільних відносин шляхом нормативно-встановлених відповідних механізмів притягнення винних осіб до відповідальності в разі порушення норм права; *заохочувальну (стимулюючу)* – сфокусована на позитивне ставлення особи до встановлених правил поведінки і бажання виконувати необхідні вимоги права та отримувати відповідні заохочення, передбачені законодавством; *забезпечувальну* – юридична відповідальність забезпечує нормальну дію механізму правового регулювання, будучи елементом правового регулювання, одним з юридичних засобів впливу на регулювання суспільних відносин[2].

§ 13.3. ПІДСТАВИ ТА СТАДІЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Підстави юридичної відповідальності – *це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою та належною.*

Підстави негативної юридичної відповідальності – *це сукупність обставин, наявність яких дає можливість уповноваженому суб'єкту притягнути особу, яка вчинила протиправне діяння, до юридичної відповідальності або за наявності достатніх підстав звільнити її від такої відповідальності.*

Підставами притягнення до негативної юридичної відповідальності є:

– *юридичний факт (фактично скоєне діяння)* – скоєння самого протиправного діяння за наявності всіх ознак, які утворюють склад

1 Шевченко А., Стрельник О. Відновлювальна функція юридичної відповідальності. *Публічне право.* 2012. № 4 (8). С. 269-275.

2 Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / Колектив авторів. Відп. ред. Ю.В. Баулін. Донецьк. 2013. 424 с.

правопорушення (наприклад, у ч. 1 ст. 2 КК зазначається, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом);

– *наявність норми права*, що передбачає можливість покладання на особу юридичної відповідальності за вчинене нею суспільно небезпечного або шкідливого діяння (наприклад, у ч. 22 ст. 92 Конституції України зазначено, що виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них);

– *наявність рішення у формі правозастосовного акта*, що винесене уповноваженим на те органом, в якому конкретизується вид і міра юридичної відповідальності щодо окремого юридичного факту та який вступив в законну силу (наприклад, вирок суду, постанова про накладення адміністративного стягнення, наказ про оголошення догани та ін.).

Звільнення від негативної юридичної відповідальності відбувається за скоєне правопорушення, де вина порушника доведена у встановленому порядку (під час звільнення особи від цивільно-правової відповідальності вина не доводиться). Найпоширенішою підставою звільнення від юридичної відповідальності є строк давності скоєння правопорушення або строк давності прийняття невиконаного правозастосовного акта щодо відповідальності правопорушника, після настання якого притягнути до юридичної відповідальності особу не можна. На ефекті зменшення ступеня суспільної небезпеки з часом, який минув після правопорушення, базуються й інші підстави звільнення від юридичної відповідальності, такі як: помилування, амністія, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання тощо[1].

Підстави звільнення від негативної юридичної відповідальності встановлені галузевим законодавством. Наприклад, у КК звільнення від кримінальної відповідальності можливе у зв'язку із: дійовим каяттям; примиренням винного з потерпілим; передачею особи на поруки; зміною обстановки; закінченням строків давності. У КУпАП підставами звільнення від адміністративної відповідальності є: передача матеріалів на розгляд громадської організації або трудового колективу, якщо з урахуванням характеру вчиненого правопорушення і особи правопорушника до неї доцільно застосувати захід громадського впливу; при малозначності вчиненого адміністративного правопорушення та ін. У ЦК передбачено підстави звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо особа доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили та ін.

Підстави звільнення від негативної юридичної відповідальності слід

1 Загальна теорія держави та права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ. 2015. 392 с.

відмежовувати від *обставин, що виключають юридичну відповідальність*. В процесі встановлення факту правопорушення уповноваженими на те органами можуть бути виявлені обставини, які законодавець визначив як підстави, коли юридична відповідальність при формальній наявності складу правопорушення виключається. Іншими словами, за певних обставин юридична відповідальність є «неприпустимою», тобто не настає взагалі. До таких обставин зокрема, але не тільки, слід віднести: випадок (казус); необхідну оборону; уявну оборону; крайню необхідність та ін. Названі обставини вказують на відсутність суспільної небезпеки та протиправності діяння або на відсутність вини правопорушника[1]. Наприклад, у КК обставинами, що виключають кримінальну відповідальність є: необхідна оборона; уявна оборона; затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення; крайня необхідність; фізичний або психічний примус; діяння, пов'язане з ризиком та ін.

Підставою настання позитивної юридичної відповідальності є норма права (юридична підстава), яка набула юридичної сили, містить у собі правило поведінки, тобто відомості про належну або заборонену поведінку, вказує на негативні наслідки в разі вчинення забороненого діяння, або містить у собі міру заохочення суб'єктів права.

Норми права за своєю вираженістю є еталонами, моделями суспільно корисної, суспільно прийнятної поведінки особи. Норми права є виразом правової свідомості суспільства в цілому або домінуючої її частини. Вони утворюють нормативне поле юридичної відповідальності особи, регулюють вольову поведінку людей[2].

Вказуючи на міру заохочення або можливість негативних наслідків у разі скоєння протиправних діянь, норма права як модель правомірних вчинків впливає на формування у суб'єктів права позитивних установок, що втілюються в їх правомірній поведінці. Норма права закріплює цінності та уявлення, що мають стати частиною свідомості особи, її життєвою орієнтацією.

Юридичній відповідальності, окрім чіткої нормативної регламентації, властива ще й поетапність її здійснення, що встановлюється нормами процесуального права. Так, в процесі реалізації юридичної відповідальності можна виділити певні стадії.

Стадії юридичної відповідальності – *це визначені етапи реалізації юридичної відповідальності, що характеризуються особливими цілями, на досягнення яких спрямована діяльність компетентних органів*.

Так, у своєму розвитку позитивна юридична відповідальність проходить кілька ***стадій***:

1) закріплення в нормах права обов'язку щодо здійснення

1 Загальна теорія держави та права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ. 2015. С. 304.

2 Грищук В. К. Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність та її підстава. *Університетські наукові записки.* 2012. № 4. -С. 5-13. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2012_4_3.pdf

позитивних вчинків (статика встановлення відповідальності);

2) реалізація цього обов'язку – правомірна поведінка;

3) схвалення або заохочення поведінки особи (динаміка відповідальності).

Стадіями негативної юридичної відповідальності є:

1) виникнення відповідальності з моменту вчинення правопорушення як юридичного факту, що зумовлює відповідні правовідносини;

2) встановлення компетентними державними органами суб'єкта (та інших елементів) правопорушення;

3) визначення виду і міри відповідальності в акті застосування юридичної норми;

4) реалізація конкретних заходів юридичної відповідальності, визначених відповідним правозастосовним актом[1].

Під час притягнення особи до юридичної відповідальності за вчинення правопорушення правоохоронні органи здійснюють аналіз та оцінку фактичних обставин юридичної справи, вибір матеріальної та процесуальної норми права та виносять індивідуально правовий акт правозастосування, обов'язковий для виконання. Тобто державно-владна діяльність правоохоронних органів виражається в тому, що вони як частина апарату держави володіють компетенцією розгляду різного роду юридичних справ та мають право застосувати державний примус.

§ 13.4. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ

На прикладі юридичної відповідальності працівників Національної поліції України з'ясуємо її особливості. Зокрема, особливість такої юридичної відповідальності залежить від: правового статусу працівників поліції; усвідомлення працівником поліції необхідності чіткого дотримання та виконання норм права; фактичної правової поведінки працівників поліції; оцінки такої поведінки з боку конкретного уповноваженого органу, службово-трудового колективу, громадських організацій, а також самою особистістю відповідно до юридично закріплених критеріїв; сукупності формально-визначених заходів заохочувального або примусового характеру, що можуть застосовуватись до працівника поліції компетентним суб'єктом.

Відповідно до чинного законодавства відповідальність посадових осіб настає за таких умов: неправомірність ухвалених рішень, дій або бездіяльність посадових осіб; наявність шкоди або збитків, завданих

1 Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. Вид, 10-е, доповнене. Львів. 2008. 224 с.

особам або їхньому майну; наявності причиново-наслідкового зв'язку між неправомірним рішенням посадової особи і шкодою (збитками)[1].

Види та правові підстави настання негативної юридичної відповідальності поліцейських закріплені у законодавстві України, зокрема: у ст. 19. Закону України «Про Національну поліцію» зазначено, що у разі вчинення протиправних діянь поліцейські несуть кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, матеріальну та дисциплінарну відповідальність відповідно до Закону. Підстави та порядок притягнення поліцейських до дисциплінарної відповідальності, а також застосування до поліцейських заохочень визначаються Дисциплінарним статутом Національної поліції України; у ст. 15 КУпАП закріплено, що поліцейські несуть відповідальність за адміністративні правопорушення за дисциплінарним статутом. За порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, санітарних норм, правил полювання, рибальства та охорони рибних запасів, митних правил, вчинення правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушення тиші в громадських місцях, неправомірне використання державного майна та інше. До поліцейських не може бути застосовано громадські роботи, виправні роботи та адміністративний арешт.

Таким чином, аналіз норм права закріплених у зазначених статтях дає можливість зробити висновок про те, що:

– за порушення службової дисципліни поліцейські несуть дисциплінарну відповідальність згідно з Дисциплінарним статутом Національної поліції України (до поліцейських можуть застосовуватися такі види дисциплінарних стягнень: зауваження; догана; сувора догана; звільнення із служби в поліції та інше);

– за вчинення адміністративних правопорушень поліцейські несуть дисциплінарну відповідальність відповідно до Дисциплінарного статуту Національної поліції України, крім випадків, передбачених КУпАП;

– за вчинення кримінального правопорушення поліцейські несуть кримінальну відповідальність, особливості притягнення до якої передбачені кримінальним законодавством (до осіб, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення, судом можуть бути застосовані такі види кримінальних покарань: штраф, позбавлення права обіймати певні посади, позбавлення волі та інше);

– цивільно-правова відповідальність поліцейських може наступати у формах: відшкодування збитків, сплати неустойки, втрати завдатку тощо. Найбільш поширеною формою є відшкодування збитків. Обов'язок боржника відшкодувати збитки має загальний характер і є чинним в усіх випадках, якщо законом або договором не передбачено іншого. Так, у ч. 3, ст. 19 Закону України «Про Національну поліцію» закріплено, що «Держава відповідно до закону відшкодовує шкоду, завдану фізичній або

1 Бліхар М. Сутність юридичної відповідальності в правовій доктрині України. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія : Юридичні науки. 2020. Т. 7, № 4. С. 161-168. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2020_7_4_26

юридичній особі рішеннями, дією чи бездіяльністю органу або підрозділу поліції, поліцейським під час здійснення ними своїх повноважень».

– загальні підстави і умови матеріальної відповідальності працівників передбачені у ст. 130 Кодексу законів про працю України, де зазначено, що «Працівники несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків.

При покладенні матеріальної відповідальності, права і законні інтереси працівників гарантуються шляхом встановлення відповідальності тільки за пряму дійсну шкоду, лише в межах і порядку, передбачених законодавством, і за умови, коли така шкода заподіяна підприємству, установі, організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника. Ця відповідальність, як правило, обмежується певною частиною заробітку працівника і не повинна перевищувати повного розміру заподіяної шкоди, за винятком випадків, передбачених законодавством.

За наявності зазначених підстав і умов матеріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

На працівників не може бути покладена відповідальність за шкоду, яка відноситься до категорії нормального виробничо-господарського ризику, а також за шкоду, заподіяну працівником, що перебував у стані крайньої необхідності. Відповідальність за не одержаний підприємством, установою, організацією прибуток може бути покладена лише на працівників, що є посадовими особами.

Працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно покрити її повністю або частково. За згодою власника або уповноваженого ним органу працівник може передати для покриття заподіяної шкоди рівноцінне майно або поправити пошкоджене».

Відповідно до ст. 131 цього ж Кодексу «Власник або уповноважений ним орган зобов'язаний створити працівникам умови, необхідні для нормальної роботи і забезпечення повного збереження дорученого їм майна. Працівники зобов'язані бережливо ставитися до майна підприємства, установи, організації і вживати заходів до запобігання шкоді».

Позитивна юридична відповідальність працівників поліції має місце за умови сумлінного, відповідального ставлення поліцейського до виконання своїх службових обов'язків, що проявляється в його правомірній (законослухняній) поведінці. За таке ставлення до службових обов'язків та за відповідні досягнення у службовій діяльності, поліцейський може заохочуватись компетентними суб'єктами, що полягає у відзначенні поліцейського за успішне виконання ним обов'язків, а також за інші заслуги перед державою та суспільством.

До поліцейських можуть бути застосовані такі види заохочень: дострокове присвоєння спеціального звання та присвоєння спеціального звання на один ступінь вище від звання, передбаченого займаною штатною посадою; дострокове зняття дисциплінарного стягнення; занесення на дошку пошани; заохочення грошовою винагородою та інше.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення поняття «юридична відповідальність».
2. Назвіть ознаки перспективної юридичної відповідальності та ретроспективної юридичної відповідальності.
3. Назвіть види юридичної відповідальності.
4. Охарактеризуйте принципи юридичної відповідальності.
5. Проаналізуйте головні цілі та функції юридичної відповідальності.
6. Охарактеризуйте підстави притягнення до юридичної відповідальності.
7. Охарактеризуйте підстави звільнення від юридичної відповідальності та підстави, що виключають юридичну відповідальність.
8. Назвіть стадії юридичної відповідальності.
9. Визначте особливості юридичної відповідальності працівників правоохоронних органів.
10. Назвіть види юридичної відповідальності працівників правоохоронних органів.

Корисні джерела для підготовки до занять:

1. Бліхар М. Сутність юридичної відповідальності в правовій доктрині України. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія : Юридичні науки. 2020. Т. 7, № 4. С. 161-168. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2020_7_4_26
2. Глинчук О. І., Бендера І. Л. Актуальні аспекти юридичної відповідальності щодо порушення чинного законодавства про державну мову. *Dictum factum*. 2021. № 1. С. 26-33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dicf_2021_1_6
3. Гураленко Н. А., Коханюк Т. С. Стадії юридичної відповідальності. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 6 – 11
4. Дашковська О. Р. Яворський В. О., Безсонова К. Д. Позитивна юридична відповідальність: загальнотеоретична характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2021. Вип. 64. С. 21-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2021_64_5
5. Загальна теорія держави та права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ. 2015. 392 с.

6. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах / [Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ. 2009. 216 с.

7. Калєніченко Л. І. Особливості юридичної відповідальності працівників Національної поліції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2019. Вип. 55(1). - С. 27-31.URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2019_55(1)__8

8. Калєніченко Л. І. Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Л. І. Калєніченко; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. - Харків, 2018. - 41 с.

9. Книш В. В. Юридична природа санкцій конституційно-правової відповідальності в Україні. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2020. Вип. 52. С. 31-38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2020_52_6

10. Осауленко А. О. Нормативна конструкція ретроспективної юридичної відповідальності в публічному праві сучасної України : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т внутрішніх справ. — К., 2007. — 218 арк.

11. Падалка О. А. Юридична відповідальність Національної поліції України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2016. № 20. С. 81–84.

12. Терещук М. М. Методологія дослідження інституту юридичної відповідальності в публічному праві. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2. С. 130–141

13. Терещук М. М. Юридична відповідальність в публічному праві автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 - «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2018. 21 с.

14. Тихомиров О. О. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері : навч. посіб. Київ. 2015. 172 с.

15. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / Колектив авторів. Відп. ред. Ю.В. Баулін. Донецьк. 2013. 424 с.

16. Юридична відповідальність: проблеми теорії та практики: *Альманах права:* Науково-практичне видання. Київ. 2010. 192 с.

ТЕМА 14
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО МЕХАНІЗМ

Правове регулювання в юридичній літературі розглядають як одне з центральних і всеохоплюючих правових явищ. Воно переслідує мету впорядкування та вдосконалення суспільних відносин, без чого в суспільстві неможливий правопорядок і законність, нормальний ритм життя та спокій громадян. Тому так важливо вивчати цю правову категорію, предмет, методи та засоби правового регулювання, його стадії та механізм як з наукової точки зору, так і з точки зору практики. Цю тему можна розглядати як узагальнюючу стосовно вивчення різних правових явищ, оскільки більшістю юристів підтримується думка про те, що чим більше правових явищ беруть участь у правовому регулюванні суспільних відносин, тим ефективніше його результат. Тому під час її вивчення кожен здобувач вищої освіти може перевірити свої знання з інших тем і поглибити їх за рахунок узагальнення в цій темі

§ 14.1. ПОНЯТТЯ ПРАВОВОГО ВПЛИВУ, ЙОГО ВИДИ ТА МЕХАНІЗМ

У сучасному суспільстві право відіграє провідну роль, адже впорядковує найважливіші відносини між людьми. У зв'язку з дією права на суспільні відносини необхідно розрізняти два явища – *«правовий вплив»* і *«правове регулювання»*. Вони є близькими за змістом та взаємопов'язаними, але не тотожними.

Традиційно їх розрізняють за такими критеріями:

– *за предметом регулювання*. Предметом правового впливу є широке коло суспільних відносин, в тому числі й ті, що правом не регулюються, а предметом правового регулювання є лише конкретні суспільні відносини;

– *за механізмом*. Характеризуючи правовий вплив, необхідно зазначити, що тут задіяні неправові механізми – психологічний, виховний, інформаційний та інші. При здійсненні ж правового регулювання мають місце виключно правові засоби – норми права, правовідносини тощо;

– *за наслідками*. При здійсненні правового впливу на суспільні відносини правових наслідків може і не настати. Наприклад, якщо Ви знаєте про те, що Верховною Радою України 5 червня 2003 р. прийнято Закон України «Про іпотеку», це не означає, що ви обов'язково вступите в іпотечні відносини протягом свого життя. Ви просто залишаєтеся носієм цієї інформації. Чого не скажеш про правове регулювання. При його наявності завжди наступають правові наслідки у вигляді певних правовідносин.

Під **правовим впливом** *потрібно розуміти дію права на свідомість і поведінку людей, а через них і на широке коло суспільних відносин за допомогою неправових (психологічних, ідеологічних, виховних та інших) засобів*[1].

У зв'язку з цим механізм правового впливу є сукупністю специфічних правових засобів, за допомогою яких здійснюється правовий вплив на свідомість і поведінку людей, метою якого є втілення змісту правових норм у можливу правомірну поведінку особи шляхом усвідомлення індивідом ціннісних орієнтацій про право та формування позитивних мотивів активної правової поведінки.

Елементи механізму правового впливу доречно розглядати в контексті його основних видів.

Правовий вплив на людей може бути:

1) інформаційно-психологічним – доведення позиції держави про дозволену, необхідну чи заборонену поведінку, правові стимули (заохочення) і правові обмеження (покарання). Інформаційна дія права полягає в тому, що право містить різноманітну інформацію правового змісту. Наприклад, за історичними пам'ятками права ми багато чого дізнаємось про життя наших пращурів. У свою чергу знання вчить і закликає до певних дій. Тому досить важливо, щоб закладена в праві інформація не була неправдивою, дезорієнтаційною, інакше через певний час право перестане діяти. У сучасному суспільстві інформація правового змісту передається через засоби масової інформації, білборди, юридичну літературу тощо. Так, у місті Києві часто зустрічаються білборди з інформацією щодо необхідності дотримання правил дорожнього руху, які мають на меті вплив на свідомість усіх учасників цього процесу з метою формування високого або принаймні належного рівня їх правової свідомості та правової культури;

2) виховним – виховання поваги до права, орієнтування людини на правові цінності, досягнуті людством, на необхідність їх сприйняття і розвитку (поділ влади, народний суверенітет, демократія, основоположні права і свободи людини, справедливе правосуддя тощо), формування настанов на правомірну поведінку;

3) соціальним – забезпечення взаємного зв'язку правових норм і соціального середовища їх дії, відображення в нормах права соціально корисної мети, врахування всіх факторів суспільного життя людини – як правових, так і економічних, політичних, соціально-культурних, моральних тощо.

Правовий вплив може відбуватися в двох формах: *активній і пасивній*. Активна форма передбачає безпосереднє використання засобів і методів правового регулювання у процесі соціальної життєдіяльності.

[1] Кривицький Ю.В. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права / Ю.В. Кривицький // *Часоопис Київського університету права.* – 2009. - № 4. – С. 75; Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – С. 254

Цілі активного впливу полягають в удосконаленні та оптимізації усталених правових відносин; усуненні правопорушень; реалізації юридичної відповідальності стосовно правопорушників.

Пасивна форма передбачає опосередкований вплив права на суспільні відносини. Тому не відбувається безпосереднього правового втручання в суспільні відносини, але сам факт наявності права виступає в якості фактора, що спонукає суб'єктів діяти відповідно до юридично закріплених правил і утримуватися від вчинення дій протиправного характеру.

Цілями пасивного впливу є збереження усталеного на певному етапі соціального розвитку правопорядку; запобігання правопорушенням.

§ 14.2. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ: ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ, СПОСОБИ, ТИПИ

Правове регулювання – *це здійснюване громадянським суспільством або державою за допомогою правових засобів упорядкування, охорона та розвиток суспільних відносин*.

Ознаки правового регулювання:

– *є різновидом соціального регулювання;*

– *здійснюється громадянським суспільством або державою;*

– *має нормативно-результативний характер* – здійснюється за допомогою цілісної системи правових засобів, що забезпечують втілення в життя норм права для досягнення необхідної мети (результату);

– *має організаційний характер* – за допомогою правового регулювання відносини між суб'єктами набувають певної правової форми (в нормах права закріплюється міра можливої або належної поведінки)

– *має цілеспрямований характер* – спрямоване на задоволення прав, свобод, законних інтересів суб'єктів права;

– *має конкретний характер* – завжди пов'язане з реальними (конкретними) відносинами.

Предмет правового регулювання – *це конкретні вольові суспільні відносини, що регулюються правом чи об'єктивно потребують правового регулювання.*

Властивості предмету правового регулювання:

– суспільні відносини мають вольовий характер, тобто право регламентує лише свідомі та вольові дії людей (психічно хворі, обмежені в дієздатності особи, люди під гіпнозом не можуть усвідомлювати свої дії, а тому їх поведінка не може регулюватися нормами права);

– право регулює лише ті суспільні відносини, що об'єктивно потребують регуляції та можуть бути об'єктом такого регулювання;

– право регулює найбільш важливі суспільні відносини, що мають значення для всіх суб'єктів правовідносин.

Правове регулювання охоплює:

специфічну діяльність держави (її нормотворчих органів) або громадянського суспільства, пов'язану з виробленням норм права і з визначенням юридичних засобів забезпечення їх дієвості. У цьому аспекті змістом правового регулювання охоплюється різноманітна діяльність нормотворчих органів держави, пов'язана з вибором типу, методів, способів регламентації, визначенням співвідношення нормативних та індивідуальних засобів регулювання, що об'єктивно необхідні у певних соціально-економічних і політичних умовах для забезпечення нормального функціонування громадянського суспільства, його інститутів, організації життєдіяльності людей на цивілізованих засадах;

діяльність безпосередніх учасників суспільних відносин, спрямовану на пошук і використання засобів юридичного регулювання, для узгодження своєї поведінки з нормами права (їх принципами, цілями, призначенням). Це обумовлює необхідність врахування специфіки духовно-культурної сфери, зокрема національні та релігійні особливості учасників правовідносин.

Метод правового регулювання – *це сукупність способів і прийомів, за допомогою яких упорядковуються суспільні відносини визначеного виду*.

В юридичній літературі, зазвичай, виділяють такі ***основні методи правового регулювання:***

централізоване регулювання (метод субординації або імперативний метод) – впорядкування здійснюється зверху до низу на владно-імперативних засадах (найчастіше цей метод використовується в адміністративному праві). Засобами централізованого регулювання є нормативно-правові акти (закони та підзаконні нормативно-правові акти). Він передбачає встановлення заборон, обов'язків, покарань;

децентралізоване регулювання (метод координації або диспозитивний метод) – на хід і процес такого регулювання впливають учасники правових відносин шляхом укладання договорів, здійснення односторонніх правомірних юридичних дій (найчастіше цей метод використовується в цивільному праві). Головним засобом децентралізованого регулювання є індивідуальні акти[1].

Способи або ж шляхи регулювання відносин державою розкривають специфіку методів регулювання і отримують свій особливий вираз в нормах права.

Способи правового регулювання:

дозвіл – це надання особі права на її власні активні дії *(роби, як вважаєш за потрібне)*. Прикладом здійснення правового регулювання за допомогою цього способу може бути будь-яка норма права, що надає суб'єкту право на одержання тих чи інших благ. Для самозахисту українцям дозволено купувати газові пістолети та балончики, а представникам окремих професій – зброю під гумову кулю (порядок

[1] Бурлай Е. В. Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе / Бурлай Е.В. – К.: Наукова думка, 1987. – 92 с.

видання дозволів регламентовано відповідною Інструкцією, що затверджена Наказом МВС України). Дозвіл превалює в основному в галузях, що належать до сфери приватного права;

зобов'язання (веління) – покладання на особу обов'язку активної поведінки *(роби тільки так),* наприклад, обов'язок забезпечення обвинуваченому права на захист (ч.1 ст. 47 КПК);

заборона – це покладання на особу обов'язку утримуватися від вчинення дій певного роду *(тільки так не роби),* наприклад, заборона примушування давати показання (ст. 373 КК), позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК). Більшість норм особливої частини Кримінального кодексу України фактично і є заборонами, оскільки вони встановлюють відповідальність за певні дії і тим самим їх забороняють.

У правовому регулюванні використовуються різноманітні комбінації цих способів. На основі норм права, що містять зобов'язання складаються правовідносини активного типу, а на основі норм, що містять заборону – правовідносини пасивного типу, а на підставі норм, що містять дозвіл – як активного, так і пасивного типу. При централізованому регулюванні привалюють заборона та зобов'язання, а при децентралізованому – дозвіл.

Трьом способам правового регулювання (дозволу, зобов'язанню, забороні) відповідають ***безпосередні форми реалізації норм права****: використання, виконання, дотримання.*

Тип правового регулювання – *це особливий порядок правового регулювання, що виражається в певному поєднанні способів для задоволення інтересів суб'єкта права.*

Види типів правового регулювання:

загальнодозвільний – ґрунтується на загальному дозволі, в межах якого закон встановлює заборони на здійснення конкретних дій. Базується на принципі – дозволено все, що прямо не заборонено законом. У контексті цього типу виникають цивільні, трудові, сімейні, житлові та інші правовідносини (особа має право укладати будь-які угоди, на власний розсуд, за винятком тих заборон, що передбачені в законі).

загальнозабороняючий – ґрунтується на загальній забороні, в межах якої закон встановлює конкретні дозволи. Базується на принципі – заборонено все, що прямо не дозволено законом (дозволено тільки те, що прямо передбачено законом). За цим типом встановлюються правові статуси та функції державних службовців, посадових осіб тощо (у відповідності зі ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію», поліцейський має одинадцять підстав для застосування вогнепальної зброї, дванадцятої не існує!).

Основні напрями правового регулювання в Україні:

закріплення та охорона нових суспільних відносин. Наприклад, в Україні на конституційному рівні закріплені право на свободу об'єднання в політичні партії і громадські організації, право на підприємницьку

діяльність, право приватної власності; охорона довкілля, винаходу, авторства тощо;

заборона певних суспільних відносин і поведінки, наприклад, посягання на конституційний лад, шлюб між родичами, заснування комерційних банків посадовими особами правоохоронних органів, створення партій у військових формуваннях та ін.;

зміна характеру відносин у певній сфері, наприклад, поряд з обов'язками держави у сфері охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина у Конституції України (ст. 55) визначено, що кожний має право будь-якими способами, не забороненими законом засобами, захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Одним із таких способів є приватна охоронна діяльність;

стимулювання розвитку певних суспільних відносин, наприклад, стимулювання державою участі в охороні громадського порядку і державного кордону громадян, у ст. 18 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» передбачено заходи заохочення громадян за участь в охороні громадського порядку і державного кордону;

сприяння (за допомогою нових норм права) виникненню та формуванню нових відносин і суспільних явищ.[1].

§ 14.3. СТАДІЇ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО МЕХАНІЗМ

Використання в певному порядку тих чи інших елементів механізму характеризує процес правового регулювання. Він може бути простим і складним.

Простий процес правового регулювання припускає використання лише одного державно-владного акта – нормативно-правового. Індивідуалізацію прав і обов'язків здійснюють самі суб'єкти, до яких цей акт звернений. Наприклад, ст. 35 Конституції України закріплює право особи на свободу світогляду та віросповідання і кожна особа сама вирішує яку релігію їй сповідувати чи не сповідувати ніякої.

Складний процес правового регулювання припускає наявність двох актів державно-владного характеру, один з яких – нормативно-правовий, а інший - акт застосування норм права (індивідуальний акт). Його стадії залежать від правової поведінки суб'єкта – правомірної чи неправомірної.

Стадії правового регулювання:

стадія загальної дії норм права. На цій стадії відбуваються визначення змісту і формулювання меж поведінки суб'єкта, умов виникнення прав, обов'язків, повноважень, відповідальності тощо *(вступає в дію механізм правотворчості).*

[1] Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб / Є. В. Білозьоров [та ін.] ; за заг. ред. доц. каф. теорії та історії держави і права, канд. юрид. наук, доц. Є. О. Гіди ; КНУВС. – К. : Ліпкан О. С., 2010. – С. 109 – 110.

Наприклад, дія цього механізму в контексті отримання вищої освіти можлива лише за наявності норми права, що міститься у законодавстві про вищу освіту. Однак, як загальне правило, ця норма не вирішує питання про те, хто саме буде отримувати вищу освіту. Для цього потрібні додаткові юридичні дії, що відбуваються на другій стадії.

виникнення конкретних суб'єктивних прав і обов'язків, тобто виникнення правовідносин. Необхідною умовою цієї стадії виступає юридичний факт (система фактів), з яким норми права пов'язують настання юридичних наслідків *(вступає в дію механізм реалізації норм права).*

Дія механізму щодо отримання вищої освіти починається з подачі у вищий навчальний заклад заяви і документів, проходження конкурсного відбору та винесення рішення щодо зарахування на навчання на основі загальної норми права.

Винесення індивідуального розпорядження про зарахування особи у вищий навчальний заклад означає індивідуалізацію загальної норми права стосовно конкретної особи. За допомогою індивідуально-правового акта за учасниками відносин, що регулюються, закріплюється відповідне суб'єктивне юридичне право і об'єктивний юридичний обов'язок.

Після ухвалення рішення про зарахування на навчання (індивідуально-правовий акт) особа вступає у правовідносини щодо реалізації свого суб'єктивного права на вищу освіту, а вищий навчальний заклад набуває юридичного обов'язку створити належні умови для здобуття нею вищої освіти. З наведеного випливає, що реалізацією суб'єктивного юридичного права особи на вищу освіту є її одержання, а реалізацією юридичного обов'язку вищого навчального закладу - належна організація навчального процесу.

У разі правомірної поведінки суб'єктів правовідносин правове регулювання вичерпує себе механізмом реалізації норм права.

застосування санкцій норми права – виникає у випадках неправомірної поведінки суб'єкта. Правовою підставою цієї стадії є правопорушення, а також норми права, що встановлюють санкції за вчинені правопорушення і визначають порядок застосування відповідальності. Державні органи і посадові особи реалізують свою компетенцію через розслідування обставин вчинення правопорушення, встановлення і покарання винних, а інша сторона – правопорушники – за вчинені правопорушення зазнає втрат державно-владного характеру *(вступає в дію механізм накладення юридичної відповідальності).* Наприклад, під час здобуття вищої освіти курсант за академічну неуспішність (тобто не виконання своїх обов'язків щодо навчання) може бути відрахований з навчального закладу.

Відмінна риса правового регулювання полягає в тому, що воно має специфічний механізм. Поняття механізму правового регулювання використовується в теорії держави та права для розкриття взаємодії

різних елементів правової системи, за допомогою яких здійснюється регулятивний вплив на суспільні відносини з метою їх впорядкування.

Механізм правового регулювання – *це узята в єдності система правових засобів, способів, форм, за допомогою яких здійснюється результативне врегулювання суспільних відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, встановлюється і забезпечується правопорядок («належне» у праві стає «сущим»).*

Основні ознаки механізму правового регулювання *такі:*

– є складовою *частиною механізму соціального регулювання*. Його правова діяльність супроводжується політичним, економічним, етичним та іншими сферами механізму соціального регулювання, переплітається з ними;

– будучи категорією широкою за обсягом, *збирає воєдино всі явища правової дійсності:*

– засоби (норми права, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, правозастосовні акти (акти застосування норм права);

– способи (дозвіл, зобов'язання, заборона);

– форми (використання, виконання, додержання, застосування);

– становить *систему правових засобів, способів, форм,* що *перебувають у взаємозв'язку і взаємодії*. Кожна частина механізму правового регулювання знаходиться на своєму місці (як механізм годинника), виконує специфічні функції. Якість виконуваних ними функцій впливає на роботу інших частин і на результат функціонування механізму в цілому;

– є *динамічною частиною правової системи суспільства*. Його рух виражається у стадіях правового регулювання, яким відповідають свої механізми дії. Як і правова система суспільства, механізм правового регулювання являє собою цілісність правової дійсності, визначається закономірностями еволюції суспільства, рівнем розвиненості економіки, культури. Його призначення полягає в приведенні в дію необхідних елементів правової системи суспільства, забезпеченні їх «роботи». Від механізму залежать ефективність правового регулювання, відповідність поведінки учасників правових відносин розпорядженням норм права, їх рух до задоволення своїх інтересів;

– результатом його діяльності є встановлення *правопорядку* в суспільстві.

Механізм правового регулювання складають елементи, що є обов'язковими на окремих його стадіях.

Отже, до **основних елементів механізму правового регулювання** слід відносити:

Норма права в механізмі правового регулювання.

Норма права – це первинний елемент і нормативна основа механізму правового регулювання. Норма права являє собою загальне обов'язкове правило (модель) поведінки, яке встановлює для суб'єкта як можливий варіант поведінки – суб'єктивні юридичні права, так і необхідний варіант

поведінки – суб'єктивні юридичні обов'язки або заборони. Специфічна функція норм права полягає в нормативній регламентації суспільних відносин. Це означає, що за допомогою норм права програмуються певні відносини і вся сукупність юридичних засобів, що використовуються для здійснення державної волі. Безпосереднім фактором виникнення норм права є правотворча діяльність держави.

Специфічне завдання норми права в механізмі правового регулювання полягає в тому, щоб:

– визначити загальне коло людей, на які вона поширює свою дію;

– встановити зміст суспільних відносин (зміст поведінки суб'єкта), а також....

– об'єкти правовідносин;

– визначити обставини, в яких особа повинна керуватися цим правилом поведінки;

– розкрити саме правило поведінки вказівкою на права і обов'язки учасників відносин, що регулюються, характер їх зв'язку між собою, а також державно-примусові заходи, що застосовуються до осіб у разі невиконання ними юридичних обов'язків[1].

Норма права набуває зовнішнього вираження в *нормативно-правовому акті,* який забезпечує її дієвість.

Нормативно-правові акти обслуговують нормативну основу механізму правового регулювання. Функції нормативно-правових актів полягають головним чином у тому, щоб вводити в правову систему нові норми права, забезпечити їх зміну або скасування, підвищити ефективність їх дії.

До нормативно-правових актів (законів, підзаконних актів) приєднуються акти тлумачення норм права (інтерпретаційні акти). Дані акти є засобом, що забезпечує однакове розуміння і застосування чинних норм права. Чіткість і ефективність механізму правового регулювання залежать від правильного тлумачення норм права.

Юридичні факти в механізмі правового регулювання.

Особлива роль юридичних фактів в механізмі правового регулювання обумовлена тим, що в них виражається специфіка методу правового регулювання, яка властива певній галузі права.

Для кримінального права, характерний імперативний метод правового регулювання. В цілому слід зазначити, що цей метод правового регулювання є характерним і для всієї сфери правоохоронної діяльності. Він обумовлює такі особливості юридичних фактів, що породжують кримінальні правовідносини:

– по-перше, підставою виникнення кримінальних правовідносин є протиправні дії – кримінальні правопорушення, склади яких закріплені в нормах Особливої частини КК;

[1] Скакун, О.Ф. Теорія держави та права (Енциклопедичний курс) [Текст] : підручник / О.Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – С. 717 – 718.

– по-друге, фактично загальний юридичний факт, що породжує будь-які кримінальні правовідносини, сформульований у ст. 2 КК, у відповідності з якою підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що містить склад кримінального правопорушення, передбаченого КК[1]. Це загальна гіпотеза для всіх норм кримінального права, що містяться в Особливій частині КК.

Для цивільного права, навпаки, характерна перевага диспозитивного методу регулювання. Тобто учасникам цивільних правовідносин законодавець надає право на здійснення активних дій. Це полягає в тому, до числа юридичних фактів, що породжують цивільні правовідносини, законодавець відносить: договори та інші правочини; створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі; інші юридичні факти. Враховуючи вимоги ст. 11 ЦК перелік підстав виникнення цивільних прав та обов'язків може бути і не передбачений актами цивільного законодавства, але цивільні права та обов'язки можуть виникати за аналогією[2].

Правовідносини в механізмі правового регулювання.

За допомогою правовідносин відбувається індивідуалізація положень відповідної норми права, конкретизуються суб'єктивні права і юридичні обов'язки певних суб'єктів, їх повноваження та міра можливої юридичної відповідальності за неправомірні дії.

Зміст прав, обов'язків, повноважень і відповідальності (а звідси й особливості правовідносин) багато в чому залежать від характеру регулюючого впливу норм права, в результаті якого складаються різні види правовідносин – регулятивні чи охоронні, активні чи пасивні.

Отже, правовідносини в механізмі правового регулювання відповідають за переведення загальних приписів норм права в суб'єктивні права і юридичні обов'язки, визначають повноваження та міру юридичної відповідальності для конкретних осіб, сприяють реалізації їх волі, та задоволенню інтересів суб'єктів.

При цьому центром загальних юридичних зв'язків, що складають основу правовідносин, є правовий статус особи.

Правовідносини в механізмі правового регулювання виконують такі ***функції:***

– визначають конкретне коло осіб, на яких поширюється дія норм права в цей момент;

– закріплюють конкретну поведінку, якої повинні або можуть додержуватися особи;

– виступають умовою для можливого приведення в дію спеціальних юридичних засобів (прокуратурою, судом, поліцією) з метою забезпечення суб'єктивних прав, обов'язків, відповідальності.

[1] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2007. – С. 11.

[2] Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар за заг. ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Н.Ю. Голубєвої. – К.: Правова єдність, 2007. – 1140 с.

Таким чином, правовідносини в механізмі правового регулювання – це засіб «переведення» загальних правил норм права у площину суб'єктивних прав і юридичних обов'язків для даних суб'єктів.

Акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків у механізмі правового регулювання.

Акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків – це фактична поведінка суб'єктів права пов'язана зі здійсненням (реалізацією) своїх прав і обов'язків.

Така реалізація може здійснюватись двома способами:

– активний – вчинення дій, що дозволяються чи до яких зобов'язують (використання суб'єктивних прав або виконання юридичних обов'язків. Наприклад, брати участь у виборах органів влади або сплачувати податки);

– пасивний – утримання від заборонених дій (додержання заборон. Наприклад, норми кримінального права реалізуються тоді, коли громадяни не вчиняють протиправних дій).

Таким чином, акти безпосередньої реалізації втілюються в життя у формах *використання* наданих нормами права можливостей, *виконання* обов'язків, *додержання* заборон. Саме з їх допомогою відбувається «переведення» розпоряджень норм права (спочатку виражених у правах і обов'язках) у фактичну, реальну поведінку учасників суспільних відносин, на що і було спрямоване правове регулювання.

Акти застосування норм права в механізмі правового регулювання.

Більшість науковців схиляється до думки, що у процесі правового регулювання можлива (але не обов'язкова) стадія застосування норм права, яка полягає у виданні державно-владного акта – акта застосування норм права, що забезпечує виникнення, зміну або припинення правових відносин.

Акти застосування норм права мають форму рішень, розпоряджень, наказів, вироків тощо. У них персоніфікуються загальні права і обов'язки, а також, якщо це необхідно, індивідуалізуються санкції. Специфіка акта застосування норм права полягає в тому, що індивідуалізація здійснюється від імені держави як вимога, що може бути у разі необхідності виконана і примусово.

Акти застосування норм права в механізмі правового регулювання використовуються в таких випадках:

1) коли самі норми права передбачають, що індивідуалізація прав і обов'язків здійснюється органами держави, посадовими особами, а не учасниками відносин. Якщо суб'єкти права не в змозі самі реалізувати суб'єктивні права і юридичні обов'язки, держава в особі компетентних органів здійснює *застосування норм права* (наприклад, стягнення податків, призначення пенсій, відправлення правосуддя);

2) коли суб'єкти відносин, що регулюються, поводяться неправомірно: порушують права, не виконують обов'язки. У цьому разі

актом застосування норм права індивідуалізується юридична відповідальність, передбачена нормами права за їх порушення, тобто встановлюється персональна відповідальність правопорушників. Саме за таких умов акти безпосередньої або опосередкованої реалізації прав і обов'язків завершують правове регулювання.

Отже, саме завдяки акту застосування норм права встановлюються (змінюються або припиняються) права та обов'язки конкретних суб'єктів правовідносин або визначається міра юридичної відповідальності конкретної особи за вчинене нею правопорушення[1].

Покращення функціонування механізму правового регулювання забезпечується *законністю, державною дисципліною,* які разом з *правосвідомістю і правовою культурою* є обов'язковими протягом усієї його дії.

Критерієм ефективності норм права (і права в цілому) є рівень досягнення результатів.

Цілями правового регулювання є:

- регламентація, за допомогою юридичних засобів, існуючих суспільних відносин;
- стимулювання розвитку існуючих суспільних відносин;
- створення умов для виникнення та розвитку нових типів і форм суспільних відносин;
- заборона та припинення дії суспільних відносин, що є суспільно небезпечними чи шкідливими.

Порівнюючи фактичні результати дії норм права з тими цілями, що ставилися при їх виданні можна зробити висновок про ефективність або неефективність норми права. Рівень досягнення цілей і буде визначати – рівень ефективності норми права.

До основних факторів, що впливають на ефективність правового регулювання відносяться такі:

відповідність норм права рівню соціально-економічного розвитку суспільства. Створення норми права є продуктом свідомої діяльності людей, а тому економічні закономірності розвитку суспільства можуть або об'єктивно правильно визначатися і відбиватися в праві або спотворюватись (умисно чи неумисно). Останнє, призводить до появи норм, що не відповідають економічним вимогам певного етапу розвитку суспільства. Практика свідчить про те, що такі норми, як правило, з часом змінюються з метою забезпечення їх відповідності реальним вимогам соціально-економічного розвитку суспільства, або ж просто скасовуються;

рівень досконалості законодавства. Чим досконаліше законодавство, тим швидше і повніше будуть досягатися цілі, що були визначені при виданні конкретних норм права. Удосконалення процесу

1 Актуальні проблеми теорії держави та права [Текст] : навч. посіб. (за вимогами кредит.-модул. системи навч.) для бакалаврів у галузі знань "Право" за напрямом 6.060100 "Правознавство" / Є. В. Білозьоров [та ін.] ; за заг. ред. доц. каф. теорії та історії держави і права, канд. юрид. наук, доц. Є. О. Гіди ; Київ. нац. ун-т внутр. справ, Каф. теорії та історії держави і права. – К. : Ліпкан О. С., 2010. – 260 с.

правотворчості передбачає, що з урахуванням високого рівня законодавчої техніки, в нормах права найбільш повно закріплюються інтереси суспільства та закономірності, в межах яких вони будуть діяти. Від правильного вибору правових засобів залежить, в кінцевому рахунку, ступінь досягнення мети правового регулювання, а відповідно, і ефективність права в цілому. Недооцінка, неправильний вибір юридичних засобів, прийомів, закладених у нормативній основі правового регулювання, призводить до виникнення проблем при реалізації норм права та зниженню ефективності правового регулювання;

рівень правової культури в суспільстві. Цей фактор впливає і на режим законності при правотворенні та правозастосуванні, і на рівень правосвідомості суб'єктів правозастосовної діяльності, а також на низку інших явищ. Сутність правової культури виявляється в тому, що всі учасники правових відносин зобов'язані знати зміст норм права, що регулюють ці відносини, чітко усвідомлювати свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки і неухильно дотримуватись останніх, а також уявляти наслідки додержання та недодержання правових вимог. Цілком зрозуміло, що не можуть бути ефективними правові вимоги, адресати яких, у потрібних масштабах, не інформовані про їх зміст, або ж зовсім не мають про них ніякого уявлення. Разом з тим, самі по собі, знання норм права учасниками правовідносин, ще не забезпечить їх ефективне виконання. Вся діяльність у сфері правового регулювання має бути зорієнтована на принципи законності та їх практичну реалізацію. Законність це режим точного та неухильного здійснення норм права у результаті дотримання якого в суспільстві встановлюється правовий порядок[1].

Пріоритетні напрями правового регулювання у сфері охорони суспільного порядку в сучасній Україні:

- охорона та захист прав і свобод людини та громадянина;
- попередження правопорушень; протидія злочинності[2].

§ 14.4. НОРМАТИВНЕ ТА ІНДИВІДУАЛЬНЕ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ: АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ

Правове регулювання за «обсягом» суспільних відносин, на які воно розповсюджується поділяється на такі види:

нормативне (загальне) – це впорядкування поведінки людей за допомогою нормативно-правових актів, розрахованих на їх багаторазове використання за наявності передбачених ними обставин. Тобто обсяг суспільних відносин, на які поширюється нормативне правове регулювання, є кількісно невизначеним;

1 Гіда Є. О. Ефективність правового регулювання суспільних відносин / Є. О. Гіда //Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення: матер. ІІ міжнар. наук.-практ. конф. – 31 березня 2011 р. – Запоріжжя. – С. 18 – 20.

2 Скакун, О. Ф. Теорія держави та права (Енциклопедичний курс) [Текст] : підручник / О. Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – с. 289 – 290.

індивідуальне регулювання – це впорядкування поведінки людей за допомогою правозастосовних актів, тобто індивідуальних рішень, розрахованих на одну конкретну життєву ситуацію, одну особу (наприклад, наказ ректора університету про призначення підвищеної стипендії певному курсанту).

Взаємозв'язок нормативного та індивідуального регулювання проявляється в тому, що перше покликане забезпечити єдиний порядок і стабільність регулювання; а друге спрямоване на врахування конкретної обстановки, своєрідність певної юридичної ситуації. Деякі індивідуальні акти, що не підлягають багаторазовому застосуванню, виконуються або тривалий час (як у разі призначення підвищеної стипендії певному курсанту), або одноразово (наприклад, притягнення до кримінальної відповідальності певної особи).

Проблема взаємодії нормативного та індивідуального правового регулювання є однією з найактуальніших і практично значущих у теорії правового регулювання. Нормативне та індивідуальне правове регулювання як два види правового регулювання не слід протиставляти один одному. Тільки при їх взаємодії і взаємозв'язку забезпечується ефективний вплив права на суспільні відносини.

Нормативне та індивідуальне правове регулювання - це два види і одночасно два рівні правового регулювання. Перехід від нормативного до індивідуального правового регулювання незалежно від форми відбувається в межах масштабного процесу, що називається «індивідуалізація у праві».

У аспекті індивідуального правового регулювання найбільший інтерес представляє така форма індивідуалізації як конкретизація у праві. **Конкретизація права** – *це одна з форм конкретизації в цілому, що об'єктивно обумовлена, спрямована на підвищення точності та визначеності правового регулювання закономірну діяльність державних та інших уповноважених органів з переведення абстрактного змісту юридичних норм на конкретний рівень, результати якої фіксуються у правових актах*[1].

Якщо результати конкретизації закріплені в нормативно-правовому акті, то йдеться про ***правотворчу конкретизацію*** (наприклад, Розділ 2 Конституції України конкретизує положення ст. 3 Конституції України, що утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави), а коли результати конкретизації закріплені в індивідуальному правовому акті, в наявності ***індивідуальне правове регулювання*** (наприклад, громадянин, що має власність, має право нею розпоряджатися, оформивши заповіт або уклавши договір купівлі-продажу, або іншим дозволеним законом способом. Наявність такого права – невід'ємний елемент його правосуб'єктності. Проте лише після реалізації цього права шляхом

1 Шмелева Г. Г. Конкретизация правовых норм: общетеоретические проблемы / Г. Г. Шмелева // Правоведение. – 1985. – № 6. – С. 31 – 39.

здійснення односторонньої угоди або укладення договору можна говорити про індивідуальне правове регулювання).

Створення необхідних умов для втілення норми права в конкретні акти поведінки:

– виникнення ситуації, що підпадає під дію цієї норми права;
– необхідний суб'єктний склад;
– наявність юридичного факту (чи фактичного складу), з яким пов'язано виникнення цих правовідносин;
– дотримання необхідної процедури (якщо така встановлена).

За наявності названих умов виникають конкретні правовідносини, а правове регулювання з рівня нормативного регулювання переходить на рівень індивідуального правового регулювання.

При правозастосовній конкретизації відбувається переведення нормативного припису в індивідуальний. Як зазначає С.Л. Вильховска, індивідуальне регулювання, здійснюване в процесі застосування права, вирішує в основному завдання конкретизації.

Правозастосовну конкретизацію називають також простою формою конкретизації. Крім того, цю форму пропонують називати «індивідуальна конкретизація», що здійснюється за допомогою правозастосовної діяльності.

Доречно підкреслити, що «конкретизація» і «тлумачення норм права» не є тотожними поняттями. Конкретизація права може проходити в різних формах, у тому числі і в процесі тлумачення права. У той же час тлумачення права як інтерпретаційна діяльність може здійснюватися і без конкретизації змісту норми права (наприклад, при буквальному тлумаченні).

Суть тлумачення норм права полягає в тому, що в ході цього процесу загальні та абстрактні норми поведінки перекладаються на мову більш конкретних висловлювань, що не викликають сумніву про віднесення норми, що тлумачиться саме до цієї ситуації, що підлягає юридичному вирішенню. Важливо зазначити, що це одна з форм взаємодії нормативного та індивідуального правового регулювання, спосіб переходу від нормативного правового регулювання до індивідуального.

§ 14.5. ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ В ПРОЦЕСІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

У правовому регулюванні можна виділити три рівні.

Перший рівень – **суспільний**. На рівні суспільства правове регулювання здійснюється опосередковано, шляхом закріплення і підтримання певних умов життєдіяльності людей, насамперед, встановленням та закріпленням суспільного ладу. Для розуміння механізму правового регулювання на цьому рівні важлива не сфера дії свідомості та внутрішньої мотивації, а соціальний статус індивіда,

соціальні позиції індивіда у сфері виробництва, суспільно-політичному житті, сфері культури, побуту і споживання.

На другому рівні (його можна назвати **статусним**) відбувається визначення правового стану – правового статусу громадян, установ, організацій, підприємств, органів держави. Встановлюючи структуру органів держави, підприємств та установ, цілі та порядок їх діяльності, правове положення особи тощо, право забезпечує регулювання суспільних відносин у певних межах, достатніх для нормального функціонування суб'єктів права.

На третьому рівні (**індивідуальний рівень**) правове регулювання має дещо інші особливості. Норми права прямо і безпосередньо адресовані певному суб'єкту. Вони зобов'язують, забороняють чи дозволяють певні форми поведінки. Поведінка індивіда визначається складною взаємодією зовнішніх і внутрішніх впливів, причому залежно від ситуації ті або інші її варіанти домінують. Правове регулювання пов'язане, насамперед, із зовнішнім впливом на поведінку людини. У процесі цього впливу реалізуються можливості, закладені в правовій системі та в організації діяльності державних органів, спрямованої на реалізацію норм права (інформування суб'єктів права, тлумачення норм права, контроль за їх виконанням, профілактика, застосування санкцій тощо)[1].

У випадку внутрішнього впливу неабиякого значення набувають сфера дії свідомості людини та її внутрішні мотивації. Мораль є внутрішнім регулятором поведінки людей. Моральні норми відображають вищі ідеали людини, заради яких потрібно жити, визначають її вчинки, спонукаючи до того чи іншого способу дії. Ефективність будь-якого нормативного регулювання багато в чому залежить від того, якою мірою відповідні норми стали частиною внутрішнього світу людини. Бути свідомим означає не лише мати здатність усвідомлювати зовнішній світ, а й діяти за велінням совісті, честі, обов'язку, сприймати і в теорії, і на практиці моральні цінності суспільства.

Право по-справжньому дієве тоді, коли його норми реалізуються за внутрішнім переконанням – свідомо, і не потребують зовнішнього примусу. Мораль набуває в праві особливої форми свого існування. Тому дотримання всіх без винятку норм права (безвідносно до їх змісту) стає вимогою моралі. Проблема співвідношення моральних цінностей і права має не лише теоретичне, а й практичне значення, стосується гуманістичної спрямованості права, його доцільності та ефективності. В юридичній літературі підкреслюється, що норма права не може бути ефективною, якщо суперечить вимогам моралі.

Первинний рівень правового регулювання утворюється такими елементами: соціальними суб'єктами, що беруть участь в процесі

1 Мельник О. М. Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Мельник Олена Миколаївна /НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2004. – 208 с.

правового регулювання, правовими засобами і методами, що використовуються в такому регулюванні, а також формами праворегулятивної діяльності.

Соціальні суб'єкти, що беруть участь в процесі правового регулювання поділяються на суб'єктів юридичної діяльності і суб'єктів правореалізації. Поліція та її працівники в процесі правового регулювання в більшості випадків виступають суб'єктами правоохоронної системи – носіями державно-владних повноважень. У той же час вони є учасниками внутрішньоорганізаційних трудових і службових правовідносин, а тому виступають суб'єктами правореалізації.

Діяльність поліції – *державно-владна діяльність служб та підрозділів поліції, що спрямована на виконання завдань і функцій покладених на них суспільством.*

Не дивлячись на те, що традиційно її відносять до діяльності правоохоронної, що обумовлено загальною функціональною спрямованістю в правовому регулюванні (обслуговуванням механізму правозабезпечення), вона органічно поєднує в собі різні види юридичної діяльності, що виділяється за різними підставами.

У процесі діяльності поліції має місце складне переплетення різних видів юридичної діяльності, а також взаємні переходи з однієї форми в іншу (з організаційно-розпорядчої в контрольну, з контрольної – в правозастосовну, з адміністративно-юрисдикційної – в кримінально-процесуальну і тому подібне).

Найбільш високоорганізований, рівень правового регулювання утворюється трьома соціально-правовими механізмами: праворегламентація, правозабезпечення і правова саморегуляція.

Процес правової регламентації суспільних відносин забезпечується за допомогою правотворчої (законотворчої та підзаконно-нормотворчої), правосистематизуючої та інтерпритаційної діяльностей, що і складають єдиний механізм правової регламентації.

Значення правотворчої діяльності поліції зумовлюється тією обставиною, що від її рівня та якості, залежить досконалість правової бази діяльності поліції, наявність якої – це неодмінна умова ефективної роботи служб і підрозділів поліції з виконання покладених на них завдань щодо захисту прав та основоположних свобод людини і громадянина, охорони правопорядку і протидії злочинності.

У змістовому плані правотворча діяльність поліції пов'язана з виданням відомчих нормативно-правових актів і включає чотири основні ***стадії:***

– виявлення потреби у правовій регламентації;
– розробка проекту нормативно-правового акта;
– проведення правової (юридичної) експертизи проекту нормативно-правового акта;
– прийняття нормативно-правового акта.

Пріоритетними напрямами участі поліції у правотворчому процесі виступають:

– забезпечення захисту конституційного ладу і територіальної цілісності держави;

– забезпечення особистої безпеки громадян, охорона їх прав, свобод і законних інтересів;

– протидія корупції та тіньовій економіці;

– підвищення ефективності роботи щодо розкриття і розслідування кримінальних правопорушень (проступків);

– протидія незаконному обороту спирту і алкогольної продукції, наркотичних засобів;

– посилення контролю за обігом зброї, приватною охоронною діяльністю;

– вдосконалення організаційно-правового положення поліції.

Механізм забезпечення процесу правомірної реалізації норм права їх безпосередніми адресатами – явище більш складне. Забезпечити – означає зробити можливим, здійсненим. Це – головна мета юридичної діяльності на даному етапі правового регулювання. Вона, у свою чергу, поділяється *на більш конкретні цілі:*

– створення необхідних юридичних умов, передумов для реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків;

– здійснення контролю за правомірністю процесу реалізації норм права;

– усунення перешкод, що виникають при реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків: захист і відновлення порушених права, в необхідних випадках – застосовувати заходи примусу щодо виконання покладених на суб'єкта юридичних обов'язків.

Належна реалізація норм права, забезпечується в процесі організаційно-розпорядчого, реєстраційного, засвідчувального і дозвільного видів юридичної діяльності.

У разі виявлення порушень за допомогою контрольної діяльності виникає необхідність в усуненні перешкод у правореалізаційному процесі (припинення правопорушень, захисту і відновлення порушених прав) і в притягненні правопорушників до відповідальності. У цьому випадку в правове регулювання включаються охоронні види юридичної діяльності (правозахисна, правообмежувальна, правовиконавча). У межах процесуальних форм до відповідних суб'єктів застосовуються заходи державного примусу, і забезпечується правомірна реалізація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків безпосередніми адресатами норм права. Основними суб'єктами цих різновидів юридичної діяльності виступають державні органи, що утворюють правоохоронну підсистему держави (суди, прокуратура, поліція, служба виконання покарань та ін.), то можуть застосовувати правові засоби охоронного типу.

Таким чином, механізм правозабезпечення складають ті види юридичної діяльності, в процесі та за допомогою яких, здійснюється

піднормативне регулювання і охорона суспільних відносин, забезпечується нормальний процес реалізації норм права їх безпосередніми адресатами: організаційно-розпорядча, реєстраційна, засвідчувальна, дозвільна, правозастосовна, контрольна, правообмежувальна, правозахисна, правовідновлююча та правовиконавча.

Правоохоронна діяльність охоплює такі основні напрями:

– виявлення, запобігання й розслідування кримінальних правопорушень (проступків) та інших правопорушень;

– захист державної (національної) безпеки, державного кордону та правопорядку в Україні;

– забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства.

Правоохоронна діяльність спрямована на запобігання виникненню умов і можливих причин та вчиненню суспільно небезпечних дій, припинення їх розвитку та ліквідацію наслідків. Різним видам правоохоронної діяльності властива одна спеціальна ознака. Вона полягає в тому, що охорона прав фізичної чи юридичної особи здійснюється шляхом застосування публічно встановлених процедур. Як охоронний інструмент держави, правоохоронна діяльність впливає на поведінку суб'єктів правовідносин за допомогою використання дозволів, приписів, заборон, контролю за їх додержанням та застосування юридичної відповідальності.

Правоохоронна діяльність, яку здійснюють правоохоронні органи, визначається правоохоронною функцією держави, що є об'єктивною потребою розвитку держави й суспільства та спрямована на забезпечення правопорядку. Забезпечення правопорядку може відбуватися лише в межах законності.

Підтримання правопорядку та припинення правопорушень покладено на компетентні державні органи (зокрема, поліцію), для яких діяльність із запобігання правопорушенням, дізнання та розслідування кримінальних правопорушень (проступків) є обов'язковою й полягає в невідкладному та відповідному реагуванні на факти невиконання або неналежного виконання вимог норм права з боку юридичних або фізичних осіб.

Державне регулювання всієї правоохоронної діяльності здійснюється шляхом правового визначення конституційних та інших законодавчих засад цієї діяльності, її стратегії, основних напрямків і завдань на певний період, забезпечення реальної координації зусиль усіх державних структур, зокрема правоохоронних органів, а також відповідних громадських формувань та органів місцевого самоврядування, які мають свою компетенцію з питань підтримки правопорядку на території обслуговування[1].

1 Бандурка О. М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення. – Х.: Основа, 1999. – С. 77.

Істотними гарантіями регулювання діяльності поліції є різні форми державного контролю та нагляду, які дозволяють своєчасно вносити відповідні корективи до організації діяльності її підрозділів і на підставі інформації про фактичні ситуації, явища чи зміни застосовувати заходи до усунення недоліків. Ефективність контролю забезпечується багатьма чинниками, і насамперед його спрямованістю, систематичністю, усеосяжним характером, дієвістю здійснюваних заходів і надійною правовою базою.

Природно, що безпосередня практична діяльність служб та підрозділів поліції є об'єктом внутрішньовідомчого контролю з боку МВС України та його відповідних структур чи підрозділів. Але важливим є і контроль з боку судових органів та нагляд за діяльністю поліції органів прокуратури. Певним чином на ефективність діяльності поліції впливають різні види громадського контролю, а також думка територіальних громад, ураховувати яку важливо в організації діяльності з метою подальшого розвитку партнерських відносин поліції з населенням.

У нових умовах розвитку суспільства основними напрямами правового регулювання діяльності поліції є:

– розгляд поліції як організації з надання сервісних (адміністративних) послуг населенню та діяльність якої спрямована на забезпечення (охорону та захист) прав і основоположних свобод людини та громадянина, інтересів суспільства і держави;

– розширення повноважень місцевого самоврядування (об'єднаних теритріальних громад) щодо створення підрозділів превентивної поліції (поліції в освітньому середовищі тощо);

– надання поліції статусу власне правоохоронного органу, що передбачає необхідність зведення до мінімуму функцій поліції, що безпосередньо не пов'язані з попередженням, припиненням і розкриттям кримінальних правопорушень (проступків);

– забезпечення балансу обов'язків і прав поліції, створення ефективних механізмів контролю за їх виконанням та гарантій їх реалізації;

– зміцнення кадрів поліції, поліпшення роботи з персоналом (створення резерву кадрів), посилення правового та соціального захисту її працівників, їх реабілітації (супроводження);

– підвищення рівня правового регулювання організації та діяльності поліції шляхом визначення головних аспектів її функціонування на законодавчому рівні.

Правові обмеження, стимули та заохочення як засоби правового регулювання.

Правове обмеження – *це правове стримування протиправного діяння, що створює умови для задоволення інтересів контрсуб'єкта і суспільних інтересів по охороні та захисту.*

Загальні ознаки реалізації правових обмежень:

– вони пов'язані з несприятливими умовами (загроза або позбавлення певних цінностей) для здійснення власних інтересів суб'єкта, бо направлені на їх заборону і одночасно на задоволення інтересів іншої сторони і суспільних інтересів по охороні та захисту;

– повідомляють про зменшення об'єму можливостей, свобод чи прав особи, що досягається за допомогою обов'язків, заборон, покарань і т.п.;

– позначають собою негативну правову мотивацію;

– припускають зниження негативної активності;

– направлені на захист суспільних відносин, виконують функцію їх охорони.

Види правових обмежень:

Залежно від елементу структури норми права виділяють:

– юридичний факт – обмеження (гіпотеза);

– юридичний факт – обов'язок, заборону, припинення (диспозиція);

– юридичний факт – покарання (санкція).

Залежно від предмету правового регулювання виділяють:

– конституційні обмеження (до досягнення певного віку обиратися на посаду президента);

– цивільні обмеження (заборона особі, яка зловживає наркотичними засобами, алкоголем, психотропними речовинами бути опікуном чи всиновлювати дитину);

– екологічні обмеження (заборона вилову риби під час нересту) тощо.

Залежно від обсягу виділяють:

– повні обмеження (обмеження дієздатності дітей);

– часткові обмеження (обмеження дієздатності неповнолітніх у віці від 14 до 18 років).

Залежно від часу дії виділяють:

– постійні обмеження (встановлені законом виборчі обмеження);

– тимчасові обмеження (позначені в акті про надзвичайне положення).

Залежно від змісту виділяють:

– матеріально-правові обмеження (позбавлення премії);

– морально-правові обмеження (догана).

Правовий стимул *– це правове спонукання до законослухняної поведінки, що створює режим сприяння для задоволення власних інтересів суб'єкта.*

Загальні ознаки реалізації правових стимулів:

– вони пов'язані із сприятливими умовами для здійснення власних інтересів особи, оскільки виражаються в обіцянці або наданні цінностей, а іноді у відміні або зниженні міри позбавлення цінностей (наприклад, відміна або зниження міри покарання є стимул);

– *повідомляють про розширення обсягу можливостей, свободи, бо формами прояву правових стимулів виступають суб'єктивні права, законні інтереси, пільги, заохочення;*

– *визначають позитивну правову мотивацію,*

– *припускають підвищення позитивної активності;*

– *направлені на впорядковану зміну суспільних відносин, виконують функцію розвитку соціальних зв'язків.*

Види правових стимулів:

Залежно від елементу структури норми права виділяють:

– юридичний факт – стимул (гіпотеза);

– юридичний факт – суб'єктивне право, законний інтерес, пільгу (диспозиція);

– юридичний факт – заохочення (санкція).

Залежно від предмету правового регулювання виділяють:

– конституційні стимули;

– адміністративні стимули;

– цивільні стимули;

– екологічні та інші стимули;

Залежно від обсягу виділяють:

– основні стимули (суб'єктивне право);

– часткові стимули (законний інтерес);

– додаткові стимули (пільга) стимули.

Залежно від часу дії виділяють:

– постійні стимули (право на власність);

– тимчасові стимули (разова премія).

Залежно від змісту виділяють:

– матеріально-правові стимули (зарплата);

– морально-правові стимули (подяка).

Правові заохочення – *це форма і міра юридичного схвалення добровільної, заслуженої поведінки, внаслідок чого суб'єкт винагороджується, для нього наступають сприятливі наслідки.*

Заслуга є підставою для правового заохочення і однією з головних його ознак.

Заслуга – це добросовісний, правомірний вчинок, який пов'язаний із значним перевиконанням суб'єктом своїх обов'язків або з досягненням їм загальновизнаного корисного результату і таким, що є підставою для застосування заохочення.

Заслуга характеризується наступними рисами:

– пов'язана з соціально-активною поведінкою, із здійсненням позитивних обов'язків;

– це добросовісне відношення особи до виконання свого обов'язку;

– це правомірна поведінка, що не суперечить юридичним нормам;

– вона пов'язана із значним перевиконанням особою своїх обов'язків або з досягненням їм загальновизнаного корисного результату

(перевиконання означає поведінку, що втілюється в суспільно корисному діянні, що перевершує по своїх масштабах підсумки звичайних дій);

– є підставою для застосування заохочувальних заходів точно так, як і підставою для застосування заходів покарання виступають правопорушення (більш того, характер і ступінь заслуг визначають вид заохочення).

Правові пільги, привілеї, імунітети

Як виняткові засоби правового регулювання виступають правові пільги, привілеї, імунітети.

Правові пільги – *правомірне полегшення становища суб'єкта права через надання будь-яких переваг або часткового звільнення від виконання встановлених загальних правил і обов'язків.*

Ознаки правових пільг:

– *виражаються в створенні сприятливішого режиму для задоволення інтересів суб'єкта права;*

– *доповнюють основні права і свободи суб'єкта права специфічними можливостями юридичного характеру, створюють його спеціальний статус;*

– *фіксуються в нормативних актах відповідно до демократичних процедур правотворчості як правомірні винятки (законні вилучення).*

Правові пільги встановлюються, як правило, для осіб:

1) інтереси яких не можуть одержати необхідного забезпечення (реалізації, охорони і захисту) у межах загальних правил (стан здоров'я, специфіка праці – у шкідливих умовах та ін.);

2) у корисній діяльності яких зацікавлені суспільство і держава.

Правові пільги виконують функції:

компенсаційну – формує приблизно рівні можливості для розвитку осіб, які перебувають в нерівних умовах у силу біологічних і соціальних причин. Наприклад, створення особливих умов праці для сліпих; надання пільг інвалідам і учасникам Великої Вітчизняної війни; поліпшення умов праці вагітним жінкам тощо;

стимулюючу – спрямована на суспільно-корисну діяльність, створює сприятливі умови для задоволення власних інтересів особи. Наприклад, податкові пільги, встановлювані з метою розвитку підприємництва, виробництва, фермерства, інвестиційної діяльності та ін. Стимулююча функція у пільг є більшою, ніж у дозволів, але меншою, ніж у заохочень. Компенсаційна і стимулююча функції правових пільг тісно взаємозалежні.

Правові привілеї – *спеціальні (виняткові) правові пільги, встановлені для конкретних суб'єктів вищого ешелону влади, необхідні для повного і якісного здійснення ними обов'язків*. У певних випадках правові привілеї встановлюються для громадян, підприємств, установ, організацій. Наприклад, надання відстрочки від призову на військову службу окремим категоріям громадян.

Відмінність правових привілеїв від правових пільг: Привілеїв не може бути багато, у противному випадку вони істотно послабляють значимість розуміння права як справедливої і рівної міри свободи. Пільги мають більш широку сферу застосування.

– привілеї встановлюються в спеціальних статусах особливої категорії осіб або однієї особи (дипломатів, депутатів, міністрів, президента тощо), тоді як правові пільги характеризують спеціальний статус відповідних груп населення (інвалідів, пенсіонерів, студентів, матерів одинаків та ін.);

– привілеї є більш персоніфікованими правовими засобами, ніж правові пільги, співвідносяться з ними як «окреме» з «особливим»;

– привілеями виділяється категорія осіб, якій вони необхідні для повноцінного здійснення функціональних непростих обов'язків і тим самим відшкодовуються «управлінські» витрати цих людей, тоді як за допомогою пільг «вирівнюється» фактична нерівність ряду соціальних категорій осіб.

Важливо, щоб привілеї не встановлювалися пануючою елітою в обхід закону.

Імунітети – *особливі пільги і привілеї, пов'язані зі звільненням осіб від певних обов'язків і відповідальності, що конкретно встановлені в нормах міжнародного і національного права.* Наприклад, імунітет дипломатичних представників.

Відмінність імунітетів від правових пільг і привілеїв:

– імунітети виявляються у вигляді негативних пільг (звільнення від сплати податків, звільнення від відповідальності та ін.), тоді як правові привілеї виражаються в позитивних пільгах, перевагах;

– імунітети мають на меті забезпечити виконання міжнародних, державних і суспільних функцій, офіційних службових обов'язків, тоді як правові привілеї є пільгами для владних органів і посадових осіб;

– імунітети поширюються на коло осіб, чітко визначених у нормах міжнародного права, конституціях та інших законах (в Україні – дипломатичний і консульський корпус, Президент, депутати, зареєстровані кандидати в депутати, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, члени виборчих комісій із правом вирішального голосу, члени комісій по проведенню референдуму з правом вирішального голосу, Голова Рахункової палати та ін.). Що стосується правових пільг і привілеїв, то їх носії не так чітко і певно названі в законодавстві.

Види імунітетів:

Залежно від територіальної сфери дії: міждержавні; внутрішньодержавні.

Залежно від субординації норм у правовому регулюванні: матеріальні (право безмитного ввозу особистого майна при первісному занятті дипломатичної посади та ін.); процесуально-правові (імунітет суддів, недоторканність депутатів, імунітет контролюючих органів та ін.).

Залежно від об'єкта, забезпечуваного імунітетом: імунітет на особисту недоторканність; імунітет на недоторканність службових і житлових приміщень; недоторканність службового листування; недоторканність майна і т. д.

Контрольні питання:

1. Чи можна розглядати правове регулювання як різновид правового впливу на суспільні відносини.
2. Сформулюйте поняття правового регулювання та вкажіть його ознаки.
3. Наведіть елементи механізму правового регулювання.
4. Розкрийте поняття правового впливу та вкажіть його основні види.
5. Охарактеризуйте типи правового регулювання.
6. Назвіть та охарактеризуйте методи і способи правового регулювання.
7. Охарактеризуйте елементи механізму правового регулювання.
8. Охарактеризуйте правові риси заслуги.
9. Назвіть відмінності правових привілеїв від правових пільг.
10. Відмінність імунітетів від правових пільг.

Корисні джерела для підготовки до занять:

1. Демків Р. Я. Правове регулювання як юридичне явище: окремі аспекти розуміння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2015. Вип. 34. Т. 1. С. 19–23
2. Дрозд В. Г. Правове регулювання досудового розслідування: проблеми теорії та практики: монографія / В. Г. Дрозд; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. - Київ, 2018. - 448 с. - ISBN 978-966-916-792-7
3. Загурська-Антонюк В. Ф. Політстратегія та правове регулювання політики національної безпеки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 19-20. С. 134–140
4. Ковалів М. В. Правове регулювання правоохоронної діяльності: навчальний посібник / М. В. Ковалів, С. С. Єсімов, Ю. Р. Лозинський. – Львів: ЛьвДУВС, 2018. – 323 с.
5. Островська Б. В. Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики : автореф. дис. … д-ра юрид. наук / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2021. 44 с.
6. Подковенко Т. Правове регулювання медіації у європейському праві [Текст] / Тетяна Подковенко, Наталія Фігун // *Актуальні проблеми правознавства*. – 2019. – Вип. 4. – С. 22-29

7. Правове регулювання організації та діяльності суб'єктів сектора безпеки і оборони: збірник документів і матеріалів / Упорядники: Беланюк М.В., Доронін І.М., Лебединська О.В., Радзієвська О.Г., Пилипчук В.Г., Шамара О.В., Фурашев В.М. – К.: Видавничий дім «АртЕк». – 2020. – 756 с.

8. Правове регулювання та економічні свободи і права : монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород : Видавництво «РІК-У», 2020. 224 с.

9. Хамула П. І. Правоохоронні органи в системі органів державної влади: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Павло Іванович Хамула. – Харків, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2016. – 238 с.

10. Ярмакі Х. П. Механізм правового регулювання [Електронний ресурс] /Х. П. Ярмакі // *Південноукраїнський правничий часопис.* – 2013. – № 2. – С. 81-87. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ Pupch_2013_2_30

ТЕМА 15
ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК ЯК МЕТА ТА РЕЗУЛЬТАТ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

На сучасному етапі розвитку держави Україна, особливе місце посідає вимога дотримання законності та правопорядку. Процес організації суспільно-політичного життя має базуватись на принципах верховенства права і закону, а також на засадах гласності, рівності та соціальної справедливості. Вони вирішують найбільш важливі для народу питання, гарантують реалізацію стратегічно запланованих політичних планів щодо поліпшення якості виконання державних завдань

§ 15.1. ЗАКОННІСТЬ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ПРИНЦИПИ ТА СИСТЕМА ГАРАНТІЙ

Законність відносять до одного з універсальних елементів механізму правового регулювання, оскільки вона «пронизує» всі стадії процесу правового регулювання і «проявляється» при характеристиці будь-якого з елементів його механізму.

Термін *«законність»* є похідним від терміна *«закон»* і, будучи комплексним поняттям, охоплює всі сторони життя права – від його ролі в створенні закону до реалізації його норм в юридичній практиці. Законність відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, органічний зв'язок права та влади, права і держави, права та суспільства. Вимога законності рівною мірою стосується вищих органів державної влади, інших державних органів, які ухвалюють у межах своєї компетенції підзаконні акти (сфера правотворчості), безпосередніх виконавців законів – посадових осіб, а також громадських організацій, комерційних корпорацій, громадян (сфера правореалізації). Законність характеризується поєднанням двох ознак: зовнішньої (формальної) – обов'язком виконувати розпорядження законів і підзаконних правових актів державними органами, посадовими особами, громадянами і різними об'єднаннями; внутрішньої (сутнісної) – наявністю науково обґрунтованих і відповідних праву законів; якістю законів.

Важливо не лише додержуватися законів, а й створювати справедливі, тобто правові закони. Правові закони повинні бути нормативним підґрунтям законності. Законність є не самоціллю, не виконанням заради виконання, її призначення – додержання законів в ім'я проголошення свободи, справедливості. Законність – явище прогресивне і покликане сприяти суспільному прогресу. В історії було чимало випадків, коли громадяни додержувалися законів, а законність порушувалася, коли «суворе додержання» в дійсності означало «суворе порушення» (наприклад, масові репресії за часів Другої світової війни). У

таких випадках закон не відповідав праву, потребам суспільного прогресу. Щоб у державі була «правозаконність», чинні закони, насамперед Конституція, повинні адекватно відображати принципи права, загальнолюдські цінності. У сфері правотворчості це виражається в забезпеченні видання закону, який відповідає праву, Конституції в цілому.

Законність – явище багатоаспектне й може виступати як принцип, метод і режим. Законність є принципом діяльності державних органів, громадських організацій, комерційних корпорацій, посадових осіб, громадян. Принцип законності притаманний лише демократичним державам, оскільки він є антиподом сваволі та беззаконня, припускає пов'язаність усіх органів держави правовими нормами, дії в їх рамках і в ім'я їх реалізації. Згідно ст. 19 Конституції України законність виступає принципом діяльності органів державної влади.

Разом з тим, з боку діяльності держави законність виступає як певний *метод державного управління суспільством,* тобто воно здійснюється виключно правовими засобами. Як метод державного управління суспільством законність означає, що:

– органи держави і посадові особи при здійсненні своєї діяльності, розробляючи і приймаючи рішення, спираються на принципи і вимоги законності;

– при організації реалізації прийнятих рішень вони не виходять за межі своєї компетенції;

– при здійсненні контролю і нагляду за законністю дій учасників суспільних відносин вони додержуються правових процедур, використовують правові засоби і способи.

Метод законності є основою для застосування інших методів державного управління: організації, примусу, виховання, контролю тощо. Він припускає високий рівень правової культури й одночасно є засобом підвищення рівня загальної та правової культури.

Законність є й режим реально діючого права, стан (атмосфера) відповідності суспільних відносин законам і підзаконним нормативно-правовим актам, які у свою чергу покликані відображати принципи свободи і справедливості, закладені в праві.

Режим законності є неодмінним елементом демократії тому, що без законності демократія може перетворитися на охлократію – владу юрби. Без законності як режиму суспільно-політичного життя суспільство може погрузнути в анархії та хаосі, коли особа стає уразливою для безконтрольних дій з боку державної влади, незахищеною від її сваволі. Без законності немає демократії, без демократії неможливо забезпечити законність. Законність і демократія – фактори побудови правової держави.

У широкому розумінні законність – це режим суспільно-політичного життя, створюваний:

– державою, яка встановлює порядок видання (зміни, скасування) законів і підзаконних нормативно-правових актів, забезпечує їх відповідність потребам суспільного поступу;

– всіма суб'єктами права (державними органами, посадовими особами, громадськими організаціями, комерційними організаціями, громадянами) в результаті однозначного розуміння та неухильного здійснення ними норм законів і підзаконних актів.

При режимі законності створюється правова атмосфера, де панують ідеї права, гуманізму, справедливості, свободи і відповідальності; особа захищена від сваволі влади, суспільство – від анархії, хаосу, безладдя і насильства.

Характеристика законності передбачає розгляд її принципів.

Принципи законності – *це відправні засади, незаперечні засадничі вимоги, які лежать в основі формування норм права і ставляться до поведінки учасників правових відносин.*

Принципи законності розкривають її сутність як режиму суспільно-політичного життя в демократичній правовій державі. До них можна віднести:

– *Верховенство закону щодо всіх правових актів*. Цей принцип передбачає виключність закону, тобто підпорядкованість закону всіх юридичних актів (нормативних і застосовних) відповідно до їх субординації. Конституція країни має вищу юридичну силу. Усі закони повинні відповідати Конституції, підзаконні нормативні акти – законам, причому підзаконні акти приймаються і діють лише тоді, коли певні суспільні відносини не врегульовані законом. Правозастосовні акти мають бути піднормативними, тобто відповідати нормативно-правовим актам – законам і підзаконним актам.

– *Загальність законності* означає, що в суспільстві всі державні органи, громадські організації, комерційні об'єднання, посадові особи, громадяни перебувають під дією закону. Не може бути винятку ні для фізичної, ні для юридичної особи, на яку б не поширювалися вимоги законності.

– *Єдність розуміння і застосування законів на всій території їх дії*. Закони є єдиними для всієї держави, всіх її регіонів. Вони висувають однакові вимоги до всіх суб'єктів, які перебувають у сфері їх часової та просторової дії. Єдине розуміння сутності та конкретного змісту законів забезпечує законність правозастосовної діяльності, однаковість застосування юридичних норм до всіх суб'єктів права. Єдність законів не виключає, а навпаки, припускає багатоманітність у правотворчості та правозастосуванні. Кожний орган держави, громадська або комерційна організація конкретизують і застосовують закони з урахуванням свого функціонального призначення і місцевих особливостей. Однак конкретизація і застосування відбуваються в межах закону та відповідно до нього.

– *Недопустимість протиставлення законності та доцільності*. Не можна відкидати закон, не виконувати його, керуючись міркуваннями життєвої доцільності (місцевої, індивідуальної тощо) тому, що такі міркування враховуються в законі. Правові закони самі володіють вищою суспільною доцільністю. Доцільність закону означає необхідність вибору суворо в межах закону найоптимальніших (таких, що відповідають цілям і завданням суспільства) варіантів здійснення правотворчої діяльності та діяльності з реалізації права. Наприклад, при визначенні кримінального покарання суддя, керуючись законом, призначає той захід покарання, який є найдоцільнішим у конкретному випадку, з урахуванням тяжкості кримінального правопорушення, особи правопорушення. У кожному окремому випадку закон має додержуватися, однак у рамках закону може прийматися той захід, що є найдоцільнішим у кожному конкретному випадку. Необхідність точного і неухильного виконання норм права незалежно від суб'єктивного ставлення до них окремих осіб обумовлена презумпцією доцільності чинного закону.

– *Невідворотність відповідальності за правопорушення* означає своєчасне розкриття будь-якого протиправного діяння. Правоохоронні органи покликані як запобігати правопорушенням, так і здійснювати ефективну протидію їм. У цьому полягає реальність законності – досягнення фактичного виконання норм права в усіх видах діяльності та невідворотності відповідальності за будь-яке їх порушення.

– *Обумовленість законності режимом демократії*, який передбачає суворе додержання типів правового регулювання, про які йшлося вище.

Безперечно, на цьому характеристика законності не закінчується. Для повного уявлення про неї варто говорити про вимоги законності, її гарантії, зв'язок законності з іншими правовими явищами, серед яких важливе місце посідає правопорядок. Ці дві категорії (законність і правопорядок) супроводжують правове регулювання й є його ефективним завершенням. Адже виходячи з мети правового регулювання, можна з впевненістю констатувати, що в результаті його здійснення в державі встановлюється саме правопорядок і має місце режим законності. Особливої актуальності ця теза набуває в аспекті здійснення правоохоронної діяльності органами держави, серед яких особливе місце займає поліція. Адже саме вона, забезпечуючи захист та охорону прав та свобод людини і громадянина, повинна в своїй діяльності додержуватися вимог законів і підзаконних нормативно-правових актів, реалізуючи при цьому законність як принцип, режим і метод своєї роботи. Так, ст. 8 Закону України «Про Національну поліцію» якраз проголошує і закріплює принцип законності як один з основоположних в її роботі та в ній зазначається, що поліція діє виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України. Поліцейському заборонено виконувати злочинні чи явно незаконні розпорядження та накази. Накази, розпорядження та

доручення вищих органів, керівників, посадових та службових осіб, службова, політична, економічна або інша доцільність не можуть бути підставою для порушення поліцейським Конституції та законів України.

Під ***гарантіями законності*** *розуміють умови та засоби суспільного життя і заходи, які вживаються державою для забезпечення режиму законності та сприяють руху країни до демократії, правової держави.*

Структурно **гарантії законності** класифікують на ***загальні*** та ***спеціальні.*** Загальними є об'єктивні умови суспільного співжиття, в межах яких здійснюється правове регулювання та функціонує правова система. Вони визначають атмосферу функціонування та реалізації права, його ефективність і, як наслідок, визначають рівень законності. Вони ж створюють необхідні умови для розвитку і вдосконалення права, а отже, і для підвищення рівня законності.

Об'єктивний характер загальних гарантій та їх взаємозв'язок з функціонуванням суспільства надають можливість класифікувати гарантії за основними сферами його життєдіяльності. Саме вони і забезпечують різноманітні умови функціонування законності.

Економічні гарантії формуються у процесі функціонування економічної системи суспільства шляхом створення матеріальних умов реалізації норм права. Умовами, що забезпечують законність, є рівень розвинутості економічних відносин, стабільність діяльності суб'єктів господарювання, підвищення рівня економічного достатку населення, підвищення продуктивності праці, зростання обсягу виробництва, ефективна грошова система та економічна політика держави.

Політичні гарантії ґрунтуються на сильній легітимній державній владі, що здатна ефективно здійснювати управлінські функції, в тому числі й правоохоронні. Це влада, що спирається на демократичні інститути, користується підтримкою населення та здатна забезпечити і гарантувати реалізацію прийнятих нею рішень. Легітимна демократична влада є запорукою стабільності суспільства, забезпечення суспільної злагоди і безпеки та ефективної протидії порушенням закону. Важливе значення серед політичних умов гарантування законності належить іншим суб'єктам політичних відносин, що є складовими політичної системи суспільства. Адже саме їх діяльність становить перешкоду авторитарного тиску недемократичної держави на суспільство, сприяє відображенню та врахуванню різноманітних інтересів суспільства, забезпечуючи їх компроміс і гарантує участь населення як у прийнятті, так і реалізації державно-владних рішень. У свою чергу це гарантує усвідомлене ставлення до права та добровільне виконання його норм.

Ідеологічні гарантії формуються у процесі духовного розвитку суспільства. Правова ідеологія є важливим елементом суспільної й тому перебуває під впливом політичної, правової та загальної культури населення. Особливого значення має правова культура, що формує повагу до права та переконання в необхідності усвідомленого виконання

його норм. Політична культурна забезпечує переконання в демократичності державної влади, її суспільному та соціальному значенні, можливості забезпечити та гарантувати суб'єктивні права. Формування необхідного рівня культури населення забезпечується шляхом правового виховання, прийняття зрозумілих і реальних для виконання норм права, правової пропаганди, патріотичної роботи, формування поваги до прав людини та відчуття відповідальності.

Соціальні гарантії передбачають наявність стабільного суспільства з високим рівнем життя та соціальної захищеності населення. Вони відображають суспільне значення людини, реальні можливості усвідомленого функціонування як суб'єкта суспільних відносин. Звичайно ж незахищеність населення, падіння життєвого рівня, зростання безробіття та вартості соціальних послуг свідчить про політичний авторитаризм держави і перешкоджає сприйняттю прийнятих нею рішень. Особливо значення цих гарантій підвищується в перехідний період розвитку держави, коли становлення нових державно-владних інститутів не забезпечує в повній мірі реалізацію загальносоціальних функцій держави. І тут важливо пам'ятати, що стабільна законність можлива лише за умови соціальної стабільності та впевненості населення не лише в завтрашньому дні, а й у гарантованості наданих прав і свобод.

Юридичні гарантії являють собою сукупність умов, засобів, організаційно-правових заходів, безпосередньо спрямованих на забезпечення режиму законності та правопорядку, і є юридичними формами загальних гарантій. Окрім того, юридичні гарантії закріплюються, врегульовуються в чинному законодавстві, системі норм права, тож, по суті, вони є численними проявами самого права в тій його частині, яка покликана забезпечувати діяльність права в цілому. Сама специфіка права, притаманні йому механізми, а також робота юридичних органів спрямовані на те, щоб вимоги законності реально «працювали», фактично здійснювались. Видами юридичних гарантій є правові умови, правові засоби, організаційно-правові заходи.

Правовими умовами об'єктивного порядку є стан чинного права та законодавства (їх ще називають нормативною основою законності), від якого значною мірою залежить міцність і стабільність режиму законності та правопорядку. Вони повинні відповідати закономірностям суспільного розвитку, йти в ногу з його тенденціями, оптимально втілювати в собі правові засоби, методи, типи правового регулювання стосовно тієї чи іншої сфери суспільних відносин, у них не повинно бути прогалин і суперечностей, їх слід доводити до загального відома, забезпечувати необхідними механізмами реалізації та охорони тощо. Відсутність цих властивостей у праві та законодавстві стає причиною різного роду правопорушень, особливо у сфері економіки, ускладнює протидію злочинності. Відомо, якщо норма права відстає від життя або суперечить йому, то її виконання буде не меншим злом, аніж її порушення.

Юридичною гарантією є і така правова умова суб'єктивного порядку як стан правової науки, повноти і розвитку в ній прогресивних, гуманістичних положень, науково-теоретичних конструкцій. Наявність у ній прогресивних наукових концепцій безпосередньо впливає на рівень законності та правопорядку в країні. Сприйняття сучасною вітчизняною правовою наукою загальнолюдських цінностей, утілення їх положень у законодавчу та правозастосовну практику дозволили зміцнити законність у діяльності державних органів, особливо поліції, посадових осіб, досягти успіху в забезпеченні стабільності та міцності правопорядку.

Правові засоби як вид юридичних гарантій являють собою досить широкий спектр. Їх основу становить закріплений у законі обов'язок держави, її органів, посадових осіб, громадян, різних суспільних об'єднань суворо додержуватись і виконувати закони. Значне значення серед правових гарантій законності та правопорядку мають конституційно-правові засоби – принципи, норми, процедури, які покликані забезпечити верховенство права і конституції як основного джерела національного законодавства, додержання прав, свобод і законних інтересів громадян. Конституція України встановлює систему органів нагляду і контролю за станом законності у сферах законотворчості та правореалізації. Особливу роль у забезпеченні верховенства Конституції відіграє Конституційний Суд України. Важливе місце серед правових гарантій законності та правопорядку посідає право на судовий захист. Відповідно до ст. 55 Конституції України кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. На захист прав і свобод людини спрямований інститут Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. Кожному надається право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст. 55). Серед правових засобів гарантування законності значна роль відводиться процедурним нормам. Законодавчо закріплені права та свободи можуть бути успішно реалізовані лише при наявності надійного процесуального механізму реалізації цих прав, їх забезпечення та захисту.

До організаційно-правових заходів як виду юридичних гарантій законності належить діяльність суб'єктів правоустановлюючих повноважень, яка спрямована на удосконалення законодавства. Кінцевою метою їх діяльності є створення правових за змістом законів, інших нормативно-правових актів.

У системі організаційно-правових заходів вагоме значення має видання індивідуально-правових актів. Приймаючись на основі законів, вони спрямовані на забезпечення законності в реальних конкретних життєвих ситуаціях, на усунення перешкод у додержанні, виконанні, використанні прав і свобод громадян іншими суб'єктами права,

ліквідацію допущених правопорушень (відміна незаконних нормативно-правових актів, вироків суду, адміністративних стягнень тощо). Провідна роль серед юридичних гарантій належить здійсненню правосуддя – діяльності судів, які розглядають і вирішують цивільні та кримінальні справи з метою захисту прав громадянина всіх суб'єктів права. Правосуддя виконує й контрольну функцію. Судовий контроль проводиться конституційним судом, судами загальної юрисдикції. Здійснювані судовими органами організаційно-правові заходи захисту прав суб'єктів – це, з одного боку, заходи захисту, які здійснюються за ініціативою суб'єктів, чиї права порушені, а з іншого – заходи судового контролю. У забезпеченні законності та правопорядку неабияке значення має юридична відповідальність, яка застосовується до правопорушників. Основною метою і функцією юридичної відповідальності є загальне попередження на адресу потенційних правопорушників і попередження самого правопорушника. Зміцненню законності та правопорядку сприяють і захисно-поновлюючі заходи з відновлення порушених прав громадян і організацій. Ці заходи здійснюються, як правило, за ініціативою самих суб'єктів порушених прав за їх скаргами, заявами. До таких заходів належать:

– примусове виконання юридичних обов'язків (стягнення за рішенням суду аліментів, податків тощо);

– усунення перешкод у здійсненні права (скасування незаконного рішення, яке перешкоджає здійсненню права);

– відновлення попереднього стану, що існував до порушення права (наприклад, індивідуально-правовий припис здійснити певну роботу, виконати вказану дію для усунення перешкод у користуванні суб'єктивними правами, відшкодування нанесеної шкоди тощо).

До контрольно-наглядових заходів гарантування законності належать прокурорський нагляд, нагляд органів державної інспекції.

§ 15.2. ПОНЯТТЯ ПРАВОПОРЯДКУ, ЙОГО ОЗНАКИ, ЗМІСТ, СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ ТА ПРИНЦИПИ

Із законністю тісно пов'язане інше правове явище – правопорядок (правовий порядок). Поняття «правопорядок» широко використовується в чинному законодавстві, охорона правопорядку – найважливіша функція держави.

Найбільшого поширення одержав погляд на правопорядок як на реалізовану законність, суспільний порядок, що встановлюється та охороняється державою на основі чинних норм права та в режимі законності. З цього погляду правопорядок є продуктом дії в суспільстві режиму законності. Від рівня законності залежить рівень правопорядку. Правопорядок – підсумок правового регулювання, його реалізована мета. Міцність правопорядку, його стабільність і непорушність забезпечується не формальною, а реальною законністю. У свою чергу правопорядок

обумовлює зміст законотворчої діяльності, правовий характер законів. Правопорядок є важливою передумовою ефективного функціонування всієї системи соціальних відносин. Він є важливим структурним елементом громадського порядку, під яким розуміється правильно налагоджений стан всієї сукупності суспільних відносин.

Правопорядок – *це заснована на праві та законності організація правового життя, що відображає якісний фактичний стан суспільних відносин, урегульованих правом*[1].

Правопорядок варто відрізняти від близького, але не ідентичного йому явища – громадського порядку, що як і правопорядок характеризується організованістю, впорядкованістю суспільних відносин. Однак на відміну від правопорядку громадський порядок утворюється під впливом не тільки правових, але й інших соціальних норм: норм моралі, звичаїв, корпоративних норм та ін.

Отже, **громадський порядок** – *це стан урегульованості суспільних відносин, заснований на реалізації всіх соціальних норм і принципів.*

Громадський порядок забезпечується переважно силою суспільного впливу. Але це не означає, що його стан байдужий для держави. З одного боку, найважливішою частиною громадського порядку є правопорядок, з іншого – стан громадського порядку зумовлює багато в чому стан правопорядку. Тривалий час різниця між законністю і правопорядком не проводилась і вони використовувались як рівнозначні поняття, але це неправильно. Законність – це засіб встановлення правопорядку, а правопорядок – результат здійснення права і законності. Міцність і ефективність правопорядку залежить від ступеня втілення вимог законності. Якщо законність виступає як причина, то правопорядок – як наслідок. Законність – це повнота реалізації правових норм, а правопорядок – їх фактичне втілення в життя. Законність – засіб підтримки правопорядку. Правовий порядок кожного суспільства розкривається через його ознаки, принципи, функції, зміст, форму та структуру.

Основні ознаки правопорядку:

– *закладається в нормах права у процесі правотворчості;*

– *спирається на принцип верховенства права та панування закону в галузі правових відносин;*

– *встановлюється в результаті реалізації норм права, тобто здійснення законності в діяльності з реалізації права;*

– *створює сприятливі умови для здійснення суб'єктивних прав;*

– *припускає своєчасне та повне виконання всіма суб'єктами юридичних обов'язків;*

[1] Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – С. 271 - 272

– *вимагає невідворотності юридичної відповідальності для кожного, хто вчинив правопорушення;*

– *встановлює сувору громадську дисципліну;*

– *припускає чітку та ефективну роботу всіх державних і приватних юридичних органів і служб, насамперед правосуддя;*

– *створює умови для організованості громадянського суспільства і режим сприяння індивідуальній свободі;*

– *забезпечується всіма державними заходами, включаючи примус.*

Принципи правопорядку – *вихідні положення та ідеї, що визначають зміст правопорядку і забезпечують розуміння його природи та сутності.*

За характером і значимістю принципи класифікують на: *загальносоціальні, загальноправові та спеціальні.*

Загальносоціальні принципи визначаються закономірностями і тенденціями суспільного розвитку та характеризують правопорядок як суспільну категорію, що функціонує в суспільстві та забезпечує його системність. Це принципи демократизму, гуманізму, справедливості, верховенства інтересів суспільства, які отримують правове закріплення та виявляються в існуючому правопорядку.

Загальноправові принципи характеризують усі правові реалії, забезпечуючи єдність права та відображаючи особливості окремих правових понять. Вони визначають правопорядок як політико-правове явище. Основними серед них є: рівність перед законом; обов'язковість закону для всіх суб'єктів; верховенство Конституції; законність, верховенство прав людини і громадянина; невідворотність відповідальності тощо.

Спеціальні принципи характеризують правопорядок як самостійну й якісно відокремлену структуру. Основними серед них є:

– *принцип визначеності* забезпечує закріплення вимог правопорядку та його функціонування на основі норм права. Це забезпечує визначеність суспільних відносин, що регулюються правом і сфери дії правопорядку;

– *принцип системності* забезпечує наявність системи відносин, що регламентуються правом, формуються та функціонують під впливом єдиних економічних, політичних і соціальних факторів, засновуються на єдиній сутності права та забезпечуються силою єдиної державної влади. Саме ці відносини і складають правопорядок;

– *принцип стійкості правопорядку* забезпечується державою шляхом закріплення його положень нормами права, створення умов щодо його реалізації, вимог правопорядку та діяльності правоохоронних органів зі стабілізації й охорони правопорядку;

– *принцип єдності правопорядку* забезпечується його заснованістю на єдиних політичних і правових принципах, гарантованістю єдиною

державною волею і законністю, поширеністю правопорядку на територію всієї держави та взаємодією структурних його елементів;

– *принцип конституційності* означає, що правопорядок складають конституційно закріплені норми, реалізація правопорядку забезпечується законодавчо, а порушення його вимог тягне застосування нормативно закріплених засобів відповідальності;

– *принцип законності* зумовлює призначення законності як умови виникнення та функціонування правопорядку. Законність є основною юридичною характеристикою правопорядку, що зумовлює всі сторони його функціонування;

– *принцип цілісності та структурності* визначає правопорядок як складну динамічну систему, цілісний і складний механізм, що характеризується цілеспрямованою взаємодією багаточисленних структурних елементів. Цілісність і структурність виступають тими життєво необхідними властивостями правопорядку, що надають можливість звести воєдино існуючі нормативні акти і багаточисельних суб'єктів у одне цілісне утворення – суспільство;

– *принцип субординації* визначає чітке підпорядкування та ієрархічну субординацію елементів структури правопорядку, взаємодію учасників за функціями, їх компетенцією, правами та обов'язками. Цей принцип характеризує зв'язки структури правопорядку по вертикалі з врахуванням ієрархічної субординації й по горизонталі як рівноцінні компоненти. Названий принцип забезпечує: субординацію органів держави, посадових осіб та організацій за соціальним призначенням, функціями та місцем у механізмі держави; підпорядкування нормативних актів за юридичною силою; підпорядкування актів реалізації права та їх відповідність нормам закону;

– *принцип гарантованості правопорядку* має декілька аспектів. По-перше, це гарантованість прав та інтересів людини, задоволення яких є підставою вступу суб'єктів у взаємодію у сфері права. По-друге, це гарантованість норм права, що забезпечується державою та правомірною поведінкою суб'єктів права; по-третє, гарантуються можливості бути учасником правопорядку шляхом використання суб'єктивних прав і добровільного виконання обов'язків. По-четверте, гарантується можливість досягнення правомірними засобами законного результату як основи стабільного правопорядку;

– *принцип підконтрольності* забезпечує нормальне функціонування правопорядку. Постійний, загальний та універсальний контроль здійснюється суспільством у процесі реалізації демократичних інститутів, державою – у процесі регулятивного впливу на суспільство та громадянами – у процесі реалізації ними прав з управління суспільством. Контроль правопорядку здійснюється шляхом перевірки якості законів, відповідності підзаконних актів, ефективності правореалізаційної практики; ступеня реалізації прав та свобод людини; добровільністю

виконання юридичних обов'язків і ступенем досягнення мети правового регулювання.

Аналіз правопорядку зумовлює необхідність його визначення як системного утворення, що характеризується наявністю взаємодіючих елементів, які мають своєрідні властивості, співвідносяться між собою на основі статичної та динамічної впорядкованості. Елементи правопорядку характеризуються відносною залежністю, автономністю, підсистемністю. Наявність структури характеризує правопорядок як якісно цілісну категорію, що має зовнішні зв'язки, які забезпечують взаємодію з оточуючим середовищем, та внутрішні зв'язки, що забезпечують взаємодію структурних елементів правопорядку. Їх упорядкованість має юридичні характеристики, засновується на нормативності та притаманна всім елементам правопорядку.

Елементами структури правопорядку є:[1]

1. Правова структура суспільства, яка отримує правове закріплення, елементами якої є держава, державні органи, установи та організації; недержавні об'єднання, соціальні групи, громадяни, які є суб'єктами права. Їх особливостями є чітке визначення компетенції, повноважень, функціонального призначення та сфер можливої взаємодії. Учасники правопорядку визначаються конституційно, вони повинні бути офіційно оформленими, мати визначений правовий стан і правовий статус. Суб'єкти суспільних відносин визнаються учасниками правопорядку лише державою. Саме вона визначає перелік учасників, їх субординацію; забезпечує правову процедуру взаємозв'язків між учасниками та обирає правові методи, форми їх регулювання. Правова структура закріпляє фактичну будову суспільства, що забезпечується організаційними і правовими засобами.

2. Правові відносини та зв'язки є найбільш динамічним елементом правопорядку. Вони характеризуються послідовністю виникнення, розвитку, зміни, припинення та отримують відображення в нормах процесуального законодавства. До відносин і зв'язків включаються: реалізованість прав та обов'язків, свобода та відповідальність особи, правова обґрунтованість дій суб'єктів та їх гарантованість; законність і справедливість відносин і зв'язків. Правовідносини являють собою систему взаємозв'язків, що характеризуються ієрархічною підпорядкованістю, організованістю та упорядкованістю. Необхідною умовою їх розвитку є послідовність, черговість та етапність.

3. Атрибутивні елементи правопорядку виявляються в упорядкуванні елементів структури. Як правило, вони закріплюються в розпорядженнях, регламентах, протоколах і визначають урегульованість учасників та їх відносин; зв'язки та властивості; методи впливу на поведінку суб'єктів; процедури виникнення і розвитку елементів. Акти, що регламентують процеси та розвиток, мають юридичну форму,

[1] Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – С. 274-275

значний ступінь формальності, нормативний характер, ієрархічне підпорядкування, юридичну силу та засновані на вимогах законності.

Важливим для характеристики правопорядку є визначення його змісту.

Зміст правопорядку – *це система правових і неправових процесів, властивостей та ознак, які визначають його сутність.*

Розрізняють три аспекти змісту правопорядку:

– *матеріальний зміст* складають закономірності виникнення, функціонування та розвитку процесів, що складають структуру правопорядку у взаємозв'язку з економічною системою суспільства;

– *державно-вольовий зміст* складають аспекти вияву волі держави та інтересів усіх учасників правопорядку;

– *юридичний зміст* правопорядку характеризується ступенем реалізації права і законності; узгодженістю суб'єктивних прав та юридичних обов'язків; стан урегульованості та упорядкованості правових відносин та зв'язків.

Правопорядок виконує важливі з точки зору існування впорядкованих суспільних відносин функції, основні напрями формування і підтримання стабільного правового стану системи суспільних відносин. Розрізняють:

– *функцію впорядкування зовнішніх зв'язків і відносин з великими системами суспільства* – економічною, політичною та іншими, складовим елементом яких є правопорядок. Зазнаючи впливу зовнішнього середовища – економічних, політичних, соціальних та інших факторів, правопорядок у свою чергу сприяє впорядкуванню і стабілізації всіх найважливіших зв'язків і відносин з суспільним середовищем;

– *функцію зміцнення внутрішніх зв'язків і відносин усередині правопорядку на різних структурних рівнях його впорядкування.* Ця функція характеризує автономне «буття» системи правопорядку, відокремлює якісну визначеність його як цілого у внутрішній взаємодії власних складових частин. Завдяки цій функції осягаються специфіка правопорядку, його сутнісні ознаки як правового стану системи суспільних відносин;

– *функцію збереження і вдосконалення правопорядку* – виражається в його непохитності та протистоянні зовнішнім впливам руйнівного характеру (правовий нігілізм, волюнтаризм, правопорушення, зловживання правом тощо), збереженні та розвитку власної якісної визначеності, відкритості впливу зміцнюючого характеру (розвиток демократії, вдосконалення законів, укріплення законності, поліпшення діяльності судової системи, правоохоронних органів тощо). Єдиним засобом виживання та розвитку правопорядку є його вдосконалення.

Нині правовий порядок демократичної держави необхідно розглядати не лише суто як правове явище, що обов'язково повинне

забезпечуватися державою та силою державного примусу, але і як соціальне, оскільки людина, як компонент суспільства, є головним об'єктом і суб'єктом, який впливає на його формування, з усіма її потребами, які надають можливість для ефективного розвитку. Правопорядок охоплює ті сфери відносин між людьми, що пов'язані з найважливішими цінностями для людини й суспільства загалом: життя, свобода, здоров'я, власність та ін. Забезпечення впорядкованості відносин між людьми на основі правових принципів становить передумову безпечного буття людини, задоволення її найважливіших людських потреб. Для повноцінного фізичного й духовного життя людині необхідно створити умови для підтримання природних функцій організму, розвитку особистості. Забезпечувати, підтримувати та охороняти правопорядок безперечно повинна в першу чергу держава через надані їй владні повноваження та правоохоронну функцію.

Забезпечення правопорядку засобом ефективної правоохоронної діяльності – це одне з головних завдань кожної демократичної сучасної держави. І навіть демократія і свобода особи, права людини та громадянина залишаються порожніми словами доти, поки й оскільки відсутній надійний та ефективний механізм практичної реалізації та захисту цих прав і свобод. При всій значимості самоорганізації народу, ролі суспільних об'єднань тільки держава через спеціально створювані органи і структури здатна забезпечити всебічне реальне виконання завдань із захисту життя, честі, гідності своїх громадян, їхніх законних інтересів і власності.

Найвищою цінністю сучасного, цивілізаційного прогресу є людина, її права та свободи. У свою чергу це зумовлює об'єктивну необхідність внесення суттєвих уточнень у політику системних перетворень. Йдеться про істотне посилення соціальної спрямованості курсу ринкових реформ, перетворення соціального чинника у важливий інструмент прискорення економічного зростання, підвищення дієвості влади, досягнення в суспільстві взаєморозуміння та злагоди.

§ 15.3. РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ СЛУЖБОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРАЦІВНИКА ПОЛІЦІЇ

На особливу увагу, при висвітленні діяльності поліції, заслуговує питання дисципліни. Дисципліна є найважливішим соціальним чинником, що має безпосередній вплив на життя суспільства та кожної людини. Від рівня дисципліни значною мірою залежать успіхи в економічній діяльності, якість соціального обслуговування тощо.

У юридичному сенсі **дисципліна** – *це підпорядкування обов'язкам, що містяться у правових актах (нормативних, правозастосовних, інтерпретаційних, договірних) або в інших соціальних і технічних приписах.*

Основні ознаки дисципліни:

1) дисципліна є формою соціального зв'язку суб'єктів, що створюється і реалізується у процесі тієї або іншої спільної діяльності (службової, трудової, навчальної тощо). Відомо, що спільна діяльність припускає певну узгодженість і організацію, що і досягається за допомогою дисципліни;

2) дисципліна пов'язана з відношенням підпорядкування одного суб'єкта іншому, що передбачає певні владні або авторитетні вимоги, установки, орієнтири. Проте самі по собі стосунки підпорядкування похідні або від влади, або від авторитету.

Дисциплінованість характеризує суб'єктивні якості окремого індивіда і є результатом виховання, соціалізації людини. Дисциплінованість не зводиться тільки до слухняності, а й включає необхідність свідомої ініціативи з боку людини. Високий рівень свідомості дозволяє людині програмувати свою поведінку та діяльність, ставити найближчі перспективні завдання, цілі та сприяти їх досягненню, що дає можливість контролювати свої думки і справи, передбачати їх наслідки, давати їх аналіз, оцінку, співвідносити їх зі справами і вчинками інших людей та з вимогами соціальних норм.

Одна з основних властивостей дисципліни – її єдність, оскільки вона втілює суспільні інтереси, не може діяти вибірково, витікає з єдності обов'язків. Утілюючи суспільні інтереси, дисципліна повинна логічно забезпечуватися правовою політикою держави, основною ідеєю якої є не лише забезпечення надійних гарантій захисту конституційних прав і основоположних свобод людини та громадянина, але й виконання ними обов'язків по відношенню до суспільства і держави.

Дисципліну, залежно від того, які відносини регулюються і якими нормами стверджується порядок поведінки людей поділяють на такі ***види***:

1. *державну* – виконання державними службовцями вимог, що ставляться державою;
2. *трудову* – обов'язкове дотримання учасниками трудового процесу встановленого розпорядку;
3. *військову* – дотримання військовослужбовцями правил, встановлених законами, військовими статутами, наказами;
4. *договірну* – дотримання суб'єктами права договірних зобов'язань;
5. *фінансову* – дотримання суб'єктами права бюджетних, податкових та інших правил;
6. *технологічну* – дотримання технологічних правил у процесі виробничої діяльності та ін.

Державна дисципліна – *це режим верховенства закону у взаємовідносинах органів держави, посадових осіб, інших уповноважених суб'єктів, заснований на вимогах до кожного суб'єкту виконувати свої обов'язки, не перевищувати свої повноваження, не*

зазіхати на права інших, проявляти ініціативу та відповідальність за доручену справу. Державна дисципліна передбачає свідоме позитивне ставлення громадян до встановленого правопорядку, що виражає інтереси всього населення. Дисципліна сприяє розвитку соціально-політичної активності громадян, являє собою невід'ємну властивість демократії.

Державна дисципліна, законність і правопорядок пов'язані між собою тому, що державна дисципліна неможлива без дотримання та виконання норм права та свідомого позитивного відношення державних службовців до встановленого порядку.

Але між законністю та дисципліною є відмінності у змісті та місці в системі правового регулювання:

– з точки зору права законність виступає основою дисципліни, але дисципліна – не тільки правове, але і соціальне явище. Вона не вичерпується законністю. Якщо законність означає чітке та неухильне дотримання норм права, то дисципліна припускає ще й активність, ініціативу у роботі;

– державна дисципліна ширше ніж поняття законності, оскільки забезпечується як нормами права, так й іншими соціальними нормами, особливо нормами моралі. В основі державної дисципліни знаходиться виконавча дисципліна, сумлінне відношення посадових осіб до виконання покладених на них обов'язків.

– дисципліна та законність мають різні результати дії. Результат законності – правопорядок. Результат дисципліни – суспільний порядок.

– державна дисципліна реалізується у сфері здійснення функцій держави, її органів, установ, підприємств. Її різновидами є планова, фінансова, службова та ін.

У службово-професійній діяльності працівників поліції, окрім законності, суттєву роль відіграє дисципліна. **Службова дисципліна в поліції** – *це система суспільних відносин, суб'єктами яких є працівники, які суворо і точно виконують згідно з порядком і правилами, встановленими законодавством України, присягою, статутами, нормативно-правовими актами Міністерства внутрішніх справ України і наказами начальників, що видаються в межах їх повноважень та дотримуються обмежень у процесі своєї професійної діяльності*[1].

В умовах морально-психологічного перевантаження, деградації моральних цінностей у суспільстві, постійного зростання рівня злочинності, політичного протистояння суттєву роль відіграє дисципліна особового складу служб і підрозділів поліції, яка фактично є основою функціонування системи і забезпечення стабільності в державі. Складність процесів соціальної трансформації, що відбуваються в

[1] Синявська О. Ю. Реалізація громадянських та політичних прав персоналу органів внутрішніх справ: сутність та існуючі проблеми // *Право і безпека*. – 2004. – № 3. – С.107 – 112.

державі, певним чином позначається на дисципліні особового складу поліції.

Службова дисципліна є одним з видів державної дисципліни, містить особливі форми зв'язків і стосунків між начальниками та підлеглими, фахівцями різних служб і підрозділів, між підрозділами (стосунки координації та субординації), а також способи діяльності керівників, підлеглих, засновані на правових і моральних вимогах і спрямовані на підтримання правопорядку як в поліції, так і суспільстві в цілому. Дисципліна – це сполучний ланцюг між законністю і правопорядком. Висока організація та дисципліна – важливий стабілізуючий фактор правопорядку.

Для дисципліни характерні такі функції:

– *організаційно-управлінська*, вона об'єктивно притаманна всім системам, елементи якої взаємодіють між собою і між ними існує чітка ієрархія та субординація;

– *дисциплінарно-стройова*, вона виражається в чіткому та суворому виконанні вимог присяги, статутів, нормативно-правових актів, дотримання статутів, субординації та етикету;

– *виховна,* вона формує позитивне ставлення до соціальної ролі та статусу в суспільстві, справляє відчутний вплив на особовий склад, на корекцію його поведінки і культури, на свідомо відповідальне ставлення до виконання покладених на нього обов'язків. Суттєву роль вона відіграє у функціонуванні інституту заохочення та покарання працівників поліції;

– *виконавчо-розпорядча*, полягає у своєчасному й оперативному виконанні наказів і розпоряджень керівництва, реагуванні працівниками поліції на заяви та скарги громадян, сумлінному виконанні своїх службових обов'язків;

– *етико-психологічна* функція вказує на те, що на дотриманні законності та дисципліни серед особового складу поліції істотно позначається морально-психологічний стан колективів, тобто так звана «внутрішня дисципліна». Іншими словами, це внутрішня морально-психологічна готовність, що ґрунтується на високому усвідомленні великої відповідальності за неухильне виконання службового і громадянського обов'язку, необхідності підпорядкування свого «Я» волі керівника.

Особлива відповідальність за дотримання дисципліни серед особового складу покладається на керівника – начальника органу чи підрозділу поліції. Дисципліна може існувати тільки тоді, – наголошував єпископ Збройних сил Франції монсеньйор Мішель Дюбост, – коли командир є щирою людиною, вірить в те, що робить, і живе цим: дисципліна не можлива без особистого прикладу начальника[1]. Службова дисципліна в поліції базується на принципі єдиноначальності, сутність якого в тому, що в одній особі повновладного керівника сконцентровані

[1] Дюбост М. Пастир Миру. Християнські погляди на війну та армію. – Львів, 2000. – С.74.

майже всі функції управління. Він виступає повновладним організатором підбору, розстановки і виховання кадрів, несе персональну відповідальність за стан законності та дисципліни своїх підлеглих тощо. Я. Кондратьєв зазначав, що справжньому керівнику, властиві такі моральні риси, як дисциплінованість, порядність, чесність, здатність сприймати нове, прислухатися до критики, любити людей[1]. Вимогливість начальника-керівника буде найбільш ефективною, якщо вона систематична і поширюється на всіх без винятку підлеглих. При цьому керівник обов'язково повинен бути тактовним, не допускати грубості, приниження гідності підлеглих, поєднувати вимогливість з піклуванням про них. Проблема вимогливості та піклування виступає як єдність двох протилежностей, що відграє важливу роль у профілактиці правопорушень серед особового складу служб і підрозділів поліції.

Дисципліна як соціально-правове явище має свою структуру, зміст, форму і принципи. Основними принципами дотримання службової дисципліни працівниками поліції є принципи: відповідальності, системності, послідовності та обов'язковості. Аналіз стану законності та дисципліни в діяльності поліції повинен спиратися на певні ***принципи***:

– *принцип об'єктивності* орієнтує на правдиве відображення існуючих явищ у правовій сфері. Це означає, що стан законності та дисципліни в службах і підрозділах МВС України слід аналізувати і давати їм оцінку такими, якими вони є реально, без будь-якого спрощення і штучного ускладнення;

– *принцип науковості* вимагає, спираючись на принцип об'єктивності, вивчати соціально-правові явища в їх взаємозв'язку та взаємовпливі. Це допомагає розкривати внутрішні суттєві зв'язки і відношення, їх вплив на стан законності та дисципліни, вплив об'єктивних і суб'єктивних факторів, що зумовлюють причини і умови їх порушень працівниками поліції;

– *принцип послідовності* полягає у дотриманні чіткої систематизації при класифікації стану, законності та дисципліни в поліції. Він вимагає, щоб при аналізі правопорушень усі факти були тісно і послідовно пов'язані між собою;

– *принцип єдності історичного і логічного* відіграє суттєву роль в аналізі процесів і явищ у сфері правоохоронної діяльності, дозволяє встановити зв'язки між минулим і сучасним, виокремити основні тенденції розвитку, обробити вже накопичений досвід, сформулювати пропозиції щодо поліпшення діяльності правоохоронних органів. Тільки гармонійний взаємозв'язок історичного і логічного в процесі пізнання дає можливість одержання історико-правових знань про сутність і специфіку функціонування права, стану законності, організації та

[1] Кондратьєв Я. Ю. Органи внтурішніх справ України в XXI столітті: перспективи розвитку системи навчання і перепідготовки кадрів. // Розвиток навчання поліцейському управлінню у перехідних суспільствах: Матеріали міжнар. наук.-практ. семінару (Київ, 22-23 лютого 2001р.). – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2001. – С.19.

дисципліни у правоохоронних структурах як минулого, так і сучасного в найбільш розвинутих країнах світу;

– *принцип єдності теорії і практики* вказує на те, що їх взаємодія і нерозривна єдність є гарантією історичного пізнання соціально-правових явищ. Практичні потреби в регулюванні соціально-правових відносин у суспільстві визначають, які проблеми, перш за все, повинна вирішувати наука. Так, актуальність проблеми законності та профілактики правопорушень у поліції вимагає комплексного наукового дослідження, вироблення науково обґрунтованих рекомендацій та реалізацію їх на практиці.

Стан дисципліни та законності в службах і підрозділах поліції слід аналізувати, спираючись на статистику і соціологічну інформацію, що дозволяє ***типізувати працівників поліції, залежно від їх ставлення до законності та дисципліни***:

– перший – працівники, які дотримуються законності та дисципліни і досягли значних успіхів у своїй службовій діяльності;

– другий – працівники, які добросовісно виконують покладені на них службові обов'язки;

– третій – працівники, які допускають незначні помилки у своїй службовій діяльності;

– четвертий – працівники, які ухиляються від виконання покладених на них обов'язків, ігнорують заборони й обмеження;

– п'ятий – працівники, які грубо порушують вимоги законності та дисципліни у своїй службовій діяльності.

Цікаву ***класифікацію «професійної особистості» поліцейського США*** запропонував Джон Бродерик:

– *«охоронник»,* для нього головною метою є підтримування порядку на вулицях, здійснення значної кількості арештів, надання допомоги громадянам, разом з тим він не високо цінує права та свободи людини і громадянина;

– *«ідеаліст»,* головною метою службової діяльності вважає підтримання громадського порядку, щиро вірить у справедливість права і законів, суворо дотримується кодексу професійної честі; його характеризує упевненість у здатності законів, кримінального процесу, правил департаменту вирішити проблеми злочинності; поважає конституційні права всіх громадян, у тому числі і злочинців;

– *«реаліст»*, не обмежує свої функції тільки підтриманням порядку, приділяє порівняно менше уваги власне поліцейській роботі; йому притаманні цинізм і сумніви щодо системи кримінального правопорядку;

– *«оптиміст»*, вважає, що протидія злочинності та допомога людям здатні поліпшити засади суспільства; робота приносить йому відчуття внутрішнього задоволення, вважає протидію злочинності своїм

важливим завданням, пріоритет віддає допомозі, послугам населенню, служінню громадськості[1].

Факти порушення законності і дисципліни працівниками поліції можна поділити на три групи:

– ті, які спричинили небезпеку для життя, завдали шкоди здоров'ю чи гідності особи, істотно порушили важливі державні інтереси;

– ті, які хоч і не потягли за собою таких серйозних наслідків, але негативно вплинули на діяльність фізичних чи юридичних осіб;

– ті, які створюють у адміністративній діяльності негативний морально-психологічний клімат, породжують адміністративні проступки, конфлікти між поліцією та громадянами.

Особливо небезпечними є правопорушення, що вчиняються вищими посадовими особами, державними службовцями, в тому числі працівниками апарату МВС України. Згідно із законом наслідування Г. Тарда, вся гідність людини, її переконання, віра, мова, її знання, манери – результат наслідування. Протиправні дії, які є психологічним проявом, що поширюється по вертикалі, особливо небезпечні тоді, коли вчиняються тими, хто стоїть на нижній соціальній драбині, наслідують тих, хто має вищий соціальний статус.

Контрольні питання:

1. Сформулюйте поняття законності.
2. Визначте відмінність правопорядку та громадського порядку.
3. Розкрийте сутність правопорядку як правового явища.
4. Які принципи законності Ви можете назвати.
5. Вкажіть які є принципи законності та правопорядку.
6. Функція збереження і вдосконалення правопорядку виражається.
7. Фінансова дисципліна визначає.
8. Дисциплінарно-стройова функція визначається як.
9. Етико-психологічна функція вказує.
10. Яку роль відіграє принцип єдності історичного і логічного в діяльності працівників поліції.

Корисні джерела для підготовки до занять:

1. Декларація про поліцію: резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи № 690 (1979) від 8 травня 1979 р. URL: https://constituanta.blogspot.com/2011/12/1979_24.html

2. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України: Закон України від 15 березня 2018 р. // Відомості Верховної Ради. – 2018, № 5, ст.35. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T182337

[1] Джурканин Т., Негодченко А., Сергевнин В. Кадровое обеспечение полиции США: Монография / Под ред. засл. юриста Украины, проф. А.В. Негодченко. - Х.: Изд-во НУВД; Д.: Лира ЛТД, 2003. – С.233

3. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: Наказ МВС України від 7 липня 2017 р. № 575. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#n14 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0529-20#Text

4. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: Наказ МВС України від 19 грудня 2017 р. № 1044. URL: https://ips.ligazakon.net/document/RE32138

5. Про затвердження Інструкції із заходів безпеки при поводженні зі зброєю: Наказ МВС України від 1 лютого 2016 р. № 70. URL: https://ips.ligazakon.net/document/RE28380

6. Про затвердження Концепції запровадження в діяльності органів та підрозділів Національної поліції України скандинавської моделі забезпечення публічної безпеки та порядку під час проведення масових заходів: Наказ МВС України від 23 серпня 2018 р. № 706. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MVS873

7. Про затвердження Положення про організацію первинної професійної підготовки поліцейських, яких вперше прийнято на службу в поліції: Наказ МВС України від 16 лютого 2016 р. № 105. URL: https://ips.ligazakon.net/document/RE28706

8. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України: Наказ МВС України від 26 січня 2016 р. № 50. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/RE28390

9. Про затвердження Положення про підрозділи поліції особливого призначення: Наказ МВС України від 4 грудня 2017 р. № 987. URL: https://ips.ligazakon.net/document/RE32888

10. Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських: Наказ МВС України від 9 листопада 2016 № 1179. URL: https://ips.ligazakon.net/document/RE29706

11. Про Національну гвардію України: Закон України від 13 березня 2014 року № 876-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text

12. Про реалізацію окремих положень Дисциплінарного статуту Національної поліції України»: Наказ МВС України від 07 листопада 2018 р. № 893. URL: https://ips.ligazakon.net/document/RE32807

Підручники, навчальні посібники, практикуми, енциклопедії, словники, довідники, публікації

1. Бугайчук К. Л. Правові основи діяльності Національної поліції України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Т. 3, випуск 2(23). С. 125-130

2. Забара І. М. Міжнародна законність: концептуальні підходи в українській доктрині міжнародного права [Текст] / І. М. Забара // *Вісник Київ. нац. університету ім. Т. Г. Шевченка.* Міжнародні відносини. – 2017. – № 1 (46). – С. 73–77

3. Кривов'яз О. В. Державні форми забезпечення правопорядку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: Право. 2013. Вип. 21, ч. 2, т. 1. С. 65–68

4. Крижановська О. В. Співвідношення функцій та елементів інфраструктури правопорядку за сучасних умов формування правового суспільства. *Право і суспільство*. 2020. Вип. 2. С. 75–83

5. Крижановський А. Ф. Законність і правопорядок: «сіамські близнюки» чи самостійні правові категорії? *Науковий вісник. Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1 (1). С. 27–36.

6. Подорожна Т. С. Законність як необхідна умова конституціоналізації правового порядку. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2015. № 5. С. 46–51

7. Подорожна Т. С. Правопорядок як результат дії ефективного права: наукові підходи до інтерпретації поняття. *Держава і право. Юридичні науки*. 2016. Вип. 72. С. 14–30

ТЕМА 16
ПРАВОВА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА. ПОНЯТТЯ, ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛЕМЕНТІВ, ТИПОЛОГІЯ

Сучасний юрист повинен мати досконалу професійну підготовку, одним з вагомих аспектів якої є розуміння сучасних правових процесів як у межах своєї країни, так й на рівні інших країн та в цілому світового співтовариства. Успіх в опануванні знаннями, вміннями та навичками залежить від системного виміру їх сприйняття, чому сприяє вивчення цієї теми, в межах якої формується уявлення про юридичну карту сучасного світу. Засвоєння теоретичних положень цієї теми дає можливість здобути знання щодо понятєво-структурної характеристики категорії правова система, її функцій, категорії правова сім'я, її співвідношення з правовою системою, основних рис сучасних правових сімей, а також специфіки організаційно-функціональної побудови органів поліції окремих правових систем відповідних правових сімей

§ 16.1. ПРАВОВА СИСТЕМА: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ

Категорія «правова система» є основою для системного вивчення правової дійсності. Відповідно до багатогранного змісту правової системи варіюються й її визначення.

В юридичній літературі представлені різноманітні точки зору, основні з яких зводяться до того, що **правова система:**

– це система всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або групі держав[1];

– це комплекс взаємопов'язаних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають унаслідок такого регулювання[2];

– це комплекс взаємопов'язаних, взаємоузгоджених і взаємозалежних між собою правових явищ і процесів, які розвиваються системно, циклічно та послідовно, а також правових інститутів, які здійснюють управлінський вплив на суспільні відносини у відповідності з чітко визначеною процедурою[3].

Інтегруючи різноманітні варіації визначення **«правова система»,** вона може бути представлена як *упорядкована сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих правових явищ та юридичних процесів, об'єктивно зумовлена закономірностями та особливостями*

[1] Рабинович П. Основы общей теории права и государства : учеб. пособ. / П. Рабинович. – 7-е узд., с изм. – Х. : Консум, 2005. – С. 194.

[2] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2006. – С. 237.

[4] Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.] ; за заг ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. – С. 135 – 136.

(в тому числі культурними, історичними, географічними) розвитку певного об'єднання людей (громади, суспільства, держави, етносу), яка має внутрішню цілісність, відносну самостійність і циклічність функціонування.

Основні ознаки правової системи:

– *є підсистемою соціальної системи,* тобто зовнішнім середовищем її функціонування є суспільство, в якому правова система співіснує з економічною, політичною, духовною підсистемами тощо;

– *має цілісний характер,* який проявляється в єдності елементів, що складають цю систему та зв'язків між ними;

– *метою її функціонування є досягнення правопорядку в суспільстві;* засобами досягнення мети є діяльність суб'єктів права, що є способом виразу їх зв'язків через правовідносини;

– *циклічність функціонування,* послідовність розвитку правових явищ та юридичних процесів у правовій системі, що зумовлено генезисом відповідного суспільства.

Як багатогранне явище і відповідно складна теоретична категорія, правова система має власну структуру, щодо змістового наповнення якої в юридичній науці також немає одностайної позиції вчених.

До структури правової системи включають такі елементи:

– суб'єкти права;

– правові норми та принципи;

– правові відносини, правова поведінка, юридична практика, режим функціонування правової системи;

– правова ідеологія, правова свідомість, правові погляди, правова культура;

– зв'язки між вказаними елементами, які визначають результат їхньої взаємодії – законність, правопорядок[1].

Сукупністьелементів правової системи є сенс розглядати й з точки зору їх розподілу на:

– *статичні (постійні),* які завжди мають місце і складають своєрідний базис правової системи і до яких відносяться: суб'єкти права, система права, система законодавства, правові принципи, правова культура, правова свідомість, юридичні установи, юридична техніка, юридичні терміни, правова політика;

– *динамічні (змінні),* які об'єднують своєрідні юридичні процеси: правотворчість, правореалізація, правозастосування, правоохоронна діяльність, правовідносини, юридична практика.

Дослідники західних країн виокремлюючи виокремлюючи у структурі правової системи такі блоки: правотворчий процес (з тлумаченням правових норм), правозастосовні органи, засади та порядок формування юридичних кадрів, не включаючи у правову систему правову ідеологію[2].

[1] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2006. – С. 238 – 239.

[2] Правові системи сучасності : навч. посіб. для магіст. права / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.] ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2012. – С. 13 – 15.

При наявному різноманітті позицій стосовно змістового наповнення структури правової системи у працях більшості правознавців співпадає думка про те, що *правова система охоплює такі складові як:*

– *нормативна сторона* (юридичні норми, форми права, принципи права, інститути права);

– *організаційна сторона* (сукупність правових установ, судових і правоохоронних органів);

– *ідеологічна сторона* (сукупність правових поглядів, ідей, правова культура);

– *функціональна сторона* (правотворчість, правореалізація, правозастосування, правоохорона).

Ці сторони (частини), будучи взаємозалежними, в єдності утворюють загальну картину становлення та функціонування певної правової системи в її своєрідності.

Комплексний підхід до характеристики поняття та структури правової системи, відповідна взаємодія її елементів дає можливість визначення ***рівнів правової системи:***

– *суб'єктивно-сутнісний,* представлений саме суб'єктами права в якості системно виникаючих матеріальних чинників правової системи;

– *інтелектуально-психологічний,* на якому відбувається формування праворозуміння і правової свідомості особи, групи осіб, суспільства;

– *нормативно-регулятивний,* представлений перш за все, основним регулятором суспільних відносин – нормами права, в яких об'єктивуються ідеальні уявлення людей про справедливість, відображаються потреби і ментальність певного суспільства;

– *організаційно-діяльнісний,* що охоплює систему відносин між суб'єктами права як необхідний атрибут їхньої взаємодії, в якому знаходять свій прояв різні види правової поведінки суб'єктів права

– *соціально-регулятивний,* який розкриває результат цілеспрямованого впливу на суспільство, що здійснюється за допомогою правових і неправових засобів.

Визначені рівні правової системи свідчать, що вона в межах державної організації суспільства виконує відповідні функції як основні напрями її впливу на соціальну дійсність, тенденції її розвитку, напрями взаємодії її елементів в умовах впливу на них зовнішніх і внутрішніх чинників. Серед ***функцій правової системи*** виділяють:

– *інтегративну* функцію, змістом якої є об'єднання всіх соціальних суб'єктів та соціальних, і власне правових, інститутів в єдине ціле, тим самим, забезпечення цілісності соціуму;

– *комунікативну* функцію правової системи, яка спрямована на поширення правової інформації як одного з різновидів соціальної інформації, що є необхідною складовою життєдіяльності соціуму;

– *регулятивну* функцію, що виражається у формуванні нормативної основи життєдіяльності суспільства;

– *охоронну* функцію, призначення якої полягає в охороні загальнозначущих, соціально важливих відносин шляхом встановлення заборон на дії, що перешкоджають і порушують нормальний порядок функціонування суспільства та держави, та встановлення заходів юридичної відповідальності в разі вчинення правопорушення;

– *ідеологічну* функцію, яка спрямована на формування і розвиток відповідної правової ідеології, що, перш за все, знаходить своє втіленні у правових принципах як основоположних засадах, вихідних ідеях права.

У сучасній вітчизняній правовій науці розмежовують ***внутрішні*** та ***зовнішні функції правової системи.*** Серед ***внутрішніх функцій*** виокремлюють:

– *цільову,* змістом якої є забезпечення взаємодії всіх частин і спрямованість правової системи на досягнення правопорядку;

– *регулятивну,* змістом якої є формування моделей поведінки та забезпечення постійних зв'язків між елементами;

– *відновлювану,* що спрямована на відновлення порушених зв'язків між суб'єктами;

– *організаційну* (субординаційна та координаційна), яка сприяє доцільному забезпеченню зв'язків у системі;

– *контрольну* – спрямована на здійснення соціального контролю за поведінкою суб'єктів.

До ***зовнішніх функцій*** згідно з цим підходом відносять:

– *адаптаційну,* яка забезпечує збереження системи, співвіднесення з іншими підсистемами соціальної системи;

– *оптимізаційну,* що сприяє вдосконаленню системи;

– *інтегративну,* яка забезпечує існування системи як цілого[1].

Згідно з ще одним наявним підходом виділення внутрішніх і зовнішніх функцій правової системи вони мають дещо інше змістове наповнення. Так, серед *внутрішніх функцій* правової системи виокремлюють такі: а) *просторова* функція – визначає межі правового простору, сферу механізму дії права; б) *суб'єктна* функція – визначає склад, правовий статус, компетенцію та інші характеристики суб'єктів, що діють у правовій сфері; в) *моделююча* функція – встановлює моделі правової поведінки, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, юридичні факти, юридичну відповідальність; г) *ціннісно-орієнтаційна* функція – забезпечує закріплення, ієрархізацію, охорону, розподіл цінностей права, інформування про них, а також створення системи правових цінностей, що характеризують саме право; ґ) *комунікативна* функція – виражена у правових відносинах, правових зв'язках і правовому спілкуванні. Серед *зовнішніх функцій* основними виступають: а) *функція досягнення соціальної цілісності* – формується в забезпеченні правовою системою єднання всієї системи соціального регулювання; б) *функція правової політики* – спрямована на забезпечення функціонування політичної системи, діяльності різноманітних політичних інститутів; в) *функція*

[1] Луць Л. А. Загальна теорія держави і права : навч.-метод. посіб. / Л. А. Луць. – К. : Атіка, 2008. – С. 403.

збереження національної своєрідності – пов'язана з особливостями використання в соціальній системі джерел права, правових інститутів, правового менталітету, ставлення до права; г) *функція духовної ідентифікації* – забезпечує відповідність між проголошеними нормами й цінностями і тими, що реально існують у соціумі[1].

Функції правової системи пов'язані з тенденціями соціального розвитку, які визначають появу нових цілей, рішення специфічних завдань, а також особливу функціональну спрямованість усього різноманіття компонентів складу правової системи. Функціонування правової системи відбувається в нерозривному зв'язку з життєдіяльністю певного соціуму. Тим самим, у будь-якій державі правова система, детермінована історичними, географічними, ментальними, національними факторами, і може позначатися *терміном* ***«національна правова система».***

Пізнання національних правових систем, їх співставлення між собою з метою виявлення спільного та відмінного, що дає можливість типологізувати правові системи в більші за обсягом правові масиви (правові сім'ї, правові типи, правові кола, групи правових систем) та пізнання останніх в їх співставленні між собою здійснюється порівняльним правознавством.

Порівняльне правознавство (юридична компаративістика) – це юридична наука, сфера та напрям юридичних міждисциплінарних досліджень, що мають своїм предметом загальні та специфічні закономірності виникнення, функціонування та розвитку національних правових систем, їх типологію, сучасні процеси правового розвитку юридичної карти світу.

Інтегруючи різноманіття підходів типології правових систем як у вітчизняній, так й зарубіжній юридичній науці, є сенс керуватися *сукупним критерієм,* який охоплює:

– спільність історичних коренів виникнення і розвитку правових систем, їх генезис;

– єдність у структурі права, побудові системи права;

– єдину природу та характер норми права;

– спільність основного джерела права, принципів правового регулювання;

– єдність юридичної техніки, правової термінології;

– суб'єкти і процеси правотворчості;

– спорідненість правового мислення, рівень правової свідомості та правової культури соціуму;

– світоглядні засади суспільства.

При схожості національних правових систем за такими та іншими показниками й визначають науково-теоретичне поняття, що відображає *умовну сукупність правових систем як результат їх порівняльного*

[1] Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : [монографія] / [Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.] ; за ред. Ю. М. Оборотова. – О. : Фенікс, 2012. – С. 104 – 105.

пізнання, і позначається, як правило, терміном **«правова сім'я»** (або правовий тип, правове коло, група правових систем). Тим самим, на відміну від правової системи, що являє собою об'єктивно існуюче явище, правова сім'я представляє собою синтетично утворене юридичною наукою аналітичне поняття як результат порівняльно-пізнавального процесу правових систем різних країн.

В юридичній науці пропонується широкий спектр позицій науковців щодо окреслення відповідних правових сімей на юридичній карті світу. Традиційно виокремлюють такі правові сім'ї як *романо-германську*, *англо-американську*, *релігійну* (мусульманське (найбільш поширене серед релігійних), індуське, іудейське, канонічне право), *традиційно-звичаєву* правову сім'ю (далекосхідне право, звичаєве африканське право).

§ 16.2. РОМАНО-ГЕРМАНСЬКА (КОНТИНЕНТАЛЬНА) ПРАВОВА СІМ'Я

Однією з «найстаріших» на юридичній карті світу є романо-германська правова сім'я, що охоплює національні правові системи Європейського континенту, і риси якої, через відповідні історико-політичні процеси, мають прояв у різних країнах інших континентів.

Романо-германська (континентальна) правова сім'я – *це сукупність національних правових систем країн континентальної Європи, що мають схожість історичного генезису на основі давньоримського права та його пристосування (разом з канонічним правом і місцевими звичаями) до нових національних умов, спільні засади правового регулювання, подібні риси структури права з поділом на публічне і приватне право, одноманітне розуміння природи норми права як правила поведінки загального характеру, єдність системи форм (джерел) права, основною з яких є нормативно-правовий акт.*

Романо-германська правова сім'я охоплює дві групи правових систем: *романську,* до якої відносять Італію, Францію, Нідерланди, Бельгію тощо, та *германську*, до якої входять Німеччина, Австрія, Угорщина та ін. Суттєвих відмінностей в основоположних рисах ці дві підгрупи не мають, що дозволяє їх об'єднувати в межах однієї правової сім'ї. Їх особливості, здебільшого, пов'язані з історичним шляхом формування та розвитку відповідних правових систем, стилем юридичної мови та юридичної техніки.

Історичними коренями романо-германського права визнаються римське цивільне право (перш за все й особливо для романської групи) та місцеві звичаї і «закони варварів» германських племен (для германської групи відповідно), що й визначили історичний шлях формування та розвитку правових систем континентальної Європи. *Умовно*

історичний генезис романо-германського права *може бути поділений на такі* ***основні періоди:***

1. XII ст. – період становлення, що характеризується наявністю звичаєвого та канонічного права, а також рецепцією (пристосуванням до нових умов, відновленням дії) римського права завдяки діяльності юристів-науковців школи глосаторів і постглосаторів, які вивчали правові документи періоду Римської імперії (зокрема Кодифікацію Юстиніана);

2. XIII – XVIII ст. – період Відродження, основна ідея якого – підготовка суддів та інших юристів-практиків, які б вирішували життєві справи на підставі права, тобто справедливо. Університети сприймалися як засіб розповсюдження ідей права (справедливості), моралі. Право трактувалося як модель соціальної організації, тому повинно було базуватися на гуманістичних засадах. У XVII – XVIII ст. вплив на розвиток романо-германського права мала теорія природного права.

3. Кінець XVIII ст., початок XIX ст. – середина XX ст., характеризується розвитком національного права, національного законодавства, кодифікацією, визнанням нормативно-правового акта основним джерелом права. Теорія природного права уступає місце теорії позитивізму, розвиток якого сприяє створенню національних кодексів.

4. Середина XX ст. – до теперішнього часу, розвиток інтеграційних процесів, пов'язаний із створенням Ради Європи, Європейських співтовариств, формуванням Європейського Союзу, що сприяє процесам уніфікації права в країнах романо-германської правової сім'ї.

Кожен історичний період формування та розвитку романо-германського права привніс певні особливості, що й визначають ***основні риси романо-германської правової сім'ї:***

– *домінування суб'єктивних прав і свобод,* а не обов'язків людини. Право країн континентальної Європи є одним з найбільш гуманістично спрямованих у світі, що підтверджується чинністю відповідних регіональних міжнародно-правових документів, зокрема Європейською Конвенцією про захист прав та основоположних свобод людини від 4 листопада 1950 р.;

– *галузевий характер права,* що має вияв у сформованих сукупностях правових норм, які регулюють певну сферу однотипних суспільних відносин;

– чітка побудова структури права, що знаходить свій вираз *у поділі на публічне і приватне* (до публічного права належать галузі, які визначають статус і порядок діяльності органів держави і відносини індивіда з державою (адміністративне право), до приватного – галузі, які регулюють відносини індивідів між собою (цивільне право), та поділі структури права на матеріальне право як основоположне та процесуальне право як похідне від матеріального;

– *провідна роль у формуванні правових норм відводиться законодавцю,* який визначає характер норми права як загального

правила поведінки;

– *єдина ієрархічно побудована система форм (джерел) права, домінуюче місце в якій посідає нормативний акт*, *наявність писаних конституцій* як основних законів держави;

– *високий рівень нормативних узагальнень, що досягається завдяки кодифікації,* результатом якої є галузеві кодекси;

– *суттєве значення підзаконних нормативно-правових актів*. Крім законів у власному значенні слова, «писане право» країн романо-германської правової сім'ї містить також норми і приписи, прийняті на виконання законів, та видані не парламентом, а іншими державними (адміністративними) органами;

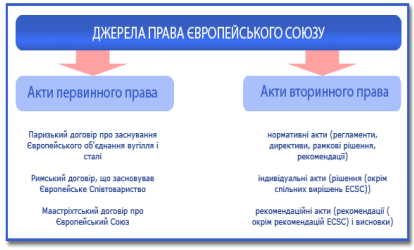
– *правовий звичай є другорядною формою(джерелом) права*. Звичай діє як «доповнення до закону», сфери застосування звичаю «крім закону» і «проти закону» дуже обмежені прогресом кодифікації, хоч існування таких й не заперечується;

– *юридичний прецедент виступає в якості допоміжної форми (джерела) права*. У більшості країн континентальної Європи судова практика набуває характеру джерела права, коли певна правова проблема однозначно підтверджена при вирішенні низки аналогічних справ і дане рішення підтверджене авторитетом вищої судової інстанції. При цьому судовий прецедент можна розглядати тільки як виняток з правила, який не порушує основоположного принципу верховенства закону, хоча й набуває певного значення у правотворчій діяльності держави;

– *особливе значення має правова доктрина,* що на різних історичних етапах розвитку цієї правової сім'ї відіграє вагому роль у правотворчій і правореалізаційній діяльності (особливо при підготовці законів і при їх тлумаченні).

Розвиток людства, необхідність вирішення загальносвітових проблем спричинили інтеграційні світові процеси, одним з проявів яких стало створення міждержавних (міжнародних) організацій та об'єднань як універсального, так й регіонального характеру. Це сприяло виділенню в юридичній науці на сучасному етапі її розвитку нових типів правових систем, а саме: міждержавної та наднаціональної, що покликані розв'язувати невідомі раніше за обсягом і складністю завдання, які держави не можуть вирішити внутрішніми методами. Прикладами таких типів правових систем є правова система Ради Європи (як міждержавна) та правова система Європейського Союзу (як наднаціональна), що функціонують у межах романо-германської правової сім'ї, визначаючи сучасний етап її розвитку, який характеризується високим ступенем процесів правової гармонізації, інтеграції та уніфікації права.

Правова система Ради Європи як міжнародної регіональної організації характеризується такими ознаками: 1) функціонування її в межах, визначених установчим документом (Статутом) та у відповідності із загальновизнаними міжнародними (універсальними та регіональними) нормами і принципами; 2) наявність основних елементів

– суб'єктів міжнародного права; 3) наявність загальних міжнародно-правових норм, що об'єктивуються у відповідних зовнішніх формах права; 4) значна роль судових прецедентів у галузі захисту прав людини; 5) наявність у Європейського Суду з прав людини, в низці випадків, нормотворчих функцій; 6) формування загальноєвропейських правових стандартів, насамперед, у галузі захисту прав людини.

До основних ознак, що характеризують *правову систему Європейського Союзу*, можна віднести: 1) функціонування на основі та в межах, визначених установчими документами, а також у відповідності із загальновизнаними нормами та принципами міжнародного права; 2) наявність основних елементів – суб'єктів міжнародного права, насамперед, держав-учасниць; 3) наявність органів, що виконують нормотворчі та правозастосовні (зокрема судові) функції; 4) наявність системи права з поділом її на первинне та вторинне право; 5) наявність спільного правового поля для норм міжнародного, національного права та права Співтовариств; 6) особливий характер системи джерел права, серед яких найбільшу значимість мають установчі договори та інші джерела первинного права; 7) наявність джерел «вторинного права», серед яких важливе місце займають регламенти і директиви, та «третинного» – судових прецедентів; 8) високий рівень правової уніфікації; 9) наявність ефективних засобів нормативно-правової інтеграції; 10) визнання пріоритету дії норм права Євросоюзу над нормами права держав-учасниць у разі виникнення розбіжностей між ними; та прямої дії низки норм права Євросоюзу в національних правових системах[1].

Основні риси романо-германської (континентальної) правової сім'ї певним чином обумовлюють організаційно-функціональну побудову судових і правоохоронних органів держав, національні правові системи яких входять до цієї правової сім'ї. Так, в організаційно-функціональній побудові судових систем постулюється принцип спеціалізації, а також є наявними окремі прояви «непрофесійного судочинства», тобто здійснення правосуддя в передбачених законом випадках особами, які не мають професійної юридичної освіти. Особливістю організаційно-функціональної побудови прокуратури держав континентальної Європи є належність її до виконавчої влади і підлеглість Міністерству юстиції, при цьому в сфері компетенції певного суду загальної юрисдикції здійснюють

[1] Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. А. Луць. – К., 2005 – С 10 – 11.

свої повноваження й відповідні органи прокуратури. Міністерства внутрішніх справ зазначених держав, у складі яких функціонують поліцейські служби, посідають одне з центральних місць у державному апараті і справляють відчутний політичний вплив на різні сфери життєдіяльності держави. Організаційно-функціональна побудова поліції характеризується наявністю підрозділів, покликаних посилювати поліцейські функції, безпосередньо спрямованих на забезпечення громадської безпеки і порядку (наприклад, у Німеччині – поліція готовності, Франції – Національна жандармерія).

Завдяки суспільно-політичним та економічним процесам різних історичних етапів розвитку світового співтовариства характерні риси романо-германського права зазнали поширення майже на всіх континентах світу (Північній і Південній Америці, Африки, Азії).

Правова система України за своїми типологічними ознаками може бути віднесена до романо-германської правової сім'ї. Під впливом глобалізаційних процесів та в умовах реформування, розвиток сучасної правової системи України характеризується: 1) активним формуванням основних структурних частин, що сприяє правильному співвідношенню та взаємодії елементів; 2) формуванню механізму самоорганізації, який концентрує зусилля суспільства на необхідному стані рівноваги; 3) поступовим приведенням правової системи у відповідність з міжнародними стандартами, насамперед – європейськими, утвердженням під впливом цих вимог принципів правової, демократичної держави та громадянського суспільства; 4) спрямованістю правового регулювання загальновизнаними нормами та принципами міжнародного права; 5) урізноманітненістю в юридичній науці методологічних підходів до праворозуміння; 6) створенням нових інститутів і галузей права та законодавства, виникненням міжгалузевих (комплексних) інститутів законодавства; 7) урізноманітненням зовнішніх форм права, що забезпечує динамічність, гнучкість правової системи суспільства[1].

§ 16.3. АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКА (САКСОНСЬКА) ПРАВОВА СІМ'Я

Географія поширення англо-американської правової сім'ї охоплює країни різних континентів, у той чи інший спосіб історично чи генетично пов'язані з Англією.

Англо-американська правова сім'я (сім'я загального права) – *це сукупність національних правових систем, що мають своїм історичним джерелом англійське загальне право, схожість в основних засадах правового регулювання, подібні риси структури*

[1] Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 304.

права із превалюванням процесуального права, одноманітне розуміння природи норми права як казуального правила поведінки, створеного судовою практикою, та домінуючої форми права – судового прецеденту. До англо-американської правової сім'ї відносяться правові системи Англії та Уельсу, Північній Ірландії, Австралії, Сполучених Штатів Америки, Канади, Нової Зеландії та деяких країн Британської Співдружності.

Історичним джерелом і основою англо-американської правової сім'ї є англійське загальне право. Термін *«загальне право»* має подвійне тлумачення. Як правило, під цим терміном розуміють право англо-американської правової сім'ї. У вузькому значенні «загальне право» розуміється як право англійських королівських судів, що розроблялося для всієї країни, на противагу місцевим звичаям.

В історії англійського права виділяють такі основні періоди:

1. До 1066 р., у цей період правосуддя здійснювалося на підставі місцевих звичаїв.

2. 1066 – 1485 рр. (до встановлення династії Тюдорів), у цей період відбувалося становлення та утвердження загального права. Компетенція королівських судів поступово розширювалась і наприкінці середніх віків вони перетворилися на єдиний орган правосуддя.

3. 1485 р. – друга половина XIX ст., це період реформації та модернізації англійського права, розквіту загального права, і водночас формування паралельної загальному праву системи правоположень – права справедливості як системи управлінських рішень лорда-канцлера та його адміністрації. Об'єднання цих двох систем права відбулося в результаті судово-правової реформи Англії 1873 – 1875 рр.

4. 1875 р. – по наш час, коли прецедентне право розвивається паралельно з розвитком статутного права (законодавства).

Історичний шлях розвитку англійського права визначив його специфіку та вплинув на формування ***основних ознак усієї англо-американської правової сім'ї, до яких відносяться такі:***

– *структуру права становить загальне право і право справедливості*. Цей поділ на сучасному етапі є відносно умовним і носить історичний характер, але залишається однією з показових характеристик англо-американського права. Загальне право було сформоване як комплекс судових рішень, що базується на професійній традиції суддів, за участю суду присяжних. Право справедливості було сформоване в ході діяльності лорда-канцлера як рішення високого посадовця щодо пом'якшення суворих судових рішень, посилаючись на загальні принципи права, поняття добра, гуманності, справедливості. При їх об'єднанні (у 1873 – 1875 рр.) були збережені процесуальні форми – і загального права, і права справедливості, хоча вони й різнились між собою: право справедливості – це сукупність справ, що розглядаються переважно шляхом письмової процедури, а загальне право – сукупність

справ, які розглядаються шляхом усної процедури;

– *правові норми сформовані здебільшого в інститутах правах, без чіткого галузевого характеру*. При цьому в англійському праві існує деяке розмежування галузей законодавства, зокрема щодо належності судової справи до тих чи інших галузей законодавства і визначення, до якого права – загального чи права справедливості, відноситься певна судова справа. Загальне право охоплює питання кримінального, договірного, цивільно-деліктного права, а до права справедливості відносяться питання нерухомості, довірчої власності, торгівлі, успадкування тощо;

– *відсутній поділ права на публічне і приватне, домінуюче значення має процесуальне право в порівнянні з матеріальним*. Історично в англійському праві, а згодом й у цілому в англо-американській правовій сім'ї важливим для юриста вміти порушити справу, правильно віднайти форму позову;

– *наявність статутного права (законодавства),* яке формувалося під впливом вимог судової практики, протягом багатовікової історії розвитку права в Англії було другорядним і посіло своє гідне місце серед форм (джерел) права лише в останнє століття. Протягом XX ст. серед форм (джерел) права істотно зростає й роль делегованого (адміністративного) законодавства, особливо в таких сферах як охорона здоров'я, освіта, соціальне страхування, деякі правила судочинства. Здебільшого статути та акти делегованого законодавства зазнають консолідації;

– *провідна роль у правотворчості відводиться суддям,* які у процесі судового розгляду юридичних справ, приймаючи судові рішення, створюють норми права, що носять індивідуальний (казуїстичний) характер;

– *основною формою (джерелом) права виступає судовий прецедент* (правила поведінки, сформульовані суддями в їх рішеннях з конкретної справи, які поширюються на аналогічні справи). Прецедентом вважається лише та частина судових рішень, що є вихідною позицією, тобто на якій базується рішення. Інша частина – це те, що необхідно для рішення, так зване «попутно сказане», не вважається обов'язковим. Однак питання про розмежування правоположення і «попутно сказаного» залежить від точки зору судді;

– *правові звичаї виступають в якості допоміжних форм (джерел) права,* особливо у сфері конституційного права, і в деяких випадках набувають обов'язковості в разі їх старовинності;

– *правова доктрина як концептуально оформлена думка відомих учених з питань права носить прагматичний, прикладний характер,* і спрямована здебільшого на обслуговування потреб судової практики;

– *домінують права та свободи особи, що забезпечені судовим захистом,* а не її обов'язки.

У межах англо-американської правової сім'ї певними

специфічними особливостями характеризується право Сполучених Штатів Америки, *що зумовлені федеральною формою державного устрою цієї країни, а також, зокрема менш «жорстким» правилом судового прецеденту (вищі судові інстанції не зв'язані своїми прецедентам на відміну від Англії), більшим значенням в якості джерела права законодавства, наявністю писаної конституції як основного закону держави, наявністю не тільки консолідованих, а й кодифікованих актів тощо.* При цьому у праві Сполучених Штатів Америки позиціонується принцип верховенства Конституції США і на цій основі існує відповідна ієрархія джерел права: 1) федеральна конституція; 2) федеральні законодавчі акти, договори та правила судового розгляду; 3) федеральні адміністративні положення; 4) федеральне загальне право; 5) конституції штатів; 6) законодавчі акти штатів і правила судового розгляду; 7) адміністративні положення штатів; 8) загальне право штатів. У загальному, право Сполучених Штатів Америки орієнтоване у своєму розвитку на «гнучку правотворчість».

Основні риси англо-американської правової сім'ї відповідним чином визначають особливості організаційно-функціональної побудови судових і правоохоронних органів, зокрема наявність спеціалізованих судів без виділення їх в окремі судові системи; наявність суду присяжних; організаційна підпорядкованість прокуратури, функціональне призначення якої полягає у здійсненні кримінального переслідування, Міністерству юстиції; децентралізоване управління в системі Міністерства внутрішніх справ (поліції).

Так, на прикладі Англії та США можна зазначити про певну гіпертрофію судової влади, широкі повноваження прокурорів як представників виконавчої гілки державної влади, особливо при розв'язанні питань про розслідування злочинів, пред'явленні офіційних обвинувачень і судовому переслідуванні, але при цьому діяльність прокурорів, певним чином, підлягає нагляду з боку судової влади.

Британська поліцейська служба організована переважно за територіальним принципом відповідно до чинного адміністративно-територіального поділу, а також за функціональним принципом. Регулярна поліція Англії складається з поліції, яка носить форму, і поліції «в цивільному». Основними завданнями поліції «у формі» є несення патрульної служби: попередження злочинів, регулювання дорожнього руху, охорона життя і власності населення. У завдання поліції «в цивільному» входить, головним чином, розкриття і розслідування злочинів. Кожний поліцейський загін має свій власний слідчий підрозділ, службовці якого працюють головним чином «у цивільному».

Різноманітність поліцейських функцій у США, представляється доцільним інтегрувати у три основні групи: боротьба з порушеннями традиційного кримінального законодавства; адміністративна діяльність, пов'язана з контролем за дотриманням норм і правил в різних сферах суспільного життя; виконання функцій соціальної допомоги. Основний

тягар у виконанні названих напрямів лягає на місцеву поліцію, всі її підрозділи і служби, серед яких одне з провідних місць належить патрульній службі, першочерговим завданням якої є попередження злочинів і правопорушень[1].

§ 16.4. МУСУЛЬМАНСЬКЕ (РЕЛІГІЙНЕ) ПРАВО

Мусульманське право являє собою своєрідний юридичний феномен з релігійним змістом і поширене у країнах, населення яких переважно сповідує іслам як одну із світових релігій.

Мусульманське право – *це комплекс соціальних норм, фундаментом і головною складовою частиною якого є релігійні установлення і приписи ісламу, а також органічно пов'язані з ними моральні та юридичні норми, що регулюють суспільні відносини всередині громади, яка сповідує іслам.*

Генезис мусульманського (ісламського) права може бути представлений у чотирьох основних етапах:

1. Зародження та початковий етап розвитку ісламського права (VII ст.).

2. Етап доктринальної розробки ісламського права в період становлення Арабського Халіфату і поява перших ісламсько-правових шкіл (VII – XIII ст.).

3. Розвиток ісламського права в епоху Османської імперії і період «ісламської реформації» як спроба адаптації його положень до нових умов (кінець XIII – перша половина XX ст.).

4. Сучасний етап (друга половина XX ст. – до теперішнього часу)[2].

Основні риси мусульманського права:

– *головним творцем права визнається Аллах,* а тому правові приписи є непорушними і підлягають суворому дотриманню. Ісламська релігія виступає в якості правоутворюючого феномена по відношенню до мусульманського права;

– *тісне переплетіння юридичних положень з релігійними, філософськими, моральними, звичаєвими правилами поведінки*, що мають й національні особливості в кожній країні, в якій сповідується іслам;

– *персоніфікований характер правових положень,* що поширюють свою дію на осіб, які сповідують іслам;

– *структура права об'єднує дві категорії норм*: а) правила релігійного культу («ібадат»); б) правила поведінки мусульман з мусульманами та з не мусульманами («муамалат»), що охоплюють норми цивільного права, міжнародного права, кримінального (деліктного)

[1] Тюріна О. В. Сучасні національні правові системи : навч. посіб. / О. В. Тюріна. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – С. 148.

[2] Бехруз Х. Эволюция исламского права: теоретико-компаративистское исследование : дис. … доктора юрид. наук : 12.00.01 / Бехруз Хашматулла. – О., 2006. – С. 67.

права, особистий статут, судове право, а також владні (державні) норми (норми конституційного права, військового права тощо);

– *основоположними джерелами права є* – **Коран** (головна священна книга мусульман, у якій зібрані різноманітні проповіді, обрядові, моральні та юридичні настанови, молитви, повчальні розповіді та притчі, які проголошував Магомет як пророк Аллаха), **Сунна** (висловлювання, дії та випадки з життя Магомета), **Іджма** (узгоджений висновок стародавніх правників (муджтихідів) як знавців ісламу про обов'язки правовірного, наданий на підставі тлумачення Корану і Сунни), **Кийяс** (висновок за аналогією, значення якого полягає в тому, що правова проблема може бути вирішена на підставі аналогії з тим, що міститься в Корані та Сунні);

– *пріоритет імперативних норм над диспозитивними нормативними приписами*. Тим самим, домінування у правових приписах обов'язків особи, а не її прав і свобод. Виділяють чотири види обов'язків мусульман: обов'язки перед Аллахом, обов'язки перед самим собою, обов'язки перед іншими мусульманами, обов'язки перед тими, з ким мусульманин перебуває в особистих відносинах.

В ісламській правовій доктрині права та свободи людини мають божественне походження і засновані на релігійних нормах, виражених у Корані та Сунні. В ісламській концепції прав людини виокремлюють такі найбільш важливі принципи як свобода, котра заснована на дозволі того, що не заборонено ісламом; гідність, що визначає виключне місце людини серед усіх творінь Аллаха; рівність мусульман незалежно від кольору шкіри, мови, національного походження; справедливість, яка повинна бути покладена в основу міжособистісних відносин і вирішення спорів між індивідами.

Серед різноманітних класифікацій прав і свобод людини в ісламському праві, найбільш поширеною є поділ їх на ті, які належать Аллаху; ті, які надані індивідам і змішані, що відповідають божественним та індивідуальним інтересам. Таке своєрідне розуміння прав людини, що суттєво відрізняється від західної концепції прав людини, знайшло своє відображення в регіональних актах, прийнятих Організацією Ісламської Конференції (з 2011 р. – Організація ісламського співробітництва), зокрема Загальна ісламська декларація прав людини (1981 р.), Каїрська декларація по правам людини в ісламі (1990 р.), Арабська хартія прав людини (1994 р.). У той же час Загальна декларація прав людини, прийнята ООН 10 грудня 1948 р., з певними застереженнями отримала підтримку в тих ісламських державах, які приймали участь у розробці Статуту ООН у м. Сан-Франциско у 1945 р. (Єгипет, Ірак, Іран, Ліван, Саудівська Аравія, Сирія, Індонезія, Туреччина).

У сучасному світі мусульманське право співіснує і взаємодіє з іншими правовими системами, зазнаючи впливу загальносвітових тенденцій правового розвитку. Ці прояви, так само, як й ступінь традиційно мусульманських принципів і норм, не є однаковими в різних ісламських

країнах, що дає підстави з юридичної точки зору відокремлювати *поняття мусульманське право і право мусульманських країн*.

Національні правові системи ісламських держав за ступенем збереження мусульманського права як системи нормативного регулювання умовно можна розподілити на такі групи:

– національні правові системи, в яких широко застосовують мусульманське право (Саудівська Аравія, Іран, Пакистан);

– національні правові системи, в яких звужена сфера дії мусульманського права із збереженням його основоположних канонів (Йєменська Арабська Республіка, Лівія, Судан, Бахрейн, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати);

– національні правові системи, в яких мусульманське право регулює окремі сторони суспільного життя, перш за все шлюбно-сімейні відносини (Єгипет, Ірак, Ліван, Марокко, Алжир, Туніс, Йємен);

– національні правові системи, в яких мусульманське право визнається не на державному, а на суспільному рівні (Туреччина).

Неоднаковий стан правового розвитку мусульманських держав свідчить про відповідно різні масштаби процесу вестернізації, тобто запозичення національними правовими системами цих країн окремих ідей, принципів, норм і форм права з боку інших правових систем, перш за все романо-германської та англо-американської (в залежності від рівня співробітництва, міграції населення та інших чинників, що відповідно сприяли впливу або права континентального, або права загального на правові системи певних ісламських держав). У тих мусульманських державах, які в силу економічних, політичних та інших відносин, зазнали вестернізації з боку означених правових систем та міжнародного права, у сферах суспільних відносин, що виходять за межі особистого статуту і не стосуються священних основ ісламу, застосування норм власне мусульманського права поступається нормам, запозиченим у романо-германському чи англійському праві, що впроваджується через прийняття державою нових законів, кодексів або поступово встановлюється судовою практикою, особливо це стосується регулювання у сфері конституційних, торговельних, трудових, процесуальних відносин тощо.

Процеси ісламізації та вестернізації, які в певному сполученні зазнають мусульманські держави, зумовлюють й відповідну специфіку організаційно-функціональної побудови їх судових систем. У переважній більшості ісламських держав судові системи мають дуалістичну побудову і складаються з шаріатських (релігійних) судів, компетенція яких, перш за все, пов'язана із справами щодо «особистого статусу», в яких правосуддя відправляється суддями-каді, та світських судів, які, як правило мають відповідну спеціалізацію, при цьому судові системи мають відповідні ієрархічні рівні – суди першої інстанції, апеляційні суди, вищі судові інстанції, та сформовані з урахуванням територіального устрою відповідної мусульманської держави. До органів правосуддя в

мусульманських державах, як правило, належить й прокуратура, що очолюється міністром юстиції, головна функція якої полягає в підтримці обвинувачення. В окремих ісламських державах прокуратура відсутня, функції з підтримки обвинувачення виконує служба обвинувачення, що є складовою поліції. Поліція в ісламських державах організована за територіальним принципом і має в державах, в яких правова і судова системи є суто релігійними (наприклад, Саудівська Аравія), поділ на релігійну поліцію (яку називають поліцією моралі або шаріатською гвардією), що контролює дотримання норм шаріату, здійснюючи охорону громадського порядку, та виконує рішення шаріатських судів, та світську поліцію, що займається розкриттям злочинів.

§ 16.5. ТРАДИЦІЙНО-ЗВИЧАЄВА ПРАВОВА СІМ'Я

Однією з суттєвих рис кожної правової системи є показник сприйняття права як соціального інструмента регулювання суспільних відносин. За цим показником традиційно-звичаєва правова сім'я має яскраво виражену специфіку. І саме за цим показником доволі несхожі між собою правові системи країн Далекого Сходу та Африки умовно об'єднуються в одну правову сім'ю – *традиційно-звичаєву,* яка відповідно представлена *традиційним правом* (правові системи країн далекосхідного регіону) та *звичаєвим правом* (правові системи африканських держав і Мадагаскару).

Традиційно-звичаєва правова сім'я – *це сукупність правових систем тих суспільств, в яких споконвічно панувало філософсько-моральне уявлення про соціальне життя як частину природного світопорядку, зразком для суспільного устрою виступала соціальна гармонія, забезпечення якої ґрунтувалося на неписаних правилах поведінки, освячених традицією.* Гармонія, від якої залежить рівновага у світі та щастя людей, має два аспекти: гармонія між людством і природою, при якій поведінка людей має відповідати природному порядку; гармонія у людських взаєминах, при якій ключовою є ідея згоди, консенсусу.

Серед основних ознак традиційно-звичаєвої правової сім'ї можна виокремити такі:

– домінуюче значення в системі форм (джерел) права посідають звичаї і традиції, що носять, як правило, неписаний характер і передаються з покоління в покоління;

– звичаї та традиції, що мають високий рівень архаїчності, являють собою синтез юридичних, моральних, ідеологічних приписів, які склалися історично, регулюють відносини всередині певної спільноти, і визнаються державами;

– судова влада керується ідеєю примирення при здійсненні правосуддя;

– істотне значення в якості форми (джерела) права набуває

законодавство, певне значення має судовий прецедент.

Традиційне (далекосхідне) право.

Так як традиційне право панує у країнах Далекого Сходу (Китай, Японія, Бірма, Корея), його, як правило, іменують *далекосхідним правом*, яскравими представниками якого є правові системи *Китаю* та *Японії.*

Звичаєве (африканське) право.

Під терміном *«звичаєве (африканське) право»*, як правило, мають на увазі традиційний тип права, який існував у африканських народів до їх колонізації. Поступово право африканських країн було сформоване на основі племінних традицій і звичаїв, права європейських метрополій та сучасних правових новел.

Це підтверджується ***генезисом права африканських країн:***

1. Етап звичаєвого африканського права, що являло собою сукупність неписаних правил, які передавалися усно з покоління в покоління, діяло в межах общини, відображало схильність до спільності, прагнення забезпечити єдність, згуртованість соціальної групи, домінуючим було встановлення зобов'язань членів соціуму, а не їх суб'єктивних прав. У звичаєвому праві не було чіткого розмежування норм права і моралі, тому при вирішенні соціальних конфліктів надавали перевагу процедурам примирення.

2. Етап колоніального розвитку звичаєвого права і впливу на нього основних правових сімей. У період колоніального правління сформувалася дуалістична система права, що включала право (романо-германське або англійське), введене метрополіями, і звичаєве право африканських суспільств. Іноземне право охоплювало адміністративно-правові, торгові, кримінально-правові відносини, у сфері дії звичаєвого права залишалися питання землеволодіння, сімейні та спадкові відносини. Впровадження права метрополій в країнах Африки здійснювалося спеціальними декретами та законами колоніальної країни і застосовувалося у визначеній мірі.

3. Етап незалежного розвитку, тобто етап формування сучасних правових систем африканських країн (з 60-х років XX ст.). Основні напрями правового розвитку в умовах побудови національної незалежності спрямовані на подолання колоніальних нашарувань, обмеження регулюючого значення правового звичаю та розширення законодавчого регулювання суспільних відносин.

Для більшості сучасних африканських держав характерними є такі тенденції:

– проведення уніфікації звичаєвого права та відмова від роздрібнення права;

– проведення законодавчої діяльності;

– включення чинних звичаїв до галузевих кодексів та інших нормативних актів;

– запозичення норм зобов'язального, торгового, адміністративного, кримінального та інших галузей права від колишніх метрополій при

створенні національних кодексів;

– формування загальнотериторіального права, створення єдиної національної правової системи в межах своєї території стало можливим і необхідним в умовах деколонізації країн Африки та Мадагаскару;

– збереження відмінностей між правовими системами країн, що пережили колоніальну залежність різних метрополій (країн романо-германського права та Англії)[1].

Отже, сучасний стан правового розвитку Африки можна охарактеризувати як важкий перехідний період визначення шляху і засобів взаємодії двох правових традицій – європейської законодавчо-прецедентної та африканської звичаєво-правової.

Таким чином, юридична карта сучасного світу представлена різноманіттям правових систем, що при схожості їх характерних рис типологізуються у правові сім'ї, які й є відображенням загального, особливого та унікального у правовій дійсності різних країн світу. Сучасний правовий розвиток відбувається в умовах процесів глобалізації, які охопили різні сфери суспільного життя. Глобалізація сучасного світового співтовариства у правовій сфері сприяє формуванню єдиного правового простору, що певним чином «стирає кордони» між національним правовими системами як однієї правової сім'ї, так й навіть різних, перш за все, завдяки розвитку міжнародного права, функціонуванню міжнародних організацій і міждержавних об'єднань.

Контрольні питання:

1. Розкрийте поняття та ознаки правової системи.
2. Охарактеризуйте структуру та вкажіть елементи правової системи.
3. Вкажіть критерії типології правових систем та окресліть, які правові сім'ї складають сучасну юридичну карту світу.
4. Яке історичне джерело та періоди розвитку романо-германської (континентальної) правової сім'ї.
5. Назвіть ознаки романо-германської правової сім'ї.
6. Охарактеризуйте систему форм (джерел) права романо-германської (континентальної) правової сім'ї.
7. Що є історичними витоками англо-американської (саксонської) правової сім'ї.
8. Визначте структуру права англо-американської (саксонської) правової сім'ї.
9. Наведіть основні ознаки та форми (джерела) мусульманського права.
10. Розкрийте типологічні ознаки традиційно-звичаєвого права.

[1] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2006. – С. 644.

Корисні джерела для підготовки до занять:

1. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.
2. Шевченко А. Є., Старостюк А. В. / Теорія держави і права: навчальний посібник. / Шевченко А. Є., Старостюк А. В. – Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 270 с.
3. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. — Харків: Право, 2009. — 584 с.
4. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – 392 с.
5. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2015. – 368 с.
6. Бариська Я. О., Погорєлова З. О., Попович Т. П. Загальна теорія права і держави : навч. посіб. Ужгород : Вид-во Олександри Гаркуші, 2021. 550 с.
7. Гусарєв С. Д. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарєв, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К. : Правова єдність, 2008. – 270 с.
8. Загальна теорія права : підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.] ; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К. : Ваіте, 2015. – 392 с.
9. Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук. П. Я. Пісной. – К. : КНТ, 2011. – 560 с.
10. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / О. І. Осауленко. – К. : Істина, 2007. – 336 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ І РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основні нормативні джерела:

1. Акт проголошення незалежності України : постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серп. 1991 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1991. № 38. Ст. 502.
2. Віденська конвенція про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями: ООН. Конвенція, Міжнародний документ від 21.03.1986. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04#Text
3. Віденська конвенція про право міжнародних договорів: ООН. Конвенція, Міжнародний документ від 23.05.1969. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text
4. Встановлення міжнародних стандартів у сфері прав людини: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 4 грудня 1986 р., № 41/120 / Офіційний веб-сайт ООН. URL: http //www.un.org/ru/ga/41/docs/41res.shtml
5. Декларація про державний суверенітет України : прийнята 16 лип. 1990 р. № 55-XII. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 31. Ст. 429.
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) з поправками від 30.11.93: ООН. Протокол, Міжнародний документ від 30.11.1993. № 995_911. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_911#Text
7. Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується скасування смертної кари: ООН. Протокол, Міжнародний документ від 15.12.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_187#Text
8. Загальна декларація прав людини: ООН. Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
9. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсинський заключний акт): ООН. Акт, Міжнародний документ від 01.08.1975 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055#Text
10. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06 лип. 2005 р. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07 груд. 1984 р. № 8073-X. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.

12. Конвенція ООН з морського права: ООН. Конвенція, Міжнародний документ від 10.12.1982 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057#Text

13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Рада Європи. Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

14. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями: ЄС. ЄЕС. Договір. Декларація. Протокол. Міжнародний документ від 07.02.1992, 25.03.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text

15. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

16. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

17. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: ООН. Пакт. Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

18. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: ООН. Пакт. Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

19. Міжнародні стандарти прав людини. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part2/408.htm

20. Міжнародні та державні механізми захисту прав людини і громадянина. URL: http://stud.com.ua/6735/pravo/mizhnarodni_derzhavni_mehanizmi_zahistu_prav_lyudini_gromadyanina

21. Положення про Офіс Президента України : затв. указом Президента України від 25 черв. 2019 р. № 436/2019. *Офіційний вісник Президента України*. 2019. № 51. Ст. 1734.

22. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 8 лип. 2011 р. № 3671-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 59. Ст. 2347. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3671-17

23. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17 листоп. 2011 р. № 4061-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 10–11. Ст. 73. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4061-17

24. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21 груд. 2016 р. № 1798-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: zakon.rada.gov.ua/go/1798-19.

25. Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного вдосконалення виборчого процесу : Закон України від 13

берез. 2014 р. № 879-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 16. Ст. 582. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/879-18

26. Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів : Закон України від 1 лют. 2011 р. № 2952-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 10. Ст. 68. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2952-17

27. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 берез. 2012 р. № 4572-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17.

28. Про громадянство України : Закон України від 18 січ. 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 4. Ст. 65. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14

29. Про державний кордон : Закон України від 04 лист. 1991 р. № 1778-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text

30. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : Закон України від 01 лип. 2010 р. № 2398-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http:zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17.

31. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань : Закон України від 15 трав. 2003 р. № 755-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15.

32. Про державну службу : Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text.

33. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text.

34. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус : Закон України від 20 листоп. 2012 р. № 5492-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 51. Ст. 716. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17.

35. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23 груд. 1993 р. № 3782-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 11. Ст. 51.

36. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12 лют. 2015 р. № 192-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 18, № 19–20. Ст. 132. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19.

37. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text

38. Про захист персональних даних : Закон України від 01 черв. 2010 р. № 2297-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17.

39. Про захист прав споживачів : Закон України від 12 трав. 1991 р. № 1023-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12.

40. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовт. 1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.

41. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text

42. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лют. 2014 р. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/794-18

43. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.

44. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80

45. Про місцеві вибори : Закон України від 14 лип. 2015 р. № 595-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19#Text

46. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV**.** *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20–21. Ст. 190. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/586-14

47. Про Національну поліцію : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Офіційний вісник України*. 2015. № 63. Ст. 2075. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text.

48. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12.

49. Про оплату праці : Закон України від 24 берез. 1995 р. № 108/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 17. Ст. 121. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text.

50. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 10 верес. 2014 р. № 442. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF#Text

51. Про політичні партії в Україні : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2365-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 23. Ст. 118. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2365-14

52. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 верес. 2011 р. № 3773-VI. *Відомості Верховної Ради*

України. 2012. № 19–20. Ст. 179. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3773-17

53. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2–3. Ст. 12. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80.

54. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 5 берез. 1998 р. № 183/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 35. Ст. 237. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80

55. Про Рахункову палату : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 576-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 36. Ст. 360. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text

56. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лют. 2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 14–15, № 16–17. Ст. 133. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1861-17

57. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 7 черв. 2001 р. № 2493-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 33. Ст. 175. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2493-14

58. Про статус депутатів місцевих рад : Закон України від 11 лип. 2002 р. № 93-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 40. Ст. 290. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/93-15

59. Про статус народного депутата України : Закон України від 17 листоп. 1992 р. № 2790-XII ; в ред. Закону від 22 берез. 2001 р. № 2328-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 42. Ст. 212. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2790-12

60. Про столицю України – місто-герой Київ : Закон України від 15 січ. 1999 р. № 401-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 11. Ст. 79. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/401-14#Text

61. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 груд. 1997 р. № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80

62. Про Управління ООН з прав людини. URL: https://www.ohchr.org/ru/about-us

63. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 берез. 2011 р. № 3166-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 27. Ст. 1123.

64. Про Центральну виборчу комісію : Закон України від 30 черв. 2004 р. № 1932-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 36. Ст. 448. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1932-15

65. Протокол (№ 3) про Статут Суду Європейського Союзу (Протокол про Статут Суду Європейського економічного співтовариства): ЄЕС. ЄС. Протокол, Статут, Міжнародний документ від 17.04.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_618#Text

66. Процедура розгляду скарг Ради з прав людини ООН. URL: https://www.ohchr.org/ru/hr-bodies/hrc/complaint-procedure/hrc-complaint-procedure-index

67. Рада з прав людини ООН. URL: https://www.ohchr.org/ru/hr-bodies/hrc/other-sub-bodies

68. Римський статут міжнародного кримінального суду: ООН. Статут. Міжнародний документ від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

69. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135. URL: http:zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14.

70. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду: ООН. Статут, Міжнародний документ від 26.06.1945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

Підручники, навчальні посібники, посібники

1. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : [монографія] / [Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.] ; за ред. Ю. М. Оборотова. – О. : Фенікс, 2012. – 492 с.

2. Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.] ; за заг ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. – 260 с.

3. Антропологія права: професійна аргументація / С. С. Сливка, А. С. Романова, О. Л. Чорнобай, І. М. Коваль. Львів: Ліга-прес, 2018. 212 с.

4. Балинська О. М., Ященко В. А. Методологія сучасного правознавства: посібник; за заг. ред. О. М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 372 с.

5. Бурдін М. Ю., Логвиненко І. А., Лазарєв В. В. Теорія держави та права у визначеннях та схемах : довідник. Харків : ХНУВС, 2021. 108 с.

6. Віхров О. П. Теорія держави і права : курс лекцій : навч. посіб. / О. П. Віхров, І. О. Віхрова. – Чернігів : Десна Поліграф, 2015. – 303 с.

7. Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9229/Mizhnarodne%20pravo_Pidruchnyk_A%20Voitsikhovskyi_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y

8. Гусарєв С. Д. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарєв, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К. : Правова єдність, 2008. – 270 с.

9. Дотримання прав людини в правоохоронній діяльності : навч. посіб. / І. П. Андрусяк, Д. Є. Забзалюк, П. М. Лепісевич, В. Я. Марковський, Н. В. Мельник ; Львів. держ. ун-т внутрішніх справ ; за заг. ред. Д. Є. Забзалюк. – Львів : ЛьвДУВС, 2019. – 319 с.

10. Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності : навч. посіб. / Кол. авт. ; за ред. д-ра юрид. наук, доц. В. О. Боняк. [2-е вид.

перероб. і допов.]. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2018. 263 с.

11. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навч. посіб. / [О. Л. Копиленко, О. В. Зайчук, А. П. Заєць та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.

12. Загальна теорія права : підручник / [О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін.] ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.

13. Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студ.-юристів за ред. д-ра юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021, 576 с.

14. Кельман М. С. Загальна теорія права: підручник / М. С. Кельман, В. М. Стратонов. Вид. 6-те, доп. Херсон: Олді-Плюс, 2020. 742 с.

15. Кириченко В. М., Кириченко Ю. В., Соколенко Ю. М. Політико-правова система України : підручник / за заг. ред. В. М. Кириченка. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 304 с.

16. Концептуальні засади взаємодії політики й управління : навч. посіб. / [Е. А. Афонін, Я. В. Бережний, О. Л. Валевський та ін.] ; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова, В. В. Голубь, В. М. Козакова. – К. : НАДУ, 2010. – 299 с.

17. Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук. П. Я. Пісной. – К. : КНТ, 2011. – 560 с.

18. Крегул Ю. І., Шестопалова Л. М. Правознавство. Термінологічний словник : навч. посіб. / за ред. проф. Ю. І. Крегула. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 267 с.

19. Кресіна І. О., Явір В. А., Ходаківський М. Д. Етнокультурна автономія як інститут забезпечення прав національних меншин: світовий досвід і Україна : наук. записка. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. 100 с.

20. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Практикум. Тести : підручник. [2-ге вид., випр. і допов.]. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 584 с.

21. Лісовська Ю. П., Лісовський П. М., Подоляка С. А. Правова держава : історія, теорія, методологія : навч. посіб. Київ : Кондор, 2018. 347 с.

22. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини: посіб. для підгот. до зовн. незалеж. оцінювання / Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленко, Л. О. Фоміна ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. 4-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2021. 462 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4413&download_id=1440

23. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень: навч. посіб. / А. П. Лелеченко, О. І. Васильєва, В. С. Куйбіда, А. Ф. Ткачук. Київ : Рада Європи, 2017. 110 с.

24. Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підруч. / Г. О. Мурашин. – К. : Ун-т «Україна», 2014. – 561 с.

25. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / О. І. Осауленко. – К. : Істина, 2007. – 336 с.
26. Основи права: підручник / В. Д. Гапотій, О. А. Слишик.- 2-ге вид. із змінами та доп. Мелітополь: Видавництво МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2019. 882 с.
27. Пендюра М. М. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / М. М. Пендюра – К. : О. С. Ліпкан, 2013. – 304 с.
28. Пєтков С. Поліетнічна Україна: формування поліетнічного та полірелігійного складу населення на теренах Східної Європи з найдавніших часів до XIX ст. Київ : АртЕк. 2019. 152 с.
29. Право і прогрес: запити громадянського суспільства / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко. Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Наукова думка, 2020. 367 с.
30. Правове регулювання правоохоронної діяльності: навчальний посібник. М. В. Ковалів, С. С. Єсімов, Ю. Р. Лозинський. Львів : Неодрук, 2018. 323 с.
31. Правові системи сучасності : навч. посіб. для магіст. права / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.] ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2012. – 492 с.
32. Правознавство : навч. посіб. / М. М. Пендюра, О. Я. Лапка, А. Л. Калінюк та ін. – К. : 7БЦ, 2022. – 548 с. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/21736/1/%d0%9f%d1%80%d0%b0%d0%b2%d0%be%d0%b7%d0%bd%d0%b0%d0%b2%d1%81%d1%82%d0%b2%d0%be%202022%20%283%29.pdf
33. Правознавство : підруч. / [В. О. Іващенко, М. М. Пендюра, О. В. Дручек та ін.]. – К. : НАВС, 2015. – 368 с.
34. Правознавство: Підручник для студентів ВНЗ / Кол. авторів. Черкаси, 2019. 686 с. URL: http://eprints.cdu.edu.ua/1977/1/pravozn21.04.pdf
35. Смірнова В. О. Політична воля як чинник державотворчої діяльності : об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. Київ : Логос, 2019. 384 с.
36. Старосольський В. Й. Держава і політична влада : у 2 ч. Київ : ЛОГОС України, 2017. Ч. 2. 472 с.
37. Сучасна політична карта світу. http://geografia.at.ua/index/3_suchasna_politichna_karta_svitu/0-1353
38. Теорія держави і права : підручник / [О. М. Бандурка, О. М. Головко, О. С. Передерій та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2018. 416 с.
39. Теорія держави і права : підручник / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва, Т. О. Гуржій та ін. ; за заг. ред. Л. В. Ніколаєвої, Т. О. Гуржія. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. – 424 с.
40. Теорія держави і права : навч. посіб. / [С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін.]. – К. : Академія, 2013. – 348 с.
41. Теорія держави і права : підруч. / [С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров та ін.] ; за ред. С. Л. Лисенкова. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
42. Теорія держави і права : підруч. / [Ю. А. Ведєрніков,

І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.] ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведєрніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 468 с.

43. Теорія держави і права : посіб. для підгот. до держ. іспитів / [Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.] ; за заг. ред. О. В. Петришина. – 4-те вид., допов. і змін. – Х. : Право, 2015. – 204 с.

44. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.

45. Теорія держави і права. Збірник тестових завдань : навч.-метод. посіб. / В. О. Боняк, І. С. Лантух, І. А. Сердюк, Ю. В. Христова. Дніпро : Дніпр. держ. ун-т внутр. справ, 2019. Ч. 1. 60 с.

46. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова ; Нац. акад. внутр. справ. Київ : Освіта України, 2017. 320 с.

47. Теорія держави та права : практикум / [Є. В. Білозьоров та ін.]. Київ : Маслаков, 2018. 166 с.

48. Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 576 с.

49. Територія і кордони у міжнародному праві: навчальний посібник / Ю.А. Дем'янюк, Д.А. Купрієнко, О.В. Діденко [та ін.]. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2014. 232 с.

50. Тополевський Р. Б., Феділа Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.

51. Тюріна О. В. Сучасні національні правові системи : навч. посіб. / О. В. Тюріна. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – 200 с.

52. Чернов С. І., Бєльська Т. В., Волик С. В. Система місцевого самоврядування: конспект лекцій. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019. 40 с.

53. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 168 с.

Монографії

1. Андрушко А. В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи : монографія / Андрій Васильович Андрушко ; Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ). – Київ : Ваіте, 2020. – 558 с.

2. Білозьоров Є. В. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції : [монографія] / Є. В. Білозьоров. – К. : Аванпост-прим, 2009. – 190 с.

3. Білозьоров Є. В. Правозахисна функція держави: сутність та механізм здійснення в Україні : [монографія] / Є. В. Білозьоров, В. І. Вишковська. – К. : ФОП Кандиба Т. П., 2015. – 168 с.

4. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики : [монографія] / С. К. Бостан. – Запоріжжя : Юрид. ін-т ; Дике поле, 2005. – 540 с.
5. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики / Бостан С. К. – Запоріжжя : Юридичний ін-т, 2005. – 540 с.
6. Булкат М. С. Теоретико-правові засади розвитку та функціонування судової влади : монографія / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Юрид. думка, 2018. 502 с.
7. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації : монографія : у 3 т. /за заг ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН О. В. Скрипнюжа. Київ : Юрид. думка, 2019. Т. 2. Доктринальний вимір галузевих засад функціонування громадянського суспільства в Україні. 588 с.
8. Дідич Т. О. Правоутворення в Україні: теоретико-правові та практичні аспекти : монографія. Київ : Ліра-К, 2018. 492 с.
9. Дроботов С. А. Функції права у розвиткові демократичної і правової держави : [монографія] / С. А. Дроботов. – К. : Логос, 2012. – 336 с.
10. Завальний А. М. Методологічні та теоретичні основи пізнання юридичних фактів : [монографія] / А. М. Завальний. – К. : Вид-во Європейського ун-ту 2011. – 96 с.
11. Заяць Н. В. Народне представництво: сутність, суб'єкти та особливості здійснення в Україні : [монографія] / Н. В. Заяць – Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – 300 с.
12. Іляшко О. О. Забезпечення прав людини на тимчасово окупованих територіях України : монографія / Олександр Олександрович Іляшко ; Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Київ : Ліра-К, 2020. – 479 с.
13. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : [монографія] / [Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2009. – 216 с.
14. Ковальський В. С. Охоронна функція права : [монографія] / В. С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 336 с.
15. Колодій О. А. Конституційно-правовий статус Українського народу: доктрина, регламентація, поняття та елементи : монографія / Олексій Анатолійович Колодій ; Нац. ун-т внутр. Справ ; ред. Н. П. Манойло – Київ : Ліра-К, 2020. – 451 с.
16. Колодій А. М. Принципи права України : [монографія] / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
17. Кононенко В. П. Вирішення територіальних спорів Міжнародним Судом ООН: теорія і практика : монографія. Київ – Одеса : Фенікс, 2018. 483 с.
18. Кравцова З. С. Конституційно-правові засади організації і здійснення державної влади в Україні : монографія. Київ : Ліра-К., 2019. 428 с.

19. Лук'янова Г. Ю. Комплементаризм праворозуміння: актуальні наукознавчі аспекти : [монографія] / Г. Ю. Лук'янова ; [передм. та заг. ред. М. С. Кельмана]. – Львів : ПП Сорока Т. Б., 2014. – 212 с.

20. Макаренко Л. О. Правова культура: теоретико-методологічні основи дослідження : монографія. Київ : Парлам. вид-во, 2019. 576 с.

21. Місцеве самоврядування в Україні та зарубіжних державах: порівняльно-правові аспекти: монографія / за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора О. В. Батанова, доктора юридичних наук,, професора О. В. Марцеляка, доктора юридичних наук, професора А. Берлінгуера: Київ: Вид-во «ОСНОВА», 2020. - 672 с.

22. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння : [монографія] / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2013. – 480 с.

23. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : [монографія] / Н. М. Оніщенко – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.

24. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : [монографія] / Н. М. Пархоменко. – К. : Юридична думка, 2008. – 336 с.

25. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : [монографія] / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.

26. Правова ідеологія як засадничий принцип консолідації українського суспільства : монографія. / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Скрипнюк та ін.]. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. 86 с.

27. Пучков О. О. Правопорядок у сфері національної безпеки сучасної України : монографія / Олександр Олександрович Пучков ; Міжнар. гуманіт. ун-т. – Херсон : Видавничий дім "Гельветика", 2019. – 207 с.

28. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: сучасний контекст : монографія. Київ : Юрид. думка, 2018. 212 с.

29. Севрюков Д. К. Суверенітет. Генеалогія ідеї в контексті політичної та правової історії : монографія. Київ : Талком, 2018. 234 с.

30. Сімутіна Я. В. Юридичні факти в механізмі правового регулювання трудових відносин : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2018. 436 с.

31. Сухонос В. В. Механізм держави і місцеве самоврядування: дихотомія антиномії і симбіозу в конституційно-правовій парадигмі : монографія. Суми : Університетська книга, 2018. 287 с.

32. Сучасний унітаризм: доктрина і практика : монографія. До 30-річчя незалежності України / [Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк, О. В. Батанов та ін.] ; за ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Юрид. думка, 2021. 514 с.

33. Тарасюк А. В. Кібербезпека України на сучасному етапі державотворення: теоретико-правові основи : монографія / Анатолій

Васильович Тарасюк ; Наук.-дослід. ін-т інформатики і права НАПрН України. – Київ; Одеса : Фенікс, 2020. – 400 с.

34. Тимошенко В. І. Громадянське суспільство в Україні: від витоків до наукової концепції. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія: У 2 т. / за заг. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка та акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка /Т. І. Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні. - Київ: Вид-во «Юрид. думка», 2018. С.10-66.

35. Явір В. А. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт : монографія. Київ : Логос, 2018. 452 с.

Інформаційні ресурси

1	Офіційне інтернет-представництво Президента України	https://www.president.gov.ua
2	Офіційний портал Верховної Ради України	https://rada.gov.ua
3	Європейський парламент	https://www.europarl.europa.eu/portal/en
4	Урядовий портал	https://www.kmu.gov.ua/control/
5	Уповноважений Верховної Ради України з прав людини	http://www.ombudsman.gov.ua
6	Агентство Європейського Союзу зі співробітництва у сфері кримінального правосуддя	https://www.eurojust.europa.eu/
7	Міністерство внутрішніх справ України	https//mvs.gov.ua
8	Інтерпол	https://www.interpol.int/
9	Європол	https://www.europol.europa.eu/
10	Національне центральне бюро Інтерполу (НЦБ) Україна	https://www.interpol.int/Who-we-are/Member-countries/Europe/UKRAINE
11	Національна поліція України	https://www.npu.gov.ua/
12	Міністерство освіти і науки України	https://www.mon.gov.ua
13	Міністерство юстиції України	https://minjust.gov.ua/ua
14	Верховний Суд	https://www.scourt.gov.ua
15	Європейський Суд	https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7024/
16	Офіс Генерального прокурора України	https://www.gp.gov.ua/

17	Прокуратура Європейського Союзу European Public Prosecutor's Office (EPPO)	https://www.eppo.europa.eu/en
18	Міжнародний кримінальний Суд International Criminal Court (CPI і ICC)	https://www.icc-cpi.int/
19	Організація Об'єднаних Націй	https://ukraine.un.org/uk
20	Організація з безпеки і співробітництва (OSCE)	https://www.osce.org/hcnm/
21	Бібліотека Національної академії внутрішніх справ	https://library.naiau.kiev.ua/
22	Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського	http://www.nbuv.gov.ua/
23	Національна бібліотека Франції	https://www.bnf.fr/fr
24	Німецька цифрова бібліотека	https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/
25	Британська бібліотека	https://www.bl.uk/
26	Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ)	https://www.ohchr.org/en/ohchr_homepage
27	Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН)	https://www.unhcr.org/
28	Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)	https://www.unesco.org/en
29	Дитячий фонд ООН, ЮНІСЕФ (United Nations Children's Fund, UNICEF)	https://www.unicef.org/
30	Міжнародна організація праці (МОП) (International Labour Organization)	https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm

VOCABULARY

адміністративна відповідальність – administrative responsibility
акт тлумачення норм права – act of interpretation of legal rule
акти реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків – act of realization of subjective rights and legal duties (liabilities, obligations)
анархічна концепція – anarchic conception
англо-американська правова сім'я – Anglo-Saxon subgroup
антидемократична форма державного режиму – non democratic form of government
види тлумачення – kinds of interpretation
визнання – recognition / acceptance
виконання – effectuation / fulfilment
використання – use
вимоги правильного застосування норм права – demand of correct enforcement of legal rule
відповідальність – responsibility in law
внутрішні функції – internal functions
галузь права – branch of law (jurisprudence)
гарантії прав, свобод і обов'язків громадянина – warranty of rights, freedoms and obligations of citizens
гіпотеза – hypothesis
далекосхідне право – family of the laws of the Far East
деліктоздатність – delictability
демократична форма державного режиму – democratic form of government
державотворення – state creation (making)
джерела права – sources of law
динамічні елементи правової систем – dynamic components of the legal system
диспозиція – disposition
дисциплінарна відповідальність – disciplinary responsibility
дієздатність – capacity / capability
дія нормативно правових актів у часі, просторі та за колом осіб – operation of law in time, in space and in the scope of persons
дотримання – observance
естетичні теорії – aesthetic theories
закон – law
законність – legitimacy
законодавчий процес – lawmaking process
законотворчість – lawmaking
засоби правового регулювання – means of legal regulation
звичаєве африканське право – African customary law
звичайна правомірна поведінка – ordinary (habitual) legitimate conduct / good behavior

зловживання правом – abuse of law (legal right) / misuse of a right
злочин – offence
зміст правовідносин – concept of legal relations (relationships)
зовнішні функції – foreign (external) functions
інкорпорація – incorporation
інтегративний підхід до розуміння права – integrative approach of law understanding
класична теологічна теорія – classical theological theory
кодифікація – codification
консолідація – consolidation
конституційна відповідальність – constitutional responsibility
конформістська (пристосовницька) поведінка – timeserving behavior
концепції держави – conception of the state
кримінальна відповідальність – criminal responsibility
маргінальна поведінка – marginal behavior
марксистська (матеріалістична) теорія – Marxist (materialistic) theory
матеріальна відповідальність – material responsibility
матеріальне право – law of substance (rights) / material right
метод теорії держави та права – method of state and law
методи правового регулювання – method of legal regulation
методологія теорії держави та права – methodology of state and law
механізм правового регулювання – mechanism of legal regulation
міжнародно-правова відповідальність – international responsibility / responsibility under international law
міфологічна теорія – myth(-ological) theory
монархічна форма державного правління – monarchic form of government (monarchic government)
мусульманське право – Muslim law
насильницька теорія – theory of violent
неосновні функції – minor functions
неофіційне тлумачення норм права – unofficial interpretation of law
норма права – legal rule / standard / norm of law
нормативна поведінка – normative behavior
нормативний договір – normative contract
нормативно-правовий акт – normative (statutory) legal act
об'єкти правовідносин – object of legal relation(s)
об'єктивне право – objective law
об'єктивно протиправна поведінка – objective unlawful behavior
органічна теорія – organic theory
основні теорії виникнення держави – main theories of the development of the state
основні функції – main (basic) functions
офіційне тлумачення норм права – official interpretation
охоронне (захисне) право – protective law
патріархальна теорія – patriarchal theory

підгалузь права – subsector of law (jurisprudence)
підзаконний нормативно-правовий акт – subordinate legislation
підстави юридичної відповідальності – reason for responsibility in law
підхід до розуміння права – law understanding approaches
позитивістський підхід до розуміння права – positive approach of law understanding
позитивна (перспективна) – positive (perspective) responsibility in law
поняття та ознаки держави – conception and features of the state
порівняльне правознавство – Comparative law
правова аксіома – axiomatic legal proposition
правова держава – lawgoverned (constitutional) state
правова доктрина – legal doctrine
правова культура – legal culture
правова поведінка – legal behavior
правова свідомість – legal conscience / legal consciousness
правова система – legal system (frame)
правова сім'я – family of the laws
правове регулювання – legal regulation (control)
правовий вплив – legal influence
правовий звичай – legal custom
правовий інститут – legal institute
правовий комплекс – legal complex
правовий прецедент – law of precedent (practice)
правовий статус особи та громадянина – legal status of a person and citizen
правовідносини – legal relations (relationships)
правовстановлююча функція – legal constituted function
правозастосовний акт – act of enforcement
правозастосування – enforcement (of law)
правозахисна функція – remedy function
правоздатність – (legal) capacity / passive capacity / competence
правомірна поведінка – legitimate conduct / good behavior
правомірна поведінка працівника поліції – legitimate conduct / good behavior of a police officer
правопорушення – offence / delict / wrong / trespass / delinquency / transgression/ breaking of the law
правореалізаційна функція – legal realization function
праворозуміння – understanding of law
правосуб'єктність – personality
правотворчість – lawmaking
предмет правового регулювання - subject of legal regulation
предмет теорії держави та права – subject of state and law
презумпції – assumption / implication / inference / presumption / supposition
преюдиція – prejudice

приватне право –private law
принципи права – principles of law
принципи юридичної відповідальності – principles of responsibility in law
природно-правова теорія – natural legal theory
природно-правовий підхід до розуміння права – natural legal approach of law understanding
проступок – administrative violation
протекторат – protector
процесуальне право – law of procedure
психологічна теорія – psychological theory
публічне право – public law
реалізація норм права – realization (enforcement) of law
регулятивне право – regulatory law
релігійна теорія – religious theory
республіканська форма державного правління – republic form of government
романо-германська правова сім'я – Romano-Germanic subgroup
санкція – approval / sanction
система законодавства – legislative system
система права – system of law
систематизація законодавства – legislative systematization
склад правовідносин – composition of legal relations
склад правомірної поведінки – composition of legitimate conduct (good behavior)
соціальна відповідальність – social responsibility
соціальна держава – social state
соціальна функція – social function
соціально-правова активність – social and legal activity
соціологічний підхід до розуміння права – sociological approach of law understanding
способи тлумачення норм права – interpretation means of legal rule
стадії застосування норм права – stages of administration of law (enforcement of legal norm (rule))
стадії правового регулювання – stages of legal regulation
стадії юридичної відповідальності – stages of responsibility in law
статичні елементи правової системи – static components of the legal system
структура права – structure of law
суб'єкти правовідносин – subject of legal relation(s)
суб'єктивне право – subjective law
суб'єктивні права – subjective rights
суспільно економічна формація – social (public) economic formation
сутність держави – state essence
сутність права – law essence

теорія глобалізації – theory of globalization
теорія еліт та елітарної демократії – elitist theory of democracy
теорія інцесту (кровозмішення) – incest theory
теорія конвергенції convergence theory / theory of world systems
теорія модернізації – theory of modernization
теорія плюралістичної демократії – pluralist democracy theory
теорія солідаризму – solidarity theory
технократична теорія – technocratic theory
типи держав – state models (types)
типи правового регулювання – types of legal regulation
типологія правових систем – types of legal system
тлумачення норм права – interpretation of norm (the law / a rule)
тоталітарна теорія – theory of totalitarianism
угодоздатність – contract-making power / contractual capacity
унітарна держава – unitary state
унія – union
фашистська концепція – fascist conception
федерація – federation
фікції – fiction
форма державного правління / режиму – form of (state) government
форма державного устрою – forms of political regime / forms of organization
форми держави – forms of state
функції держави – functions of the state
функції права – law functions / functions of law
функції теорії держави та права – functions of state and law
функції юридичної відповідальності – functions of responsibility in law
цивілізація – civilization
цивільно-правова відповідальність – civil responsibility
цілі тлумачення – aims of interpretation
цінність права – worth of law
юридичний обов'язок – duty / liability
юридичний склад правопорушення – legal composition of the offence
юридичні факти – legal facts

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Навчальний посібник

Підп. до друку 31.08.2022. Формат 60х84/16
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 27,32. Зам. №. 3108-22/8.
Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач ТОВ «7БЦ»
03087, м. Київ, вул. Олекси Тихого, 84
e-mail: 7bc@ukr.net, тел: (044) 592-00-80
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5329 від 11.04.2017